POLIROM

Norbert Elias

Procesul civilizării

Plural

Această ediție a fost publicată cu sprijinul Central European University Translation Project, finanțat de OSI-Zug Foundation, și cu contribuția Center for Publishing Development din cadrul Open Society Institute – Budapesta, precum și a Fundației pentru o Societate Deschisă România.

Die Herausgabe dieses Werkes wurde aus Mitteln von Inter Nationes, Bonn, gefördert.

Norbert Elias (22.06.1897, Breslau – 1.08.1990, Amsterdam) a studiat medicina, filozofia și psihologia la Breslau, Freiburg și Heidelberg cu Edmund Husserl, Karl Jaspers, Alfred Weber, Karl Mannheim. În 1933 a fost nevoit să părăsească Germania și s-a stabilit în Anglia. A fost profesor la universități din multe țări.
În lucrarea sa principală, *Procesul civilizării* (1939), esențială pentru o teorie sociologică nedogmatică, pune în relație transformările pe termen lung ale structurilor societății cu cele ale personalității umane, manifestate în normele de comportament și reglementare a afectelor.

Norbert Elias – *Über den Prozeß der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*; Suhrkamp Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1980

© Norbert Elias 1939, 1969, 1976
© 2002 by Editura POLIROM, pentru prezenta traducere

www.polirom.ro

Editura POLIROM

Iași, B-dul Copou nr. 4, P.O. BOX 266, 6600
București, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7; P.O. BOX 1-728, 70700

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale:

ELIAS, NORBERT

Procesul civilizării: cercetări sociologice și psihogenetice / Norbert Elias; trad. de Monica-Maria Aldea - Iași: Polirom, 2002
2 vol.; 23 cm (Plural M)

ISBN: 973-683-646-0

Vol. 2: *Transformări ale societății - Schița unei teorii a civilizării.* - 2002; p. 344;

ISBN: 973-683-767-X

I. Aldea, Monica-Maria (trad.)

004

Printed in ROMANIA

Norbert Elias

PROCESUL CIVILIZĂRII

Cercetări sociogenetice și psihogenetice

Volumul II

Transformări ale societății
Schița unei teorii a civilizării

Traducere de **Monica-Maria Aldea**

POLIROM
2002

Capitolul 3

Sociogeneza civilizației occidentale

1. Privire asupra societății de curte

1. Luptele dintre nobilime, biserică și principi pentru participarea la stăpânirea asupra pământului și la roadele sale străbat întreg Evul Mediu. Pe parcursul secolului al XII-lea și al XIII-lea în ansamblul luptei dintre puteri își face apariția și o altă grupare, și anume cea a orășenilor privilegiați, „burghezia".

Aspectele acestei lupte permanente și raporturile de forțe dintre părțile implicate sunt extrem de diferite de la țară la țară. Dar rezultatul acestor lupte este în marea majoritate a cazurilor același: în toate țările mai mari de pe continent, pe anumite perioade și în Anglia, în cele din urmă în mâinile principilor sau ale reprezentanților lor se concentrează o putere incomparabil mai mare decât a stărilor sociale. Autarhia celor mulți, puterea deținută de stări va fi restrânsă pas cu pas, iar domnia dictatorială, „absolutistă" a unui individ se impune încetul cu încetul pe perioade de timp mai lungi sau mai scurte. În Franța, Anglia și în ținuturile stăpânite de Habsburgi acesta este regele, iar în cele germane și în cele italiene dominația este exercitată de seniorii teritoriali.

2. O mulțime de studii oferă informații cu privire la modul în care regii Franței, de la Filip August până la Francisc I și Henric IV dobândesc o putere din ce în ce mai mare, sau despre modul în care principele elector de Brandenburg, Friedrich Wilhelm, reprimă tot mai mult stările, la fel cum familia de Medici îngrădește la Florența puterea patricienilor și a senatului, iar Tudorii restrâng în Anglia puterea nobilimii și a parlamentului. Pretutindeni este vorba de figuri individuale, descrise cu slăbiciunile și înzestrările lor, care întreprind diverse acțiuni. Fără îndoială, este util și de-a dreptul indispensabil să privim istoria în această dimensiune, ca un mozaic de acțiuni individuale ale unor persoane.

Dar în mod evident există aici și un alt element în afara apariției accidentale a unei serii de mari principi și a victoriilor fortuite ale numeroșilor seniori teritoriali sau regi asupra numeroaselor stări

individuale, înregistrate aproximativ simultan. Nu fără îndreptățire se vorbește despre o *epocă* a absolutismului. Ceea ce se exprimă prin modificarea formei de domnie este schimbarea structurii societății occidentale în ansamblul său. Nu doar faptul că regii au dobândit în mod individual un surplus de putere, ci, în mod evident, instituția socială a regelui sau a principilor a câștigat o nouă pondere în cursul treptatei transformări a întregii societăți, un surplus de putere, o șansă suplimentară de putere pentru posesori sau reprezentanții și slujitorii acestora.

Pe de o parte, putem cerceta modalitatea în care unul sau altul dintre acești bărbați a ajuns să dobândească puterea, sau felul cum el sau urmașii săi au amplificat-o pe cea dobândită în sensul „absolutismului", ca apoi să o piardă.

Pe de altă parte, putem cerceta pe baza căror transformări sociale instituția medievală a regelui sau a principilor a obținut în anumite secole acel caracter și a înregistrat acea consolidare a puterii pe care le denumim prin concepte de genul „absolutism" sau „despotism" și care, ca structură socială, ca dezvoltare a relațiilor interumane, a permis ca ele să se mențină în forma respectivă o perioadă mai îndelungată sau mai scurtă.

În ambele cazuri, problematica se menține în cadrul aceluiași registru. Doar ultima dintre întrebări se evidențiază în acel plan al realității istorice în care se desfășoară procesul civilizării.

Este mai mult decât o coincidență faptul că în secolele în care funcția monarhiei și a principilor adoptă statutul absolutist s-a făcut resimțită în mod mai accentuat acea atitudine emoțională și acea temperare despre care am discutat, acea „civilizare" a conduitei. În selecția de citate amintite, care reprezintă o mărturie pentru modificarea conduitei, s-a evidențiat uneori cu claritate cât de strâns dependentă a fost modificarea respectivă de formarea acelei ordini sociale ierarhizate al cărei organ conducător este domnitorul absolutist, și, în ansamblu, curtea acestuia.

3. În cadrul unei mișcări ce a cuprins treptat Europa, înregistrând pe alocuri și în momente diferite anumite recesiuni, ca în perioada pe care o numim „Renaștere", curtea, totodată reședință a domnitorului, a dobândit în societățile occidentale o nouă înfățișare și o nouă însemnătate.

În mișcările acestei epoci, în Occident curțile devin tot mai pronunțat centre efective de formare a stilului. În faza precedentă ele fuseseră nevoite să împartă sau chiar să cedeze această funcție, după raporturile de forță socială, fie bisericii, fie cetăților, fie curților marilor vasali sau cavaleri, răspândite pe întregul teritoriu, iar pe anumite perioade de timp chiar altor centre. De aici înainte, curțile deținătoare ale puterii centralizate, în orice caz cele de pe teritoriul german, îndeosebi de credință protestantă, nu au mai împărțit puterea decât

cu universitatea, centrul de formare a funcționărimii princiare: în ținuturile romanice, eventual în toate țările catolice – fapt ce urmează să fie cercetat – însemnătatea curților princiare și a societății de curte ca instanță de control social, ca organ de modelare a conduitei umane depășește cu mult rolul universității, precum și pe al tuturor celorlalte formațiuni sociale ale epocii. Renașterea florentină timpurie, marcată de nume precum Masaccio, Ghiberti, Brunelleschi și Donatello, nu reprezintă încă în mod concludent stilul de curte. Perioada de apogeu a Renașterii italiene, apoi în foarte mare măsură barocul, rococoul, stilul Ludovic XV și Ludovic XVI și în cele din urmă stilul „empire" sunt mai marcat curtenești, deși se află mai evident într-o fază de tranziție decât cel din urmă, infiltrat deja de trăsături caracteristice ale burgheziei industriale.

Se formează la curte un fel de societate, o formă de integrare a oamenilor, pentru care în limba germană nu există o denumire specializată și incontestabilă, după toate aparențele datorită faptului că în Germania aceasta nu a atins nicicând o semnificație centralizată și decisivă, sau a fost astfel în cel mai bun caz în perioada de tranziție și de declin a Curții de la Weimar. Conceptul german de „gute Gesellschaft", societate aleasă sau, mai simplu, de „Gesellschaft", în sensul de „monde", nu are în sine, ca formațiunea socială corespunzătoare, un profil la fel de bine conturat ca termenii respectivi din limbile franceză și engleză. Francezii vorbesc despre „société polie". Iar conceptul francez de „bonne compagnie" sau de „gens de la Cour", cel englezesc de „society" au cel puțin conotații similare.

4. Societatea de curte, care dictează tonul, se formează, după cum se știe, în Franța. De la Paris, pe parcursul unor perioade de timp mai ample sau mai restrânse, se răspândesc spre toate celelalte curți europene aceleași forme de conduită, aceleași maniere, aceleași gusturi și aceeași limbă. Această răspândire nu s-a petrecut doar din motiv că Franța era cea mai puternică țară a acelor vremuri. Nu a devenit posibilă decât datorită faptului că pe parcursul unei transformări generalizate a societății europene au luat naștere pretutindeni formațiuni sociale înrudite, același tip de societate, forme similare de relații interumane. Aristocrația absolutistă de curte a celorlalte țări a preluat de la țara cea mai bogată, mai puternică și mai centralizată a vremii ceea ce corespundea necesităților sociale proprii: comportamentul civilizat și vorbirea rafinată, ca semn reprezentativ și distinctiv față de cei care nu erau de același rang. Ea vedea desăvârșindu-se în Franța ceea ce, grație situației sociale similare, corespundea propriilor idealuri: oameni care știau să reprezinte și care, totodată, în privința nuanțării regulilor de comportament în societate, prin maniera de a saluta și prin vorbirea aleasă, se pricepeau să marcheze cu precizie relația lor față de oricine, situat la un nivel superior sau inferior, oameni caracterizați de „distinction" și de „civilité". Iar o dată cu

preluarea etichetei franceze și a ceremonialului parizian, diverșii domnitori au dobândit instrumentele necesare pentru a da expresie demnității lor, pentru a face vizibilă ierarhia socială și pentru a-i lăsa pe toți ceilalți să perceapă faptul că sunt dependenți, îndeosebi nobilimea de curte.

5. Nici în acest caz nu ar fi suficient să privim și să prezentăm izolat fenomenele înregistrate în diverse țări. Se creează o nouă imagine și devine posibil un alt tip de înțelegere, dacă privim toate aceste curți apusene, cu relativ uniformul lor comportament civilizat, ca pe niște organisme care comunică în ansamblul societății europene. Ceea ce începe să se formeze treptat de la sfârșitul Evului Mediu nu înseamnă societăți răzlețe de curte. Există o aristocrație curtenească răspândită în toată lumea occidentală, al cărei centru se află la Paris, cu reprezentanțe pretutindeni la celelalte curți și imitatori în toate cercurile, care emit pretenția de a aparține „lumii" și „societății", îndeosebi în straturile superioare ale burgheziei, parțial chiar și în masele largi ale stării de mijloc.

Membrii acestei societăți mozaicate vorbesc în întreaga Europă aceeași limbă, inițial italiana, apoi franceza, citesc aceleași cărți, au aceleași gusturi, aceleași maniere și – cu niște diferențe de rang – același stil de viață. Se orientează pe perioade de timp mai lungi sau mai scurte cât se poate de uniform după viața de la curtea pariziană, în ciuda oricăror diferențe și chiar a războaielor purtate unii împotriva celorlalți. Iar comunicarea socială dintre curți, adică în cadrul societății aristocratice de curte, se menține timp îndelungat mai strânsă decât comunicarea și contactele dintre societatea de curte și celelalte straturi sociale din aceeași țară; este de remarcat faptul că se vorbea aceeași limbă. Apoi, de pe la începutul secolului al XVIII-lea, în una dintre țări eventual ceva mai devreme, în alta ceva mai târziu, în orice caz în legătură cu ascensiunea tot mai pronunțată a straturilor mijlocii, cu deplasarea treptată a centrului social și politic dinspre curțile respective către societățile civile din diversele națiuni, treptat slăbesc contactele dintre societățile aristocratice de curte ale națiunilor, chiar dacă nu vor dispărea cu totul niciodată. Limba franceză lasă locul, nu fără lupte înfocate, limbilor naționale burgheze, chiar și la nivelul clasei superioare. De asemenea, însăși societatea de curte se diferențiază tot mai mult în maniera societăților civile, îndeosebi o dată cu Revoluția Franceză, când vechea aristocrație își pierde definitiv poziția centrală. Forma de integrare națională înlocuiește forma bazată pe stările sociale.

6. Dacă cercetăm acele tradiții sociale care asigură dominanta comună, unitatea mai profundă a diverselor tradiții naționale ale lumii occidentale, nu ne este permis să ne referim doar la biserica creștină, la moștenirea comună romano-latină, ci să cuprindem cu

privirea și această mare formațiune socială prenațională, care în societatea apuseană a ieșit în evidență uneori mai mult, alteori mai puțin, încă de la nivelul diferențierii naționale din straturile de jos sau mijlocii, vorbitoare a numeroase limbi. La acest nivel au fost create modelele de coexistență mai pronunțat pașnică, pe care transformarea societății europene le-a impus începând cu sfârșitul Evului Mediu mai mult sau mai puțin pentru toate clasele, „atenuând", „șlefuind" și „civilizând" obiceiurile mai aspre, mai sălbatice și mai puțin controlate ale stratului superior format din războinici medievali, urmări firești ale unei vieți incerte, trăite sub o permanentă amenințare. Presiunea vieții la curte, rivalitatea cu privire la favorurile principelui sau ale celor „mari", apoi la modul general necesitatea de a se deosebi de ceilalți și de a lupta cu mijloace relativ pașnice, prin intrigă și diplomație, pentru șanse, a determinat o reținere a reacțiilor emoționale, o autodisciplinare sau acel „self-control", o raționalitate curtenească particulară; îndeosebi în Germania, dar și în Anglia, din punctul de vedere al burgheziei aflate în opoziție în secolul al XVIII-lea, curteanul apare ca reprezentare a omului rațional.

Iar aici, în societatea prenațională, aristocrat-curteană, au fost create, sau cel puțin prefigurate, multe dintre preceptele și interdicțiile care și în prezent, în ciuda tuturor deosebirilor naționale, sunt percepute ca elemente comune întregii lumi apusene și care contribuie la a conferi tuturor popoarelor occidentale, în ciuda oricăror deosebiri, acel caracter comun, caracterul unei civilizații specifice.

Am demonstrat pe baza unei serii de exemple faptul că o dată cu treptata formare a societății absolutiste de curte se petrece și o transformare a potențialului manifestărilor instinctuale și a conduitei stratului superior în sensul „civilizării". De asemenea, am amintit tangențial cât de mult depind constrângerea și reglementarea vieții instinctuale de obligațiile sociale tot mai puternice, de dependența tot mai accentuată a nobilimii față de domnitorul central, de regi sau de principi.

Cum s-a ajuns la această constrângere și dependență mai pronunțată? De ce locul deținut de un strat superior, format din războinici sau cavaleri relativ independenți, a fost luat de un strat superior, mai mult sau mai puțin pacificat, format din curteni? De ce, pe parcursul Evului Mediu și în zorii vremurilor moderne, dreptul de participare la decizii al formațiunilor de stare a fost suprimat încetul cu încetul și de ce, mai devreme ori mai târziu, s-a impus domnia dictatorială, „absolutistă", a unui individ, iar o dată cu aceasta obligativitatea etichetei de curte, pacificarea unor teritorii de mai mare sau mai mică extindere pornind de la centru, pe o perioadă de timp mai îndelungată sau mai scurtă, în toate țările Europei? Într-adevăr, în procesul de ansamblu al civilizării sociogeneza absolutismului ocupă un rol-cheie: nu putem înțelege civilizarea conduitei și transformarea corespunzătoare a

potențialului mental și instinctual fără să urmărim procesul de formare a statelor, iar în cadrul acestuia centralizarea tot mai accentuată a societății, care inițial se manifestă deosebit de evident sub forma domniei absolutiste.

2. Scurtă introducere în sociogeneza absolutismului

1. Putem schița pentru început câteva dintre cele mai importante mecanisme care au contribuit la sfârșitul Evului Mediu la asigurarea în mod continuu a unui spor de putere într-un principat. Acestea sunt aproximativ identice în toate țările mai mari ale lumii apusene. Se conturează deosebit de clar și foarte pronunțat în dezvoltarea monarhiei franceze.

Treptata creștere a sectorului financiar al economiei în detrimentul celui al economiei naturale într-un anumit teritoriu medieval a avut urmări foarte diferite pentru marea majoritate a nobilimii războinice, pe de o parte, pentru regele sau principele acestui teritoriu, pe de altă parte. Cu cât au fost vehiculați mai mulți bani în cadrul unui teritoriu, cu atât mai mult au crescut prețurile. Toate straturile sociale, al căror venit nu a crescut în mod corespunzător, toți acei oameni, care aveau un venit stabil, au fost astfel dezavantajați, îndeosebi marii seniori feudali, care dobândeau rente fixe de pe urma domeniilor lor.

Au fost avantajate acele funcții sociale al căror venit a crescut în mod corespunzător cu noile șanse de câștig. De acestea țineau anumite grupări ale burgheziei, îndeosebi regele, domnitorul central. Căci prin intermediul unui aparat fiscal acesta avea parte de bogăția în creștere; putea să beneficieze de pe urma oricărui câștig realizat pe tot cuprinsul teritoriului peste care domnea, prin urmare veniturile sale sporeau extrem de mult o dată cu vehicularea tot mai accentuată a banilor.

Așa cum se petrec de obicei asemenea fapte, pentru început cei interesați conștientizează respectivul mecanism foarte lent și oarecum retroactiv, fiind apoi transformat relativ târziu de către reprezentanții puterii centrale într-un principiu de politică internă. Domnitorul central a intrat mai mult sau mai puțin de la sine în posesia unor venituri tot mai mari. Acest fapt se constituie ca premisă pe baza căreia instituția monarhiei sau a principalității a dobândit treptat caracterul său absolutist și neîngrădit.

2. Proporțional cu șansele financiare de care dispunea funcția centrală a crescut și potențialul său militar. Cel care dispunea de impozitele colectate din întreaga țară era în măsură să plătească mai

mulți mercenari decât oricine; totodată, a devenit relativ independent de serviciile militare pe care vasalul feudal era obligat să le presteze în schimbul pământului ce-i fusese acordat în feudă.

Acesta este de asemenea un proces care, precum toate celelalte, începe foarte de timpuriu și conduce treptat la formarea unor instituții stabile. Wilhelm Cuceritorul vine în Anglia cu o armată formată în parte din vasali, în parte din cavaleri mercenari. De aici înainte și până la înființarea armatelor regulate aflate în slujba domnitorului central aveau să treacă secole. Premisa în acest sens, pe lângă venitul tot mai mare de pe urma impozitelor, a fost existența mâinii de lucru în surplus, acea disproporționalitate dintre numărul oamenilor și numărul și rentabilitatea serviciilor într-o anumită societate, definită în prezent ca „șomaj". Teritoriile ce dețineau un asemenea surplus, precum Elveția și anumite părți ale Germaniei, furnizau mercenari pentru oricine era capabil să-i plătească. Foarte târziu tactica de recrutare practicată de Frederic cel Mare avea să demonstreze ce soluții erau la dispoziția unui principe atunci când mâna de lucru disponibilă în teritoriu era insuficientă pentru scopurile sale militare. În orice caz, superioritatea militară, ce se dezvolta paralel cu cea financiară, constituia cea de-a doua premisă decisivă pentru ca puterea centrală asupra unui ținut să dobândească acel caracter de „absolutism".

Transformarea tehnicii militare a urmat acest curs evolutiv și l-a consolidat. Datorită treptatei dezvoltări a armelor de foc masele pedestre au devenit din punct de vedere militar superioare nobilimii, relativ reduse la număr, care participa la luptă călare. Acest element a acționat de asemenea în favoarea puterii centrale.

Regele, de exemplu, care în Franța, pe vremea Capetingilor, nu era cu nimic mai mult decât un baron, un feudal printre cei la fel de puternici ca și el, iar uneori chiar mai puțin puternic decât alți feudali, a dobândit o dată cu creșterea veniturilor șansa unei superiorități militare față de toate celelalte forțe militare ale țării. Care dintre casele nobiliare a cucerit într-un anume caz coroana într-o situație sau alta a depins de o serie întreagă de factori, printre care se numărau contribuțiile personale ale unor indivizi, iar adeseori și jocul întâmplării. Creșterea șanselor financiare și militare care s-au împletit treptat cu funcția monarhică se petrecea independent de voința și de dotarea respectivilor indivizi; corespundea unei legități mai stricte, ce poate fi întâlnită pretutindeni atunci când sunt studiate procesele sociale.

Iar sporirea șanselor deținute de funcția centrală s-a constituit și ca premisă a pacificării unui ținut mai mare sau mai mic, asupra căruia se exercita dominația dinspre un centru unic.

3. Cele două serii evolutive care au acționat în favoarea unei puteri centrale consolidate au avut în toate privințele efecte defavorabile pentru starea vechiului strat medieval al războinicilor. Nu

au avut nici o legătură directă cu sectorul în creştere al relaţiilor economico-financiare. Nu puteau profita în mod direct mai deloc de noile şanse de venit care începuseră să apară. Nu au avut de suportat decât devalorizarea şi creşterea preţurilor.

Au fost efectuate calcule care dovedesc că o avuţie de 22 000 franci din anul 1200 nu mai valora în anul 1300 decât 16 000 franci, în anul 1400 doar 7 500 franci, iar în anul 1500 doar 6 500 franci. În secolul al XVI-lea devalorizarea s-a accentuat; valoarea sumei a scăzut la 2 500 franci. Iar ceea ce putem observa pentru Franţa pe parcursul acestui secol corespunde cu ceea ce se petrecea în întreaga Europă[1].

O mişcare ce îşi are începuturile cu mult timp în urmă, în Evul Mediu, a înregistrat în secolul al XVI-lea o accelerare neobişnuit de puternică. Începând din timpul domniei lui Francisc I până în anul 1610 livra franceză s-a devalorizat în proporţie de 100 : 19,67. Semnificaţia acestei linii de dezvoltare pentru transformarea societăţii a fost mai mare decât am putea spune în câteva cuvinte. În timp ce s-a înteţit circuitul banilor şi s-a dezvoltat activitatea comercială, în timp ce straturile burgheze şi veniturile puterii centrale au crescut, au scăzut veniturile nobilimii neprinciare în ansamblul său. O parte dintre cavaleri a fost sortită unei vieţi mizere, o alta îşi asigura prin jaf şi violenţă ceea ce în mod paşnic nu îi mai era accesibil, pe când alta s-a menţinut cât de mult timp a putut pe linia de plutire prin vânzarea treptată a proprietăţilor, iar, în cele din urmă o bună parte a nobilimii a intrat, constrânsă de această stare de fapte, tentată de noile şanse ivite, în slujba regilor şi a principilor care erau în măsură să plătească. Acestea au fost şansele create de partea economică pentru stratul acelor războinici neimplicaţi în sporirea circuitului monetar şi a reţelei comerciale.

4. Am amintit deja felul în care dezvoltarea tehnicii militare a evoluat în defavoarea acestora: infanteria, disprețuita pedestrime, a devenit în război mai importantă decât cavaleria. În acest fel, a fost anulată nu doar superioritatea militară a stării medievale a războinicilor, ci a fost spart monopolul acesteia asupra armelor. Iniţial, doar nobilii erau războinici sau, pentru a ne exprima altfel, toţi războinicii erau nobili; apoi a intervenit schimbarea, în sensul că nobilii erau în cel mai bun caz ofiţerii unei trupe plebee, care trebuia plătită. Monopolul asupra armelor şi puterii militare a fost trecut de la întreaga stare a nobilimii în mâinile unuia dintre membrii ei, în cele ale principelui sau ale regelui, care, bazându-se pe veniturile realizate din fiscalitatea aplicată pe suprafaţa întregului său ţinut, era în măsură să plătească cea mai mare trupă existentă în acel teritoriu. În acest fel, marea majoritate a nobilimii s-a transformat, din războinici sau cavaleri relativ independenţi, în ofiţeri aflaţi în slujba domnitorului central.

Acestea sunt câteva dintre liniile cele mai importante ale respectivei transformări structurale.

5. În același timp a avut loc o altă transformare. O dată cu creșterea înregistrată de sectorul economico-financiar, nobilimea a pierdut din puterea deținută în cadrul societății, pe când, în paralel, păturile burgheze au dobândit tot mai multă putere. Dar, în general, nici una dintre aceste două stări nu s-a dovedit suficient de puternică pentru a-și adjudeca supremația asupra celorlalte o perioadă îndelungată. În timp, tensiunile au persistat pretutindeni, iar uneori au izbucnit în cadrul unor lupte. În fiecare dintre cazuri fronturile beligerante au fost complicate și diverse. Ocazional s-au format alianțe între nobilime și burghezie; au existat forme de trecere și chiar fuziuni între unele segmente ale celor două stări. Dar, oricum s-ar fi prezentat, atât ascensiunea cât și puterea absolută și despotismul instituției centrale au fost întotdeauna dependente de faptul că între nobilime și burghezie a existat și s-a menținut această tensiune. Ținea de premisele structurale ale instituției monarhiei și principalității ca nici una dintre cele două stări și nici o grupare din interiorul acestora să nu câștige supremația. Reprezentanții puterii centrale absolutiste au fost astfel nevoiți să supravegheze cu insistență ca echilibrul fragil dintre stările și grupările existente în teritoriul suzeranității lor să fie menținut. Acolo unde echilibrul se distrugea, fie datorită faptului că o grupare sau o clasă devenea prea puternică, fie că grupările nobile și grupările de vârf ale burgheziei se aliau, chiar și pe o perioadă limitată de timp, neîngrădirea puterii centrale se vedea în cel mai înalt grad amenințată – cum s-a petrecut în Anglia. În mod corespunzător, adeseori vom vedea la o serie de domnitori cum unul protejează și susține burghezia, pentru că nobilimea i se pare a fi devenit prea puternică și, implicit, prea periculoasă, următorul sau unul dintre următorii înclină la rândul său să consolideze forțele nobilimii, fie că aceasta a devenit prea slabă, fie că burghezia a devenit prea puternică și prea refractară, fără ca celălalt taler al balanței să fie complet neglijat. Domnitorii absolutiști au fost nevoiți, fie că au conștientizat pe deplin sau nu starea de fapt, să mizeze pe acest mecanism social, pe care nu îl creaseră ei înșiși. Existența lor socială era dependentă de menținerea și de funcționarea acestui mecanism. Ei înșiși erau tributari acelei legități sociale, „sub imperiul căreia fuseseră instaurați". Această legitate, această structură socială s-a evidențiat mai devreme sau mai târziu și cu multiple modificări în mai toate țările occidentale. Dar profilul său complet l-a dobândit pentru observator doar în momentul în care analizăm un exemplu concret al modului în care se formează. Dezvoltarea acelei țări în care acest proces, începând cu un anumit moment, se desfășoară absolut rectiliniu, și anume dezvoltarea înregistrată în Franța, ne va servi în cele ce urmează drept exemplu.

3. Dinamica dezvoltării societății în Evul Mediu

Partea întâi

Mecanismele feudalizării

I. Introducere

1. Dacă facem o comparație a modului cum se prezenta pe la mijlocul secolului al XVII-lea puterea centrală în Franța, în Anglia și în Imperiul German, regele Franței apare deosebit de puternic față de cel al Angliei și cu atât mai mult față de împăratul Imperiului German. Dar această configurație este rezultatul unei dezvoltări îndelungate.

La sfârșitul epocii carolingiene și la începutul celei capețiene, constelația se prezenta invers. Pe atunci, puterea centrală a împăraților germani era mare în comparație cu aceea a regilor francezi. Iar Anglia avea încă de parcurs unificarea decisivă și introducerea noii ordini de către normanzi.

În Imperiul German, puterea centralizată se fărâmițează începând din acea epocă – înregistrând uneori și reculuri – într-un mod relativ constant. În Anglia, începând cu perioada normandă, puterea monarhiei alternează cu preponderența stărilor sociale sau a parlamentului.

În Franța, cam de la începutul secolului al XII-lea, puterea regelui crește – la rândul său înregistrând reculuri – relativ constant. O linie continuă duce de la Capetingi, trecând prin casa de Valois până la Bourboni.

Nimic nu ne îndreptățește să presupunem din start că aceste diferențieri ar fi fost inevitabile. Cu foarte mare încetineală diferitele ținuturi ale celor trei țări converg la formarea unor unități naționale. Pentru că inițial integrarea, interrelaționarea acelor ținuturi, care aveau să devină ulterior „Franța", „Germania", „Italia" sau „Anglia", este cât se poate de redusă, unitatea, propria lor pondere ca organism social în jocul forțelor istorice nu atârnă încă prea greu în balanță. Iar marile curbe evolutive din istoria acestor națiuni sunt indiscutabil în mult mai mare măsură determinate în acest stadiu de șansa sau nesansa individuală, de abilitățile personale, de simpatii și antipatii sau de „întâmplare" decât aveau să se petreacă faptele ulterior, când „Anglia", „Germania" sau „Franța", ca rețele sociale ce dețineau o structură foarte precisă, au dobândit pondere și legitate proprie. Inițial, evoluția istorică este codeterminată de factori care, de pe poziția ulterioară de ansamblu, nu reprezintă o necesitate intrinsecă[2]. Apoi,

încetul cu încetul, o dată cu interconectarea tot mai accentuată a unor ținuturi mari și a maselor respective de oameni, se vor prefigura legitățile care, în funcție de caz, vor pune niște bariere sau vor oferi o șansă pentru actul discreționar, pentru capriciile și interesele indivizilor aflați la putere și chiar ale unor grupări. De-abia în acest moment, legitatea evolutivă se va desfășura în respectivele unități sociale surclasând accidentalul sau, cel puțin, va marca tot ceea ce este întâmplător.

2. Nimic nu ne îndreptățește să presupunem că a existat vreo predeterminare în sensul ca tocmai ducatul francilor, acea „Île-de-France" să devină punctul de cristalizare a unei națiuni. Din punct de vedere cultural, și chiar și politic, ținuturile franceze din sud se aflau într-o mai strânsă legătură cu cele nordice ale Spaniei și cu ținuturile italiene învecinate decât cu cele din jurul Parisului. Dintotdeauna a fost considerabil de mare deosebirea dintre vechile ținuturi provensale celto-romanice, vorbitoare de *langue d'oc*, respectiv cele vorbitoare de *langue d'oïl*, așadar ținuturile mai puternic marcate de influența francă, îndeosebi ținuturile aflate la nord de Loire, la care se adaugă Poitou, Berry, Bourgogne, Saintonge și Franche-Comté[3].

De asemenea, hotarele stabilite prin Tratatul de la Verdun (843) și apoi prin Capitularul de la Meerssen (870) pentru partea răsăriteană a Imperiului Franc de Apus erau în acele vremuri diferite față de ceea ce avea să se dezvolte ulterior devenind „Franța" și „Germania" sau „Italia".

Tratatul de la Verdun stabilise ca graniță de est a Imperiului Franc de Apus o linie ce ducea din sud, de la actualul Golf Lion, trecând la *vest* de Rhône, aproximativ spre nord, până în Flandra, în ținutul orașului Gent. Lotharingia și Burgundia – cu excepția ducatului la vest de Saône –, inclusiv Arles, Lyon, Trier și Metz se aflau în acest fel în afara granițelor Imperiului Franc de Apus, în timp ce în sud comitatul Barcelona continua să se afle în interiorul granițelor sale[4].

Tratatul de la Meerssen a transformat în sud Rhônul ca graniță între Imperiul Franc de Apus și cel de Răsărit; apoi, granița continua de-a lungul râului Isère, ceva mai la nord de-a lungul râului Mosela. Trier și Metz au devenit atunci orașe de hotar, la fel cum mai la nord se afla Meerssen, localitatea care dă numele respectivului tratat. Iar linia de demarcație se sfârșea în partea nordică prin estuarul Rhinului în ținutul sudic al Frisiei.

Dar ceea ce se delimita prin aceste granițe nu erau state, nici popoare sau națiuni, dacă prin respectivele noțiuni înțelegem formațiuni sociale unitare și stabile. Erau, în cel mai bun caz, state, popoare, națiuni în devenire. Ceea ce iese în evidență în această fază la toate ținuturile mai mari aflate sub stăpânirea unor domnitori este coeziunea lor redusă, precum și forțele centrifuge ce aveau efect de dezintegrare.

Care este natura acestor forţe centrifuge? Ce particularităţi de alcătuire a acestor formaţiuni de dominaţie conferă unor asemenea forţe puterea lor aparte? Şi ce transformare în alcătuirea societăţii a asigurat apoi, din secolele al XV-lea, al XVI-lea şi al XVII-lea, puterilor centrale acea greutate care a depăşit toate forţele centrifuge, dând ţinuturilor aflate sub dominaţie o stabilitate sporită?

II. Forţele centralizatoare şi descentralizatoare ale configuraţiei medievale de putere

3. Uriaşul imperiu al lui Carol cel Mare a fost creat prin cuceriri. Faptul de a fi conducător de oştiri, victorios în lupte, de a întreprinde cuceriri şi a şti să se apere nu a fost cu siguranţă unica funcţie a lui Carol şi a predecesorilor săi, fiind totuşi funcţia elementară. Aceasta a reprezentat baza puterii sale monarhice, a consideraţiei de care s-a bucurat, a forţei sale sociale.

În calitate de conducător de oşti, Carol a dispus de ţinuturile cucerite şi apărate. Ca principe victorios, i-a răsplătit pe războinicii care l-au urmat, acordându-le pământuri. Iar datorită acestei autorităţi i-a menţinut laolaltă, chiar dacă erau răspândiţi în ţară, pe pământurile, pe domeniile lor.

Ca împărat şi rege, nu ar fi avut cum să vegheze singur asupra întregului imperiu. El şi-a trimis oamenii de încredere şi slujitorii de-a lungul şi de-a latul ţării ca să vegheze în locul său la respectarea legilor, să se îngrijească de strângerea dărilor, de prestarea serviciilor pretinse, ca să-i pedepsească pe cei ce se opuneau. Nu le răsplătea serviciile cu bani; cu siguranţă, în această fază banii nu lipseau cu desăvârşire, dar nici nu existau decât în cantităţi foarte mici. Cea mai mare parte a necesarului era acoperită mai mult sau mai puţin nemijlocit de pământ, de lanuri, de păduri, de grajduri şi prin prelucrarea produselor în gospodărie. De asemenea, conţii palatini, ducii sau oricum s-ar fi numit reprezentanţii puterii centrale, cu toţii se hrăneau pe ei înşişi şi îşi hrăneau suita din pământul peste care fuseseră instauraţi stăpâni, din pământul care le fusese dat în feudă de către puterea centrală. Aparatul de dominaţie din această fază a societăţii avea, corespunzător structurii economice, un alt caracter decât în acele vremuri în care există „state" în sensul propriu al cuvântului. Cei mai mulţi dintre „slujbaşii de stat", după cum s-a afirmat despre această fază[5], „au fost agricultori, care doar la anumite termene prestabilite, de altfel însă la apariţia unor evenimente neprevăzute, aveau anumite obligaţii «de serviciu», la fel cu latifundiarii care deţineau dreptul de a avea o poliţie şi de a exercita judecata". Aceştia legau funcţiile militare de funcţia poliţienească şi judiciară respectivă; erau războinici, comandanţii unei oşti formate din suita războinicilor

și a tuturor celorlalți proprietari de pământuri din acel ținut, cu care îi dotase regele, în cazul vreunei amenințări de către un dușman din afară. Altfel spus, dețineau toate funcțiile de exercitare a dominației.

Dar această configurație particulară de putere – exemplu al stării de fapt a diviziunii muncii și diferențierii în această fază socială – a condus în repetate rânduri la tensiuni cu totul semnificative, a căror justificare se regăsește în structura lor. Au produs succesiuni tipice de evenimente care – cu anumite modificări – aveau să se tot repete.

4. Cel căruia domnitorul central i-a încredințat cândva funcția de dominație asupra unui anumit teritoriu și care dispunea cu adevărat de acest ținut în calitate de senior înceta să mai fie dependent de domnitorul de la centru pentru a asigura subzistența pentru sine și pentru ai săi, cel puțin atât timp cât nu intervenea amenințarea din partea vreunui dușman mai puternic sau a vreunui vecin. Din acest motiv, de îndată ce aveau posibilitatea, de îndată ce puterea centrală dădea dovadă de cel mai neînsemnat semn de slăbiciune, el sau urmașii săi încercau să-și reclame cu fermitate dreptul de dominație, de stăpânire a ținutului ce-i fusese cândva încredințat, de independență față de puterea centrală.

De-a lungul secolelor sunt mereu perceptibile aceleași tendințe și modele în cadrul aparatului de dominație: domnitorii de la un moment dat, stăpâni ai unor părți ale teritoriului aflat sub dominația stăpânului de la centru, ducii locali și căpeteniile oștirii reprezintă în orice moment un pericol pentru puterea centrală. Principii și regii cuceritori, puternici în calitate de conducători de oștiri și de protectori față de pericolele externe, își dădeau osteneala, inițial înregistrând anumite succese, să înfrunte pericolul din interiorul teritoriului peste care domneau. De câte ori se dovedea posibil, aceștia îi numeau în locul principilor locali existenți pe propriii lor oameni de încredere, rude sau slujitori, ca reprezentanți ai domnitorului peste anumite ținuturi ale imperiului lor. Într-o perioadă scurtă de timp, adeseori chiar pe parcursul unei generații, fenomenul se repetă. Foștii reprezentanți ai puterii centrale se străduiesc să sustragă teritoriul asupra căruia domniseră inițial ca delegați sau ca slujitori ai domnitorului de la centru și să dispună ei înșiși de acesta, ca și cum ar fi fost un bun dobândit succesoral, ca teritoriu aflat sub dominația propriei lor familii.

Iată-i pe acei *comes palatii*, conți palatini, care doresc să devină stăpâni independenți asupra unor teritorii parțiale; terminologia abia dacă ne mai furnizează informația că avem în acest caz de-a face cu foști reprezentanți ai palatului domnesc; iată-i pe toți acei margrafi, duci, conți, baroni sau ministeriali ai regelui. Prin impulsuri succesive, regii, puternici grație oștirilor lor și cuceririlor întreprinse, își trimit oamenii de încredere, rudele, slujitorii ca reprezentanți în teritoriu, iar prin impulsuri repetate acești reprezentanți de odinioară sau urmașii lor luptă în calitate de principi locali sau de domnitori

teritoriali împotriva puterii centrale, pentru a dobândi dreptul succesoral și pentru independența *de facto* a teritoriului lor, care inițial le fusese încredințat în feudă.

Pe de o parte, regii erau nevoiți să delege în favoarea altora dreptul de a dispune asupra unor ținuturi aflate în suzeranitatea lor. Starea de organizare a armatei, a economiei și a transporturilor nu le permitea să ia altă decizie. Societatea nu le punea la dispoziție acele surse de bani obținuți din dări, al căror volum să le permită să întrețină pe plată o armată de mercenari sau niște reprezentanți în ținuturi îndepărtate. Nu le stătea în putință să-i plătească, să-i răsplătească sau să-i împroprietărească decât prin atribuirea de pământ, iar întinderile de pământ astfel disponibilizate trebuiau să fie mari, ca reprezentanții puterii centrale să fie în teritoriul ce li se cuvenea cu adevărat mai puternici decât toți ceilalți războinici și latifundiari din zona respectivă.

Pe de altă parte, cei care primeau teritorii în feudă, reprezentanții puterii centrale, nu erau legați de nici un fel de jurământ de credință sau de vasalitate ca să lupte pentru a dobândi autonomia acelui teritoriu de care dispuneau, atunci când dependența reciprocă dintre domnitorul central și foștii săi delegați se deplasa în favoarea acestora. Seniorii teritoriali și principii locali dețineau în mod efectiv ținutul de care odinioară dispusese regele. Făcând abstracție de anumite amenințări din exterior, nu mai au nevoie de rege. Se sustrag puterii sale. Atunci când au nevoie de acesta, atunci când funcția regelui în calitate de comandant al oștirii apte de a purta război este din nou predominantă, mișcarea devine la rândul său regresivă, iar datorită circumstanțelor procesul poate să reînceapă, cu condiția ca domnitorul central să repurteze victoria în război. În acest caz, prin forță și amenințarea exercitată prin sabie, acesta redobândește efectiv capacitatea de a dispune de pământurile din întregul său teritoriu și poate să întreprindă o nouă împărțire a lor. Avem aici de-a face cu una dintre configurațiile recurente sau cu unul dintre procesele constante ale mecanismului de dezvoltare a societății apusene de la începutul Evului Mediu și, cu o oarecare modificare, uneori și în vremurile ulterioare.

5. Exemple ale unor asemenea procese se regăsesc și în zilele noastre în afara Europei, în ținuturi cu o structură socială similară. Dezvoltarea Abisiniei a demonstrat o serie de configurații de acest fel, chiar dacă în ultima vreme, prin afluxul unor mijloace monetare și prin influența unor instituții europene, ele au fost întrucâtva modificate. Dar ascensiunea lui Ras Taffari ca domnitor central sau împărat al întregului teritoriu nu a fost posibilă decât prin supunerea cu forța armelor a celor mai puternici domnitori teritoriali. Iar neașteptat de rapida năruire a opoziției față de Italia a fost în ultimă instanță posibilă datorită faptului că și în această regiune feudală și preponderent

caracterizată de economia naturală, tendințele centrifuge ale diferitelor teritorii au luat de îndată amploare atunci când domnitorul central nu și-a putut îndeplini obligația primordială, aceea de a se opune dușmanului din exterior, dovedindu-se „neputincios".

În istoria occidentală se regăsesc semne ale acestui mecanism din vremea dinastiei merovingiene. Încă de atunci „există începuturile unei dezvoltări care vor transforma funcțiile mai înalte din imperiu în domnii ereditare[6]". Cu privire la vremea aceea se poate deja afirma principiul: „Cu cât a devenit mai cuprinzătoare puterea *de facto*, susținerea economică și socială a acestor deținători de funcții, cu atât mai greu ar fi putut regatul să considere oportun la moartea deținătorului respectiv să redistribuie funcția în alt mod în afara aceleiași familii[7]." Mari părți ale teritoriului treceau de sub controlul domnitorului central spre cel al seniorilor teritoriali.

În perioada carolingiană asemenea fenomene se petrec și mai evident. Carol cel Mare, precum împăratul Abisiniei, îi îndepărtează pe cât posibil pe vechii duci locali și instaurează în locul acestora pe propriii săi „slujbași de stat", conții. Atunci când comportamentul discreționar al conților și dominația lor *de facto* asupra teritoriului încredințat devine evidentă încă din timpul vieții sale, acesta trimite, oarecum ca un al doilea val, persoane din mediul său în calitate de soli regești, de *missi dominici*, pentru a-i supraveghea. Încă din timpul domniei lui Ludovic cel Pios, funcția deținută de conți începe să devină ereditară. Urmașii lui Carol „nu se mai pot sustrage obligației de a recunoaște efectiv pretențiile la dreptul succesoral[8]." Iar funcția de trimis al regelui în sine devine caducă. Ludovic cel Pios se vede deja nevoit să-i retragă pe acei *missi dominici* din teritoriul pe care urmau să-l inspecteze. Încă din vremea domniei sale, care nu mai avea de partea sa renumele de mare războinic de care se bucurase Carol, forța tendințelor centrifuge în interiorul imperiului și al organizării statale iese clar în evidență. Un prim punct culminant al acestora este atins sub domnia lui Carol III, care la 887 nu mai reușește să-i mențină la distanță de Paris pe dușmanii externi, pe normanzii danezi, nici cu puterea sabiei, nici cu bani. Este caracteristic faptul că o dată cu sfârșitul liniei directe a Carolingienilor coroana îi revine lui Arnulf de Carinthia, fiul nelegitim al lui Carol cel Mare, nepotul de unchi al lui Carol cel Gros. Arnulf s-a afirmat inițial în calitate de conducător de oștire în luptele de apărare a hotarelor duse împotriva popoarelor invadatoare. Atunci când, aflat inițial la domnia Bavariei, intră în luptă împotriva domnitorului central ce dădea dovadă de slăbiciune, câștigă cu repeziciune recunoașterea celorlalte popoare, a francilor răsăriteni, a thuringienilor, saxonilor și suabilor. Este la rândul său ridicat în adevăratul sens al cuvântului la rang de rege în calitatea sa de conducător de oștire de către nobilimea războinică a popoarelor germanice[9]. Din nou se dovedește ceea ce reprezintă de fapt funcția

care asigură și legitimează puterea regelui în acest tip de societate. În anul 891 reușește în bătălia de la Leuven/Dijle să-i respingă pe normanzi. Dar când, cu prilejul unei noi amenințări, ezită întrucâtva să abordeze lupta în calitatea sa de conducător de oștire, reacția este imediată; de îndată forțele centrifuge devin predominante în cadrul teritoriului său slab unificat: „Ille diu morante, multi reguli in Europa vel regno Karoli sui patruelis excrevere", afirmă un scriitor al vremii[10]. Pretutindeni în Europa au apărut tot felul de regi mai mărunți atunci când el însuși a ezitat o vreme să se arunce în luptă. Faptul ilustrează, dacă dorim să sintetizăm totul într-o singură frază, legitatea socială care își pune amprenta pe evoluția societății europene în această fază.

Mișcarea devine din nou reversibilă sub domnia primilor împărați de Saxa. Faptul că tocmai ducilor saxoni le-a revenit coroana întregului imperiu indică din nou cu claritate care era funcția majoră a domnitorului central în cadrul societății. Saxonii au fost deosebit de expuși presiunii exercitate de popoarele negermanice, care năvăleau dinspre răsărit. Ducii saxoni au avut inițial menirea să apere și să mențină teritoriul ocupat de propriul popor. Dar ei apărau implicit și teritoriile altor popoare germanice. Henric I reușește în anul 924 să încheie pentru început un armistițiu cu ungurii care năvăleau; în anul 928 își croiește drum până în Brandenburg; în 929 întemeiază fortăreața de frontieră Meissen; în 933 îi învinge pe unguri la Riade, fără să-i distrugă de altfel, așadar fără să îndepărteze pericolul; iar în 934 reușește ca și în nord, în marca Schleswig, să restabilească din nou granițele în fața năvălitorilor danezi[11]. Toate aceste fapte îi reușesc în esență în calitatea sa de duce al saxonilor. Sunt în primul rând victoriile saxonilor asupra unor popoare ce se năpustesc asupra granițelor și care amenință să pătrundă în teritoriul lor. Dar prin faptul că ducii Saxoniei luptă aici la hotare, că repurtează victorii și fac cuceriri, își adjudecă acea putere de război și acea apreciere ca războinici care sunt necesare pentru a se confrunta cu tendințele centrifuge din interior. O dată cu victoriile împotriva dușmanilor externi aceștia creează baza pentru consolidarea puterii centrale din interior.

Henric I reușise în linii mari să mențină hotarele și să le consolideze, cel puțin în partea de nord. De îndată după moartea sa, venzii revocă pacea cu Saxonia. Iar fiul lui Henric, Otto, îi respinge prin luptă. În anii următori, 937 și 938, ungurii își fac din nou apariția, fiind învinși. Apoi începe o nouă și mult mai amplă expansiune; în 940 teritoriul german se extinde până la râul Oder. Ca de fiecare dată, cum faptele continuă să se petreacă și în prezent, după cucerirea unor noi teritorii urmează și organizarea bisericii, care – atunci mult mai pronunțat ca în ziua de azi – servea asigurării dominației.

Același curs îl iau evenimentele și în zonele de sud-est. În anul 955, ungurii – care continuă să se afle pe teritoriul german – sunt

învinși la Lechfeld lângă Augsburg, fiind astfel definitiv respinși. Pentru a asigura protecția împotriva acestora este amenajată Marca de Est, germenele Austriei de mai târziu, a cărei graniță se afla aproximativ în dreptul orașului Bratislava. Încetul cu încetul, ungurii se stabilesc la est de această graniță, pe cursul mijlociu al Dunării.

Acestor succese în calitate de conducător al oștirii le corespunde amploarea puterii lui Otto în interiorul imperiului. Ori de câte ori este posibil, se străduiește ca, în locul numeroșilor reprezentanți ai foștilor împărați sau, mai precis, în locul urmașilor acestora, care în calitatea lor de căpetenii sau de domnitori teritoriali i se opuneau, să-și plaseze propriile rude și oameni de încredere. Suabia îi este dată fiului său Ludolf, Bavaria fratelui său Henric, Lotharingia ginerelui său Conrad, fiul acestuia, Otto, obținând Suabia atunci când Ludolf se răzvrătește.

Totodată, este preocupat – și, după cum se pare, mai conștient decât predecesorii săi – să contracareze acele mecanisme care în mod constant slăbesc puterea centrală și centralismul aparaturii de dominație. Pe de o parte face aceasta încercând să limiteze pe ici-colo domeniile de influență și funcțiile indivizilor pe care îi pune stăpâni peste un ținut. El însuși, dar și mai decisiv urmașii săi, încearcă să contracareze aceste mecanisme, împuternicind clericii cu prerogativele domniei peste un ținut. Episcopilor le sunt de asemenea încredințate atribuțiile laice ale conților. Trecerea puterii în favoarea unor înalți prelați, lipsiți de urmași, este menită să oprească în cele din urmă transformarea slujbașilor puterii centrale într-o „aristocrație latifundiară ereditară", cu puternice accese de independență.

În realitate însă, prin aplicarea acestor măsuri, au fost consolidate pentru o lungă perioadă de timp forțele descentralizatoare, menite să le contracareze. Măsurile au condus în cele din urmă la transformarea unor ținuturi aflate sub administrație clericală în principate, în domnii laice. Preponderența tendințelor centrifuge asupra celor centripete, a cărei motivație a existat în structurarea acestei societăți, a ieșit din nou la suprafață. Treptat, înaltele fețe bisericești nu s-au arătat mai puțin preocupate decât forțele laice de menținerea puterii lor hegemoniale asupra teritoriului. În calitate de stăpâni teritoriali laici au devenit, la rândul lor, deosebit de interesați ca autoritatea centrală să nu devină prea puternică. Iar convergența intereselor înalților demnitari ecleziaști cu cele ale înalților demnitari laici a reprezentat factorul decisiv pentru faptul că în Imperiul German puterea efectivă a autorității centrale s-a menținut la un nivel redus de-a lungul mai multor secole, în timp ce puterea, independența domnitorilor teritoriali s-a consolidat. Între timp, Franța oferă reversul acestei imagini. Aici înaltele fețe bisericești au devenit arareori mari domnitori teritoriali laici. Episcopii, ale căror posesiuni se aflau în parte răspândite în teritoriul deținut de diverși domnitori teritoriali, s-au arătat în

continuare interesați de menținerea unei puternice autorități centrale, care să le asigure protecție. Iar această orientare comună a intereselor bisericii și ale monarhiei, care a durat o perioadă îndelungată de timp, nu a fost un factor neglijabil în a determina relativ de timpuriu în Franța preponderența puterii centrale asupra tendințelor centrifuge. Oricum, în conformitate cu același proces, inițial s-a petrecut dezintegrarea Imperiului Franc de Apus, mai rapid și mai radical decât cea a Imperiului Franc de Răsărit.

6. Ultimii dintre Carolingienii franci de apus au fost, ca persoane, după cum s-a afirmat[12], bărbați curajoși și lucizi, unii dintre ei dispunând de calități remarcabile. Dar au avut de înfruntat o situație ce îi oferea domnului central puține șanse și care demonstrează deosebit de clar cât de ușor se deplasa în cadrul acestei structuri a societății centrul de greutate în defavoarea domnului central.

Dacă facem abstracție de puterea sa în calitate de comandant de oaste, de cuceritor și distribuitor al noilor teritorii, baza pentru forța socială a domnitorului central era reprezentată de posesiunile familiei sale, de teritoriul aflat sub controlul său direct și de pe urma căruia era obligat să-și hrănească și slujitorii, curtea, suita înarmată. În această privință, domnitorul central nu era nicidecum mai bine situat decât vreunul dintre domnitorii teritoriali. Dar proprietatea funciară personală a Carolingienilor franci de apus, propriul lor „teritoriu" fusese împărțit pe parcursul unor lupte îndelungate în schimbul diverselor servicii și decăzuse. Pentru a primi ajutor și pentru a-l răsplăti, predecesorii acestora fuseseră nevoiți să dea pământurile în feudă. Fiecare atribuire a pământurilor a diminuat – fără a fi fost dublată de noi cuceriri – propriile posesiuni ale casei respective. Faptul în sine i-a adus pe urmași într-o situație precară. Pentru a beneficia de un nou ajutor a fost necesar din nou să împartă pământuri. În cele din urmă moștenitorilor nu le-a mai rămas prea mult pământ pentru a fi distribuit. Suita de războinici pe care erau capabili s-o hrănească și s-o răsplătească a devenit din ce în ce mai mică. Îi vedem pe ultimii dintre Carolingienii franci de apus aflându-se uneori în situații disperate. Fără îndoială, vasalii erau obligați să presteze un serviciu militar; dar atunci când o incursiune armată nu se lega pentru ei de un interes personal, doar presiunea exercitată deschis sau deghizat de un senior puternic din punct de vedere militar îi putea determina să se achite de această obligație. Cu cât mai puțini vasali îl urmau pe rege, cu atât mai puțin amenințătoare devenea puterea acestuia. Atât de pe latura posesiunilor funciare cât și de pe latura forței militare, o dată puse în mișcare, aceste mecanisme sociale au subminat din ce în ce mai mult domnia Carolingienilor.

Ludovic IV, el însuși un om brav și care s-a luptat cu disperare, este ocazional numit „le roi de Monloon", regele de la Laon. Din toate proprietățile casei carolingiene nu îi mai rămăsese altceva decât

fortăreața Laon. Ultimii reprezentanți ai acestei case nu mai aveau uneori nici un fel de trupe la dispoziția lor pentru a-și apăra cauza, la fel cum nici pământuri nu mai aveau pentru a-și hrăni și răsplăti suita: „Un jour est venu, où le descendant de Charlemagne, entouré de propriétaires, qui sont maîtres de leurs domaines, n'a plus trouvé d'autre moyen de garder des hommes à son service, que de leur distribuer des terres de fisc avec des concessions d'immunité, c'est à dire, pour se les attacher, de les rendre de plus en plus indépendants et pour pouvoir règner encore d'abdiquer toujours de plus en plus[13]." În mod iremediabil, funcția monarhică se degradează și tot ceea ce întreprind deținătorii acesteia pentru a o consolida se întoarce în cele din urmă împotriva lor.

7. Fostul teritoriu al Carolingienilor franci de apus, embrionul Franței ce avea să urmeze, se dezmembrase de fapt în acele vremuri în numeroase regiuni aflate sub dominații distincte. Pe parcursul îndelungatei lupte date pe acest teritoriu între o serie de domnitori teritoriali aproximativ egali ca putere se crease un anumit echilibru. Când s-a stins linia Carolingienilor direcți, dintre căpeteniile militare sau dintre domnitorii teritoriali este ales rege acela a cărui casă s-a remarcat inițial luptând împotriva cotropitorilor normanzi, și care tocmai prin aceasta devenise cu mult timp în urmă cel mai puternic concurent al casei regale, tot mai lipsite de putere. Asemănător cu ceea ce se petrecuse în Imperiul Franc de Răsărit la sfârșitul perioadei de domnie a Carolingienilor, în cele din urmă au devenit regi acei principi locali, ducii de Saxa, care repurtaseră succese în apărarea țării față de popoarele năvălitoare din est și din nord, împotriva slavilor, ungurilor, danezilor.

Anterior, avusese loc o lungă luptă între casa de Francia și ultimii Carolingieni franci de apus.

Când coroana i-a revenit lui Hugo Capet, casa respectivă era slăbită datorită unui proces asemănător celui care determinase decăderea Carolingienilor. Ducii casei de Francia fuseseră ei înșiși nevoiți să încheie alianțe, să pretindă anumite servicii și să le plătească prin atribuirea de pământuri și prin cesionarea unor drepturi. Teritoriul aflat sub dominația ducilor normanzi, stabiliți și creștinați la acea vreme, ducatele de Aquitania și de Burgundia, comitatele de Anjou, Flandra, Vermandois și Champagne nu erau cu nimic mai neînsemnate, fiind în parte chiar mai importante decât teritoriul noii case a ducilor de Francia. Iar acestea, puterea personală a casei și teritoriul, reprezentau elementele decisive. Mijloacele de putere de care dispunea regele, pe care i le confereau posesiunile familiei, reprezentau baza reală pentru puterea sa monarhică. Dacă posesiunile familiei regale nu erau mai mari decât ale celorlalți domnitori teritoriali, nici puterea sa nu era mai mare. Regele nu obținea venituri regulate decât de pe urma posesiunilor familiei sale și a teritoriului său. În cel mai

bun caz, se mai adăugau dările bisericești provenind din celelalte teritorii. Ceea ce obțineau în plus, în calitatea lor de „regi", era neînsemnat. Dar acel factor, care în ținuturile germane a acordat funcției centralizatoare a monarhiei mereu noi impulsuri, făcând-o să predomine asupra tendințelor centrifuge ale seniorilor teritoriali, și anume funcția de conducător al oștirilor în lupta împotriva dușmanilor externi și de cucerire a unor noi teritorii, a încetat relativ de timpuriu să aibă importanță în ținutul franc de apus. Iar aceasta reprezintă una dintre cauzele decisive ale faptului că dezmembrarea regatului în teritorii independente s-a petrecut în cazul Imperiului Franc de Apus mai devreme și mai radical decât în cel răsăritean. Ținuturile Imperiului Franc de Răsărit au fost mai mult timp supuse asaltului și amenințării de către popoarele străine. Din acest motiv, regii au apărut mereu în postura de conducători ai oștirii în cadrul unor lupte ce trebuiau duse împreună întru apărarea teritoriului respectiv în fața primejdiei reprezentate de mai multe popoare. În acest fel, regele a dobândit în plus posibilitatea de a pătrunde în teritorii noi, de a cuceri noi pământuri, de care dispunea discreționar, reușind mai ales să mențină în stare de dependență față de el însuși un număr relativ mare de slujitori și vasali.

În schimb, o dată cu stabilirea normanzilor, Imperiul Franc de Apus nu mai era amenințat din afară de popoare străine. Totodată, dincolo de granițele sale, spre deosebire de ținutul franc de răsărit, nu exista vreun spațiu neocupat, nu exista nici o posibilitate de a cuceri noi pământuri. Astfel a fost accelerată dezintegrarea acestuia. Lipsesc factorii esențiali care au reușit să asigure regelui preponderența asupra forțelor centrifuge, apărarea și atacurile în vederea cuceririi. Cum la această structurare socială nimic altceva decât respectivele elemente nu determina dependența diverselor zone față de domnitorul de la centru, într-adevăr nu îi mai rămăsese prea mult de partea sa decât propriul său teritoriu.

„Acest așa-numit suveran este un simplu baron, care posedă câteva comitate la malurile Senei și ale Loirei, care abia corespund dimensiunii a patru sau cinci *départements* de azi. Domeniile regale abia dacă asigură subzistența acestei maiestăți teoretice. Nu este nici cel mai mare și nici cel mai puternic dintre teritoriile a căror uniune reprezintă Franța din zilele noastre. Regele este mai puțin puternic decât unii dintre marii săi vasali. Și trăiește, ca și aceștia, din veniturile realizate de pe moșiile sale, din dările strânse de la țărani, din munca prestată de iobagii săi și din «cadourile benevole» făcute de mănăstirile și episcopiile de pe teritoriul său[14]."

Slăbiciunea efectivă, nu a regilor ca indivizi, ci a funcției monarhice, și, o dată cu aceasta, dezintegrarea teritoriilor regale continuă să se accentueze în mod marcat îndată după ascensiunea lui Hugo Capet. Primii dintre Capetingi continuă să fie regi itineranți. Locurile în care sunt semnate edictele regale ne oferă o anumită imagine despre felul

cum aceștia itinerează prin ținut. Judecata continuă să se desfășoare la sediile celorlalți mari latifundiari. Chiar și în sudul Franței aceștia dețin încă o anumită influență tradițională.

La începutul secolului al XII-lea dreptul succesoral neîngrădit și independența diverselor teritorii, a fostelor seniorii ale regelui, reprezintă deja un fapt împlinit. Cel de-al cincilea Capețian, Ludovic cel Gros (1108 – 1137), el însuși un domnitor brav și un bun războinic și nicidecum un neputincios, nu prea mai are nimic de spus în afara teritoriului său propriu. Edictele regale demonstrează faptul că nici nu prea mai călătorește dincolo de granițele propriului său ducat[15]. Trăiește în teritoriul domeniilor sale. A încetat să mai poposească cu curtea pe domeniile marilor săi vasali. Aceștia abia dacă își mai fac apariția la curtea sa. Vizitele reciproce de curtoazie devin mai rare, corespondența cu celelalte regiuni ale regatului mai sumară, îndeosebi cea cu teritoriile sudice ale regatului. Franța este la începutul secolului al XII-lea în cel mai bun caz o uniune a unor teritorii independente, o uniune lejeră de domenii mai mici sau mai mari, între care se creează temporar un anumit tip de echilibru.

8. În interiorul Imperiului German, după un veac plin de lupte între deținătorii coroanei imperiale și regale și marile familii ducale, una dintre acestea, casa ducilor de Suabia, reușește să dobândească în secolul al XII-lea din nou supremația și să asigure pe o perioadă de timp mijloacele de putere necesare autorității centrale.

De la sfârșitul secolului al XII-lea, în Germania, de asemenea, preponderența socială se înclină tot mai evident și mai inevitabil în favoarea seniorilor teritoriali. În uriașul teritoriu german al acelui „Imperium Romanum", „Sacrum Imperium" cum avea să fie denumit mai târziu, teritoriile independente se stabilizează într-atât, încât, de acum înainte și pe o perioadă de secole, vor putea împiedica formarea unei autorități centrale puternice și astfel o integrare mai marcată a întregului teritoriu. În același timp, în teritoriul comparativ mai mic al Franței, încă de la sfârșitul secolului al XII-lea calea duce treptat de la o dezintegrare extremă și, în ciuda unor regrese individuale, la o nouă consolidare relativ constantă a puterii centrale și la treptata reintegrare a unor ținuturi tot mai mari dependente de centru.

Imaginea acestei dezintegrări radicale formează într-o anumită măsură punctul de pornire, ce se cere cercetat, dacă dorim să înțelegem calea prin care ținuturile mai mici se unesc în vederea formării unei unități stabile și procesele prin care se formează în societate acele organe centrale ale unor teritorii mai mari, pe care obișnuim să le definim prin conceptul de „absolutism", precum și acea aparatură de dominație, ce formează structura statului modern. Relativa stabilitate a puterii centrale și a organelor centrale în acea fază pe care o numim „epoca absolutismului" se află în contrast cu instabilitatea oricărei puteri centrale a precedentei faze „feudale".

Ce anume din structura societății a favorizat în Franța centralizarea, iar în Germania forțele ce au acționat împotriva centralizării?

Această întrebare ne conduce chiar la dinamica proceselor sociale, la transformarea relațiilor interumane și a formelor de interdependență prin intermediul cărora s-au modificat conduita și structura impulsurilor instinctuale în sensul „civilizării".

9. Ceea ce a conferit forțelor descentralizatoare din societatea medievală, îndeosebi din cea medievală timpurie, în mod constant supremația asupra celor centralizatoare nu este greu de înțeles, iar faptele au fost evidențiate de istoricii acestei epoci în variate feluri. „Feudalizarea lumii statale", afirmă de pildă Hampe, când descrie perioada occidentală a epocii de apogeu a Evului Mediu[16], „i-a obligat pretutindeni pe domnitori să-și doteze conducătorii de oștiri și slujbașii cu moșii; dacă nu doreau să se prăbușească în sărăcie și să beneficieze în schimb de contraserviciile militare ale vasalilor, erau de-a dreptul obligați să întreprindă demersuri de expansiune prin războaie, care în mod aproape obligatoriu se îndreptau împotriva teritoriilor nedeținute în stăpânire din vecinătatea lor. Pentru a depăși această stare de dependență prin formarea unui aparat modern de slujbași, lipsea în primul rând la acea vreme premisa economică."

Citatul demonstrează implicit inerența forțelor centrifuge și totodată mecanismele în care era implicată monarhia în societate, cu condiția ca „feudalizarea" să nu fie înțeleasă ca o „cauză" externă a tuturor acestor modificări. Obligația de a-i dota pe războinici și pe slujbași cu pământuri, diminuarea implicită a posesiunilor regale atât timp cât nu aveau loc noi cuceriri, tendința de slăbire a puterii centrale în vremurile de pace – toate acestea reprezintă procese parțiale în cadrul marelui proces al „feudalizării" în sine. Citatul de mai sus indică totodată cât de indisolubil legate sunt aceste forme specifice de dominație și aparatul aferent de dominație de o anumită formă economică.

Ca să afirmăm lucrurile explicit: atât timp cât relațiile economice naturale au fost predominante în societate, formarea unui aparat centralizat solid de slujbași, a unui aparat stabil de dominație, care să acționeze preponderent cu mijloace pașnice și să fie în permanență dirijat de la centru, era ca și imposibilă. Tendințele iminente descrise anterior – regii cuceritori, trimiterea unor împuterniciți ai puterii centrale în vederea administrării teritoriale, asumarea unei independențe de către trimiși sau de către urmașii lor, care deveneau seniori teritoriali, și lupta acestora împotriva puterii centrale – corespundeau unor forme anume de relații economice. Dacă într-o anumită societate producția asigurată de un teritoriu mai mare sau mai mic era suficientă pentru a acoperi toate necesitățile esențiale ale locuitorilor săi, de la îmbrăcăminte și alimente până la uneltele gospodărești, dacă

diviziunea muncii nu era prea dezvoltată și schimbul de produse nu se desfășura de-a lungul unor zone extinse – toate acestea fiind laturile diferite ale aceleiași forme de integrare –, respectiv drumurile proaste, mijloacele de transport subdezvoltate, atunci și interdependența dintre diversele ținuturi era minimă. Abia atunci când interdependența ia o amploare considerabilă se pot forma instituții centrale de o anumită stabilitate pentru teritorii mai ample. Inițial, structura societății nu oferă pur și simplu o bază în acest sens.

„Cu greu ne putem face o imagine", scrie un istoric al epocii[17], „cât de dificilă era guvernarea și administrarea unui imperiu extins în condițiile medievale de transport."

Carol cel Mare se hrănea și își hrănea curtea în mod esențial de pe urma producției asigurate de vechile moșii ale casei sale, răspândite între Rhin, Maas și Mosela. După o relatare concludentă a lui Dopsch[18], fiecare *palatium*, fiecare castel avea legături cu un număr de gospodării și de sate, aflate la mai mare sau la mai mică depărtare. Regele sau împăratul străbătea acest ținut relativ restrâns, poposind pe rând la câte un *palatium*, unde el și suita sa trebuiau să fie găzduiți și ospătați. În acele vremuri, negoțul cu ținuturile îndepărtate nu a fost nicicând suprimat în întregime; dar, în esență, negoțul practicat viza articolele de lux, în nici un caz articole de uz curent. Nici măcar vinul nu era transportat la distanțe mari. Cine dorea să bea vin era nevoit să cultive vița-de-vie în propriul său ținut, iar de pe urma schimburilor nu putea beneficia de eventualul surplus decât, în cel mai bun caz, cineva învecinat. Astfel că în Evul Mediu existau culturi de viță-de-vie în ținuturi în care în vremurile noastre ele nu mai există, deoarece strugurii sunt fie prea acri, fie culturile prea „nerentabile", ca în Flandra sau în Normandia. Pe de altă parte, existau ținuturi ca Burgundia, pe care ne-am obișnuit să le considerăm zone viticole prin excelență, care la acea vreme nu erau nici pe departe atât de specializate în cultivarea viței-de-vie cum aveau să devină ulterior. Acolo fiecare moșie trebuia să fie până la un anumit grad „autarhică". Chiar în secolul al XVII-lea abia existau în Burgundia unsprezece parohii în care fiecare membru să fie viticultor[19]. Astfel, încetul cu încetul, se creează o interrelaționare a diferitelor zone, se practică o comunicare mai strânsă, diviziunea muncii, integrarea unor ținuturi mai extinse devine mai puternică și, în mod corespunzător, devine mai acut necesară existența unor mijloace de schimb și de unități de calcul, care să dețină aceeași valoare pe cuprinsul unor teritorii relativ mari, adică banii.

Pentru a înțelege procesul civilizării este de o deosebită importanță să dobândim o reprezentare clară a acestor procese sociale, a ceea ce înseamnă în realitate „economia naturală și cea gospodărească", „economia monetară", „interrelaționarea unor mase mari de oameni", „modificarea dependenței sociale a individului", „adâncirea diviziunii

funcțiilor" și alte noțiuni asemănătoare. Mult prea ușor aceste concepte au devenit fetișuri verbale, din conotația cărora a dispărut orice plasticitate și astfel, în esență, o reprezentare clară. Scopul acestei scurte introduceri este acela de a oferi o percepție concretă a relațiilor sociale la care ne referim prin conceptul de „economie naturală". Ceea ce înseamnă o formă cu totul specifică, în cadrul căreia oamenii sunt legați unii de ceilalți, aflându-se în stare de dependență reciprocă. Se referă la o societate în care transferul de bunuri de la cel ce le obține de pe urma pământului, de pe urma naturii, până la cel ce le consumă se petrece nemijlocit, adică într-o măsură foarte mică sau chiar deloc prin intermediari, prelucrarea având loc în gospodăria unuia sau a celuilalt, care ar putea reprezenta eventual unul și același individ. Acest transfer se diferențiază treptat. Încetul cu încetul se interpun tot mai mulți oameni în calitate de intermediari în procesul prelucrării și al distribuției, în transferul bunurilor de la prelucrătorul primar până la consumatorul final. Modalitatea și îndeosebi cauza acestui fenomen, dinamica acestei dezvoltări a lanțurilor respective reprezintă o problemă ce trebuie tratată în sine. În orice caz, banii nu sunt altceva decât un instrument necesar, pe care societatea îl creează atunci când aceste lanțuri se amplifică, când munca și distribuția înclină mai pronunțat spre diferențiere și care manifestă în anumite condiții tendința de a adânci diferențierea. Dacă utilizăm concepte precum „economie naturală" și „economie monetară", putem ajunge ușor să considerăm că între cele două „forme economice" ar exista o antiteză absolută, iar această antiteză imaginară a declanșat deja numeroase dispute. În cadrul procesului social efectiv, lanțurile ce duc de la producător la consumator se modifică și se diferențiază extrem de lent, ca să nu amintim de faptul că în anumite sectoare ale societății occidentale nicicând nu a fost complet întreruptă o comunicare economică la mari distanțe și implicit nici utilizarea banilor. Treptat, în societatea apuseană se amplifică din nou sectorul economiei monetare și astfel și diferențierea funcțiilor sociale, interrelaționarea diferitelor ținuturi, dependența unor mase tot mai cuprinzătoare de oameni unele de celelalte; toate acestea reprezintă aspecte diferite ale aceluiași proces social. Transformarea formei și a aparatului de dominație, luate mai sus în discuție, nu reprezintă nimic altceva decât un alt aspect al acestui proces. Structura organelor centrale corespundea alcătuirii acestei diviziuni și interrelaționări a funcțiilor. Forța tendințelor centrifuge, îndreptate către autarhie *politică* locală în cadrul societăților preponderent aflate sub imperiul economiei naturale, corespunde gradului de autarhie *economică* locală.

10. În general, în cadrul dezvoltării unor asemenea societăți războinice marcate preponderent de economia naturală putem distinge două faze, care se repetă fie în mod singular, fie printr-o alternanță extrem de rapidă: faza domnitorilor beligeranți de la centru, care practică

expansiunea şi cuceririle, şi cea a domnitorilor conservatori, care asigură menţinerea celor dobândite, care nu dobândesc noi teritorii faţă de cele deja cucerite.

În cea dintâi dintre faze, puterea centrală este puternică. Acum se manifestă funcţia socială primară a domnitorului central al acestei societăţi, cea de conducător de oşti. Acolo unde casa regală încetează pe o perioadă îndelungată de timp să se mai evidenţieze în această funcţie beligerantă, acolo unde domnitorul nu mai este necesar în calitate de conducător de oşti sau a încetat să mai repurteze victorii, se estompează de asemenea şi funcţiile secundare, de exemplu cea de stăpân absolut sau de judecător suprem al întregului teritoriu, iar domnitorul nu se mai distinge în esenţă de alţi domnitori teritoriali decât prin titlul deţinut.

În cealaltă fază, în care nu există nici un duşman ameninţător la hotare şi în care cucerirea de noi teritorii este imposibilă dintr-un motiv sau altul, forţele centrifuge devin predominante în mod obligatoriu. Chiar dacă războinicul cuceritor dispune *de facto* de toată ţara, în vremurile de relativă linişte autoritatea casei sale se diminuează încetul cu încetul. Oricine dispune de o bucată de pământ se consideră stăpân al moşiei sale. Faptul reflectă întru totul dependenţa sa efectivă faţă de domnitorul central. Această dependenţă este minimă în vremurile de pace.

În această fază, când dependenţa economică şi integrarea unor ţinuturi mai mari este absentă sau, eventual, abia se formează, îşi face apariţia o formă non-economică de integrare : integrarea militară, alianţele încheiate în vederea apărării faţă de duşmanii comuni. Pe lângă sentimentul comunitar tradiţional, a cărui susţinere majoră se realizează prin credinţa comună şi prin intermediul celui mai aprig susţinător al acesteia, clerul, dar care în nici o situaţie nu poate împiedica decăderea şi nici nu determină vreodată el însuşi încheierea de alianţe, ci, în cel mai bun caz, le consolidează şi le îndrumă într-o anumită direcţie, există aici impulsul de a cuceri, necesitatea de a asigura apărarea, care se constituie ca liantul esenţial pentru locuitorii unor ţinuturi aflate la distanţe relativ mari unele faţă de altele. Tocmai de aceea, orice fel de alianţă de acest gen în cadrul respectivei societăţi, comparativ cu cele ulterioare, este atât de instabilă, iar ponderea principală a forţelor descentralizatoare este atât de mare.

Cele două faze ale societăţii fundamental agrariene, despre care am discutat anterior, ale domnitorilor cuceritori şi ale domnitorilor conservatori, eventual doar o anumită orientare într-o direcţie sau alta, se pot succeda alternativ, după cum am demonstrat. Acesta este într-adevăr cazul în istoria ţărilor apusene. Dar exemplele dezvoltării ţinuturilor germane şi a celor franceze dovedesc totodată că în acest caz, în ciuda tuturor regreselor înregistrate în vremea domnitorilor cuceritori, tendinţele de dezintegrare a marilor teritorii, în sensul

trecerii pământurilor de sub controlul domnitorilor centrali în acela al foștilor vasali, avansează continuu până la un moment dat.

Care este cauza acestui fenomen? A slăbit amenințarea externă a fostului Imperiu Carolingian, care reprezintă în esență Occidentul acelor vremuri? Au mai existat și alte cauze pentru descentralizarea treptată a Imperiului Carolingian?

Întrebarea cu privire la dinamica acestui proces ar putea dobândi o nouă semnificație dacă o vom analiza în relație cu un concept cunoscut. Descentralizarea treptată a dominației și a teritoriilor, trecerea pământurilor de sub controlul domnitorului central, care efectua cuceriri, în acela al clasei războinicilor în ansamblu nu reprezintă altceva decât procesul cunoscut sub denumirea de „feudalizare".

III. Creșterea numerică a populației după migrația popoarelor

11. De câtva timp încoace, interpretarea dată problemei feudalizării cunoaște o transformare decisivă, care merită poate să fie evidențiată în mod special. După cum se întâmplă cu procesele sociale în general, vechea cercetare istorică nu a găsit o cale adecvată de abordare nici a celor legate de feudalizarea Occidentului. Tendința de a gândi în termenii unor factori declanșatori individuali, uzanțele raționale de a căuta factorii individuali de determinare a transformărilor sociale sau în cel mai bun caz de a înțelege prin instituțiile sociale doar pe cele juridice și de a căuta modelele în conformitate cu care a avut loc unul sau altul dintre fenomene, toate au determinat ca aceste procese sau instituții să fie atât de inaccesibile pentru conștiința rațională cum fuseseră odinioară pentru gânditorii scolastici procesele naturale.

În vremurile recente, istoricii au început să-și pună de asemenea problema unei noi abordări. Într-o măsură din ce în ce mai accentuată, cercetătorii care se dedică problemei formării feudalismului accentuează faptul că în acest caz nu avem de-a face cu creații deliberate ale unor indivizi sau instituții, pentru care am putea găsi explicațiile de rigoare în unele instituții mai vechi. „Referitor la procesul feudalizării", afirmă Dopsch[20], „avem de-a face cu instituții care nu au fost create de state sau de reprezentanții puterii de stat în mod deliberat și din intenția conștientizată de a putea transpune în realitate anumite țeluri politice."

Iar Calmette[21] formulează și mai elocvent acest tip de abordare a proceselor sociale la nivelul istoriei: „Pe cât de diferit este sistemul feudal de cel precedent, acesta este generat în mod direct de către cel din urmă. Nu a fost rezultatul unei revoluții, nici al unei voințe individuale. Apare de-a lungul unei evoluții lente. Feudalitatea face parte dintre categoriile a ceea ce s-ar putea numi «evenimente naturale»

sau «fapte naturale» ale istoriei. Formarea acesteia este într-o anumită măsură determinată de forțe mecanice (des forces pour ainsi dire mécaniques) și s-a desfășurat pas cu pas." Iar în alt loc al cuprinzătoarei sale lucrări *La Société féodale*[22] afirmă: „Cu siguranță că în istorie cunoașterea antecedentelor, deci a fenomenelor asemănătoare care au precedat un anume fenomen, este de interes și plină de învățăminte, iar noi nu vom ignora respectivul fapt. Dar aceste «antecedente» nu reprezintă singurii factori implicați și eventual nici cei mai reprezentativi. Problema majoră nu este aceea de a ști de unde provine acest «élément féodal», dacă originile sale trebuie căutate la Roma sau la germanici, ci de ce a dobândit caracterul de «feudalitate». Faptul că această bază s-a format în felul respectiv se datorează unei evoluții ale cărei secrete nu pot fi aflate nici la Roma, nici la germanici... Formarea sa este rezultanta unor forțe ce nu pot fi comparate decât cu forțele geologice."

Utilizarea imaginilor din sfera naturii sau din domeniul tehnic este inevitabilă atât timp cât limba nu a dezvoltat un vocabular specializat pentru procesele socio-istorice. Este ușor de înțeles de ce în mod provizoriu apelăm tocmai la imagini din respectivele domenii: în primul rând, pentru că exprimă în mod adecvat obligativitatea proceselor sociale în istoricitatea lor. Oricât de mare ar fi astfel pericolul interpretărilor eronate, ca și cum procesele sociale și inevitabilitatea acestora, care apare ca urmare a interrelaționării umane, ar fi în realitate și în esență de aceeași natură ca, de exemplu, mișcarea de revoluție a pământului în jurul soarelui sau acțiunea unui sistem de pârghii într-un mecanism, din asemenea formulări răzbate cât se poate de neechivoc strădania de a impune o nouă abordare structurală a problemelor istorice. Relația existentă între instituțiile de dată mai târzie și instituțiile similare ale unei faze anterioare este în orice caz relevantă. Dar întrebarea istorică decisivă este în acest caz de ce instituțiile sau eventual chiar conduita și structura emoțională *se modifică*, și de ce se modifică tocmai în acest fel. Întrebarea ne preocupă în sensul unei ordini stricte a *transformărilor* socio-istorice. Poate că nici în ziua de azi nu se înțelege că aceste transformări nu pot fi explicate prin intermediul a ceva ce se menține imuabil, fiind și mai dificil de acceptat că în istorie nici un fapt izolat nu determină transformările în sine, ci doar o interrelaționare cu altele.

În cele din urmă, aceste transformări sunt inexplicabile atât timp cât abordarea lor este limitată la ideile unor indivizi, așa cum au fost formulate în scrieri. Dacă cercetăm procesele istorice, suntem obligați să investigăm în mod nemijlocit structura relațiilor interumane, societatea însăși, pentru a descoperi factorii obligatorii care le asigură dinamismul și le conferă această formă și direcție particulară. Acest fapt se aplică la procesul feudalizării sau la procesul tot mai accentuat al diviziunii muncii; de asemenea, se aplică la nenumărate alte

procese, care în aparatul nostru conceptual sunt reprezentate prin termeni ce nu se referă la caracterul lor de proces, prin sublinierea anumitor instituții formate în cadrul acestui proces, prin concepte precum „absolutism", „capitalism", „economie naturală", „economie monetară" și altele asemenea. Toate acestea trimit în trecut, la modificări ale structurării relațiilor interumane, care în mod evident nu au fost intenționate de indivizi, cărora indivizii au fost nevoiți să li se supună, de bunăvoie sau nu. Iar acest fapt se aplică în cele din urmă la transformările de atitudine ale oamenilor, la procesul de civilizare sau la civilizație.

12. Una dintre cele mai importante forțe propulsoare ale transformării suferite de structura relațiilor interumane și de instituțiile corespunzătoare este creșterea sau scăderea numărului de locuitori. Nici acest element nu poate fi detașat din angrenajul relațiilor interumane. Nu se formează în sine, așa cum înclină curentele filozofice predominante să considere, ca o „cauză primară" a mișcării socio-istorice. Dar formează în interacțiunea dintre factorii de transformare un element important, în nici un caz de ignorat. Totodată, demonstrează cât se poate de neechivoc caracterul de necesitate imperioasă al forțelor sociale. Rămâne de cercetat care este rolul jucat de factorii de acest gen în faza ce se constituie ca obiect al prezentului studiu. O scurtă rememorare a ultimelor valuri ale migrației popoarelor ne poate ajuta să o abordăm.

Până în secolul al VIII-lea sau al IX-lea se abat în valuri succesive popoarele migratoare din est, din nord și din sud asupra vechilor ținuturi populate ale Europei. Acesta este ultimul și cel mai puternic val al unei mișcări ce se desfășoară pe parcursul unui timp îndelungat. Ceea ce ne este dat să observăm sunt mici fragmente: invazia „barbarilor" eleni în ținuturile populate din Asia Mică și Peninsula Balcanică, pătrunderea „barbarilor" italici în învecinata Peninsulă Italică situată la vest, înaintarea „barbarilor" celți în ținuturile ocupate de triburi anterioare de celți, ai căror locuitori se „civilizaseră" la rândul lor într-o anumită măsură și al căror teritoriu devenise un „centru al vechii culturi", și stabilirea lor definitivă în ținuturile vestice sau nordice.

În cele din urmă, triburile germanice se revarsă asupra unei părți considerabile a ținuturilor celtice mai vechi, care, între timp, în ansamblu dăduseră naștere unei „vechi culturi". Iar germanicii apără la rândul lor acest „centru al vechii culturi", pe care l-au cucerit, împotriva noului val de popoare ce pătrund din toate direcțiile.

La scurt timp după moartea lui Mahomed în anul 632, arabii se pun în mișcare[23]. În anul 713 cuceriseră întreaga Spanie, cu excepția munților Asturiei. Spre mijlocul secolului al VIII-lea acest val se oprește la granița de sud a Imperiului Franc, precum odinioară valul celtic la porțile Romei.

Dinspre răsărit avansează popoarele slave, atacând Imperiul Franc. La sfârșitul secolului al VIII-lea acestea se află la Elba.

„Dacă în anul 800 un profet politic ar fi dispus de o hartă a Europei alcătuită pe baza datelor de care dispunem în prezent, ar fi putut fi tentat să lanseze previziunea că întreaga jumătate răsăriteană a continentului, de la Peninsula Iutlanda și până la Peloponez, urma să devină un imperiu al slavilor sau cel puțin un puternic grup de țări slave. De la estuarul Elbei și până la Marea Ionică se desfășura o linie neîntreruptă de popoare slave... Aceasta părea să delimiteze lumea germanică[24]."

Mișcarea lor înregistrează o stagnare ceva mai târziu decât valul arab. Apoi lupta se menține nedecisă timp îndelungat. Granița dintre popoarele germanice și cele slave se deplasează ba într-un sens, ba în celălalt. În linii mari, valul slav este oprit la malurile Elbei cam de pe la anul 800.

Ceea ce poate fi denumit ca „ținutul colonizării originare" a Occidentului și-a menținut granițele sub dominația și conducerea popoarelor germanice în fața valului popoarelor migratoare. Reprezentanții valurilor mai timpurii de popoare migratoare l-au apărat împotriva următoarelor, ultimele valuri de popoare migratoare ce traversează Europa. Împiedicate să pătrundă mai adânc, ele se stabilesc încetul cu încetul în afara granițelor Imperiului Franc. Iar astfel se formează în Europa continentală în jurul acestuia o salbă de teritorii populate. Popoarele nomade până odinioară iau ținutul în stăpânire. Marile mișcări migratoare ajung încetul cu încetul să se domolească, iar noile intruziuni ale unor popoare migratoare, ce se petrec la anumite intervale de timp, cea a ungurilor, apoi în final cea a turcilor, eșuează mai devreme sau mai târziu, lovindu-se de tehnica superioară de apărare și de forța popoarelor deja stabilite.

13. S-a creat astfel o nouă situație. În Europa nu mai existau teritorii neocupate. De fapt, nu mai exista sau aproape că nu mai exista teritoriu neutilizat – utilizat corespunzător nivelului tehnic de prelucrare din acele vremuri – care să nu fi fost luat în posesiune. Populația Europei, îndeosebi a marilor spații continentale, era la momentul respectiv mai mare ca oricând anterior, chiar dacă densitatea era incomparabil mai mică decât în secolele ce au urmat. Iar toate semnele indică, în măsura în care mișcările cauzate de marile valuri de popoare migratoare au ajuns să se domolească, creșterea numerică a populației. În acest fel s-a modificat întregul sistem de tensiuni dintre diferitele popoare, precum și înlăuntrul acestora.

În Antichitatea târzie, populația „vechilor ținuturi culturale" ajunge să descrească mai rapid sau mai lent. În acest fel dispar și instituțiile sociale care corespund unei populații relativ mari și dense. Utilizarea banilor în interiorul unei societăți, de exemplu, este determinată de o densitate anumită a populației. Este una dintre premisele

sine qua non pentru diferențierea muncii și formării piețelor. Dacă populația descrește numeric sub o anumită limită – oricare ar fi cauzele acestei descreșteri –, în mod automat piețele se golesc. Lanțurile intermediare dintre cel ce produce un anumit bun din natură și cel ce îl consumă devin mai scurte. Banii își pierd funcția instrumentală. Aceasta este direcția de dezvoltare de la sfârșitul Antichității. Sectorul urban al societății se restrânge. Se accentuează caracterul agrarian al societății. Această dezvoltare este posibil să se petreacă cu atât mai lesne cu cât diviziunea muncii în Antichitate nu a fost nicicând atât de pronunțată cum este, bunăoară, în propria noastră societate. O parte a gospodăriilor orășenești a fost dintotdeauna aprovizionată până la un anumit grad de marile latifundii sclavagiste în mod direct și fără intermediari autonomi sau fără a implica prelucrarea. Iar întrucât transportul de bunuri de-a lungul unor drumuri lungi de țară în condițiile tehnicii antice a fost dintotdeauna cât se poate de dificil, comerțul la distanță s-a menținut în esență ca transport pe calea apei. Piețele de dimensiuni mai ample, orașele mai mari și schimburile intense bazate pe monedă s-au putut dezvolta mai ales în apropierea ținuturilor de coastă. Ținuturile fără ieșire la mare și-au menținut de-a lungul timpului un caracter preponderent gospodăresc. Gospodăria autarhică, acoperirea necesarului în cadrul acesteia, nu a pierdut nicicând pentru straturile de orășeni în asemenea măsură din importanță ca în societatea occidentală din zilele noastre. Prin descreșterea numărului de locuitori, acest aspect al structurii sociale antice a ieșit din nou mai puternic în evidență.

O dată cu încetarea migrației popoarelor, mișcarea a devenit din nou reversibilă. Afluxul și în cele din urmă stabilirea unor atât de numeroase popoare au creat baza pentru o nouă și mai densă colonizare a întregului spațiu european. În perioada carolingiană populația avea încă un caracter eminamente gospodăresc, poate chiar mai pronunțat decât în perioada merovingiană[25]. Un indiciu în acest sens l-ar putea constitui faptul că centrul politic s-a deplasat în mod și mai pregnant spre ținuturile din interiorul țării, unde anterior – datorită dificultăților de transport pe uscat – în Occident nu mai fuseseră stabilite centre politice, făcând abstracție de puținele excepții, precum Regatul Hitiților. Putem presupune faptul că numărul locuitorilor a ajuns încă din această perioadă să crească treptat. Există deja mărturii sporadice că se întreprind anumite defrișări; iar acesta este de fiecare dată un semn pentru faptul că pământul devine neîndestulător și că densitatea populației începe să crească. Desigur, aici nu înregistrăm decât faze incipiente. Mișcările popoarelor nu s-au stabilizat în nici un caz complet. Abia începând cu secolul al IX-lea se înmulțesc semnele că populația crește mai rapid. Nu mult timp după aceea apar sporadic în ținuturile ce rezultă din Imperiul Carolingian simptome de suprapopulare.

O sumară trecere în revistă ar trebui să fie în acest moment suficientă pentru a reaminti care este curba acestei mișcări: diminuarea populației la sfârșitul Antichității, ușoara creștere în condiții diferite în perioada de după migrația popoarelor.

14. Faze ale unei suprapopulări perceptibile alternează în istoria popoarelor europene cu faze ale unei presiuni interne mai slabe. Dar este necesar să explicăm ceea ce înțelegem prin suprapopulare. Nu este determinant numărul absolut al persoanelor ce locuiesc într-un anumit ținut. Într-o societate puternic industrializată, în care prelucrarea pământului se face relativ intensiv, care practică un foarte dezvoltat comerț la mari distanțe, cu o formă de guvernare ce favorizează sectorul industrial față de cel agrar prin sistemul de taxe vamale de import și de export, un anumit număr de oameni pot trăi mai mult sau mai puțin îndestulat, ceea ce într-o societate a economiei naturale ce practică metode de agricultură extensivă și un comerț zonal restrictiv ar constitui o suprapopulare cu toate simptomele tipice ale acestei stări. „Suprapopularea" reprezintă de altfel în primul rând un termen ce înseamnă o asemenea creștere a populației într-un ținut anumit, încât, în condițiile respectivei structuri sociale, satisfacerea nevoilor fundamentale să nu mai fie posibilă decât pentru un număr din ce în ce mai mic de oameni. Experiențele noastre de până acum ne învață ce este „suprapopularea" doar în raport cu anumite forme sociale și cu un anumit standard al necesităților, deci suprapopularea socială.

Privite în ansamblu, simptomele acesteia sunt de fiecare dată aceleași în cadrul societăților relativ diferențiate: iau amploare tensiunile în interiorul societății; se izolează tot mai mult cei „avuți", deci în cazul unei societăți predominant bazate pe economie naturală, cei ce „posedă pământuri", față de cei „nevoiași", care în orice caz nu dețin suficient pentru subzistența la nivelul standardului propriu; totodată, se înregistrează o tot mai puternică izolare a celor „avuți" față de cei ce dețin mai puțin; se amplifică și se accentuează coeziunea celor ce au aceeași situație socială pentru a putea face față presiunii celor din afară sau, viceversa, pentru a dobândi șansele ce au fost monopolizate de către ceilalți. În continuare, se amplifică presiunea exercitată asupra ținuturilor învecinate, care sunt mai puțin dens populate sau mai puțin bine apărate, și, în ultimă instanță, se amplifică tendințele de a emigra, de a cuceri sau cel puțin de a ocupa noi teritorii.

Este greu de apreciat dacă mărturiile care ne-au parvenit sunt suficiente pentru a ne furniza o imagine exactă cu privire la sporul de populație înregistrat în Europa în secolele de după migrația popoarelor și îndeosebi cu privire la densitatea populației din diferite zone.

Un fapt este însă cert: atunci când mișcările migratoare au încetat treptat, când luptele majore cu privire la stăpânirea teritoriilor purtate

de diferite popoare între ele au luat sfârșit, apar unul după altul toate simptomele unei astfel de „suprapopulări sociale" – o rapidă creștere numerică a populației, o dată cu care se transformă instituțiile sociale.

15. Simptomele unei presiuni tot mai mari, exercitată de o populație ce crește numeric, devin perceptibile evident mai întâi în ținutul Imperiului Franc de Apus.

Cam prin secolul al IX-lea, aici – spre deosebire de Imperiul Franc de Răsărit – amenințarea din partea popoarelor năvălitoare a început să se atenueze. Normanzii s-au stabilit în acea parte a imperiului ce le poartă numele. Asimilează foarte repede, îndeosebi cu ajutorul bisericii france de apus, limba și întreaga tradiție ce îi înconjoară, în care elemente galice și romanice se împletesc cu cele france. La rândul lor, adaugă noi elemente. Îndeosebi, cu ajutorul lor, structura administrativă dobândește noi elemente. Dar, în orice caz, de acum înainte joacă un rol decisiv ca popor integrat în uniunea formată de senioriile teritoriale france de apus.

Arabii și sarazinii tulbură în continuare liniștea pe țărmul Mării Mediterane, dar începând cu secolul al IX-lea abia dacă mai constituie o amenințare pentru existența imperiului.

La est de Franța se află ținutul Imperiului German, care a redevenit sub împărații saxoni foarte puternic. Granița dintre acesta și Imperiul Franc de Apus, cu puține excepții, abia dacă se mai modifică[26] între secolele al X-lea și primul sfert al secolului al XIII-lea. În anul 925, Lotharingia este redobândită de imperiu, în anul 1034 Burgundia. În rest, în acest sens, până la 1226, tensiunea nu este deosebit de mare. Tendințele expansioniste ale regatului sunt orientate în esență spre răsărit.

Amenințarea Imperiului Franc de Apus din afară este deci relativ neînsemnată. În mod corespunzător de reduse sunt posibilitățile de expansiune dincolo de granițele existente. Pentru dobândirea de noi teritorii în favoarea Imperiului Franc de Apus partea estică este blocată atât datorită densității populației, cât și datorită forței militare a imperiului.

Dar, în interiorul teritoriului, numărul de locuitori începe să crească acum în mod semnificativ, în condițiile în care amenințarea din exterior a ajuns întrucâtva să se liniștească. După secolul al IX-lea, creșterea este atât de marcată, încât la începutul secolului al XIV-lea este probabil la fel de mare, cum avea să fie apoi la începutul secolului al XVIII-lea[27].

Această mișcare trebuie de asemenea să nu fi evoluat rectiliniu, dar o multitudine de dovezi demonstrează faptul că populația în ansamblu a crescut; este necesar ca sursele să fie cercetate în interdependență, pentru a putea înțelege forța mișcării în totalitate și sensul fenomenelor individuale.

De la sfârșitul secolului al X-lea, apoi mai marcat pe parcursul secolului al XI-lea, nevoia de pământ, de a cuceri noi ținuturi și de a obține o productivitate mai mare a pământurilor aflate în posesie este din ce în ce mai evidentă în teritoriul franc de apus.

După cum am mai afirmat, încă din perioada carolingiană începuse defrișarea ținuturilor virgine, practicată ocazional chiar și anterior. Dar în secolul al XI-lea se accelerează ritmul și crește amploarea defrișărilor. Pădurile sunt culcate la pământ, ținuturile mlăștinoase sunt transformate în terenuri arabile în mod corespunzător cu nivelul tehnicii de la acea vreme. Cam de la anul 1050 până către 1300 pentru ținutul Franței se desfășoară marea perioadă de despădurire[28], cucerirea de noi terenuri în interiorul țării. Către 1300 această mișcare încetinește din nou.

IV. Câteva observații cu privire la sociogeneza cruciadelor

16. Marile năvăliri din exterior au încetat. Pământul este rodnic. Numărul de locuitori crește. Pământul, cel mai important mijloc de producție, simbol al proprietății și al bogăției în această societate, devine neîndestulător. Despădurirea și desțelenirea unor terenuri în interiorul țării nu sunt nici pe departe suficiente pentru a suplini această lipsă. Trebuie căutate noi pământuri dincolo de hotare. În paralel cu noua colonizare internă are loc cucerirea de noi teritorii situate în alte ținuturi. Încă de la începutul secolului al XI-lea cavalerii normanzi se stabilesc în sudul Italiei pentru a-și pune acolo în solda vreunui principe serviciile de războinici[29]. În anul 1029 unul dintre aceștia este răsplătit pentru serviciile aduse, fiind împroprietărit cu o mică bucată de pământ la granița de nord a ducatului Neapole. Alții îi urmează ; printre ei, câțiva dintre fiii unui mic senior normand, Tancred de Hauteville. Acesta are doisprezece fii ; cum ar putea cu toții să se hrănească cât de cât corespunzător cu standardul lor de pe pământurile părintești ? Opt dintre ei se stabilesc în sudul Italiei și dobândesc acolo cu timpul ceea ce în țară nu le este accesibil : dominația asupra unui teritoriu. Unul dintre frați, Robert Guiscard, se instaurează treptat ca un conducător recunoscut al războinicilor normanzi. Unifică domeniile și senioriile dobândite de fiecare în parte. Începând din 1060 ei pătrund în Sicilia. În 1085, la moartea lui Robert Guiscard, sarazinii fuseseră deja împinși spre colțul de sud-vest al insulei. Tot restul teritoriului se află în posesiune normandă și formează un nou regat feudal normand.

Nimic din cele de mai sus nu constituise de fapt un act intenționat. La origine se află presiunea determinată de suprapopulare și lipsa de șanse din ținutul de obârșie, emigrarea unor indivizi, al căror succes i-a atras după sine pe ceilalți ; în cele din urmă se formează astfel un imperiu.

În mod asemănător se petrec lucrurile în Spania.

Încă din secolul al X-lea cavalerii francezi se alătură principilor spanioli în lupta împotriva arabilor.

După cum am mai spus, ţinutul franc de apus, spre deosebire de cel franc de răsărit, nu se învecinează cu o mare regiune, aptă de a fi colonizată, fiind populată relativ compact. În est, imperiul este în imposibilitate de a se extinde mai mult. Peninsula Iberică reprezintă singura posibilitate. Până la mijlocul secolului al XI-lea, doar indivizi sau grupări mărunte traversează munţii; apoi, treptat, locul lor este luat de oştiri întregi. Arabii, divizaţi intern, uneori abia dacă se opun. În anul 1085 este cucerit Toledo, în 1094, sub conducerea Cidului, Valencia, urmând apoi să fie din nou pierdută. Lupta este adjudecată ba în favoarea unora, ba a celorlalţi. În 1095, un conte francez obţine în feudă ţinutul redobândit al Portugaliei. Dar abia în anul 1147, cu ajutorul cruciaţilor participanţi la cea de-a doua cruciadă, fiul acestuia reuşeşte să dobândească şi controlul asupra Lisabonei, consolidându-şi acolo într-o oarecare măsură domnia ca rege feudal.

Făcând abstracţie de Spania, în vecinătatea Franţei nu mai există altă posibilitate de a cuceri noi teritorii decât dincolo de Canalul Mânecii. Încă înainte de mijlocul secolului al XI-lea, cavaleri normanzi răzleţi au făcut incursiuni în această direcţie. În anul 1066, Wilhelm, ducele Normandiei, traversează canalul în fruntea unei oştiri de cavaleri normanzi şi francezi pătrunzând pe insulă, instaurându-se la conducere şi redistribuind pământurile. Posibilităţile expansioniste, perspectivele de a dobândi noi teritorii în vecinătatea Franţei devin din ce în ce mai limitate. Privirea se îndreaptă spre depărtări.

În anul 1095, încă înainte ca marii seniori feudali să se pună în mişcare, o trupă sub conducerea cavalerului Walter cel Sărac, cunoscut de asemenea ca Gaultier Senzavoir, se îndreaptă spre Ierusalim; trupa este nimicită în Asia Mică. În 1097, o oştire imensă sub conducerea unor seniori teritoriali normanzi şi francezi porneşte la drum, îndreptându-se spre Ţara Sfântă. Cruciaţii primesc de la bun început în feudă de la împăratul roman de răsărit ţinuturile ce urmează să fie cucerite, apoi îşi continuă drumul, ocupă Ierusalimul şi întemeiază noi seniorii teritoriale feudale.

Nimic nu ne permite să presupunem faptul că expansiunea s-ar fi îndreptat tocmai în direcţia respectivă, dacă nu ar fi fost îndrumată de biserică şi nu ar fi existat motivaţia religioasă legată de Ţara Sfântă. Dar, totodată, nimic nu ne permite să acceptăm ca probabil faptul că dacă n-ar fi existat presiunea socială din interiorul ţinutului franc de apus, apoi şi din celelalte ţinuturi ale creştinătăţii latine, cruciadele ar fi avut loc.

Tensiunile din interiorul acestor societăţi nu se manifestau doar ca o necesitate de a cuceri noi teritorii şi de a-şi asigura subzistenţa. Ele au exercitat o presiune psihică asupra omului în ansamblu.

Presiunea socială a dat forță motrice, așa cum un generator furnizează curent electric. I-a pus pe oameni în mișcare. Biserica a ghidat o forță preexistentă. A preluat o stare generală de mizerie și i-a conferit o speranță și un țel situat în afara Franței. A dat luptei pentru cucerirea de noi teritorii un sens cuprinzător și justificare. A făcut-o să devină luptă întru credința creștină.

17. Cruciadele reprezintă o formă specifică a primelor mari mișcări expansioniste și colonizatoare ale Occidentului creștin. Pe parcursul migrației popoarelor, prin intermediul cărora ele au fost împinse timp de secole de la est și nord-est spre vest și sud-vest, ținuturile cultivabile din Europa fuseseră populate până la limitele extreme, inclusiv Arhipelagul Britanic. Oamenii se așezaseră. Clima temperată, solul mănos, pornirile instinctuale neîngrădite au favorizat o proliferare rapidă. Pământul a devenit neîncăpător. Popoarele venite prin valul migrator nu mai aveau alte spații spre care să se îndrepte, iar cei astfel înghesuiți exercitau presiune din nou spre răsărit, prin cruciade, precum și în interiorul Europei, unde spațiul populat de germanici s-a extins treptat, ca urmare a unor lupte aprige, tot mai mult spre est, traversând Elba și ajungând până la Oder, apoi până la vărsarea Vistulei și în cele din urmă până în Prusia și în țările baltice, în condițiile în care până acolo nu au pătruns decât cavalerii, nu și țăranii germani.

Dar tocmai acest ultim fenomen indică în mod deosebit de clar particularitățile care, în combinație cu o serie de alte trăsături caracteristice deosebesc această primă fază de suprapopulare socială și de expansiune de cele ce aveau să urmeze. Atunci când procesul civilizării avansează, și o dată cu acesta constrângerea și reglementarea vieții instinctuale – iar acest proces, din motive pe care urmează să le tratăm în continuare, avansează în straturile superioare cu mult mai marcat decât în cele inferioare –, natalitatea începe să scadă, și anume mai puțin în straturile inferioare decât în cele superioare. Această deosebire între numărul mediu de copii în straturile superioare, respectiv inferioare, se dovedește adeseori a fi de o deosebită importanță pentru menținerea standardului în cazul celor dintâi.

Prima fază de creștere numerică rapidă a populației în Occidentul creștin se deosebește de cele ulterioare prin faptul că stratul dominant, cel al războinicilor sau al nobilimii, nu se înmulțește mai puțin repede decât stratul iobagilor, al servilor, al țăranilor, pe scurt al celor ce lucrează pământul. Lupta pentru a deține șansele existente, care o dată cu creșterea numerică a populației se diminuează în mod obligatoriu pentru indivizi, luptele necontenite declanșate de aceste tensiuni, rata ridicată a mortalității infantile, bolile și molimele se prea poate să fi atenuat parțial starea de suprapopulare. Este posibil ca țărănimea relativ neprotejată să fi fost mai puternic lovită decât

clasa cavalerilor. În plus, dreptul de liberă deplasare al clasei inferioare era atât de limitat, și îndeosebi comunicarea, schimbul dintre diferitele ținuturi era atât de dificil, încât surplusul de forță de muncă nu se putea dispersa rapid și uniform pe cuprinsul țării în nici un caz. Putem presupune că într-un anumit ținut, uneori ca urmare a unor lupte sau a unor devastări, a unor molime, cucerirea unui nou ținut sau chiar și prin evadarea unor iobagi se creează un deficit de forță de muncă, în timp ce în altele se creează un excedent. Uneori, pentru aceeași perioadă de timp, posedăm mărturii evidente ale unui excedent de țărani legați de glie într-un anumit ținut, iar în altul dovezi ale străduinției stăpânilor de a atrage pentru prelucrarea pământurilor lor țărani liberi, așa-numiții *hospites*[30], deci o forță de muncă ce beneficia de condiții mai bune.

Dar oricare ar fi fost situația, decisiv pentru caracterul proceselor ce se desfășoară aici este faptul că în societatea respectivă nu se forma doar un surplus, o „armată de rezervă" alcătuită din iobagi sau servi truditori, ci și o „armată de rezervă" a *stratului superior*, cavaleri care nu posedau proprietăți sau care nu aveau suficiente posesiuni pentru a-și menține standardul. Doar astfel poate fi înțeles caracterul acestei prime mișcări expansioniste occidentale. Țăranii, fiii de iobagi, cu siguranță că au participat într-o formă sau alta la luptele de colonizare, dar impulsul principal l-a constituit penuria de proprietăți pentru cavaleri. Noile ținuturi nu puteau fi cucerite decât cu sabia și paloșul. Cavalerii își deschideau drumul cu arma, dețineau conducerea și formau grosul armatelor. Excedentul uman al straturilor superioare, al nobilimii, a dat amprenta aparte a acestei perioade de expansiune și colonizare.

Demarcația între cei ce dețineau pământ în vreo formă oarecare și cei ce nu aveau pământ deloc sau nu aveau suficient caracterizează această societate. De o parte se află monopoliștii pământului, deci în primul rând familiile de războinici, casele nobiliare, latifundiarii, dar și țăranii, iobagii, servii, *hospites*, care sunt stabiliți pe o bucată de pământ din care se hrănesc, oricât de sărăcăcios. De cealaltă parte se află cei deposedați de pământuri, fie dintr-un strat social, fie din celălalt. Cei din clasele de jos, izgoniți de pe pământ datorită lipsei de șanse sau datorită opresiunii exercitate de stăpâni, joacă un rol în imigrare sau colonizare, dar furnizează îndeosebi materialul uman pentru comunitățile urbane în formare. Cei izgoniți din stratul social al războinicilor, pe scurt, „mezinii familiei", cei a căror moștenire este prea mică, fie pentru a corespunde pretențiilor lor, fie pentru a le asigura subzistența, cei „scăpătați" dintre cavaleri apar de-a lungul secolelor în cele mai diverse ipostaze sociale: în calitate de cavaleri cruciați, de conducători ai unor bande, ca mercenari în slujba marilor seniori; în ultimă instanță, ei formează baza pentru primele forme de armată regulată.

18. Cunoscuta și deseori citata expresie „nici un pământ fără stăpân" nu constituie doar un principiu juridic fundamental. Este totodată formula socială a clasei războinicilor. Exprimă nevoia cavalerilor de a acapara toate pământurile utilizabile. Mai devreme sau mai târziu acesta va fi cazul în toate ținuturile creștinătății latine. Fiecare bucată utilizabilă de pământ ajunge într-o posesiune stabilă. Dar nevoia de pământ se menține, ba chiar continuă să sporească. Descresc șansele de a o satisface. Presiunea expansionistă se intensifică de asemenea, ca și tensiunile din interiorul societății. Dar dinamica specifică, caracteristică pentru întreaga societate, nu emană doar de la categoriile neîndestulate; aceasta este transmisă și celor care dispun de pământuri, care dețin domenii întinse. În cazul cavalerilor mai săraci, înglodați în datorii, aflați în decădere, presiunea socială se exprimă sub forma unei nevoi simple de a poseda o bucată de pământ și brațe care s-o muncească, de pe urma căreia să-și asigure subzistența în conformitate cu standardul lor. În cazul războinicilor avuți, al marilor latifundiari și seniori teritoriali se exprimă de asemenea ca un impuls de a cuceri noi pământuri. Dar ceea ce la nivelul inferior este o simplă necesitate, în sensul asigurării unor mijloace de subzistență în conformitate cu starea, la nivel superior reprezintă impulsul de consolidare a domniei, de „mai mult" pământ și totodată voința de a deține mai multă putere, o forță socială mai mare. Această aspirație la mărirea posesiunii în cazul marilor latifundiari, îndeosebi în cazul celor de rang superior, al conților, ducilor și regilor, nu a izvorât exclusiv din orgoliul personal al câte unui individ. Am demonstrat anterior, pe baza exemplului oferit de Carolingienii franci de apus și de primii Capetingi, cât de inevitabil au ajuns să decadă chiar casele regale, atunci când nu au avut posibilitatea de a cuceri mereu noi pământuri, ca urmare a unor procese inevitabile legate de posesiunea de pământ și de transmiterea ereditară a acestuia. Iar atunci când de-a lungul întregii faze de expansiune externă și internă îi vedem nu doar pe cavalerii mai săraci, ci și pe numeroși cavaleri avuți cum se năpustesc în permanență să cucerească noi pământuri, luptând pentru noi teritorii, dornici să extindă puterea propriei case, ne confruntăm cu expresia modului în care structura și situația socială au impulsionat în mod constant această nevoie a tuturor de a deține tot mai multe proprietăți funciare, fie datorită necesității elementare de a poseda pământ, în cazul celor ce nu aveau suficient, fie de a dobândi „mai mult" pământ, în cazul celor înstăriți.

S-a considerat că tendința de a poseda, de a dobândi „mai mult", ar fi o caracteristică specifică pentru „capitalism" și astfel pentru vremurile moderne. Societatea medievală, în schimb, se credea că s-ar fi declarat satisfăcută de acel venit, potrivit cu propria stare.

Desigur, această opinie este corectă în anumite limite, dacă prin aspirația la „mai mult" nu avem în vedere decât aspirația la mai

mulți bani. Dar de-a lungul unei întinse perioade a Evului Mediu nu banii, ci pământul reprezintă forma esențială de posesiune. Aspirația de a poseda are în acest caz în mod necesar altă formă și alt sens. Presupune alte modalități de conduită decât într-o societate cu o economie monetară și de piață mai mult sau mai puțin dezvoltată. Se prea poate să fie adevărată afirmația că abia în epoca modernă apare pentru prima oară o clasă socială specializată în comerț, ale cărei aspirații sunt de a aduna cât mai mulți *bani* câștigați prin muncă susținută. Structurile sociale, care în sectorul predominant natural al economiei din Evul Mediu impulsionează tot mai mult dobândirea de mijloace de producție – acestea fiind niște particularități structurale semnificative în ambele cazuri –, sunt mai greu de perceput, deoarece în acest caz aspirația nu se îndreaptă nemijlocit la dobândirea de mai mulți bani, ci de mai mult pământ. La aceasta se adaugă faptul că în epocă funcțiile politice și militare nu se diferențiaseră încă de cele economice de maniera în care s-au petrecut apoi treptat lucrurile în societatea contemporană. Acțiunile militare, aspirațiile politice și economice sunt în linii mari identice, iar aspirațiile de a deține avuții tot mai mari sub forma posesiunii de pământuri au aceeași importanță ca și aspirațiile de mărire a puterii de dominație, a suveranității, și cele de a deține o putere militară tot mai mare. Cel mai bogat individ dintr-un teritoriu, și anume cel ce posedă cele mai multe pământuri, rezultă astfel a fi în mod direct și cel ce deține cea mai însemnată putere militară, cel ce își poate permite cea mai numeroasă suită; acesta este totodată conducător de oaste și senior.

Tocmai datorită faptului că în acest tip de societate relația dintre stăpânii de domenii era similară cu relațiile dintre statele de azi, dobândirea de noi pământuri de către un vecin reprezenta în mod direct sau indirect o amenințare pentru celălalt. Faptul însemna, ca și în zilele noastre, înclinarea forțelor într-o anumită direcție în cadrul sistemului extrem de labil al unor puteri, care reprezentau în permanență una pentru cealaltă niște potențiali aliați ori dușmani. Acesta este mecanismul simplu care determină în faza respectivă de expansiune internă și externă mobilitatea cavalerilor bogați și puternici, nu mai puțin decât a celor mai săraci, în permanență temători de amploarea pe care o luau ceilalți, într-o acută căutare de a-și spori proprietățile. Atunci când o societate ajungea în această stare de instabilitate, din cauza blocajului la care ajunsese expansiunea teritorială și datorită presiunii demografice, celui care nu participă la luptă, care nu își apără decât propriile posesiuni, în timp ce ceilalți sunt în curs de a și le mări, îi rămâne în cele din urmă în mod necesar „mai puțin" și se regăsește mai slab decât ceilalți și într-un pericol ce crește continuu, ca la prima ocazie favorabilă în acest sens să fie supus de către aceștia din urmă. Cavalerii bogați și seniorii teritoriali

ai vremii nu priveau lucrurile atât de teoretic și de generalizat, cum au fost enunțate aici; dar înțelegeau în mod cât se poate de concret cât erau de neputincioși atunci când vecinii lor ajungeau să dețină mai multe pământuri sau atunci când dobândeau noi teritorii și un plus de suveranitate. Am putea aduce în acest sens în discuție exemplul conducătorilor cruciadelor, bunăoară pe Godefroy de Bouillon, care și-a vândut sau ipotecat posesiunile din ținutul de obârșie pentru a găsi în depărtări unele mai întinse și care în fapt ajunge stăpân peste un regat. Din vremurile mai târzii am putea cita exemplul Habsburgilor, efectiv posedați de ideea de a extinde „dominația casei" lor și care chiar în calitate de împărați, fără suportul unei puteri funciare a casei proprii, ar fi fost *de facto* complet neputincioși. Tocmai datorită sărăciei și neputinței sale a fost ales primul împărat din casa de Habsburg de către marii seniori teritoriali, circumspecți față de puterea acestei familii. Am putea exemplifica extrem de bine prin semnificația cuceririi Angliei de către Wilhelm, ducele Normandiei, pentru dezvoltarea Imperiului Franc de Apus. Într-adevăr, acest spor de putere în favoarea unui senior teritorial a însemnat o completă deplasare a echilibrului în cadrul acelei alianțe a seniorilor teritoriali pe care o reprezenta imperiul. Ducele Normandiei, care în propriul său teritoriu nu a fost el însuși mai puțin afectat de efectul forțelor centrifuge decât ceilalți seniori teritoriali, nu a cucerit Anglia pentru normanzi în totalitatea lor, ci îndeosebi în vederea sporirii puterii casei sale. Iar redistribuirea teritoriilor engleze în favoarea cavalerilor care îl însoțiseră a fost în mod explicit calculată în așa fel încât să contracareze efectul forțelor centrifuge în noul său domeniu feudal, împiedicând formarea unor seniorii feudale independente mai mari pe pământurile Angliei. Faptul că a fost nevoit să împartă pământ cavalerilor săi era de la sine înțeles și impus pur și simplu de necesitatea de a stăpâni și administra acele ținuturi; dar a evitat să atribuie unui singur individ vreun teritoriu mai mare și autonom. Până și celor situați în vârf, care ar fi putut pretinde domenii mai întinse pentru a-și asigura subzistența, le-a repartizat pământuri răspândite de-a lungul și de-a latul țării[31].

O dată cu această cucerire a devenit în mod automat cel mai puternic senior teritorial din Imperiul Franc de Apus. Mai devreme sau mai târziu, între casa sa și casa ducilor de Francia, deținătorii titlului regal, trebuia să se ajungă la o confruntare pentru predominarea în cadrul regatului și pentru coroana regală. Se știe în ce măsură dezvoltarea din secolele următoare a fost determinată de confruntarea dintre ducii de Francia și ducii de Normandia, de felul cum domnitorii din Île-de-France, la rândul lor, prin cucerirea treptată a unor noi teritorii, au echilibrat această deplasare a puterii și cum, în cele din urmă, prin lupte de o parte și de cealaltă a Canalului Mânecii, s-au format două regate feudale independente și două națiuni diferite.

Cu siguranță, nu este decât unul dintre numeroasele exemple pentru automatismele acestei faze extrem de dinamice a Evului Mediu, care îi impulsiona să cucerească noi teritorii atât pe cavalerii bogați cât și pe cei săraci.

V. Expansiunea internă a societății. Noi organisme și instrumente sociale

19. Forța motrice a acestei expansiuni sociale, disproporția dintre numărul de oameni aflat în creștere și teritoriul aflat în posesiune stabilă și care a impulsionat o mare parte a clasei dominante să cucerească noi teritorii era în linii generale inaccesibilă oamenilor din straturile inferioare care prestau o muncă. Presiunile care îi constrângeau în acest caz să părăsească pământurile duceau în mod precumpănitor într-o altă direcție: la diferențierea muncii. Iobagii obligați să părăsească un anumit teritoriu formau, după cum am mai spus, materialul uman pentru ceea ce aveau să devină așezările de meșteșugari, care s-au cristalizat încetul cu încetul în jurul unor curți senioriale amplasate favorabil, orașele în formare.

Aglomerări umane ceva mai mari – termenul de „oraș" ar putea crea o impresie greșită – se întâlnesc deja în societatea bazată pe economia naturală din secolul al IX-lea. Dar acestea nu erau niște comune, care „în loc de a cultiva pământul să trăiască mai mult din meșteșuguri, comerț sau de pe urma vreunor drepturi sau instituții speciale[32]". Erau fortărețe și totodată centre administrative agrariene ale unor seniori mai înstăriți. Chiar orașele de altădată își pierduseră unitatea. Erau formate din segmente juxtapuse, adeseori aparținând unor cavaleri diferiți și având în acest fel o subordonare teritorială diferită, aflându-se parțial în proprietatea unor laici, parțial în cea a clerului, fiecare practicând o viață economică proprie. Pentru orice activitate economică în interiorul acestora cadrul era dictat exclusiv de domeniul feudal, de respectivul senior feudal. În esență, se producea și se consuma pe loc[33].

Dar în secolul al XI-lea aceste formațiuni au început să se dezvolte. Și în acest caz, ca și în majoritatea expansiunilor întreprinse de cavaleri, dar care acum se petreceau în cadrul clasei iobagilor, a fost vorba inițial de indivizi neorganizați, surplusul de forță de muncă, cei ce fuseseră constrânși să apuce calea spre asemenea centre agrare. Iar atitudinea seniorilor față de cei nou-veniți, care părăsiseră anterior alt domeniu feudal, nu a fost întotdeauna aceeași[34]. Uneori, le acordau o anumită doză modică de libertate; în cele mai multe cazuri, așteptau de la aceștia și le pretindeau aceleași servicii și aceleași dări ca și de la ceilalți iobagi și servi. Dar concentrarea masivă a unor asemenea indivizi a modificat raportul de forțe dintre senior și stratul inferior. Nou-veniții au devenit mai puternici unindu-se și, treptat, prin

intermediul unor lupte sângeroase și adeseori cât se poate de anevoioase, au dobândit drepturi noi. Cel mai timpuriu aceste lupte au izbucnit în Italia, apoi, mai târziu, în Flandra : în 1030 la Cremona, în 1057 la Milano, în 1069 la Le Mans, în 1077 la Cambrai, în 1080 la St. Quentin, în 1099 la Beauvais, între 1108 și 1109 la Noyon, în 1112 la Laon, în 1127 la St. Omer. Aceste date, asociate cu datele expansiunii întreprinse de cavaleri, oferă cel puțin o anumită impresie generală cu privire la tensiunile interne care au constituit forța motrice a societății în această fază. Avem aici de a face cu primele lupte de eliberare ale unor oameni ce prestează o muncă, ale unor orășeni. Faptul că după unele înfrângeri în lupta dusă împotriva clasei cavalerilor au reușit în cele din urmă să-și adjudece drepturi proprii în cele mai diferite ținuturi ale Europei, pentru început o măsură mai mică, apoi una mai substanțială de libertate, a dovedit soliditatea șanselor de care au beneficiat o dată cu dezvoltarea societății. Iar acest fenomen aparte, această ascensiune înceată a straturilor inferioare de orășeni, prestatori ai unei munci, până la statutul de autonomie politică, apoi – inițial sub forma de burghezie profesională – la supremația politică, oferă cheia pentru majoritatea particularităților structurale prin intermediul cărora societățile apusene se deosebesc de cele orientale și prin care dobândesc amprenta lor specifică.

La începutul secolului al XI-lea există în esență doar două clase de oameni liberi, cavalerii, adică nobilii, și clerul ; sub aceștia se situează doar iobagii, servii și țăranii semiliberi. Există „ceux qui prient, ceux qui combattent, ceux qui travaillent[35]", cei care se roagă, cei care luptă, cei care muncesc.

În jurul anului 1200, deci în decursul a două secole, sau, mai exact, doar a unui veac și jumătate, căci, ca și despăduririle și expansiunea colonială, această mișcare se amplifică și se accelerează îndeosebi începând cu anul 1050, o serie întreagă de așezări de meșteșugari, de comune, au dobândit drepturi proprii și o jurisdicție, privilegii și autonomie. Pe lângă celelalte două apare o a treia clasă de oameni liberi. Societatea se extinde sub presiunea penuriei de pământuri și a dezvoltării demografice nu doar peste propriile sale granițe, ci într-o anumită măsură și în interior; aceasta se diferențiază, dobândește noi elemente, se formează noi organisme, și anume orașele.

20. Dar o dată cu diferențierea tot mai pronunțată a muncii, cu noile piețe care se formează aici, cu amplificarea treptată a schimburilor de-a lungul unor distanțe tot mai mari, crește și nevoia de mijloace de schimb mobile și unitare.

Atunci când iobagul sau servul îi aduce stăpânului dările sale, atunci când lanțurile dintre producători și consumatori sunt foarte scurte sau nu există intermediari, societatea nu are nevoie de unități de calcul, de mijloace de schimb, prin care, pe baza unei unități comune, să poată fi comensurate toate obiectele ce intră în acest

circuit. Dar în situația de față, o dată cu treptata separare a meșteșugurilor de unitatea economică a senioriei feudale, o dată cu formarea unui strat de meșteșugari independenți din punct de vedere ecònomic și cu schimbul de produse ce se petrece prin intermediul mai multor mâini, parcurgând lanțuri mai lungi, se complică și rețeaua procedurilor de schimb. Este nevoie de o măsură unitară, mobilă, un obiect destinat schimbului, la care toate celelalte să poată fi raportate ca la o măsură comună. Atunci când diferențierea muncii și schimbul devin mai complexe și mai dinamice este nevoie de mai mulți bani. Banii reprezintă o materializare a întreteserii sociale, un simbol al rețelelor formate din actele de schimb și de lanțurile umane prin intermediul cărora un bun ajunge de la starea sa naturală până la consum. Este nevoie de bani abia în momentul în care în cadrul unei societăți se formează lanțuri mai lungi ale formelor de schimb, deci la un anumit nivel atins de densitatea populației, o dată cu un grad înalt de interdependențe și diferențieri sociale.

Am divaga dacă am cerceta în amănunt regresul treptat al raporturilor economiei monetare în numeroase ținuturi ale Antichității târzii și revigorarea ei începând aproximativ din secolul al XI-lea; dar o anumită observație cu privire la această problematică este necesară în legătură cu cele afirmate anterior.

Este desigur obligatoriu să remarcăm că banii nu au încetat niciodată complet să fie utilizați în vechiul teritoriu populat al Europei. De-a lungul acestei perioade de timp au continuat să existe enclave ale economiei monetare în economia naturală; de asemenea, în afara teritoriului carolingian, au existat ținuturi întinse ce aparținuseră vechiului Imperiu Roman, în care circulația banilor nu a regresat nicicând în aceeași măsură ca în cazul de față. Putem întotdeauna și cu mare îndreptățire să punem problema „antecedentelor" economiei monetare în Occidentul creștin, cu privire la enclavele în care aceasta nu s-a pierdut niciodată în totalitate. Ne putem pune întrebări de felul: De unde provine economia monetară? Care îi sunt originile? De la cine a fost reînvățată utilizarea banilor? Iar această problematică, această direcție de cercetare nu este lipsită de valoare; căci este într-adevăr greu de imaginat că acest instrument ar fi intrat din nou în uz relativ repede, dacă nu ar fi fost atât de mult dezvoltat în alte civilizații precedente sau învecinate, dacă nu ar fi fost cunoscut anterior.

Dar latura esențială a întrebării cu privire la revigorarea circulației banilor în Occident nu este astfel elucidată. Rămâne să cercetăm de ce Apusul a avut pe parcursul unei îndelungate perioade de timp nevoie de puțini bani, și de ce treptat necesitatea și apoi utilizarea banilor, cu toate consecințele respective, au luat din nou amploare în societate. Rămâne ca și în acest caz să cercetăm care au fost factorii ce au pus în *mișcare* acest proces, care au contribuit la *transformare*.

Iar la această întrebare nu poate fi găsit un răspuns dacă cercetăm antecedentele economiei monetare, originea banilor sau a economiei monetare. Nu putem găsi un răspuns decât dacă cercetăm procesele sociale efective care, după un ușor regres al circulației monetare, înregistrat la sfârșitul Antichității, au relansat relații interumane noi, forme de integrare și interrelaționare, care au determinat o creștere a necesarului de bani: structurarea celulară a societății s-a diferențiat. *Una* dintre expresiile acestei stări de fapte a fost revigorarea utilizării banilor. Este fără îndoială evident faptul că nu doar expansiunea internă, ci și mișcările migratoare și de colonizare au jucat în acest proces un rol important prin mobilizarea proprietății, prin crearea de noi necesități, de relații comerciale ce se desfășurau de-a lungul unor mari distanțe. Fiecare mișcare individuală din complexul de interacțiune procesuală are un efect asupra celorlalte, fie în sensul de atenuare, fie de amplificare, iar interrelaționarea mișcărilor și tensiunilor se complică de aici înainte, în mod considerabil, o dată cu diferențierea socială. Factorii individuali nu pot fi izolați în mod absolut. Dar fără ca societatea să se fi diferențiat în interior, fără ca pământurile să fi intrat în posesiuni stabile, fără ca numărul de locuitori să fi crescut atât de mult, fără să se fi format comunități independente de meșteșugari și de comercianți, necesarul monetar nu ar fi putut nicidecum spori din nou atât de rapid în societate, și nici sectorul relațiilor economiei monetare nu ar fi putut lua din nou o asemenea amploare. Nu putem înțelege în sine funcția banilor, diminuarea sau amplificarea circuitului monetar, decât prin prisma oamenilor, prin cea a structurii relațiilor interumane. Forțele primare ale acestei transformări trebuie căutate în schimbările suferite de integrarea oamenilor; cu siguranță că apoi, o dată ce a fost declanșat circuitul monetar, acesta a impulsionat la rândul său mișcarea în întregul ei, sporul populației, diferențierea, dezvoltarea orașelor până la un anumit punct de saturație.

„Începuturile secolului al XI-lea continuă să fie caracterizate de absența marilor tranzacții financiare. Avuția este în mare măsură imobilizată în mâinile bisericii și în cele ale marilor seniori laici[36]."

Apoi crește treptat necesarul de mijloace mobile de schimb. Banii existenți sub formă de monedă încetează să mai fie suficienți. Pentru început se apelează la mijloace improvizate, schimburile efectuându-se cu ajutorul unor plăcuțe sau al unor bijuterii confecționate din metale prețioase, care sunt cântărite în vederea stabilirii unei unități de calcul; și caii puteau juca rolul de măsură valorică; în mod corespunzător, încep să fie bătuți bani pentru a acoperi cererea în creștere, ceea ce înseamnă: monede confecționate din anumite metale nobile, calibrate și etalonate de autorități. Probabil că o dată cu necesitatea tot mai mare de a dispune de mijloace mobile de schimb procesul s-a repetat la diferite niveluri; poate că schimbul prin troc, atunci când

moneda existentă se dovedea insuficientă, a ajuns în repetate rânduri să câștige din nou teren. Încetul cu încetul diferențierea tot mai mare și interrelaționarea acțiunilor întreprinse de oameni, volumul comercial și al schimburilor determină o creștere a cantității de monedă, înregistrându-se apoi fenomenul invers. Între timp, apar mereu noi disproporționalități.

În cea de-a doua jumătate a secolului al XIII-lea, cel puțin în Flandra, în alte ținuturi eventual ceva mai devreme sau ceva mai târziu, bogăția mobilă este absolut considerabilă. Banii circulă cât se poate de rapid[37], „grație unei serii de instrumente create între timp": moneda de aur. Până la acea vreme nici măcar în Franța, iar situația se aseamănă cu cea înregistrată în prezent în Abisinia, nu fusese bătută în aur o monedă proprie; ceea ce era în uz, ceea ce se afla în tezaure, erau monede bizantine de aur. Apoi apar monedele subdivizionare, scrisoarea de credit și certificatul de tonaj, toate fiind niște simboluri ale modului în care structura invizibilă a lanțurilor de schimb se reticula tot mai mult.

21. Dar cum puteau fi create relații de schimb între diferite localități și ținuturi, cum se putea crea o diferențiere a muncii ce urma să depășească sfera locală, în condițiile în care mijloacele de transport erau neadecvate, în care societatea nu era capabilă să asigure transportul mărfurilor pe distanțe mari?

Exemplele din timpul dinastiei carolingiene au demonstrat deja felul cum regele și curtea sa erau nevoiți să călătorească de la un castel-reședință imperială temporară la altul pentru a consuma la fața locului produsele de pe domeniile respective. Oricât de mică ar fi fost această curte în raport cu curțile fazei absolutiste timpurii, era atât de anevoios ca respectivele cantități de produse, necesare subzistenței, să fie transportate de la un loc la altul, încât oamenii erau nevoiți să se deplaseze ei înșiși la locul unde se aflau produsele.

Însă în aceeași perioadă de timp, în care populația, orașele, interrelaționarea și instrumentele acestora au început să se dezvolte vizibil, s-au dezvoltat totodată și mijloacele de transport.

În Antichitate, harnașamentul cailor, precum și al celorlalte animale de tracțiune și de povară, era puțin adecvat pentru transportul mărfurilor grele la mari distanțe. Este discutabil care erau distanțele și greutățile ce puteau fi transportate în acest fel, dar în mod evident modalitatea de transport era suficientă pentru structura și necesitățile interne ale economiei antice. Pe parcursul întregii Antichități, transportul pe uscat, comparativ cu cel pe calea apei, s-a menținut la un nivel deosebit de costisitor[38], fiind anevoios și dificil. De fapt, ca în toate centrele comerciale mai mari situate pe coasta mării sau de-a lungul unor râuri navigabile. Iar această concentrare a arterelor principale de transport în jurul căilor navigabile este în mare măsură caracteristică pentru structura socială a lumii antice.

Aici, de-a lungul căilor navigabile și îndeosebi pe țărmuri, au apărut centrele urbane bogate și de regulă dens populate, al căror necesar de alimente și de articole de lux era adeseori acoperit cu bunuri aduse din ținuturi relativ îndepărtate și care formau puncte nodale, verigi în cadrul lanțurilor extrem de diferențiate ale unui sistem de transporturi ce ducea până la mari depărtări. În uriașele ținuturi din interiorul continentului, unde în esență nu se practicau decât transporturile terestre, adică în cea mai mare parte a Imperiului Roman, populația își asigura traiul cu produse de pe un perimetru restrâns, din imediata vecinătate. Aici lanțurile de schimb erau mai scurte, adică ceea ce în linii mari definim ca „troc"; banii nu erau în uz decât într-o proporție relativ mică; iar puterea de cumpărare a acestui sector al economiei naturale era prea redusă pentru articole de lux. Contrastul dintre micul sector urban și vastele ținuturi fără ieșire la mare era deci considerabil. Ca niște fascicule înguste, marile așezări urbane, situate de-a lungul căilor navigabile, erau implantate în vastele ținuturi rurale, de unde atrăgeau forța de muncă și se aprovizionau, până când, o dată cu declinul aparatului centralizat de dominație și parțial prin lupta activă a elementelor agrare îndreptată împotriva nobililor de la oraș, sectorul agrar s-a eliberat de sub dominația orașelor, până când acest sector urban restrâns, mai puternic diferențiat, cu interrelaționările sale diversificate a decăzut, și – într-o formă cumva modificată – a fost sufocat de lanțuri scurte de schimb, limitate regional și de instituțiile economiei naturale. În acest sector urban dominant din Antichitate însă nu a apărut în mod evident necesitatea de a dezvolta în continuare transportul terestru la mare distanță. Tot ceea ce propriul ținut nu putea să furnizeze, sau doar la costuri de transport extrem de ridicate, putea fi furnizat mai ușor pe calea apei.

Dar în epoca dinastiei carolingiene, îndeosebi datorită expansiunii arabe, pentru un mare grup de popoare Marea Mediterană, calea principală de transport a lumii vechi, devenise inaccesibilă. Transportul pe uscat, interrelaționarea căilor terestre de transport, a dobândit o dată cu acest blocaj o cu totul altă semnificație. Creșterea interdependenței terestre a impulsionat dezvoltarea mijloacelor de transport terestru, care au impulsionat la rândul lor interrelaționarea și schimburile comerciale. Chiar dacă, precum în Antichitate, legăturile pe mare, cum ar fi cele dintre Veneția și Bizanț, dintre orașele din Flandra și cele din Anglia, au jucat un rol decisiv în dezvoltarea lumii occidentale, caracterul specific al dezvoltării occidentale nu a fost determinat mai puțin decisiv de faptul că rețeaua de legături pe mare a fost dublată de o rețea tot mai densă de căi de transport terestre, de faptul că și pe continent s-au dezvoltat treptat centre comerciale și piețe tot mai mari. Dezvoltarea mijloacelor de transport terestru la un nivel superior celui atins în Antichitate se constituie ca o expresie deosebit de elocventă pentru această diferențiere tot mai mare și pentru interrelaționarea societății pretutindeni în Europa.

Utilizarea calului ca animal de tracțiune nu a fost, după cum am mai spus, deosebit de dezvoltată în lumea romană. Hamurile erau trecute peste gâtul calului[39]. Ceea ce îl avantaja pe călăreț, pentru a face calul să-l asculte și pentru a-l putea dirija cu ușurință. Capul aruncat pe spate, ținuta „mândră" a calului, așa cum o vedem adeseori pe basoreliefurile antice, este legată de această modalitate de înhămare. Dar metoda respectivă determina ca tocmai de aceea calul sau catârul să fie relativ inutilizabil ca animal de tracțiune, îndeosebi pentru poverile mai mari, care l-ar fi strangulat.

O situație similară este caracteristică pentru potcovit. În Antichitate nu se folosea potcoava metalică, bătută în cuie, care dă piciorului calului întreaga sa rezistență și permite utilizarea totală a forței acestuia la tracțiune.

Ambele situații se schimbă începând cu secolul al X-lea. În aceeași fază, în care treptat se accelerează ritmul despăduririlor, în care societatea se diferențiază și se formează piețele urbane, în care, ca simbol al interconectării, banii ajung să fie din ce în ce mai mult utilizați, mijloacele de transport terestru și instrumentul de exploatare a forței animaliere înregistrează progrese considerabile. Iar această ameliorare, pe cât de insignifiantă ne poate părea în ziua de azi, nu a fost în faza respectivă mai puțin însemnată decât dezvoltarea tehnicii mecanizate într-o fază ulterioară.

„În cadrul acelui uriaș efort constructiv", după cum s-a spus[40], pe parcursul secolelor al XI-lea și al XII-lea, se dezvoltă treptat sfera de exploatare a forței animaliere. Centrul de greutate al tracțiunii este deplasat din zona gâtului spre umeri. Intră în uz potcoava de fier. Iar în secolul al XIII-lea a fost creată în linii mari tehnica modernă de tracțiune pentru cai și pentru celelalte animale de tracțiune. Au fost puse bazele pentru transportul terestru al unor mărfuri grele pe parcursuri lungi. În același timp, intră în uz carul cu roți și se fac primele lucrări de pietruire a drumurilor. O dată cu dezvoltarea tehnicii de transport, moara acționată hidraulic dobândește o importanță pe care nu o avusese în Antichitate. Devenea avantajos să fie aduse la moară cerealele, parcurgând chiar și distanțe mari[41]. Acesta a reprezentat de asemenea un pas pe calea diferențierii și a interrelaționării, a separării funcțiilor în cadrul domeniului autarhic al gospodăriei feudale.

VI. Societatea medievală și lumea antică

22. Modificarea conduitei și a vieții instinctuale, pe care o numim „civilizație", depinde în cel mai înalt grad de interrelaționarea dintre oameni și de dependența tot mai accentuată a unora față de ceilalți. Pe baza celor câtorva exemple citate aici poate fi urmărită într-o anumită măsură această interrelaționare în devenirea sa. Iar de aici, în

această fază relativ timpurie, tipul de structură socială întâlnit în Occident este, în anumite privințe, diferit de cel din Antichitate. Structura societății a început din nou să se diferențieze, și anume datorită utilizării variate a instituțiilor ce se menținuseră de pe urma precedentei faze puternic diferențiate. Dar condițiile în care s-a petrecut noua diferențiere, iar o dată cu aceasta chiar natura și direcția de diferențiere, au fost divergente într-o anumită măsură față de faza premergătoare.

S-a vorbit despre o „renaștere a comerțului" în secolul al XI-lea sau în al XII-lea. Iar dacă prin această expresie se înțelege faptul că în faza respectivă instituțiile din Antichitate au fost revigorate într-o anumită măsură, afirmația este desigur corectă. Fără moștenirea Antichității, soluționarea și configurarea problemelor cu care s-a confruntat societatea pe parcursul acestei dezvoltări cu certitudine n-ar fi reușit de o asemenea manieră. Într-o anumită privință, avem de-a face cu o reconstrucție pe baza unor fundamente mai vechi. Dar motorul mișcării nu s-a aflat în „învățămintele trase din Antichitate", ci în interiorul societății înseși, în dinamismul său inerent, în condițiile în care oamenii au fost nevoiți să se adapteze unii la ceilalți. Condițiile nu mai erau aceleași ca în Antichitate. Este extrem de răspândită concepția conform căreia lumea occidentală ar fi ajuns abia o dată cu Renașterea din nou la „nivelul atins în Antichitate", pentru ca apoi, treptat, „să-l depășească". Dar fie că este vorba aici de o „surmontare", de un „progres", sau nu, caracteristicile structurale și direcțiile de dezvoltare deosebite față de cele antice nu se evidențiază în Renaștere, ci pentru întâia oară – cel puțin într-o anumită măsură – încă în faza timpurie de expansiune și dezvoltare despre care discutăm.

Două asemenea deosebiri de structură urmează să fie menționate aici: în societatea occidentală lipsea mâna ieftină de lucru a prizonierilor de război, a sclavilor. Iar dacă pe alocuri exista – și în realitate nu lipsea în întregime –, totuși, în structura de ansamblu a societății, nu juca un rol prea însemnat. Acest fapt orientează din start dezvoltarea socială într-o altă direcție.

Nu mai puțin importantă a fost o altă circumstanță, deja amintită. Repopularea nu s-a desfășurat ca pe vremuri, în jurul unei mări, și nici la fel de exclusiv, de-a lungul unor căi navigabile, ci în mare măsură în interiorul continentului și în relație cu căile de transport terestru. Ambele fenomene, adeseori aflate în strânsă legătură, au confruntat societatea apuseană de la bun început cu niște probleme pe care societatea antică nu fusese nevoită să le soluționeze și al căror efect au orientat spre noi căi dezvoltarea socială. Faptul că sclavii au jucat un rol neînsemnat la administrarea domeniilor ar putea fi explicat prin inexistența unor mari surse de sclavi sau prin faptul că populația indigenă de servi era suficientă pentru necesitățile stratului

de războinici. Oricare ar fi fost situația, corespunzător semnificației reduse atribuite muncii sclavilor, lipsesc, de asemenea, modelele sociale specifice unei economii sclavagiste. Abia raportându-ne la aceste modele diferite putem evalua corect particularitatea specificului occidental. Nu doar diviziunea muncii, interrelaționarea oamenilor, interdependența mutuală dintre straturile superioare și cele inferioare și o dată cu aceasta structura impulsurilor instinctuale ale ambelor straturi se dezvoltă în societatea sclavagistă în alt mod decât în societatea în care munca este în mai mare sau în mai mică măsură liberă, ci și tensiunile sociale și chiar funcțiile banilor nu sunt aceleași, pentru a nici nu mai aminti nici de semnificația muncii libere pentru dezvoltarea tehnicii de muncă.

În acest loc este suficient să analizăm contrastiv procesele ce dau specificul civilizației occidentale și o scurtă sinteză a celorlalte procese, care se desfășoară într-o societate ce deține piețe de sclavi bine dezvoltate. Procesele sunt în egală măsură inevitabile în ambele societăți. Ca rezumat al stadiului actual al cercetării, mecanismele unei societăți ce funcționează bazându-se pe munca sclavilor au fost sintetizate în felul următor[42]:

„...Slave-labour interferes with the work of production by free-labour. It interferes in three ways: it causes the withdrawal of a number of men from production to supervision and national defence; it diffuses a general sentiment against manual labour and any form of concentrated activity; and more especially it drives free labourers out of the occupations in which the slaves are engaged. Just as, by Gresham's law, bad coins drive out good, so it has been found by experience that, in any given occupation or range of occupations, slave-labour drives out free; so that it is even difficult to find recruits for the higher branches of an occupation if it is necessary for them to acquire skill by serving an apprenticeship side by side with slaves in the lower.

This leads to grave consequences; for the men driven out of these occupations are not themselves rich enough to live on the labour of slaves. They therefore tend to form an intermediate class of idlers who pick up a living as best they can – the class known to modern economists as «mean whites» or «white trash» and to students of Roman history as «clientes» or «faex Romuli». Such class tends to emphasize both the social unrest and the military and aggressive character of a slave-state...

A slave society is therefore a society divided sharply into three classes: masters, mean whites and slaves; and the middle class is an idle class, living on the community or on warfare, or on the upper.

But there is still another result. The general sentiment against productive work leads to a state of affairs in which the slaves tend to be the only producers and the occupations in which they are engaged the only industries of the country. In other words, the community will rely for its wealth upon occupations which themselves admit of no change or adaptation to circumstances, and which, unless they supply deficiencies of labour by breeding, are in perpetual need of capital. But this capital

cannot be found elsewhere in the community. It must therefore be sought abroad: and a slave community will tend, either to engage in aggressive warfare, or to become indebted for capital to neighbours with a free-labour system..."

Folosirea sclavilor îi îndepărtează într-o anumită măsură pe oamenii liberi de la muncă, aceasta fiind considerată o ocupație nedemnă. Pe lângă stratul superior al deținătorilor de sclavi, care nu prestează muncă, se formează *un strat mediu care nu prestează muncă*. Prin utilizarea muncii sclavilor, societatea este legată de o structură relativ simplă de muncă, de un aparat tehnic ce poate fi deservit de către sclavi și care tocmai din acest motiv este relativ opac față de modificări, îmbunătățiri, adaptări la situații noi. Reproducția capitalului este dependentă de reproducția sclavilor, deci direct și indirect de succesul campaniilor militare, de productivitatea rezervoarelor de sclavi, nicicând calculabilă în asemenea măsură ca în cadrul unei societăți în care oamenii nu sunt cumpărați integral și pe întreaga durată a vieții, ci doar prestații individuale ale unor oameni, care din punct de vedere social sunt mai mult sau mai puțin liberi.

Raportându-ne la această situație, putem înțelege ce semnificație are pentru întreaga direcție de dezvoltare a societății occidentale faptul că în condițiile treptatei creșteri numerice a populației la începutul Evului Mediu sclavii lipseau sau, în orice caz, nu au jucat un rol prea important. Societatea a abordat de la bun început un alt curs decât în Antichitatea romană[43]. Se supunea altor legități. Revoluțiile urbane din secolele al XI-lea și al XII-lea, eliberarea treptată a celor ce prestau muncă, a celor ce se desprindeau de viața de la sat de sub dominația seniorilor latifundiari și a orășenilor reprezintă o primă expresie în acest sens. Aici se află originile transformării treptate a Occidentului în întregime ca societate în care tot mai mulți oameni își câștigă subzistența prin muncă. Rolul minor al importurilor de sclavi și al muncii prestate de sclavi le conferă celor ce prestează o muncă, chiar ca membri ai stratului inferior, o considerabilă greutate socială. Cu cât se dezvoltă mai mult interdependența dintre oameni și cu cât mai puternică este implicarea pământurilor și a produselor pământului în circuitul comercial și monetar, cu atât mai dependente devin straturile superioare, războinicii sau nobilii, de straturile inferioare și mijlocii, care prestează o muncă, și cu atât mai multă forță socială dobândesc acestea din urmă. Ascensiunea straturilor burgheze ca strat superior este o expresie a acestei legități. Exact invers decât în societatea sclavagistă antică, unde cetățenii liberi ai orașelor erau considerabil îndepărtați de la muncă, în societatea occidentală, ca urmare a muncii prestate de oamenii liberi, dependența tot mai accentuată a fiecăruia de toți ceilalți a implicat în cele din urmă în circuitul format de diviziunea muncii până și membrii straturilor superioare, care la acea vreme nu munceau ei înșiși. Dezvoltarea tehnică a

Occidentului, de asemenea evoluția monetară în sensul specific de „capital", caracteristic pentru Occident, presupune absența muncii sclavilor și dezvoltarea muncii libere.

23. Schițat în linii generale, acesta este un exemplu pentru tendințele de dezvoltare specific occidentale, care traversează istoria începând cu Evul Mediu și până în vremurile moderne.

Nu a fost lipsit de importanță faptul că populareа nu s-a petrecut în Evul Mediu în jurul vreunei mări. Valurile timpurii ale popoarelor migratoare, după cum am menționat, au determinat o concentrare a rețelelor comerciale și integrarea unor ținuturi extinse în spațiul european doar de-a lungul marilor cursuri fluviale și îndeosebi în zonele de coastă ale Mării Mediterane. Faptul este valabil pentru Grecia, dar în primul rând pentru Roma. Dominația romană s-a extins treptat în jurul bazinului Mării Mediterane, ca în cele din urmă s-o cuprindă din toate părțile. „Granițele sale formate de Rhin, Dunăre, Eufrat și Sahara au format un uriaș cerc defensiv, care a asigurat securitatea zonelor de coastă. Fără îndoială, marea reprezintă pentru Imperiul Roman baza unității sale politice și totodată a celei economice[44]."

Popoarele germanice pătrund în faza de început de pretutindeni spre Marea Mediterană și pun bazele primelor lor imperii în ținuturile Imperiului Roman din jurul mării, pe care romanii o numiseră „mare nostrum"[45]. Francii nu au ajuns la fel de departe; au găsit ocupate toate ținuturile de coastă. Au încercat să pătrundă prin forță. Iar toate aceste transformări și lupte se prea poate să fi zdruncinat și să fi slăbit comunicațiile în perimetrul Mării Mediterane. În și mai mare măsură, prin pătrunderea arabilor, a fost în mod evident distrusă vechea importanță a Mării Mediterane în calitate de cale de transport și de comunicație, ca liant, bază și centru al unei dezvoltări culturale evoluate de pe teritoriul european. Abia o dată cu aceasta căile de legătură, deja slăbite, se rup definitiv. Marea romanilor devine una aflată în bună parte în posesiune arabă. „Fusese distrusă legătura care unea Europa Răsăriteană și cea Apuseană, Imperiul Bizantin și imperiile germanice din vest. Urmarea invaziei islamice... a fost aceea că a transpus aceste imperii în niște situații cum nu mai existaseră de la începuturile istoriei[46]." Pentru a exprima aceeași idee oarecum diferit: cel puțin până în acest moment, în țările Europei continentale, făcând abstracție de văile râurilor mai mari și de câteva căi militare, puține la număr, nu se dezvoltase nicicând mai înainte o societate atât de complex diferențiată și, prin urmare, nici o producție mai diferențiată.

Pe moment, este încă dificil de decis dacă într-adevăr invazia arabă a creat ea singură condițiile pentru o dezvoltare mai puternic orientată spre interiorul continentului. Ocuparea spațiilor europene de către popoarele migratoare se prea poate să fi contribuit într-un

anume sens la acest fenomen. Dar, în orice caz, blocarea temporară a arterelor principale de transport mai vechi a avut o semnificație decisivă pentru direcția de dezvoltare a societății vest și central-europene.

Într-adevăr, în epoca dinastiei carolingiene s-a format pentru prima oară un teritoriu imens în jurul unui centru aflat adânc în interiorul continentului. Societatea s-a văzut nevoită să se confrunte cu problema de a dezvolta comunicațiile terestre continentale. Când, pe parcursul secolelor, a reușit acest lucru, moștenirea Antichității s-a regăsit sub imperiul unor condiții noi. Au fost puse bazele unor formații pe care Antichitatea nu le cunoscuse. De pe această poziție trebuie înțelese anumite diferențe între unitățile antice de integrare și celelalte, care s-au format treptat în lumea occidentală: statele, națiunile, sau oricum s-ar numi aceste entități, sunt în bună parte niște aglomerări umane în jurul unor centre sau capitale continentale, legate între ele prin căi de comunicații terestre.

Mai târziu, când centrele occidentale nu au dovedit doar tendința și nu au întreprins doar colonizarea țărmurilor sau a teritoriilor de-a lungul marilor cursuri fluviale, ci au efectuat colonizarea unor vaste ținuturi continentale, când dinspre Occident au fost ocupate și populate teritorii ample, se creaseră deja premisele pentru apariția unor forme continentale de comunicare, care în țările respective erau dependente de munca sclavagistă. Începuturile acestei direcții de dezvoltare se află tot în Evul Mediu.

Iar dacă, în cele din urmă, sectorul agrar continental al societății este integrat azi într-o anumită măsură în circuitul complex al diviziunii muncii și al amplelor interrelaționări prin schimburi, cum nu a mai fost niciodată, începuturile acestei evoluții se află tot aici.

Nimeni nu poate afirma azi că societatea Occidentului, o dată ce s-a înscris pe acest drum, ar fi fost obligată să continue în același mod. Un întreg sistem de pârghii, ce nu este perfect descifrat nici în ziua de azi, a avut efectul perpetuării și stabilizării acestei căi. Dar este important de înțeles faptul că încă de acum, din această perioadă timpurie, societatea s-a înscris pe calea pe care avea să se mențină până în vremurile moderne. Ne putem lesne imagina că în ansamblul dezvoltării omenirii toată această perioadă de timp, începând cu Evul Mediu și până în vremurile moderne, pare a constitui aceeași epocă, un mare „Ev Mediu". Nu este mai puțin important să înțelegem faptul că Evul Mediu, în sensul restrictiv al termenului, nu a fost exclusiv acea perioadă statică, acea „pădure împietrită", așa cum este adesea prezentat, ci în cadrul lui au existat faze și sectoare pline de dinamism ce se dezvoltă în acea direcție, în care apoi s-a deplasat epoca modernă, faze de expansiune, de diviziune a muncii aflate în evoluție, de transformări și revoluții sociale, de îmbunătățire a angrenajului muncii. Totodată, au existat în orice caz domenii și faze în care instituțiile și ideile au devenit mai rigide și s-au „pietrificat" într-o anumită măsură.

Dar și alternanța între fazele și sectoarele în plină expansiune și celelalte faze, celelalte domenii, în care lupta se dă mai degrabă pentru menținere decât pentru extindere și progres și în care instituțiile sociale devin mai rigide, nu sunt cu totul absente din epoca modernă, chiar dacă ritmul dezvoltării sociale și chiar această alternanță au devenit considerabil mai rapide decât în Evul Mediu.

VII. Sociogeneza feudalismului

24. Procesele de expansiune socială au limitele lor. Mai devreme sau mai târziu acestea ajung să înceteze. Mișcarea expansionistă, care a început aproximativ în secolul al XI-lea, a ajuns de asemenea să se oprească treptat. A devenit tot mai greu pentru cavalerii franci de apus să dobândească pământuri mereu prin defrișarea a noi terenuri. Pământul situat nemijlocit dincolo de granițe nu mai putea fi deloc cucerit, sau, în orice caz, ca urmare a unor lupte foarte grele. Colonizarea ținuturilor de coastă în partea răsăriteană a Mediteranei, după ce a înregistrat anumite succese, a încetat. Dar populația războinică a continuat să crească numeric. Reacțiile emoționale, impulsurile instinctuale ale acestei clase dominante erau de asemenea mai puțin constrânse de dependența socială și de procesele civilizatorii decât aveau să fie cele ale claselor dominante din vremurile care au urmat. Predominanța bărbaților asupra femeilor nu fusese nicidecum știrbită. „Pe fiecare dintre paginile cronicilor erau amintiți cavalerii, baronii, marii seniori, care aveau câte opt, zece, doisprezece fii sau chiar mai mulți.[47]" Așa-numitul „sistem feudal", care în secolul al XII-lea a devenit mai pregnant, iar în secolul al XIII-lea este în linii mari stabilizat, nu reprezintă altceva decât forma finală a mișcării expansioniste în sectorul agrarian al societății. În sectorul urban această mișcare continuă să se mențină un anumit timp, până când, în cele din urmă, se stabilizează prin sistemul închis al breslelor. Pentru toți războinicii din interiorul acestei societăți, care nu dețin încă o bucată de pământ, o proprietate, devine din ce în ce mai dificil să ajungă să obțină pământuri, iar pentru acele case care dispun de o posesiune agricolă relativ mică devine tot mai greu să dobândească noi pământuri și să-și extindă posesiunile. Raporturile de posesiune îngheață. Ascensiunea socială devine din ce în ce mai dificilă. Dar în mod corespunzător se rigidizează deosebirile de stare dintre războinici. Ierarhia în stratul nobil, care corespunde dimensiunilor diferite ale posesiunilor de pământ, devine din ce în ce mai evidentă. Iar diversele titluri care au reprezentat odinioară titulatura serviciilor aduse seniorului, sau, după cum am spune astăzi, poziția de funcționar, se fixează tot mai mult cu noul sens: ele se leagă de numele unei anumite case, ca expresie a dimensiunii domeniului acesteia, și astfel, totodată, și a

puterii ei militare. Casele ducale sunt urmașele unor slujitori regali pe care odinioară un rege i-a așezat la conducerea unui teritoriu în calitate de reprezentanți ai săi; aceștia devin treptat ei înșiși seniori mai mult sau mai puțin independenți ai întregului teritoriu, iar în interiorul lui devin proprietarii unui domeniu mai mare sau mai mic, care nu fusese acordat în feudă. În mod asemănător, „comtes", conții. „Vicomtes" sunt urmașii unui bărbat pe care un conte l-a desemnat să ocupe în locul său poziția de viconte, ca reprezentant al său asupra unui teritoriu mai mic și care de acum dispune de acest teritoriu mai mic ca de o posesiune ereditară. Acei „seigneurs" sau „sires" sunt urmașii unui bărbat pe care contele îl numise anterior supraveghetor al uneia dintre cetățile sau al unuia dintre castelele sale, sau care și-a construit eventual el însuși un castel în acel teritoriu mai mic, peste care fusese pus să vegheze[48]. În acest moment, cetatea și teritoriul din jur au devenit un bun succesoral al familiei sale. Fiecare menține în proprietate ceea ce deține deja. Posesiunile nu le mai pot fi luate de cei situați deasupra lor. Iar din treapta inferioară nimeni nu poate să pătrundă în această societate. Nu a mai rămas pământ de împărțit. Dintr-o societate caracterizată de expansiune spre interior și spre exterior și în care ascensiunea și dobândirea de terenuri pentru războinici nu constituie o greutate, așadar dintr-o societate cu șanse relativ deschise, devine pe parcursul câtorva generații o societate în care pozițiile sunt relativ închise.

25. Adeseori în cursul istoriei se petrec procese în care transferurile de la fazele cu posibilități mai mari de ascensiune și de expansiune la cele cu o diminuare a șanselor în privința satisfacerii standardului și a necesităților de ascensiune sunt caracterizate de stagnarea tuturor în propria lor situație și de unirea mai puternică a celor situați la fel. Ne aflăm noi înșine în mijlocul unei asemenea transformări, modificate prin deosebita elasticitate a societății industriale, apță să deschidă noi șanse într-un domeniu atunci când un altul se blochează, datorită stării diferite de dezvoltare a regiunilor interdependente. Dar privită în ansamblu, orice criză nu înseamnă doar un impuls într-o anumită direcție, iar fiecare conjunctură un impuls într-o altă direcție, ci tendința generală a societății se dovedește din ce în ce mai pronunțat în favoarea unui sistem cu șanse închise.

Asemenea perioade sunt recunoscute de departe după o anumită deznădejde spirituală, cel puțin în cazul celor neîndestulați, după durificarea și rigidizarea formelor sociale, după tendința destructivă ce răzbate de jos în sus și, cum am afirmat, după o coeziune mai accentuată a celor ce ocupă aceeași poziție în ordinea ierarhică.

Oricum, tiparul individual al proceselor se desfășoară într-o societate dominată de economia naturală altfel decât într-o societate dominată de economia monetară, chiar dacă acestea nu sunt cu nimic mai atenuate. Ceea ce în primul rând îi pare cercetătorului ulterior

ca neinteligibil în procesul de feudalizare este faptul că nici regii, nici ducii, nici celelalte ranguri inferioare nu au reușit să împiedice treptata transformare a slujitorilor lor în posesori mai mult sau mai puțin independenți ai acestor feude. Dar tocmai gradul de generalizare al acestui fenomen dovedește puterea legităților sociale ce acționează aici. Am schițat anterior constrângerile care au condus treptat la declinul casei regale într-o societate de războinici bazată pe economia naturală, în condițiile în care deținătorii coroanei nu mai reușesc să se extindă, adică să cucerească noi pământuri. Procese asemănătoare s-au desfășurat o dată cu diminuarea posibilităților de expansiune și de amenințare externă de-a lungul întregii societăți războinice. Avem aici de a face cu toate legitățile tipice ale unei societăți alcătuite pe baza proprietății pământului, în care interdependențele comerciale nu jucau un rol major, în care fiecare proprietar latifundiar era într-o mai mare sau mai mică măsură autarhic și în care alianțele militare, în scopuri defensive sau ofensive, reprezentau forma primară de integrare a unor ținuturi mai mari.

În cadrul uniunii de triburi războinicii trăiesc într-o interdependență relativ pronunțată. Apoi se răspândesc încetul cu încetul pe teritoriul întregii țări. Numărul lor crește. Dar o dată cu înmulțirea și cu răspândirea pe un teritoriu mare se pierde protecția pe care o asigura pe vremuri tribul. Familiile individuale, care se află acum izolate în cetățile lor, despărțite în parte de distanțele mari dintre domenii, cavalerii individuali care domnesc peste aceste familii, totodată seniori de cele mai diferite grade ierarhice peste un număr mai mare sau mai mic de iobagi și de servi, sunt acum mai izolați în teritoriu decât înainte. Treptat, în întreaga țară se creează în rândul cavalerilor noi forme de relații, funcții ale unui număr mai mare și ale unor spații mai mari, ale izolării mai mari a individului și ale legităților intrinsec legate de posesiunea de pământ.

O dată cu treptata dizolvare a uniunii de triburi și cu contopirea stratului format din cavaleri germanici cu stratul superior romano-galic, o dată cu răspândirea războinicilor de-a lungul unui teritoriu întins, individul nu are altă posibilitate de a se apăra în fața celor mai puternici din punct de vedere social decât aceea de a se pune sub protecția unuia dintre ei. Aceștia nu au la rândul lor nici o altă posibilitate de a se proteja față de cei la fel de puternici ca și ei sau împotriva altora, care dispun ca și ei de posesiuni de pământ la fel de mari, și implicit de o forță războinică la fel de mare, decât cu ajutorul războinicilor care își pun în slujba lor serviciile militare și brațul, și cărora, în schimb, trebuie să le atribuie pământ sau să le protejeze senioriile deja existente.

Aici se creează dependențe individuale. Câte un cavaler încheie prin jurământ o alianță cu un altul. Partenerul care deține în cadrul armatei un rang superior, cel care dispune de un teritoriu mai amplu –

un fapt fiind condiționat de celălalt, în condițiile în care o modificare a posesiunii duce mai devreme sau mai târziu la o schimbare în rang – reprezintă „seniorul", cel mai slab din punct de vedere social fiind „vasal". Iar cel din urmă poate, în anumite împrejurări, să angajeze în serviciul său cavaleri care dispun pe moment de mai puțin pământ, care continuă să dețină mijloace de producție mai puțin dezvoltate și echipament de luptă mai puțin perfecționat, asigurându-le în schimb protecție. Încheierea unor asemenea alianțe individuale este pentru început singura formă în care oamenii se protejează unii față de alții.

„Sistemul feudal" se află într-un contrast particular față de ordinea tribală. O dată cu dizolvarea acesteia se creează în mod obligatoriu o nouă grupare, noi forme de integrare. Rezultă de aici, amplificată datorită mobilității și mișcărilor expansioniste ale societății, o tendință masivă în sensul individualizării. Este o *individualizare față de unitatea tribală* și parțial față de unitatea familială, așa cum ulterior vor exista mișcări de individualizare relativ la unitatea feudală, la unitatea corporativă, la unitatea de stare, și iarăși față de unitatea familială. Iar omagiul de vasalitate nu este altceva decât consacrarea alianței protecționiste dintre războinicii individuali, o configurare sacrală a relațiilor individuale dintre un cavaler care împarte pământuri și asigură protecție și un cavaler care își pune la dispoziție serviciile. În faza de început a acestei mișcări regele reprezintă una dintre părți. În calitatea sa de rege cuceritor, el dispune *de facto* de întregul teritoriu și nu prestează nici un fel de servicii; nu face altceva decât să împartă pământuri. Iobagul, servul, se află la cealaltă extremitate a piramidei; acesta nu dispune de nici un fel de pământ și nu face altceva decât să presteze servicii, sau, ceea ce în esență spune același lucru, să plătească dări. Toate treptele intermediare au pentru început o dublă determinare. Trebuie să asigure celor de rang inferior pământ și protecție, iar celor de rang superior anumite servicii. Dar această rețea de dependențe, nevoia celor situați superior de a li se aduce anumite servicii, îndeosebi serviciul militar, a celor care sunt situați inferior de a li se asigura în schimb pământ sau protecție, a cuprins în sine acele tensiuni care au condus apoi la transformări specifice. Procesul feudalizării nu este altceva decât o asemenea deplasare obligatorie în cadrul acestei rețele de interdependențe. Într-o anumită fază, întotdeauna și pretutindeni în Occident gradul de dependență față de servicii a celor situați superior este mai mare decât dependența vasalilor de protecție. Faptul în sine conferă forțelor centrifuge puterea respectivă în cadrul acestei societăți, fiecare bucată de pământ asigurând hrana stăpânilor săi. Este legitatea simplă a acestor procese, în cursul cărora, pe întreaga scară ierarhică a societății războinice, foștii slujitori deveneau mereu stăpânii pământurilor ce le fuseseră încredințate, iar titlurile aferente serviciilor prestate se transformau în simple

denumiri ale rangului, corespunzător cu dimensiunile proprietății și puterea militară deținută.

26. Aceste deplasări și mecanismele aferente nu ar fi în sine greu de înțeles, dacă observatorul de mai târziu nu ar proiecta mereu propria sa concepție despre „drept" asupra relațiilor dintre cavalerii societății feudale. Atât de coercitive sunt uzanțele de gândire ale societății noastre, încât cel care privește retrospectiv se întreabă involuntar: de ce oare, regii, ducii, conții, au tolerat să le fie uzurpată suveranitatea asupra pământurilor și teritoriilor peste care fuseseră inițial stăpâni deplini? De ce nu au acționat revendicându-și „drepturile legale"?

Dar aici nu avem de a face cu ceea ce într-o societate diferențiată se definește drept „chestiuni juridice". Pentru înțelegerea societății feudale este absolut necesar să nu considerăm „formele juridice" din ziua de azi ca reprezentând legea în mod absolut. Formele juridice corespund în fiece epocă structurilor sociale respective. Cristalizarea unor norme juridice generale, în formă scrisă, parte integrantă a raporturilor de proprietate din cadrul societății industriale, presupune un grad foarte mare de integrare socială și formarea instituțiilor centrale, care, în zona aflată sub jurisdicția lor, conferă legii o valabilitate generală, suficient de puternică pentru ca în cadrul acestui teritoriu să impună respectarea în orice condiții a contractelor scrise, a legilor în vigoare și a sentințelor rostite de reprezentanții abilitați în acest sens. Puterea, care în vremurile moderne conferă susținere titlurilor juridice și pretențiilor de proprietate, nu mai este vizibilă la fel de nemijlocit. Raportarea la individ este atât de mare, certitudinea existenței acestuia și amenințarea implicită sunt atât de vădite, încât doar arareori vor mai fi supuse la probă. De aceea, există o notabilă tendință de a considera acest drept ca și cum ar exista în sine, ca și cum ar fi fost dăruit de o instanță cerească, ca și cum ar reprezenta „legea" în sens primar, care există chiar atunci când această structură de putere nu îl susține sau când această structură de putere este diferită.

Lanțurile intermediare dintre sistemul juridic și structura de putere au câștigat în amploare în prezent, corespunzător cu o mai pronunțată complexitate socială. Iar cum sistemul juridic *operează* adeseori independent de structura de putere, chiar dacă nu întotdeauna și, cu siguranță, nu întotdeauna în mod integral, este lesne de trecut cu vederea faptul că în această societate, ca în orice societate, legea reprezintă o funcție a structurii sociale, o expresie a relațiilor sociale de putere, un simbol al gradului de interdependență dintre diversele grupări sociale sau – ceea ce de fapt spune același lucru – a echilibrului de putere socială[49].

În societatea feudală acest fapt era mai evident. Interdependența oamenilor și a teritoriilor devenea tot mai mică. Nu exista o structură

stabilă de putere care să cuprindă întregul teritoriu. Relațiile de proprietate erau reglementate nemijlocit, după măsura dependenței reciproce și a forței sociale efective *.

Există în societatea industrială un anumit tip de relații, oarecum comparabile cu relațiile dintre războinici sau cu relațiile dintre seniori în societatea feudală, pe baza cărora poate fi clarificată legitatea respectivă. Este vorba despre relația dintre state. În acest caz, puterea socială este în foarte mare măsură decisivă, pe lângă interdependența economică reciprocă puterea militară jucând un rol relativ însemnat. În orice caz, acest potențial militar este, la rândul său, ca și în societatea feudală, în mod decisiv determinat de dimensiunea și de productivitatea pământului, de numărul și de potențialul de muncă al oamenilor a căror subzistență poate fi asigurată de pe urma sa.

---

* *Observație cu privire la conceptul de putere socială*. „Puterea socială" a unei persoane sau a unui grup este un fenomen complex. Raportată la individ, nu este niciodată identică cu forța sa fizică individuală, iar raportată la grupări întregi, nu reprezintă forța individuală însumată. Dar forța fizică și îndemânarea pot să reprezinte în anumite condiții un element component al forței sociale. Depinde de structura de ansamblu a societății și de poziția ocupată în ea de individ care este ponderea forței fizice în cadrul puterii sociale. Puterea socială este atât de diferită ca structură și alcătuire pe cât este de diferită structura și alcătuirea societății. În societatea industrială, de exemplu, puterea socială maximă a individului poate să fie dublată de o extrem de redusă forță fizică, deși pot apărea faze în dezvoltarea acesteia în care forța fizică să dobândească din nou o însemnătate deosebită ca element component al puterii sociale.

În societatea feudală a războinicilor o considerabilă forță fizică este un element indispensabil al puterii sociale, nefiind nicidecum unicul element determinant. Simplificând întrucâtva, am putea afirma: potențialul de putere socială al bărbatului este în societatea feudală a cavalerilor la fel de mare ca și întinderea și productivitatea pământului său și forța de muncă de care dispune *de facto*. Forța fizică a acestuia formează fără îndoială un element esențial al autorității sale de control. Cine nu este în stare să lupte ca un războinic și să se implice fizic în defensivă și în ofensivă nu are nici o șansă de a-și face o situație de durată în societate. Dar cine domnește aici peste un teritoriu întins, în calitatea sa de deținător al monopolului celor mai importante mijloace de producție, dispune de o putere socială, și anume de oportunități ce depășesc forța sa fizică individuală. Le poate da ceva pământ și celor care depind de acest fapt, pretinzând ca aceștia să presteze servicii în schimb. Faptul că puterea sa socială este egală cu întinderea și productivitatea pământului de care dispune în mod efectiv semnifică totodată că puterea lui socială este la fel de mare pe cât sunt suita, armata și forța sa militară.

Dar în egală măsură devine evident că este dependent de serviciile ce i se aduc pentru a-și menține pământul și pentru a-l apăra. Această multiplă dependență a sa de suită este un element constitutiv important al puterii

Nici pentru relațiile interstatale nu există un sistem legislativ care să fie în vigoare în interiorul acestora. Nu există un aparat atotcuprinzător de putere, care ar putea să ofere susținere unui asemenea drept interstatal. Existența dreptului internațional fără structura corespunzătoare de putere nu poate estompa realitatea că relațiile dintre popoare, privite într-o perioadă îndelungată de timp, sunt reglementate exclusiv de raporturile sociale de putere ce le corespund și că orice deplasare înregistrată de aceste raporturi de forță, orice creștere de putere, orice mărire a unei țări implică în diversele configurații statale existente pe continente – în condițiile unei interrelaționări tot mai pronunțate în întreaga societate mondială – o slăbire automată a puterii sociale a altor țări.

Aici se accentuează în continuare în mod automat tensiunea dintre „haves" și „haves-not", cei avuți și cei nevoiași, dintre cei ce dețin insuficient față de pretențiile pe care le au și cei care au suficient pământ sau suficiente mijloace de producție față de standardul lor, cu cât mai mult societatea burgheză, la nivel global, se apropie de starea de „sistem cu oportunități blocate".

Analogia dintre seniorii individuali din societatea feudală, stăpâni ai unei cetăți, și statul din societatea industrială nu este deloc întâmplătoare. Asemănarea poate fi explicată cauzal chiar de curba dezvoltării societății apusene. Pe parcursul acestei dezvoltări, pe parcursul interrelaționării tot mai ample, se stabilesc relații de același tip, printre care și formele juridice, care au existat inițial între unități de integrare și teritoriale relativ mici, apoi la dimensiuni tot mai considerabile ale unităților de integrare și teritoriale, chiar atunci când tranziția spre grupări de alt ordin de mărime reprezintă în sine o anumită transformare calitativă.

---

sale sociale. Atunci când dependența sa de servicii creștea, puterea sa socială descreștea; iar când de la cei ce nu aveau posesiuni creștea cererea de a primi pământuri, puterea socială a celor ce dispuneau de pământuri devenea mai mare. Puterea socială a unui individ sau a unui grup nu poate fi exprimată integral decât prin utilizarea proporțiilor. Cele de mai sus reprezintă un simplu exemplu în acest sens.

Este necesar să cercetăm în amănunțime ce înseamnă „puterea socială". Este evidentă semnificația acesteia pentru înțelegerea proceselor sociale din trecut și din prezent. De asemenea, „puterea politică" nu este altceva decât o anumită formă de „putere socială". Rezultă astfel că nu putem înțelege nici conduita, nici destinele oamenilor, ale grupărilor, ale straturilor sociale sau ale statelor, fără a descoperi care este puterea lor socială efectivă, făcând abstracție de ceea ce afirmă sau cred ei înșiși. Jocul politic ar pierde ceva din caracterul său de hazard și din tainele sale dacă structura raporturilor sociale de putere ale tuturor țărilor ar putea fi evidențiată de o manieră analizabilă. Elaborarea unor metode precise pentru a determina acest fapt rămâne să se constituie ca unul dintre numeroasele obiective ale sociologiei în viitor.

Va trebui să demonstrăm care este semnificația procesului al cărui profil începe să se contureze astfel, deci formarea unor unități integratoare tot mai mari, relativ pacificate în interior, beligerante în exterior, deci importanța acestor unități pentru transformarea conduitei și a vieții instinctuale în procesul civilizării.

Într-adevăr, relațiile pe care seniorii castelani individuali le întrețineau unii față de alții se asemănau cu cele dintre statele de astăzi. Întrepătrunderea economică, raporturile de schimb, diviziunea muncii între senioriile individuale erau oricum în secolele al X-lea și al XI-lea încă incomparabil mai mici decât în relațiile dintre statele moderne și în mod corespunzător era mai mică și dependența economică a războinicilor unii față de ceilalți. Cu atât mai decisive apar pentru relația dintre indivizi potențialul militar al acestora, dimensiunea suitei și suprafața teritoriilor de care dispuneau. În repetate rânduri, putem observa că în această societate, de-a lungul timpului, nici un jurământ de credință și nici un contract – spre deosebire de relațiile interstatale de azi – nu au rezistat în confruntarea cu transformările puterii sociale. Fidelitatea vasalilor era în ultimă instanță foarte precis reglementată de gradul efectiv de dependență dintre părțile implicate, de jocul dintre cerere și ofertă care se crea între cei ce aveau pământuri de împărțit și protecție de oferit și cei ce prestau aceste servicii, având nevoie de pământ și de protecție. Atunci când expansiunea, cucerirea sau desțelenirea unor noi pământuri au devenit mai dificile, pentru început șansele considerabile s-au aflat de fiecare dată de partea acelora care își ofereau serviciile și primeau pământuri. Aceasta este baza pentru prima dintre transformările ce se petrec în acele vremuri în societate, în sensul împământenirii slujitorilor.

În societatea medievală pământul intră de fiecare dată în „proprietatea" celui care dispune efectiv de el, care își exercită în realitate drepturile de posesiune și este suficient de puternic pentru a apăra ceea ce deține deja. Astfel, rezultă că cel ce a fost nevoit să dea pământuri în feudă, pentru a obține servicii în schimb, este dezavantajat față de vasalul căruia i l-a atribuit. Desigur, acel „senior" deține „dreptul" asupra pământului atribuit în feudă, dar, în realitate, de pământ dispune vasalul. Singurul element care îl mai face pe vasal dependent de senior când a intrat în posesia pământului nu este decât protecția acestuia în cel mai larg sens al cuvântului. Însă protecția nu este necesară în permanență. La fel cum regii din societatea feudală sunt întotdeauna puternici atunci când vasalii îi percep ca protectori și conducători în cazul unei amenințări de către dușmanii din exterior și îndeosebi când cuceresc un teritoriu nou, când există noi pământuri de împărțit, devenind slabi când vasalii lor nu sunt amenințați și nu se așteaptă ca noi pământuri să fie împărțite, tot astfel și seniorii mai mărunți își pierd puterea atunci când și-au împărțit pământurile și când cei care le-au primit nu mai au nevoie de protecția lor.

Seniorul de pe orice treaptă ierarhică poate, prin utilizarea forței, să-l oblige pe unul sau pe altul dintre vasalii săi să-și respecte obligațiile sau să-l alunge cu forța de pe pământul său. Dar nu poate proceda astfel cu toți aceștia, nici măcar cu o mare parte din ei. Căci are nevoie – în condițiile în care nu este de conceput ca iobagii să fie înarmați – de serviciile unor războinici, pentru a putea să-i alunge pe ceilalți sau are nevoie de noi pământuri, pentru a putea răsplăti noi servicii. Iar pentru a face noi cuceriri are nevoie de oameni în slujba sa. În felul acesta, în realitate, teritoriul franc de apus decade, se divizează în secolele al X-lea și al XI-lea într-un mare număr de teritorii din ce în ce mai mici. Fiecare baron, fiecare viconte, fiecare „seigneur" dispune din cetățea sa ori din cetățile sale de proprietatea sa ori de proprietățile sale, precum domnitorul de statul său. Puterea așa-zisului senior, a autorității centrale este mică. Este evident efectul mecanismelor obligatorii în jocul dintre cerere și ofertă, care îl fac pe vasal, cel ce dispune efectiv de pământ, să fie mai puțin dependent de protecția seniorului decât este acesta de serviciile sale. Dezintegrarea proprietății, trecerea pământului de sub controlul regelui la diversele ranguri ierarhice ale societății cavalerești în general – acest fapt reprezentând în sine „feudalizarea" – a atins limitele sale extreme. Dar sistemul social al tensiunilor, creat o dată cu această dezintegrare masivă, conține totodată impulsul de contracarare, de centralizare.

VIII. Sociogeneza Minnesang*-ului și a formelor* courtoises *de conduită*

27. În cadrul procesului de feudalizare distingem două faze: o fază a dezintegrării maxime, pe care am tratat-o mai sus, apoi o fază în care mișcarea începe să devină regresivă și în care apar primele forme, încă vagi, ale unei reintegrări de amploare ceva mai mare. Dacă ne raportăm la această stare de maximă dezintegrare ca punct de pornire, în această fază începe un proces istoric pe parcursul căruia ținuturi tot mai întinse și mase tot mai mari de oameni devin interdependente, ca să se transforme în cele din urmă în unități de integrare stabil organizate.

„În secolul al X-lea și chiar și în secolul al XI-lea fragmentarea continuă. Pare că nimeni nu va mai deține un segment de putere suficient de mare pentru a putea exercita o acțiune de oarecare influență. Domeniile feudale, șansele de dominație și drepturile se divizează la rândul lor tot mai mult... De sus în jos, traversând întreaga scară ierarhică, orice autoritate este înscrisă pe calea unei tot mai mari dezintegrări.
Apoi, încă din secolul al XI-lea și îndeosebi în secolul al XII-lea se petrece o anumită reacție. Apare un fenomen care s-a repetat în cursul istoriei sub diferite forme. Marii seniori feudali, mai bine situați și care au

șanse mai mari, acaparează mișcarea feudală. Ei dau alt curs dreptului feudal, care începuse să se fixeze. Îl fixează în defavoarea vasalilor lor. Eforturile lor sunt favorizate de anumite interdependențe istorice mai ample... Iar această reacție se desfășoară inițial în sensul unei consolidări a pozițiilor deja cucerite[50]."

După treptata tranziție a societății războinicilor de la o fază mai mobilă, cu șanse de ascensiune socială și de expansiune relativ mari pentru indivizi, la o fază în care pozițiile sunt tot mai închise, în cadrul căreia, pentru început, fiecare încearcă să mențină și să consolideze ceea ce deține deja, puterea se deplasează din nou spre războinicii răspândiți pe întreg teritoriul, instalați în calitate de *reguli*, ca niște mici regi în cetățile lor. Puținii mari seniori feudali foarte bogați dobândesc un surplus de putere socială în comparație cu numeroșii seniori feudali mai mici.

Despre mecanismul de monopol, care începe astfel încetul cu încetul să opereze, va trebui în continuare să discutăm mai pe larg. Ne vom referi doar la un factor din acest angrenaj, care de acum încolo va acționa din ce în ce mai decisiv în favoarea puținilor războinici mai mari și în defavoarea numeroșilor războinici mai mici: la semnificația treptatei comercializări. Rețeaua de interdependențe, interacțiunea dintre cerere și ofertă cu privire la pământuri, la protecție și la servicii în societatea mai puțin diferențiată din secolul al X-lea și chiar și în cea din secolul al XI-lea este simplă în structura sa. Treptat, în secolul al XI-lea, apoi din ce în ce mai accentuat și mai rapid în secolul al XII-lea, această rețea devine mai complexă. În stadiul actual al cercetării este dificil de determinat cu precizie din ce a constat intensificarea schimbului de mărfuri și a circuitului monetar în acele vremuri. Doar astfel am avea posibilitatea să evaluăm cu adevărat modificările suferite de raporturile de forțe sociale. Pe scurt, diferențierea muncii, sectorul pieței și al circuitului monetar iau amploare în cadrul societății, chiar dacă forma naturală a economiei continuă să fie predominantă și va mai fi astfel vreme îndelungată; iar intensificarea schimburilor comerciale și a circuitului monetar acționează în favoarea puținilor mari seniori feudali avuți cu mult mai mult decât în favoarea numeroșilor seniori mai mici. Aceștia continuă în linii mari să trăiască de pe urma proprietăților lor, așa cum trăiseră și până atunci. Consumă direct ceea ce produc moșiile lor, iar implicarea lor în rețeaua de relații comerciale și de schimb este minimă. Dimpotrivă, cei dintâi nu sunt implicați în rețeaua de relații comerciale doar prin surplusul de produse de pe proprietățile lor. De asemenea, așezările de meșteșugari și de comercianți, orașele în curs de formare, se învecinează cu cetățile și centrele administrative ale marilor seniori și oricât de fluctuante ar fi relațiile dintre marii seniori și comunele din teritoriul lor, oricât de mult ar oscila între neîncredere, dușmănie, lupte deschise și convenții pașnice, în cele din urmă acestea și dările

pe care le aduc îi consolidează pe marii seniori în defavoarea celor mici. Le oferă șansele de a ieși din veșnicul circuit al acordării pământului în feudă în schimbul serviciilor și apoi însușirea respectivului domeniu feudal de către vasali, șanse care contracarează forțele centrifuge. La curțile marilor seniori, datorită implicării lor directe sau indirecte în rețeaua comercială fie prin produse în stare naturală, fie prin metale prețioase, sub formă de monedă sau ca atare, se acumulează o bogăție care le lipsește numeroșilor seniori mai mici. Iar aceste șanse sunt dublate în straturile inferioare de o tot mai pronunțată cerere de a deține oportunități, de o ofertă în creștere cu privire la servicii, provenind de la războinicii mai puțin avuți sau de la cei care au fost expulzați de pe pământuri. Cu cât devin mai reduse posibilitățile de expansiune în societate, cu atât mai mare devine eșalonul de rezervă din toate straturile sociale, inclusiv din stratul superior. Foarte mulți indivizi din această clasă socială se mulțumesc să găsească adăpost, haine și mâncare prin orice funcție la curțile marilor seniori; iar dacă vreodată, prin bunăvoința stăpânului cel mare, obțin o bucată de pământ, o feudă, evenimentul constituie un caz deosebit de fericit. Soarta lui Walther von der Vogelweide, binecunoscută în Germania, este tipică în această privință și pentru viața a numeroși bărbați din Franța. Iar pe fundalul acestor necesități sociale imperioase se poate într-o oarecare măsură deduce câte umilințe și rugăminți inutile și câte dezamăgiri se ascund în spatele exclamației lui Walther: „Ich hab mein Lehen!" – „Am fieful meu!".

28. Curțile marilor seniori feudali, ale regilor, ale ducilor, ale conților și ale marilor baroni sau, pentru a utiliza un termen mai general, ale seniorilor teritoriali, datorită șanselor aflate în creștere, atrag la castelele lor un număr tot mai mare de oameni. Procese absolut asemănătoare se vor petrece câteva sute de ani mai târziu, pe o treaptă mai înaltă de integrare, la curțile principilor și regilor absolutiști. Dar la acea vreme întrepătrunderea funcțiilor sociale, dezvoltarea circuitului comercial și a celui monetar va fi atât de amplă, încât veniturile regulate asigurate prin fiscalitate, colectate de pe întregul domeniu feudal și o armată finanțată din aceste impozite de către un domnitor absolutist, formată din fii de țărani și de burghezi, având ofițeri de proveniență nobilă, va fi în măsură să anihileze integral forțele centrifuge, aspirațiile de independență nutrite de seniorii înfeudați de pe tot cuprinsul ținutului. În acest timp, în secolul al XII-lea, integrarea, rețeaua comercială și de comunicații, încă nu este nici pe departe atât de dezvoltată. În teritoriile de ordinul de mărime al unor regate continuă să fie absolut imposibil de contracarat forțele centrifuge pe durată; chiar și în teritoriile de dimensiunile unui ducat sau ale unui comitat continuă să fie de fiecare dată cât se poate de dificil, și eventual abia ca urmare a unor lupte mai mult sau

mai puțin dure, să fie alungați vasalii care întreprind măsuri pentru a sustrage de sub controlul seniorului pământul pe care îl dețin. Sporul de putere socială le revine seniorilor feudali mai înstăriți, în primul rând pe baza dimensiunii domeniilor și posesiunilor lor neacordate în feudă; purtătorii titlului regal nu se deosebesc în această privință de ceilalți mari seniori feudali. Șansele pe care toți aceștia le pot deține de pe urma proprietăților lor funciare mai mari, prin legăturile comerciale și circulația monetară le conferă o superioritate, de asemenea o superioritate militară asupra cavalerilor mai mici și neintegrați, în primul rând în interiorul unui teritoriu; în acest caz, chiar și în pofida drumurilor proaste și a condițiilor grele de transport din acea vreme, intervenția unei puteri centrale începe să nu mai fie la fel de dificilă; iar toate acestea converg ca, pe respectiva treaptă de dezvoltare, să se atribuie o semnificație socială deosebită domnitorilor ce dețin un teritoriu de dimensiuni mijlocii, mai mic decât un regat sau un „stat", în sensul ulterior al cuvântului, și mai mari decât majoritatea proprietăților cavalerilor.

Dar astfel încă nu am afirmat în nici un caz că în acest stadiu de evoluție ar putea fi creat, exclusiv datorită dimensiunii unui teritoriu, un aparat cu adevărat stabil de conducere și de administrare. Interdependența teritoriilor și răspândirea în țară a banilor nu erau încă nici pe departe suficient de avansate pentru a permite celui mai mare și mai bogat senior feudal al unui teritoriu să creeze un aparat funcționăresc, plătit exclusiv sau preponderent cu bani, și în felul acesta o centralizare mai accentuată. A fost nevoie de o serie întreagă de lupte care izbucneau constant, până când ducii, regii, conții au reușit într-o oarecare măsură să-și impună puterea socială, fie doar și în propriul teritoriu; oricum s-ar fi finalizat aceste lupte, vasalii, cavalerii mai mici și mijlocii continuau să dețină în cadrul domeniilor lor drepturile și funcțiile de dominație; aceștia au continuat să se comporte ca niște regi mai mici în teritoriile pe care le posedau. Dar în timp ce curțile marilor seniori feudali se populau, în timp ce cămările se umpleau și începeau să fie exportate și importate bunuri, marea masă a cavalerilor mai mici a continuat să ducă o viață izolată și adeseori extrem de modestă; ei luau de la țărani tot ce se putea lua; hrăneau, după posibilități, câțiva servitori și mulțimea de fii și fiice; între ei se aflau într-o continuă învrăjbire; iar singura formă prin care acești cavaleri mai mici puteau să obțină ceva mai mult decât produsul propriilor câmpuri era atunci când jefuiau câmpurile altora, mai ales în ținuturile unor abații și mănăstiri, apoi treptat, când circulația banilor și necesarul de bani s-au intensificat, au sporit incursiunile asupra orașelor și transporturilor de mărfuri și câștigurile din banii de răscumpărare plătiți pentru prizonierii de război. Războiul, jaful, atacurile armate și tâlhăria erau pentru războinicii ce trăiau în acea economie naturală o formă regulată de câștig, fiind, în plus, singura

accesibilă. Cu cât mai nevoiaș trăiau, cu atât mai dependenți erau de această formă de a-și asigura un venit.

Mercantilizarea și monetizarea ce luau treptat amploare au favorizat efectiv pe puținii seniori feudali mai mari și au acționat în detrimentul masei celor mai mici. Dar superioritatea regilor, a ducilor sau a conților nu era încă nici pe departe atât de evidentă, cum avea să fie ulterior, în epoca absolutismului.

29. Deplasări asemănătoare ale centrului de greutate s-au petrecut adeseori în cursul istoriei. Diferențierea tot mai puternică între straturile înalte ale burgheziei și cele ale micii burghezii se prea poate să-i fie bine cunoscută observatorului din secolul al XX-lea. Și aici, după o fază a luptei concurențiale libere, cu șanse de ascensiune socială relativ mari și cu posibilități de îmbogățire chiar și pentru proprietarii mici și mijlocii, în rândurile burgheziei centrul de greutate se deplasează treptat în defavoarea grupărilor mai slabe și în favoarea celor mai puternice din punct de vedere economic. Cine nu posedă decât o proprietate mică sau mijlocie poate dobândi din ce în ce mai greu o mare avere, făcând abstracție de puținele branșe aflate în dezvoltare. Crește dependența directă sau indirectă a straturilor mici și mijlocii față de cele superioare. Iar în timp ce pentru cei dintâi șansele se diminuează, pentru cei din urmă se deschid aproape automat unele noi.

Fapte asemănătoare s-au petrecut în societatea cavalerească franceă de apus de la sfârșitul secolului al XI-lea și în secolul al XII-lea. Posibilitățile de expansiune ale sectorului agrarian al societății, dominat de economia naturală, erau ca și epuizate. Diviziunea muncii, sectorul comercial al societății – cu anumite reveniri – continua să se dezvolte și să se extindă. Marea parte a cavalerilor seniori a profitat de pe urma acestei expansiuni doar în mică măsură. Puținii mari latifundiari au fost implicați în acest proces și au profitat de pe urma sa. În felul acesta, s-a petrecut în societatea cavalerească feudală o diferențiere care nu a rămas fără urmări pentru atitudinea față de viață și felul de viață.

„Societatea feudală în totalitate", afirmă Luchaire în inegalabila sa descriere a societății din vremea lui Filip August[51], „începând cu secolul al IX-lea, abia dacă își mai schimbă obiceiurile și moravurile, cu excepția unei elite... Aproape pretutindeni castelanul este în continuare un ucigaș, brutal și rapace; pleacă la război, luptă în turnire, pe timp de pace se îndeletnicește cu vânătoarea, se ruinează prin risipă, îi asuprește pe țărani, își estorchează vecinii și jefuiește domeniile bisericii."

Straturile aflate în sfera de influență a diviziunii muncii și monetizării, ce ia amploare încetul cu încetul, se află în schimbare; ceilalți se mențin în încremenirea lor și sunt implicați doar împotriva voinței și într-o oarecare măsură pasiv în circuitul forțelor în schimbare. Cu

siguranță că nu este prea corect să emitem judecata că una sau alta dintre clase ar fi „anistorică". Dar ceea ce putem afirma sunt următoarele: condițiile de viață ale seniorilor sau cavalerilor mai mici se modifică extrem de încet. Ei nu participă în mod direct și activ la rețeaua de schimburi comerciale, la circuitul monetar, la mișcarea mai rapidă, care este astfel indusă în societate. Iar atunci când încep să resimtă loviturile și convulsiile mișcărilor sociale, faptul în sine se petrece de fiecare dată într-o formă defavorabilă lor. Toate acestea sunt perturbări pe care seniorii și țăranii de cele mai multe ori nu le înțeleg și de cele mai multe ori le detestă, cu excepția cazului când sunt implicați, datorită izgonirii de pe un teritoriu autarhic spre straturile sociale caracterizate de un curs mai rapid. Aceștia consumă ceea ce produc ogoarele, grajdurile și munca servitorilor lor. Nimic nu se schimbă în această stare de fapte. Dacă produsele devin neîndestulătoare, sau dacă stăpânii doresc să aibă mai mult, recurg la forță, jafuri și tâlhării. Aceasta este o existență simplă, ușor de cuprins cu privirea și independentă; cavalerii, mult mai târziu și țăranii, sunt și se mențin într-un anumit sens întotdeauna ca stăpâni ai pământurilor lor. Impozitele, comerțul, banii, ascensiunea și căderea prețurilor pe piață, toate sunt fenomene străine, ce adeseori le par dușmănoase, ținând de altă lume.

Sectorul economiei naturale a societății, care în Evul Mediu și încă mult timp după aceea continuă să cuprindă marea majoritate a oamenilor, desigur nu se menține în această fază timpurie complet neatins de mișcările istorice și sociale. Dar fără a ține seama de toate seismele sociale, ritmul transformărilor substanțiale ce au loc aici este extrem de redus, în comparație cu transformările ce au loc în alte straturi. Nu este o caracteristică „anistorică"; dar aici, pentru un foarte mare număr de oameni din Evul Mediu și, de fapt, abia târziu, în vremurile moderne, pentru mase de oameni tot mai puțin numeroase, se reproduc constant aceleași condiții de viață. Aici continuă de-a lungul unor perioade îndelungate de timp să se producă și să se consume preponderent pe loc și în cadrul aceleiași unități economice; o mai puternică integrare supralocală cu alte domenii ale societății devine perceptibilă abia târziu și indirect. Diviziunea muncii și tehnica de muncă, care se perfecționează mai rapid în sectorul comercial, în cazul amintit anterior se schimbă extrem de lent.

Astfel că abia mult mai târziu personalitatea umană ajunge să fie subordonată constrângerilor particulare, acele reglementări și refulări mai stricte care apar de pe urma rețelei monetare și a diviziunii mai accentuate a funcțiilor, cu numărul său tot mai mare de dependențe vizibile și invizibile. Viața emoțională și conduita ajung cu mult mai ezitant și mai încet să fie supuse civilizării.

După cum am mai spus, în Evul Mediu și mult timp după aceea, sectorul agrarian al economiei naturale, cu redusa sa diviziune a

muncii, cu interdependența supralocală foarte limitată și cu marcata sa inerție, cuprinde de departe cea mai mare parte a populației. Pentru a înțelege cu adevărat procesul de civilizare trebuie să avem în vedere această polifonie a istoriei, ritmul lent al schimbării unei clase și modificarea mai rapidă a alteia, precum și raportul dintre ele. Seniorii acestui cuprinzător sector agrarian, cavalerii din lumea medievală, abia dacă sunt în linii mari subordonați în conduita lor și în viața instinctuală în mod direct, datorită circuitului monetar; de cele mai multe ori, nu cunosc alt mijloc care să le asigure subzistența – și astfel nici o altă dependență directă – decât propria lor sabie. În orice caz, pericolul de a fi învinși prin forță fizică, amenințarea războinică din partea unui dușman evident superior, deci constrângerile fizice directe din exterior pot să-i determine să manifeste o anumită reticență. În caz contrar, reacțiile lor emoționale se manifestă în toate ororile și plăcerile lumii relativ independent și neatenuat. Timpul lor – iar timpul este, ca și banii, o funcție a interdependențelor sociale – nu este necesar să fie mereu drămuit și împărțit decât în foarte mică măsură prin dependența față de ceilalți. Aceeași afirmație se poate face despre viața lor instinctuală. Oamenii sunt sălbatici, cruzi, izbucnesc impulsiv și se dedau plăcerilor momentului. Își pot permite să fie astfel. Situația nu-i obligă să-și impună ei înșiși o anumită constrângere; prin educație, nu dobândesc ceea ce ar putea fi definit ca un supraeu strict și stabil, funcții ale unor constrângeri externe transformate în autoconstrângeri și dependențe exterioare.

Spre sfârșitul Evului Mediu, un număr ceva mai mare de cavaleri va fi intrat deja în sfera de influență a marilor curți cavalerești feudale; iar exemplele anterioare, care ilustrează viața unui cavaler (vezi vol. I, pp. 247 și urm.) provin din acest cerc. Dar marea majoritate a cavalerilor continua în acele vremuri să nu trăiască cu mult diferit față de secolul al IX-lea sau al X-lea. Un număr de seniori feudali, ce descrește treptat, ducea o viață asemănătoare încă multă vreme după sfârșitul Evului Mediu. Iar dacă putem să dăm crezare unei scriitoare, și anume lui George Sand – ea însăși dând asigurări textuale cu privire la autenticitatea istorică a spuselor sale –, în anumite colțuri de provincie continuau să existe încă până la Revoluția Franceză asemenea indivizi, care duceau o astfel de existență feudală atât de nesupusă, fiind în acele vremuri de două ori mai sălbatici, mai înspăimântători și mai cumpliți, datorită poziției de outsideri pe care o aveau. În nuvela *Mauprat*, ea relatează despre viața în una din aceste ultime cetăți, care acum deține oarecum caracterul de peșteră a piraților, nu atât datorită faptului că viața s-ar fi schimbat, cât datorită faptului că societatea din jur s-a schimbat:

„Mon grand-père", afirmă eroul povestirii, „était dès lors avec ses huit fils le dernier débris que notre province eût conservé de cette race de petits tyrans féodaux dont la France avait été couverte et infestée

pendant tant de siècles. La civilisation, qui marchait rapidement vers la grande convulsion révolutionnaire, effaçait de plus en plus ces exactions et ces brigandages organisés. Les lumières de l'éducation, une sorte de bon goût, reflèt lointain d'une cour galante, et peutêtre le pressentiment d'un réveil prochain et terrible du peuple pénétraient dans les chateaux et jusque dans le manoir à demi-rustique des gentillâtres."

Ar trebui să citãm aici pasaje întregi ale acestei relatări, pentru a demonstra felul cum uzanțele de conduită, care au fost caracteristice pentru o mare parte a stratului superior în secolele al X-lea, al XI-lea și al XII-lea, continuă să se regăsească datorită unor condiții asemănătoare de viață în cazul unor outsideri izolați. Aici întâlnim în continuare un grad redus de reglementare și de înfrânare a instinctelor. Continuă să lipsească transformarea necesităților elementare în numeroase forme mai rafinate de plăcere, pe care societatea le cunoaște deja. Domnește o neîncredere generală față de femei, care în esență reprezintă un obiect al plăcerilor senzuale, bucuria de a jefui și de a viola, necesitatea de a nu recunoaște pe nimeni ca stăpân, servitutea țăranilor de pe urma cărora se trăiește, iar dincolo de aceste constrângeri imperceptibile, ce nu pot fi înfruntate cu ajutorul armelor prin forță fizică, datoriile, viața strâmtorată și nevoiașă, într-un marcat contrast față de dimensiunile pretențiilor și neîncrederea față de bani, atât în rândul stăpânilor cât și al țăranilor:

„Le Mauprat ne demandait pas d'argent. Les valeurs monétaires sont ce que le paysans de ces contrées réalise avec le plus de peine, ce dont il se dessaisit avec le plus de répugnance. «L'argent est cher» est un de ses proverbes, parce que l'argent représente pour lui autre chose qu'un travail physique. *C'est un commerce avec les choses et les hommes du dehors, un effort de prévoyance ou de circonspection, un marché, une sorte de lutte intellectuelle* qui l'enlève à ses habitudes d'incurie, en un mot un travail de l'esprit; et pour lui c'est le plus pénible et le plus inquiétant."

Continuă să existe enclave de economie naturală într-un amplu context, marcat de relațiile comerciale și de diviziunea muncii. Individul nu se poate sustrage faptului de a fi implicat în circuitul monetar. Îndeosebi impozitele, apoi necesitatea de a achiziționa anumite bunuri ce nu pot fi produse prin forțe proprii îi lansează pe oameni în această direcție. Dar natura în mod particular opacă a controlului și prevederii, reprimarea înclinațiilor dincolo de munca fizică necesară, pe care le impune orice implicare în circuitul monetar, se mențin în aceste enclave ca o constrângere detestată și în esență neînțeleasă.

Acest citat se referă la stăpânii și la țăranii de la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Intenția este de a ilustra încă o dată ritmul lent al transformării din acest sector social și ceva din atitudinea oamenilor respectivi.

30. Din peisajul amplu, caracterizat de economia naturală, cu imensul său număr de cetăți, cu numeroase domenii senioriale, mai mici

sau mai mari, s-au ridicat în Franța încetul cu încetul, de-a lungul secolului al XI-lea, dar și mai evident pe parcursul celui de-al XII-lea, două noi tipuri de organe sociale, două forme noi de așezământ sau de integrare, care au marcat creșterea diviziunii muncii și a interdependenței oamenilor: curțile marilor seniori feudali și așezările orășenești. În conformitate cu sociogeneza lor, ambele instituții sunt strâns înrudite, oricât de neîncrezător și de ostil s-ar fi comportat adeseori reprezentanții acestora unii față de ceilalți.

Nu ne este permis să înțelegem greșit acest fapt. Un sector mai diferențiat, forme de așezare în care poate fi asigurată în mod direct sau indirect hrana unor mase ceva mai mari de oameni, pe baza schimburilor comerciale și a diviziunii muncii, nu se opune dintr-o dată sectorului de economie naturală mai nediferențiat. Infinit de încet se construiesc, inițial pe calea produselor de la starea naturală la consum, niște etape economice autonome de un tip mai nou. Astfel încât, pas cu pas, se dezvoltă și orașele și curțile feudale mai mari din acea formă de activitate economică ce se menține pe domeniile mai mici. În secolul al XII-lea și mult timp după aceea, așezările urbane și marile curți feudale nu sunt nici pe departe în asemenea măsură detașate de domeniile economiei naturale cum, ulterior, de pildă în secolul al XIX-lea, aveau să fie orașele față de viața la țară. Dimpotrivă, producția urbană și cea agricolă continuă să se afle aici în strânsă legătură. Iar puținele mari curți feudale sunt conectate la rețeaua comercială și la piețe datorită surplusului de produse, taxelor care le parvin, și datorită unei cereri tot mai mari a articolelor de lux; dar cea mai mare parte a necesarului cotidian continuă să fie acoperită în mod nemijlocit din recoltele obținute pe proprietățile domeniale; în acest sens, continuă să practice preponderent economia naturală. În orice caz, tocmai datorită dimensiunii acestor proprietăți domeniale se diferențiază activitatea din cadrul lor. În mod asemănător, așa cum în Antichitate marile domenii sclavagiste produceau parțial pentru piață, parțial pentru gospodăria cea mare a stăpânului, și continuau să reprezinte o modalitate economică diferențiată și să opereze în afara pieței, tot astfel există și marile proprietăți feudale. Până la un anumit grad, faptul poate să fie valabil pentru muncile mai simple din interiorul acestora; este îndeosebi valabil și pentru organizarea domeniului. Proprietățile domeniale ale marilor seniori feudali nu formează niciodată un singur complex, izolat teritorial, puternic și individual. Pământurile au intrat încetul cu încetul în posesia unui singur individ pe căi diferite, prin cuceriri, moșteniri, donații sau căsătorie. Ele se află răspândite de obicei în ținuturi diferite în cadrul acelorași teritorii și nu pot fi la fel de ușor controlate ca o posesiune de dimensiuni mai mici. Este nevoie de un aparat central, de oameni care să supravegheze intrarea și ieșirea mărfurilor, care să țină contabilitatea, oricât de simplă ar fi fost pentru început, oameni care

să supravegheze totodată colectarea taxelor și să se ocupe de administrarea teritoriului. „Curtea feudală mică a fost din punct de vedere intelectual un organ rudimentar, îndeosebi acolo unde stăpânul nu știa nici să scrie, nici să citească[52].” Curțile bogate ale marilor seniori feudali atrag inițial, din rațiuni administrative, un personal format din clerici învățați. Dar, după cum am mai spus, grație șanselor specifice vremurilor, marii seniori feudali sunt cei mai bogați și mai puternici bărbați ai teritoriului respectiv, și o dată cu șansa deținută sporește și necesitatea de a da expresie acestei poziții prin strălucirea și rafinamentul curții lor. Nu sunt doar mai bogați decât ceilalți cavaleri, ci inițial mai bogați decât oricare dintre locuitorii cetăților. Astfel încât marile curți feudale dețin în peisajul acelor vremuri o semnificație culturală cu mult mai mare decât orașele. În lupta concurențială dintre domnitorii teritoriali, acestea devin locuri de reprezentare pentru puterea și bogăția stăpânilor, care atrag la curțile lor oameni știutori de carte nu doar în scopuri administrative, ci și cronicari, pentru a le consemna faptele și destinele. Se dovedesc generoși față de menestrelii care le înalță osanale lor și doamnelor lor. Marile curți devin „potențiale centre de patronaj literar” și „centre potențiale ale cronicilor istorice[53]”. Încă nu există o piață a cărții. Iar în cadrul societății laice, pentru cel ce s-a specializat în scris și în versificare, pentru cel ce trebuie să trăiască de pe urma acestei activități, fie că provine din rândurile clerului sau nu, patronajul curții reprezintă singura formă în care își poate asigura subzistența[54].

Aici, ca de fiecare dată în decursul istoriei, pornind de la forme mai rudimentare de poezie, se dezvoltă unele mai elevate și mai rafinate în legătură cu diferențierea societății, cu formarea unor cercuri sociale mai bogate și mai rafinate. Poetul nu creează încă aici în calitatea sa de individualitate orientată în totalitate spre sine pentru un public anonim, din rândurile căruia, în cel mai bun caz, cunoaște reprezentanți individuali. El versifică nemijlocit pentru oamenii pe care îi cunoaște, cu care se află în contact permanent; iar sociabilitatea lui, formele de interrelaționare și de conduită, atmosfera mediului social, ca și poziția în cadrul acestuia, ajung să fie exprimate prin versurile sale.

Menestrelii cutreieră de la un castel la altul. Sunt barzi, adeseori doar bufoni și măscărici, în cel mai pur sens al cuvântului. Ca atare, îi întâlnim și în cetățile unor cavaleri simpli și mai mici. Dar pe aceștia îi vizitează doar în trecere. Aici nu au unde să fie găzduiți, nu există interesul, adeseori nici mijloacele pentru a hrăni un menestrel pe timp îndelungat și pentru a-l răsplăti. Doar la puținele mari curți princiare există pentru întreținerea de durată a acestor menestreli atât spațiul, cât și mijloacele și interesul. Prin „menestreli” trebuie să înțelegem aici o întreagă scară, de la bufon și simplu măscărici până la *Minnesänger* și trubadur. Funcția se diferențiază o dată cu publicul său. Marii seniori, cei mai bogați dintre aceștia – ceea ce înseamnă

totodată vârful ierarhiei feudale – erau în stare să-i atragă la curțile lor pe cei mai buni. Aici se aduna mai multă lume; societatea era mai aleasă și distracția mai rafinată; tot aici se rafina și tonalitatea poeziei. Ideea „cu cât mai sus sunt situați stăpânul și stăpâna, cu atât mai înzestrat și mai sensibil este bardul" a fost la vremea respectivă frecvent enunțată[55]. E un fapt de la sine înțeles. Iar adesea la curțile feudale mari nu trăia un singur menestrel, ci mai mulți. „Cu cât mai elevate erau trăsăturile personale și rangul unei principese, cu atât mai strălucitoare era curtea acesteia și cu atât mai mulți poeți aflați în serviciul său o preamăreau[56]." Luptei pentru putere între marii seniori feudali îi corespundea o veșnică luptă pentru prestigiu. Poetul și istoricul reprezentau asemenea instrumente. Astfel încât trecerea unui *Minnesänger* din serviciile unui stăpân în ale altuia atrăgea adeseori și o schimbare totală a convingerilor politice pe care acesta le exprima[57]. Pe drept cuvânt s-a spus despre *Minnesang*: „După sens și după scop era un panegiric politic de preamărire personală[58]."

31. Pentru cel ce privește retrospectiv, *Minnesang*-ul poate ușor apărea ca o formă de expresie a societății cavalerești în general; iar această interpretare a *Minnesang*-ului a fost susținută și consolidată de faptul că o dată cu declinul funcțiilor cavalerești și cu servilismul tot mai pronunțat față de clasa nobiliară, aflată în ascensiune o dată cu apariția absolutismului, imaginea societății cavalerești mai libere și mai puțin constrânse a ajuns să fie învăluită într-o aură de nostalgie pentru cel ce privește retrospectiv. Dar este greu de conceput faptul că *Minnesang*-ul și îndeosebi tonalitatea sa delicată – deși nu întotdeauna este delicată – își au originea în aceeași viață ca și formele de conduită neînfrânate, brutale și grosolane, specifice marii majorități a cavalerilor; am subliniat deja faptul că *Minnesang*-ul „este în mare măsură contradictoriu față de mentalitatea cavalerească[59]". Trebuie să avem în vedere întregul peisaj, cu diferențierea sa incipientă pentru a rezolva această contradicție, pentru a înțelege atitudinea umană exprimată în lirica trubadurilor.

La începutul secolului al XI-lea și pe parcursul secolului al XII-lea se disting trei forme ale vieții cavalerești, cu numeroasele lor etape intermediare. Iată-i pe cavalerii mai mici, stăpâni asupra unui domeniu sau a câtorva, nu prea întinse; iată-i pe cavalerii mari și bogați, pe seniorii teritoriali, care, comparativ cu cei dintâi, sunt puțin numeroși, iar în cele din urmă pe cavalerii fără pământ sau cu pământ puțin și care intră în serviciul unor cavaleri mai mari, devenind dependenți de aceștia. Nu exclusiv, dar îndeosebi din această grupare provin *Minnesänger*-ii cavaleri de viță nobilă. Cântatul și poezia în serviciul unui mare senior și al unei nobile doamne reprezintă una dintre căile ce se deschid pentru cei izgoniți de pe moșii, fie că aparțineau straturilor superioare, fie straturilor inferioare, orășenești sau agrariene. Cei provenind din ambele straturi se reunesc în această funcție în

calitate de trubaduri la marile curți feudale. Chiar dacă ocazional vreunul dintre marii seniori feudali își exercită el însuși talentul de menestrel, lirica trubadurilor și adorarea nobilei doamne țin de statutul de dependență socială al celor ce le practică în cercul unei societăți avute, care îmbracă treptat forme mai bine definite. Relațiile interumane și constrângerile care apar aici nu sunt încă atât de constante, de solide și de strict reglementate și nici atât de inevitabile ca mai târziu la marile curți absolutiste, mult mai puternic marcate de relațiile monetare; dar acestea au deja un efect, în sensul reglementării mai severe a reacțiilor instinctuale; în cercul restrâns al curții, mai ales în prezența stăpânei, devin obligatorii forme mai pașnice de conduită; desigur, nu ne este permis să ne facem o imagine exagerată în acest sens; pacificarea spiritelor nu este încă nici pe departe atât de avansată ca mai târziu, când regele absolutist poate chiar să interzică duelurile; sabia iese ușor din teacă, iar războiul și dușmănia sunt pe aproape; dar modelarea impulsurilor de moment, sublimarea lor, nu poate fi trecută cu vederea și este inevitabilă în cercul societății de la curțile feudale. Menestrelii cavaleri și cei burghezi duc o existență dependentă social; iar statutul lor de subordonare se constituie ca premisă socială a liricii lor, a atitudinii lor, a structurii pornirilor lor instinctuale și a reacțiilor emoționale.

„Dacă rapsodul de curte dorea să se asigure de respect și considerație pentru arta și persoana sa, nu se putea ridica deasupra stării de menestrel itinerant decât pe durata cât se afla în serviciul unui principe sau al unei principese. Cântecele de iubire adresate unei stăpâne din depărtări, pe care n-o vizitase, pe care n-o văzuse, nu urmăreau alt scop decât să exprime disponibilitatea și dorința sa de a intra în serviciul curții celei căreia i se adresa. Acesta era și se menținea, în funcție de starea lucrurilor, scopul real al tuturor celor nevoiți să-și asigure subzistența prin arta lor, pentru bărbații de origine mai modestă, ca și pentru fiii mai mici și lipsiți în acest fel de moștenire din casele nobiliare..."

„...Pe baza condițiilor în care a servit Walther von der Vogelweide este posibil, grație observațiilor precise ale lui Konrad Burdach, să citățm un exemplu tipic. Regele Filip l-a «adoptat» pe Walther, adică poetul a fost primit în ceea ce se numea *familia*: aceasta era expresia uzuală pentru respectiva relație de subordonare. Era un serviciu fără plată, adică fără *beneficium*, pe o durată de la patru săptămâni până la un an, care putea fi revocat. Când expira perioada de timp respectivă, cu permisiunea stăpânului de până atunci, rapsodul putea să-și caute un nou stăpân. Walther nu a obținut în feudă pământ nici de la Filip, nici de la Dietrich von Meissen, nici de la Otto IV sau Hermann von Thüringen, la curtea cărora a poposit cândva. Și în serviciul episcopului Wolfgar von Ellenbrechtskirchen nu s-a aflat decât pentru scurt timp. Până când, în cele din urmă, Frederic II, cunoscător al artei și el însuși poet, i-a acordat un *beneficium*, care i-a asigurat subzistența. Acea *honos*, răsplată constând dintr-o bucată de pământ sau un post (abia ulterior și un venit în bani), reprezenta în societatea feudală, caracterizată de o economie

naturală, cea mai înaltă distincție acordată pentru serviciile prestate și era țelul suprem. Arareori acestea le erau acordate, atât în Franța cât și în Germania, cântăreților de curte. În general, aceștia trebuiau să se declare mulțumiți să întrețină societatea în calitate de cântăreți ai curții, beneficiind în schimb de adăpost și hrană și, ca o cinste aparte... de îmbrăcămintea necesară serviciului la curte[60]."

32. Structura particulară a reacțiilor emoționale exprimate prin *Minnesang* este indisolubil legată de poziția socială a *Minnesänger*-ilor. Majoritatea cavalerilor din secolul al IX-lea și al X-lea și mai târziu nu se purta în general prea delicat cu propriile soții sau cu femeile situate inferior. La castel, femeile erau expuse discreționar avansurilor grosolane ale bărbatului, mai puternic decât ele. Puteau să se apere prin șiretenie și istețime, dar acolo bărbatul era stăpân. Iar relațiile dintre sexe erau reglementate ca în orice societate războinică, în care predominanța bărbaților este mai mult sau mai puțin marcată, după forță și destul de des în cadrul unor lupte deschise sau subterane pe care fiecare le ducea cu mijloacele proprii.

Uneori ne este dat să aflăm despre femei care se deosebesc prin temperament și înclinații prea puțin față de bărbați. Stăpâna cetății este în acest caz o „virago", o femeie bărbătoasă, cu un temperament impetuos, cu pasiuni aprige, care s-a supus din tinerețe la toate exercițiile fizice, la care participă cu toate deliciile și pericolele respective doar cavalerul[61]. Dar destul de des aflăm, pe de altă parte, cum un războinic, rege sau simplu senior, își bate nevasta. Pare a fi un obicei statornic: cavalerul se înfurie și își lovește soția cu pumnul în nas, iar acesteia îi dă sângele:

„Le roi l'entend et la colère lui monte au visage: il lève le poing et la frappe sur le nez, si bien qu'il en fit sortir quattre gouttes de sang. Et la dame dit: Bien grand merci. Quand il vous plaira, vous pourrez recommencer."

„Am putea cita – afirmă Luchaire[62] – alte scene de acest gen: de fiecare dată, câte o lovitură cu pumnul în nas." De altfel, destul de des cavalerul este literalmente admonestat dacă acceptă sfatul soției sale.

„Dame, allez vous mettre à l'ombre," afirmă, de exemplu, un cavaler, „et, par dedans vos chambres peintes et dorées, allez avec vos suivantes manger et boire, occupez-vous de teindre la soie: C'est votre métier. Le mien est de frapper de l'épée d'acier."

„Putem trage concluzia – pentru a-l cita din nou pe Luchaire – că și în epoca lui Filip August atitudinea curtenească, acea *courtoisie*, mai favorabilă femeilor, nu se întâlnea în cercurile feudale decât în mod excepțional. În marea majoritate a domeniilor și cetăților continuă să fie predominantă tendința mai veche, mai puțin respectuoasă și mai brutală, transmisă și, dacă dorim, exagerată în majoritatea acelor «chansons de geste». Nu ne este permis să ne facem iluzii, induși

în eroare de teoriile cu privire la iubire ale trubadurilor provensali și cele ale câtorva «trouvères» din Flandra și din ținutul Champagne: sentimentele pe care aceștia le exprimă au fost cele ale unei elite, ale unei minorități restrânse... [63]."

Diferențierea dintre marea majoritate a curților cavalerești mici și mijlocii și puținele curți cavalerești mai mari, mai strâns conectate la rețeaua întrepătrunderilor comerciale și monetare ce se dezvolta încet, aduce cu sine, după cum vedem, și o diferențiere a conduitei. Cu siguranță, aceste atitudini nu erau atât de divergente cum pot apărea la prima vedere din relatarea noastră. Și aici e posibil să fi existat în repetate rânduri o serie de tranziții și de influențe reciproce. Dar, în linii mari, putem afirma că o viață socială mai pașnică în jurul stăpânei curții nu se formase decât la puține curți cavalerești mari; doar aici menestrelul avea șanse de a intra într-un serviciu de mai lungă sau de mai scurtă durată și doar aici se stabilea acea relație particulară a bărbatului aflat în serviciu față de stăpâna curții, exprimată prin *Minnesang*.

Deosebirea dintre atitudinea și sentimentele exprimate în *Minnesang* și celelalte, mai brutale, care predomină în *chansons de geste* și pentru care de asemenea deținem din istorie numeroase mărturii, se raportează cu alte cuvinte la două modalități diferite ale relației dintre bărbat și femeie, care corespund celor două clase diferite ale societății feudale. Aceste atitudini diferite se creează o dată cu acea deplasare a centrului de greutate în interiorul societății, pe care am amintit-o. Într-o societate a nobililor de țară, în cetățile și pe domeniile lor dispersate la mari distanțe pe cuprinsul întregii țări, în general șansele sunt foarte mari ca bărbatul să domine, deci pentru o mai mult sau mai puțin nevoalată predominare a bărbaților. Oriunde un strat de războinici sau de nobili de țară a influențat în mare măsură conduita generală a unei societăți, se regăsesc mai mult sau mai puțin pronunțat în tradiție urme ale predominării bărbaților, forme ale unei societăți pur masculine, cu erotismul său specific și cu o anumită trecere a femeii în planul al doilea.

O relație de acest gen a predominat și în societatea războinică din Evul Mediu. Caracteristică este o anumită neîncredere între persoanele de sex opus, expresie a formelor de viață sau a spațiului vital foarte diferite în care se mișcau reprezentanții celor două sexe și a înstrăinării spirituale care se creează în acest fel. Ca și ulterior, atât timp cât femeia a fost exclusă de la viața profesională, și în această societate, în care femeile sunt în general excluse din sfera centrală a vieții masculine, de la activitățile războinice, bărbații își petrec marea majoritate a vieții pentru sine și între ei. Iar superioritatea corespunde unui dispreț mai mult sau mai puțin exprimat, nutrit de bărbat la adresa femeii: „Retrageți-vă în apartamentele voastre, mai mult sau mai puțin ornamentate, doamnelor, afacerea noastră este războiul".

Iată un fapt absolut tipic. Locul femeii este în iatac. Atitudinea aceasta se menține un timp foarte îndelungat, ca și fundamentul social care o produce. Urmele sale se regăsesc în literatura franceză până în secolul al XVI-lea, atât timp cât stratul superior este format precumpănitor din războinici și din nobilii de țară[64]. Apoi această atitudine dispare din literatură, care în Franța era în mod exclusiv controlată și modelată de oamenii de la curte, dar desigur nu dispare chiar din viața nobilimii de țară.

Curțile mari, absolutiste, reprezintă în istoria europeană acele creuzete în care s-a realizat până acum cea mai perfecționată formă de egalitate a sferelor centrale ale vieții și astfel și a formelor de conduită pentru bărbat și pentru femeie. Am merge prea departe dacă am dori să demonstrăm aici de ce marile curți feudale din secolul al XII-lea, apoi chiar, incomparabil mai evident, curțile absolutiste le-au oferit femeilor oportunități aparte pentru a depăși dominația bărbatului și pentru a stabili egalitatea față de bărbați. Printre altele, s-a făcut referire la faptul că în Franța meridională femeia a putut de timpuriu să devină stăpână a unei seniorii feudale, să dețină posesiuni și să joace un rol politic; și a fost emisă ipoteza că această stare de fapte a favorizat dezvoltarea *Minnesang*-ului[65]. Dar totodată a fost enunțată reținerea față de cele afirmate mai sus, în sensul că „succesiunea la tron a fiicelor nu era posibilă decât dacă rudele bărbătești, seniorii și vecinii îi permiteau moștenitoarei să intre în posesia averii fără șicane[66]". În realitate, și în stratul puțin numeros al marilor seniori feudali superioritatea bărbatului față de femeie, care provenea pe filiera funcției războinice, era în permanență perceptibilă. Oricum, în spațiul vital al marilor curți feudale însăși funcția militară a bărbaților a regresat până la un anumit grad. Aici au trăit laolaltă, pentru întâia oară în societatea laică, un număr mare de oameni, inclusiv bărbați, într-o ordine ierarhică și într-o întrepătrundere constantă, foarte densă, sub ochii unei persoane situate central, ai seniorului teritorial. Iar acest fapt în sine îi obliga pe toți supușii să dea dovadă de o anumită reticență. La curte trebuia prestată o diversitate de activități administrative și ecleziastice nerăzboinice, de muncă scriptică. Toate aceste condiții au creat o atmosferă ceva mai pașnică. Ca pretutindeni acolo unde bărbații sunt forțați să renunțe la forța fizică, crește însemnătatea socială a femeilor. În perimetrul marilor curți feudale s-a creat un spațiu vital comun, o viață socială comună pentru bărbați și femei.

Desigur, la aceste curți dominația bărbaților nu fusese încă abolită, cum avea să se întâmple ulterior la curțile absolutiste. Pentru seniorul acestei curți funcția de cavaler și de conducător de oaste la război continua să fie predominantă; de asemenea, formația sa era aceea de războinic, fiind axată pe mânuirea armelor. Tocmai de aceea femeia îi era superioară în sfera unei sociabilități pașnice. Ca de atâtea ori în

istoria Occidentului, inițial nu bărbatul, ci femeia din stratul superior a fost mai degrabă disponibilă pentru educație, pentru lectură; bogăția marilor curți îi dădea femeii posibilitatea de a-și umple timpul liber și de a da curs unor preocupări elevate de acest gen; ținea de apanajul ei să se înconjoare de poeți, rapsozi, clerici învățați; astfel, tot aici, în anturajul acestor doamne, s-au format cercuri cu preocupări mai pașnice, spirituale. „În cercul aristocratic din secolul al XII-lea, educația femeii era în general mai rafinată decât cea a bărbatului[67]." Desigur, această afirmație nu se referă decât la bărbatul de aceeași stare, adică la soț. Raportul față de soț nu se deosebește încă atât de mult față de cel uzual în rândul societății războinicilor. Era ceva mai ponderat și eventual ceva mai rafinat decât în cazul micilor cavaleri; dar constrângerea pe care și-o impunea bărbatul în raport cu propria soție nu era în general prea însemnată. Și în acest caz bărbatul era în mod evident stăpânul.

33. Nu această relație, nu relația dintre soț și soție constituie forma relațiilor interumane care se află la baza liricii trubadurilor și a *Minnesang*-ului, ci relația bărbatului situat inferior din punct de vedere social față de femeia situată superior în ierarhia socială. Doar în acel strat, în perimetrul curților suficient de bogate și de puternice pentru a genera astfel de relații întâlnim *Minnesang*-ul. Dar în realitate, comparativ cu totalitatea cavalerilor, acesta reprezintă un strat subțire, o „elită".

Interdependența dintre structura socială a relațiilor și structura vieții instinctuale iese în acest context în evidență într-un mod cât se poate de clar. În grosul societății feudale, acolo unde bărbatul este stăpânul, unde dependența femeii de bărbat nu este mascată și nici îngrădită în vreun fel, nimic nu îl obligă pe bărbat să aplice o anumită constrângere pornirilor sale instinctuale și să manifeste o anumită reticență. Despre „iubire" se vorbește puțin în cadrul acestei societăți de războinici. Se creează impresia că îndrăgostitul le apare războinicilor ca ridicol. Femeia este în general considerată de către bărbați o ființă inferioară. Există destul de multe la îndemână. Ele servesc la satisfacerea pornirilor instinctuale în cele mai rudimentare forme. Femeile îi sunt date bărbatului „pour sa nécessité et délectation". Așa s-a spus cândva, în vremurile de mai târziu; dar faptul corespunde chiar conduitei războinicilor din această perioadă mai timpurie. Ceea ce aceștia caută la o femeie este plăcerea trupească; în plus, „il n'est guère hommes qui pour avoir patience, endurent leurs femmes[68]".

Constrângerile care reglementează viața instinctuală a femeii au fost în cursul istoriei apusene și apoi, făcând abstracție de marile curți absolutiste, considerabil mai mari decât cele impuse unui bărbat egal prin naștere. Faptul că în societatea războinică femeia se situează pe poziții înalte și ajunge în mod corespunzător cu mult mai devreme

și mai ușor la înfrânare, rafinare, transformare benefică a reacțiilor sale emoționale decât bărbatul egal cu ea prin naștere ar putea fi, în acest sens, printre altele, expresia acestei obișnuințe constante și a educației timpurii. Chiar și în raporturile față de bărbatul de rang egal, femeia continuă să fie o ființă dependentă, situată inferior din punct de vedere social.

Acestei realități îi corespunde faptul că în societatea războinică abia relația dintre bărbatul situat inferior din punct de vedere social, dar dependent față de femeia situată superior din punct de vedere social, îl constrânge pe acela la înfrânare, la renunțare, la controlul exercitat asupra pornirilor instinctuale și astfel la transformarea sa. Nu este întâmplător faptul că în această situație umană, ceea ce definim ca „lirică" evoluează ca un fenomen social și nu doar individual și își face apariția – tot ca fenomen social – acea transformare a plăcerii, acea nuanță de sensibilitate, acea sublimare și acel rafinament al reacțiilor emoționale pe care le numim „iubire". Aici iau naștere nu doar în mod excepțional, ci consolidate social și instituțional, contacte între bărbat și femeie care îl pun până și pe cel mai puternic dintre bărbați în imposibilitatea de a dispune discreționar de o femeie, care fac ca femeia să fie inaccesibilă sau greu accesibilă și care, totodată, pentru că ea se situează superior, pentru că este mai greu accesibilă, devine eventual deosebit de râvnită. Aceasta este situația, aceasta este premisa emoțională a *Minnesang*-ului, în care de acum înainte, mereu de-a lungul secolelor, cei ce iubesc recunosc câte ceva din propriile lor simțiri.

Cu siguranță, un mare număr de cântece ale trubadurilor și *Minnesänger*-ilor sunt în esență expresia unei convenții feudale de curte, ornamente ale vieții sociale și instrumente ale jocului în societate. Poate că a existat un mare număr de trubaduri a căror relație personală față de stăpână să nu fi fost atât de deosebit de intensă și care își duceau zilele cu alte femei, mai ușor accesibile. Dar nici această convenție, nici expresia ei nu ar fi putut fi create, dacă ar fi lipsit experiența autentică și percepțiile de acest tip. Acestea conțin un nucleu de sentimente neprefăcute și de trăiri autentice. Asemenea tonalități nu pot fi pur și simplu născocite sau inventate. Câțiva au iubit și au avut suficientă înzestrare și măreție să dea glas iubirii lor în cuvinte. Nici măcar nu este dificil de spus în care dintre poeme sentimentele și trăirile sunt autentice și în care sunt mai mult sau mai puțin convenționale. A fost necesar mai întâi ca acei câțiva să fi găsit cuvintele și tonul potrivit pentru trăirile lor pentru ca alții să le preia, ca din aceasta să se nască o convenție. „Poeții buni, iată un fapt cert, au împletit în această poezie a mirajului adevărul lor: preaplinul vieții le-a furnizat materialul pentru cântece[69]."

34. Extrem de des a fost luată în discuție întrebarea cu privire la sursele literare și precursorii *Minnesang*-ului. S-a făcut referire,

probabil pe drept cuvânt, la înrudirea acestuia cu lirica marială (Marienlyrik) de sorginte religioasă și la poezia în latină a vaganților (Vagantenlyrik)[70].

Dar apariția și esența *Minnesang*-ului nu pot fi înțelese doar prin antecedentele sale literare. Lirica vaganților și lirica marială conțineau în sine numeroase posibilități de perfecționare. De ce s-a schimbat maniera de exprimare a oamenilor? Pentru a pune întrebarea cât se poate de simplist: de ce aceste două modalități de poezie, lirica marială și lirica vaganților, nu s-au menținut în continuare ca forme predominante de exprimare a societății? De ce elementele formale și de afectivitate au fost preluate pentru a se crea ceva nou? De ce noua specie literară a adoptat tocmai acea formă pe care o cunoaștem sub denumirea de *Minnesang*? Istoria își are continuitatea ei: cei care ajung mai târziu se leagă, cu sau fără știință, de ceea ce exista și îl fac să progreseze. Dar care este dinamismul mișcării, care sunt forțele configurative ale modificărilor istorice? Aceasta este și în cazul de față întrebarea. Cercetarea surselor, cercetarea antecedentelor are, desigur, și pentru înțelegerea *Minnesang*-ului o anumită semnificație, dar în absența unor cercetări sociogenetice și psihogenetice originile *Minnesang*-ului și corelațiile sale cu feudalitatea rămân neelucidate. *Minnesang*-ul nu poate fi înțeles ca un fenomen supraindividual, în funcția sa socială, și anume funcția în societatea feudală în ansamblu, la fel cum nu poate fi înțeles specificul formei sale, ceea ce este tipic conținutului său, dacă nu cunoaștem forma specifică a relațiilor, situația efectivă dintre oamenii care se exprimă prin intermediul său, precum și geneza situației. Astfel, pentru această problemă specială este nevoie de un spațiu mai amplu decât cel disponibil aici, unde intenția noastră majoră este aceea de a cerceta dezvoltările și interdependențele la o scară mai mare. Dacă pentru un fenomen individual ca *Minnesang*-ul am precizat sensul cercetării și câteva linii esențiale ale constituției sale sociogenetice și psihogenetice, am realizat ceea ce ne-am propus.

35. Marile schimbări istorice au o legitate strictă. Adesea lucrurile se prezintă astăzi ca și cum formațiunile individuale ale societății, a căror istorie deține anterioritate istorică, s-ar succeda mai degrabă accidental, așa cum se petrecea în imaginația lui Peer Gynt cu reprezentările unui nor: ba semănând cu un cal, ba cu un urs, societatea fiind ba romanică, ba gotică sau barocă.

Au fost evidențiate aici câteva dintre tendințele fundamentale, ce acționează în interdependență, din cadrul mecanismului proceselor istorice care conduc la modelarea societății în sensul „sistemului feudal" și în cele din urmă la acel tip de relații exprimat prin *Minnesang*. Una dintre aceste tendințe este creșterea rapidă a populației după perioada migrației popoarelor, strâns legată de consolidarea raporturilor de proprietate tot mai stabile, formarea unui excedent uman

în straturile nobile, ca și în stratul iobagilor și al țăranilor semiliberi, precum și presiunea exercitată asupra acestor dezrădăcinați din ambele straturi de a intra în serviciul cuiva.

Iată în acest proces treptata intercalare a unor etape pe calea bunurilor de la producție până la consum, creșterea necesarului de mijloace de schimb unitare și mobile, deplasarea centrului de greutate în cadrul societății feudale în favoarea mai puțin numeroșilor mari seniori, în defavoarea numeroșilor seniori mai mici, formarea marilor curți feudale cavalerești în centrul unei regiuni de ordinul de mărime al unui teritoriu, în care trăsăturile feudal-cavalerești se împletesc cu cele curtenești, alcătuind o unitate particulară, ca și relațiile de economie naturală cu cele ale economiei monetare în ansamblul societății.

Iată necesitatea de a dobândi prestigiu și reprezentare a marilor seniori feudali, în lupta concurențială, sângeroasă sau pașnică, dintre ei; iată dorința lor de a se distinge față de cavalerii mai mici; ca expresie a tuturor acestora, există aici poeții și barzii care îi proslăvesc pe seniori și le preamăresc pe doamne, care dau glas intereselor și opiniilor politice ale stăpânului, precum și gustului și frumuseții stăpânei, care devin niște instituții sociale mai mult sau mai puțin stabile.

Iată, de asemenea, doar în subțirele strat superior al societății cavalerești prima formă de emancipare a femeii în sensul unei mai mari libertăți de mișcare – foarte restrânsă, desigur, dacă o comparăm cu libertatea de mișcare a femeii de la marile curți absolutiste –, contacte mai intense între stăpâna acestei curți, femeia situată la un nivel social superior, și trubadur, bărbatul situat la un nivel social inferior și care se află într-un raport de dependență. Fie că este cavaler sau nu, inaccesibilitatea femeii dorite sau accesibilitatea ei dificilă generează pentru bărbatul dependent din punct de vedere social o autoconstrângere necesară în sensul de a-și dovedi considerația, de a manifesta o anumită, încă foarte moderată, reglementare și transformare a vieții instinctuale și, în cele din urmă, expresia unor asemenea dorințe, greu de îndeplinit, prin verbalizarea visului în poezie.

Frumusețea unei anumite poezii, convenționalitatea frivolă a alteia, măreția unui *Minnesänger*, trivialitatea altuia reprezintă realități incontestabile. *Minnesang*-ul ca instituție socială însă, în al cărei cadru se dezvoltă individul – ceea ce constituie obiectul studiului nostru –, se formează nemijlocit în această interacțiune dintre procesele sociale.

36. Tocmai în această situație, și anume în cadrul curților feudale ale marilor cavaleri, se formează totodată o convenție mai rigidă a formelor de comportament social, o anumită ponderare a reacțiilor emoționale, o reglementare a manierelor. Este acel standard al manierelor, acea convenție a comportamentului social, acea cizelare a conduitei, căreia chiar în această societate i s-a dat numele de

courtoisie. Abia atunci imaginea va fi completă, când faptele evidențiate în capitolele precedente cu privire la conduita *courtoise* vor fi incluse în prezentarea făcută în acest capitol curții feudale.

Preceptele societății *courtoise* au fost deja enunțate în deschiderea diverselor serii de exemple, care urmează să ilustreze procesul civilizării conduitei. Sociogeneza marilor curți feudale reprezintă totodată sociogeneza acestei conduite *courtoise*. De asemenea, *courtoisie* este o formă de conduită care s-a dezvoltat inițial fără îndoială printre indivizii dependenți în mai mare măsură din punct de vedere social în stratul superior cavaleresc de curteni[71]. Dar oricare ar fi situația, în orice caz un fapt se evidențiază foarte clar: acest standard de conduită *courtoise* nu reprezintă în nici un sens un început; nu este în nici un caz un exemplu pentru felul cum se modelează conduita atunci când reacțiile emoționale sunt mai puțin constrânse, mai „firești" în relațiile dintre oameni. O asemenea stare de absolută libertate a pornirilor instinctuale, acest „început" absolut nu există. Relativ accentuata libertate a manifestărilor instinctuale în stratul superior *courtois*, mare în comparație cu cea caracteristică ulterior pentru stratul superior laic din lumea occidentală, corespunde exact formei de integrare, dimensiunii și modului de interdependență reciprocă în care conviețuiesc oamenii.

Aici diviziunea muncii este mai puțin dezvoltată decât în acea fază în care se formează aparatura de dominație absolutistă mai strictă; rețelele comerciale sunt reduse și în mod corespunzător este limitat și numărul oamenilor a căror subzistență poate fi asigurată de un anumit loc. Oricum s-ar structura raporturile de dependență individuală, structura socială a dependențelor care se intersectează în cazul individului este aici mai rudimentară și mai puțin cuprinzătoare decât în societățile cu o diviziune mai accentuată a muncii, acolo unde un număr mare de oameni trăiesc în mod constant în strânsă interdependență într-o ordine mai precisă și mai sistematică. Ca urmare, reglementarea și constrângerile la care este supusă viața instinctuală a individului sunt mai puțin severe, mai puțin constante și mai puțin uniforme. Dar aici, în cadrul marilor curți feudale, acestea sunt deja în mod considerabil mai pronunțate decât în cele mici, decât în rândurile marii majorități a societății războinice, în care interdependența oamenilor era cu mult mai puțin amplă și mai puțin diferențiată, iar interrelaționarea indivizilor considerabil de puțin densă, în care nu prea există altă dependență funcțională care să acționeze la fel de puternic ca războiul și violența. Comensurată față de conduita și de situația reacțiilor emoționale din acest stadiu, acea *courtoisie* reprezintă deja o rafinare, o caracteristică de distincție. Iar aprecierea inclusă relativ constant în numeroasele precepte de conduită din Evul Mediu – „Nu se cuvine să procedezi astfel!" – se referă mai mult sau mai puțin nemijlocit la această conduită din rândurile cavalerimii,

care s-a modificat la fel de încet și de puțin din secolul al IX-lea sau al X-lea până aproximativ în secolul al XVI-lea ca și condițiile de viață ale acesteia.

37. În actualul stadiu al dezvoltării continuă să lipsească o aparatură verbală adaptată la transformarea treptată a tuturor acestor procese. Este o improvizație să afirmăm că o constrângere aplicată indivizilor și manifestărilor instinctuale a devenit „mai mare", integrarea „mai strânsă", interdependența „mai puternică", la fel cum nu abordăm prea direct realitatea istorică și socială atunci când spunem că un anumit fenomen ține de „economia naturală", iar un altul de „economia monetară" sau că „sectorul relațiilor monetare s-a amplificat". Cu cât s-a „amplificat" gradual? În ce formă legăturile au devenit „mai puternice", integrarea „mai strânsă", interdependența „mai pronunțată"? Conceptele noastre sunt prea nediferențiate; ele se raportează în prea mare măsură la substanța materială. În ciuda tuturor acestor fapte, nu este vorba aici doar despre deplasări graduale, despre „mai mult" sau „mai puțin". Fiecare „sporire" a legăturilor și interdependențelor este o expresie a faptului că legăturile oamenilor unii cu alții, dependența dintre ei, subordonarea lor reciprocă se schimbă calitativ. Iată la ce ne referim atunci când vorbim despre deosebirile de structură socială. O dată cu această rețea dinamică de subordonări și dependențe, în care este prinsă existența umană, pornirile instinctuale și modalitățile de conduită ale oamenilor iau o formă *diferită*. La acest fapt ne referim atunci când vorbim despre deosebirile structurale de personalitate sau ale standardului de conduită. Faptul că asemenea modificări calitative, în ciuda tuturor fluctuațiilor accidentale, își mențin sensul pe parcursul unui timp îndelungat, ca procese de aceeași orientare și nu doar în cadrul unor secvențe accidentale, ne permite și ne determină să folosim termeni comparativi atunci când luăm în discuție diversele faze. Astfel, nu afirmăm că direcția în care se deplasează aceste procese este înspre mai bine, un „progres", sau înspre mai rău, un „regres". Dar în acest fel nici nu afirmăm că ar fi implicate doar transformări cantitative. Aici, ca de atâtea ori în cursul istoriei, este vorba de modificări structurale care pot fi abordate ilustrativ de pe latura modificărilor cantitative pe care le implică, acesta fiind eventual și cel mai superficial mod de tratare.

Observăm următoarea mișcare: inițial, o cetate se ridică împotriva celeilalte, apoi un teritoriu împotriva celuilalt, apoi un stat împotriva celuilalt, iar azi apar la orizontul istoriei primele semne ale luptei de integrare a unor ținuturi și a unor mase de oameni tot mai mari. Putem presupune că în continua integrare vor putea fi reunite treptat unitățile tot mai mari sub o guvernare stabilă, fiind pacificate în interior, care, la rândul lor, trebuie să îndrepte armele spre exterior împotriva unor configurații umane de același ordin de mărime, până

când, prin integrarea în continuare, prin diminuarea distanțelor, acestea vor crește la rândul lor treptat, iar societatea mondială va fi pacificată. S-ar putea ca acest proces să mai dureze secole sau milenii, dar oricum ar fi, creșterea unităților de integrare și de dominație în sensul formării unor unități tot mai mari este totodată expresia modificărilor structurale în alcătuirea societății, a relațiilor interumane în sine. De fiecare dată când centrul de greutate se deplasează în cadrul societății spre unități de integrare de un ordin de mărime mai mare – înclinarea balanței în favoarea marilor seniori și în defavoarea celor mici și mijlocii, apoi în favoarea regilor și în defavoarea marilor seniori feudali sau teritoriali fiind o mișcare în acest sens –, transformarea este dependentă de faptul că funcțiile sociale s-au diferențiat mai puternic, că lanțurile de interacțiune socială, atât militare cât și economice, au crescut numeric și au devenit mai ramificate. De fiecare dată înseamnă că rețeaua dependențelor și subordonărilor ce se intersectează în destinul fiecărui individ s-a amplificat și s-a modificat structural; ca și respectiva structură de interdependențe, de fiecare dată se modifică și modelarea conduitei și întreaga viață emoțională, structura de personalitate. Din punctul de vedere al conduitei și al reglementării vieții instinctuale, procesul „civilizării" reprezintă aceeași mișcare ca și, din punct de vedere al relațiilor interumane, procesul interrelaționării progresive, diferențierea funcțiilor și interdependențelor sociale tot mai ample, formarea unor unități de integrare tot mai mari, de a căror soartă și evoluție este dependent individul, fie că este conștient de acest fapt sau nu.

Am încercat aici să completăm reprezentarea generală a celei mai timpurii și mai puțin complicate faze a acestei mișcări cu câteva exemple; vom analiza în cele ce urmează mecanismele ei. Am văzut în ce mod și datorită căror cauze în fazele timpurii ale istoriei occidentale, predominant marcate de economia naturală, integrarea și constituirea unor aparate stabile de dominație asupra unor mari imperii au șanse reduse. Nu este mai puțin adevărat că în această epocă regii cuceritori reușesc prin luptă să subjuge ținuturi uriașe și, sub amenințarea sabiei, să le mențină o vreme în unitatea respectivă, dar structura societății încă nu permite crearea unui aparat de dominație suficient de stabil, care să administreze și să mențină reunit regatul cucerit pe parcursul unor perioade îndelungate de pace și cu mijloace relativ pașnice. Rămâne de demonstrat în continuare care sunt procesele sociale care fac posibilă formarea unui asemenea aparat stabil de dominație și o dată cu aceasta o cu totul altă constrângere a individului.

Am văzut cum în secolul al IX-lea și al X-lea, o dată cu amenințarea mai mică venită din exterior – cel puțin în Imperiul Franc de Apus – și, corespunzător interrelaționării economice mai restrânse, dezintegrarea funcțiilor de dominație atinge un grad deosebit de înalt. Orice

mic domeniu reprezintă o unitate de dominație, un „stat" în sine, orice mic cavaler fiind stăpânul și seniorul independent al acestuia. Peisajul social nu cuprinde altceva decât o multitudine aleatorie de unități de dominație și economice; oricare dintre acestea este în esență autarhică, puțin dependentă de celelalte, făcând abstracție de cele câteva enclave de comercianți străini, de exemplu, sau de mănăstiri și abații, care ocazional formează uniuni supralocale de dimensiuni ceva mai mari. În stratul dominant laic, integrarea prin lupta agresivă sau prin apărare reprezintă forma esențială de interrelaționare. Nu există prea multe modalități de a-i constrânge pe oamenii din stratul dominator la o înfrânare regulată și constantă a reacțiilor lor emoționale. Aceasta este o „societate" în accepția largă a cuvântului, care desemnează de fapt orice formă posibilă de integrare interumană. Încă nu este o „societate" în sensul restrictiv al termenului, care să indice o integrare mai constantă a oamenilor, relativ strictă și uniformă, care să implice reprimarea brutalității, cel puțin în relațiile din interior. Forma timpurie a unei asemenea „societăți" în sens restrictiv se formează treptat la curțile feudale ale marilor cavaleri. Aici, unde, datorită producțiilor obținute de pe domenii și conectării la rețeaua comercială, fluxul de bunuri este mai mare, unde se adună mai mulți oameni în căutare de servicii, un număr mai mare de oameni este obligat în mod constant să manifeste un comportament mai pașnic în interior. Aceasta implică, îndeosebi în prezența unor femei de rang înalt, o anumită reglementare și constrângere a conduitei, o modelare ceva mai precisă a reacțiilor emoționale și a normelor de conduită.

38. Această reticență s-ar putea să nu fi fost întotdeauna atât de mare cum este în convenția *Minnesang*-ului raportul dintre menestrel și stăpână. Preceptele *courtoises* oferă o imagine despre maniere mai acurată în privința standardului cotidian al conduitei pretinse aici. De asemenea, ocazional aruncă o lumină asupra conduitei cavalerului în raport cu doamnele, altul decât raportul menestrelului față de stăpâna curții.

Astfel se spune, de exemplu, într-un verset adresat bărbaților, acel *spruch von den mannen*[72]:

„Vor allen Dingen hüete dich
daz du mit frowen zühtelich
schallest, daz stât dir wol
.....
ist aber daz ez kome dar zuo
daz dich ir einiu sitzen tuo
zuo ir, des bis gemant
und sitz ir niht uf ir gewant
ouch niht ze nâch, daz rât ich dir

wiltu iht (je) reden heimlich zir,
begrîf sie mit den armen niht
swaz dir ze reden mit ir geschiht."

Judecând după standardele uzuale mai scăzute ale micilor cavaleri, această consideraţie faţă de femei se prea poate să fi pretins eforturi considerabile. Dar ca şi în celelalte precepte *courtoises*, reţinerea este mică în comparaţie cu reticenţa uzuală a curteanului de la curtea lui Ludovic al XIV-lea. Totodată, ne putem crea o impresie despre nivelul diferit de dependenţă şi de integrare care a modelat obiceiurile individuale în cele două faze, demonstrând faptul că această *courtoisie* a însemnat efectiv un pas pe calea care avea în cele din urmă să conducă la modelarea pornirilor instinctuale din vremurile noastre, un pas în direcţia „civilizării".

Pe de o parte, stratul superior laic format din războinici, foarte slab integrat, precum şi simbolul acestuia, cetatea în centrul unui domeniu autarhic, şi stratul superior laic format din curteni, mai strâns integrat, reunit la curtea absolutistă, organul central al unui regat, pe de altă parte, reprezintă ambele, într-o anumită măsură, cei doi poli ai câmpului de observaţie care este aici izolat dintr-o mişcare cu mult mai amplă şi de mai lungă durată, pentru a permite accesul iniţial la sociogeneza transformărilor civilizatorii.

Am demonstrat sub diverse aspecte felul cum din acest peisaj al cetăţilor s-au dezvoltat marile curţi feudale, centre de *courtoisie*. Rămâne în continuare să cercetăm dinamica fundamentală a acelui angrenaj de procese, datorită cărora *unuia* dintre marii seniori feudali sau teritoriali, regelui, i-a fost dat să dobândească preponderenţa asupra celorlalţi, precum şi şansa de a controla un aparat de dominaţie mai stabil asupra unui ţinut care cuprinde multe teritorii, şi anume un „stat". Aceasta este totodată calea care conduce de la standardul de *courtoisie* la standardul de *civilité*.

Partea a doua

Sociogeneza statului

I. Primul stadiu al casei regale aflate în ascensiune: luptele concurențiale și formarea monopolului în cadrul unui teritoriu

1. În diversele faze ale dezvoltării sociale, coroana regală înseamnă lucruri extrem de diferite, chiar dacă tuturor purtătorilor acesteia le sunt comune anumite funcții centrale, îndeosebi funcția de conducător militar în luptele împotriva unui dușman extern.

La începutul secolului al XII-lea, fostul Imperiu Franc de Apus, care nu mai este amenințat de dușmani puternici din exterior, se dispersează definitiv într-o serie de unități de dominație[73]:

> „Legătura care pe vremuri unea «provinciile» și dinastiile feudale cu «șeful» monarhiei a fost definitiv ruptă. Au dispărut ultimele urme ale subordonării faptice, ceea ce a permis lui Hugo Capet și fiului său, dacă nu să acționeze în marile seniorii, măcar să le viziteze. Grupările feudale de prim rang au... aspect de state independente, care refuză orice influență exterioară și, cu certitudine, orice acțiune a regelui. Relațiile dintre marii seniori feudali și purtătorii coroanei au fost reduse la minimum. Iar această transformare se oglindește în titlurile și formulele oficiale. Principii feudali din secolul al XII-lea încetează să fie numiți «comtes du roi» sau «comtes du royaume»."

În această situație, „regele" face ceea ce fac și ceilalți mari seniori feudali: se concentrează asupra consolidării posesiunilor sale, asupra sporirii puterii sale în acel unic ținut în care mai are oarecare influență, ducatul Franciei.

Ludovic VI, rege între anii 1108 și 1137, a fost preocupat de-a lungul întregii sale vieți de două misiuni: să-și sporească posesiunile funciare, deținute chiar în ducatul Franciei, acele domenii și cetăți ce nu fuseseră date în feudă deloc sau doar pe bucăți mici, deci senioria familiei sale, și – de asemenea în cadrul ducatului Franciei – să înlăture toți posibilii concurenți, toți războinicii pe măsura sa de puternici. Cele două misiuni se completează reciproc: seniorilor feudali, pe care i-a supus sau i-a învins, le ia pământurile sau părți ale acestor posesiuni, fără să le dea din nou în feudă; sporește astfel cu pași foarte mărunți domeniile casei sale, ceea ce reprezintă baza economică și militară a puterii sale.

2. Purtătorul coroanei regale nu este pentru început altceva decât un mare senior feudal. Mijloacele puterii ce îi stau la dispoziție sunt încă atât de reduse, încât seniorii feudali mijlocii sau – aliindu-se – chiar mai mulți seniori feudali mai mici pot să i se opună cu succes. O dată cu declinul înregistrat de funcția de conducător al oștirilor comune și cu feudalizarea progresivă a dispărut nu doar predominanța casei regale în ținutul mai mare al regatului; chiar poziția sa monopolistă în cadrul teritoriului dobândit ereditar a devenit extrem de precară; ea este contestată de alți seniori rivali sau de familiile de războinici care îl concurează. Casa Capetingilor luptă prin persoana lui Ludovic VI împotriva caselor de Montmorency, Beaumont, Rochefort, Montlhéry, Ferté-Alais, Puiset și numeroase altele[74], precum casa de Hohenzollern, multe secole mai târziu, prin persoana marelui Principe Elector împotriva familiilor Quitzow și Rochow. Doar că șansele Capetingilor erau mult reduse; deosebirea dintre mijloacele militare și financiare ale seniorilor capețieni și ale opozanților lor era mult mai mică, corespunzător stării mult mai puțin dezvoltate a mijloacelor monetare, a fiscalității și tehnicii militare. Marele Principe Elector deținea un fel de prerogative monopoliste de control asupra mijloacelor de putere ale teritoriului său; Ludovic VI a fost, în esență, dacă facem abstracție de susținerea de care s-a bucurat din partea instituțiilor bisericești, un mare latifundiar, stăpân peste un mare domeniu al coroanei, nevoit să se confrunte cu seniorii unor domenii familiale mai mici și, în mod corespunzător, deținători ai unei puteri militare ceva mai mici; doar celui ce repurta victoria în aceste bătălii îi putea reveni o poziție monopolistă în cadrul teritoriului respectiv, o poziție dincolo de domeniul concurențial al celorlalte case.

Citind relatările contemporanilor din epocă putem aprecia ce puțin depășeau în acele vremuri mijloacele militare sau economice ale Capetingilor mijloacele de putere ale altor case feudale din regatul Franciei. În condițiile unei slabe interrelaționări economice, ale unei insuficiente dezvoltări a mijloacelor de transport și de comunicații, ale organizării feudale deficitare a armatei și îndeosebi a asediului, lupta în vederea poziției monopoliste și de hegemonie a „principelui" în acest ținut relativ mic devenea deosebit de dificilă.

Iată, de exemplu, fortăreața familiei Montlhéry, care domină drumul dintre cele două părți mai importante ale domeniului Capetingilor, linia de legătură dintre ținutul Parisului și cel al orașului Orléans. Regele capețian Robert a dat la 1015 acest pământ unui slujitor al său ce deținea funcția de „grand forestier", o dată cu permisiunea de a construi acolo o cetate. Stabilit în cetate, nepotul acestui „grand forestier" stăpânește ținutul din împrejurimi ca senior independent. Este una dintre mișcările centrifuge tipice care se petrec în mod inevitabil pretutindeni în acea vreme[75]. Tatăl lui Ludovic VI

reușește în cele din urmă, după multe strădanii și lupte îndelungate, să ajungă din nou la un fel de înțelegere cu casa de Montlhéry; acesta îl căsătorește pe fiul său nelegitim, în vârstă de aproximativ zece ani, cu una dintre moștenitoarele casei de Montlhéry și aduce astfel cetatea sub controlul casei sale. Cu puțin înainte de a muri, îi spune fiului său cel mare, care avea să devină urmașul său, cunoscut sub numele de Ludovic VI[76]:

„Allons, beau fils Louis, garde bien cette tour de Montlhéry, qui en me causant tant de tourments, m'a vieilli avant l'âge et par laquelle je n'ai jamais pu jouir d'une paix durable ni d'une véritable repos... Elle était le centre de tous les perfides de près ou de loin et il n'arrivait de désordre que par elle ou avec son concours... Car... Montlhéry se trouvant entre Corbeil d'une part et Châteaufort à droit, toutes les fois qu'il survenait quelque conflit Paris se trouvait investi, de sorte qu'il n'y avait plus de communication possible entre Paris et Orléans, si ce n'est avec une force armée."

Problemele legate de comunicații, de tipul celor care în zilele noastre joacă un rol la fel de important în relațiile interstatale, nu atârnă mai puțin în balanță în acel stadiu al dezvoltării și nici nu sunt mai puțin dificile. Ele ocupă, desigur, la o altă scară, un rol primordial în relațiile dintre seniorii feudali – fie că aceștia poartă titlul de rege sau nu – chiar și în privința unui drum de-a dreptul microscopic, precum cel dintre Paris și Orléans, Montlhéry aflându-se la 24 km distanță de Paris.

Într-adevăr, o bună parte a domniei lui Ludovic VI este dedicată luptei pentru a cuceri această fortăreață, până când reușește în cele din urmă să aducă definitiv Montlhéry în posesia casei Capetingilor. Ca de fiecare dată în asemenea situații, faptul a însemnat în același timp consolidarea militară și înavuțirea casei învingătoare. Domeniul Montlhéry aducea venituri în valoare de 200 de livre – o sumă considerabilă pentru acele vremuri –, iar de acesta aparțineau 13 domenii feudale direct subordonate și 20 de subfeude[77], determinând în acest fel o sporire a forței militare a Capetingilor.

Nu mai puțin dificile și îndelungate au fost alte lupte pe care a fost nevoit să le poarte Ludovic VI. A avut nevoie de trei expediții, în anii 1111, 1112 și 1118, doar pentru a înfrânge puterea unei singure familii de cavaleri din districtul Orléans[78]; și i-au trebuit douăzeci de ani pentru a-și încheia socotelile cu casele de Rochefort, Ferté-Alais sau Puiset și pentru a aduce posesiunile acestora în proprietatea familiei sale. Apoi însă domeniul de familie al Capetingilor a devenit atât de mare și de consolidat încât, grație avantajelor economice și militare pe care i le asigura un domeniu feudal de o asemenea dimensiune, seniorul acestuia devenise oarecum superior față de toți rivalii săi, toți ceilalți războinici ai ducatului Franciei, ajungând să dețină un fel de poziție monopolistă în cadrul teritoriului.

Patru sau cinci secole mai târziu s-a format o funcție regală, al cărei deținător este monopolistul unor uriașe mijloace de putere militară și financiară din întregul teritoriu al regatului. Lupte precum cele purtate de Ludovic VI cu alți domni feudali în cadrul unui teritoriu reprezintă primii pași pe calea poziției monopoliste a casei regale. Inițial, casa care poartă numele de „regală" nu dispune de o putere militară și economică mult superioară față de casele feudale din jur. Diferențierea dintre posesiuni este relativ mică, cum corespunzător de mică este diferențierea socială între războinici, oricare ar fi titlul pe care îl poartă. Apoi una dintre case acumulează prin căsătorie, prin cumpărare, prin cucerire tot mai mult pământ și câștigă automat poziția de supremație asupra vecinilor săi. Faptul că tocmai vechea casă regală este cea care reușește să dobândească în ducatul Franciei preponderență – făcând abstracție de posesiunile sale deloc neglijabile de pământ, care îi permit să abordeze un nou început – ar putea depinde de calitățile personale ale reprezentanților săi, de susținerea din partea bisericii și de un anumit tip de prestigiu tradițional. Dar aceeași diferențiere a posesiunii se petrece printre războinici, după cum am mai spus, în acele vremuri și în alte teritorii. Este aceeași deplasare a centrului de greutate în societatea războinică în favoarea familiilor de mari cavaleri, puține la număr, și în defavoarea familiilor de cavaleri mici și mijlocii, foarte numeroase, despre care am discutat. În fiecare teritoriu, mai devreme sau mai târziu, una dintre familiile de războinici reușește, prin acumulare de proprietăți funciare, să dobândească preponderență asupra celorlalte, un tip de hegemonie sau de poziție monopolistă printre acestea. Faptul că purtătorul coroanei, Ludovic cel Gros, procedează la fel apare ca o renunțare la funcția regală. Doar că în condițiile unei asemenea diviziuni a mijloacelor de putere în societate nu-i rămâne nimic altceva de făcut. În condițiile acelei structuri a societății, proprietatea familiei și domnia în perimetrul unui teritoriu ereditar mai restrâns se constituie ca bază de prim ordin, de natură militară și financiară, chiar și a puterii regale. Concentrându-și forțele asupra spațiului restrâns al Franciei, creând o hegemonie în cadrul restrâns al unui teritoriu, Ludovic VI pune bazele expansiunii în viitor a casei sale. Creează un centru potențial de cristalizare pentru ținutul mai amplu al Franței, chiar dacă în mod cert nu ne este permis să presupunem că a prevăzut acest viitor prin intermediul unei viziuni profetice. Acționează sub presiunea unor constrângeri ce rezultă direct din situația sa *de facto*. Este *obligat* să cucerească Montlhéry, dacă nu dorește să fie întreruptă legătura dintre două părți ale propriului său teritoriu; este *obligat* să învingă prin luptă cea mai puternică familie a ținutului Orléans, dacă nu dorește să se reducă propria sa putere acolo. Dacă familia Capetingilor nu ar fi reușit să dobândească poziția de putere conducătoare în Francia, în decursul unui timp mai îndelungat sau mai

scurt aceasta ar fi revenit unei alte case – cum s-a întâmplat în celelalte ţinuturi ale Franţei.

Mecanismul de formare a hegemoniei este de fiecare dată acelaşi. În mod asemănător, în vremurile moderne, din concurenţa cu ceilalţi se ridică treptat – prin acumulare de proprietăţi – nişte întreprinderi economice, care luptă una împotriva celeilalte până când, în cele din urmă, una sau două dintre acestea controlează şi domină o anumită ramură a economiei în mod monopolist. Prin acumulare de posesiuni funciare şi implicit prin mărirea potenţialului militar şi financiar, statele luptă în vremurile moderne pentru a deţine supremaţia asupra unui continent. Dar în timp ce în societatea modernă, în care diviziunea funcţiilor economice, militare şi de politică hegemonială este relativ bine diferenţiată, în societatea bazată preponderent pe economia naturală a lui Ludovic VI aceste aspecte se menţin neseparate. Casa care deţine suveranitatea asupra unui teritoriu este totodată de departe cea mai bogată din teritoriul respectiv, casa care dispune de cel mai mare domeniu; iar puterea sa de dominaţie dispare atunci când puterea sa militară, ce se bazează pe mărimea veniturilor domeniale, pe numărul de vasali şi de persoane în suită nu este superioară celei deţinute de toate celelalte familii de cavaleri din respectivul teritoriu.

Dacă preponderenţa unei case nobiliare este într-o oarecare măsură asigurată în acest teritoriu restrâns, apare o luptă pentru hegemonie într-un alt teritoriu mai întins, lupta dintre puţinii mari seniori teritoriali pentru supremaţia din interiorul imperiului. Aceasta este problema cu care vor fi nevoiţi să se confrunte urmaşii lui Ludovic VI, generaţiile următoare ale casei Capetingilor.

II. Excurs: diferenţe evolutive în Anglia Franţa şi Germania

1. Problema implicării în lupta pentru supremaţie, ceea ce înseamnă totodată pentru centralism şi suveranitate, era dintr-un motiv cât se poate de simplu diferită între Anglia şi Franţa pe de o parte şi Imperiul Roman de Naţiune Germană pe de alta. Acest imperiu era o formaţiune de cu totul alte dimensiuni decât celelalte două; deosebirile geografice, divergenţele sociale erau aici cu mult mai însemnate decât în cazul celorlalte două. Forţele centrifuge locale au o cu totul altă amploare, determinând ca formarea unei hegemonii teritoriale, implicit şi centralizarea, să fie incomparabil mai dificile. Ar fi fost nevoie – ca sursă de putere pentru casa suverană – de o mult mai solidă dominaţie teritorială a casei suverane decât în Franţa sau în Anglia, pentru a contracara forţele centrifuge existente în Imperiul Roman de Naţiune Germană şi de a-l concentra ca o entitate durabilă. Există motive întemeiate să presupunem că obiectivul de a ţine în

permanență în șah tendințele centrifuge în cadrul unui teritoriu atât de imens nici nu era de fapt realizabil în condițiile de atunci ale diviziunii muncii, interrelaționării, tehnicii militare, de transport și administrative.

2. Ordinul de mărime în care se desfășoară procesele sociale reprezintă unul dintre elementele structurale ale acestora, care, cu siguranță, nu este de neglijat. De asemenea, oferă o anumită explicație a faptului de ce centralizarea și integrarea au reușit cu atât mai timpuriu și complet în teritoriul Franței și chiar al Angliei, comparativ cu ținuturile germane. Tendința de dezvoltare a celor trei ținuturi este extrem de diferită sub acest aspect.

Atunci când coroana imperială a teritoriilor france de apus revine Capetingilor, ținutul în care această casă deține efectiv puterea se întinde de la Paris până la Senlis în nord, iar în sud până la Orléans. Cu douăzeci și cinci de ani înainte, Otto I fusese încoronat împărat la Roma. Încercările de rezistență întreprinse de alți conducători militari germani au fost sângeros înăbușite, cu precădere datorită susținerii de către forțele beligerante din propriul său teritoriu. Imperiul lui Otto se întindea la acea vreme de la Antwerpen și Cambrai în vest – și anume fără mărcile situate la est de Elba – până la Elba, trecând prin Brno și Olomouc, până în sud-est; în nord, ajungea până în Schleswig, iar în sud până la Verona și Istria; la acestea se adăuga și o bună parte din Italia, iar temporar și Burgundia. Ceea ce ni se înfățișează aici este în fapt o formațiune de cu totul alt ordin de mărime, imensă, și, ca urmare, străbătută de tensiuni și de interese contrare cu mult mai puternice decât în ținuturile france de apus, chiar dacă am lua în calcul și colonia normando-engleză ce s-a adăugat ulterior. Misiunea cu care se confruntau în această luptă pentru hegemonie în ținut ducii de Francia și ducii de Normandia sau ai teritoriului angevin în calitate de regi era o misiune cu totul diferită de cea cu care era nevoit să se confrunte oricare dintre domnitorii din Imperiul Roman de Națiune Germană. În acel mic ținut, în ciuda multiplelor devieri într-o direcție sau alta, centralizarea sau integrarea se desfășura relativ neîntrerupt. Aici, în schimb, în acest ținut incomparabil mai mare, câte una dintre familiile seniorilor teritoriali încerca mereu în van să dobândească, o dată cu coroana imperială, și o adevărată hegemonie stabilă asupra întregului imperiu. Una după alta, dinastiile își iroseau în această luptă redutabilă ceea ce continua să reprezinte sursa principală de venituri și totodată de putere: proprietățile ereditare sau domeniale. După orice tentativă irosită a vreunei familii, descentralizarea și consolidarea forțelor centrifuge înregistra din nou un progres.

Cu puțin timp înainte ca forțele monarhiei franceze să se regrupeze treptat, în care această casă, prin persoana lui Ludovic VI, începe în acel moment să-și consolideze posesiunile teritoriale și domeniale, în

Imperiul Roman de Națiune Germană împăratul Henric IV tocmai se prăbușea sub ofensiva concertată a marilor seniori teritoriali germani, a bisericii, a orașelor din Italia superioară și a fiului său cel mai mare, prin urmare, în urma atacului celor mai diverse forțe centrifuge. Faptul ne furnizează un anumit termen de comparație pentru perioada timpurie a monarhiei franceze. Ulterior, când regele francez François I exercita o dominație atât de puternică asupra întregului teritoriu al imperiului său, încât nu mai era obligat să convoace adunarea stărilor și colecta dări fără a mai fi nevoit să ceară acordul contribuabililor, împăratul Carol V era nevoit ca până și în domeniile dinastice, pe care le deținea ca bun ereditar al familiei sale și de unde provenea, să negocieze cu o multitudine de adunări ale stărilor, înainte de a putea aduna taxele necesare pentru întreținerea curții, armatei și pentru administrarea imperiului său. Toate acestea, inclusiv veniturile ce provin din coloniile de peste ocean, sunt absolut insuficiente pentru acoperirea cheltuielilor necesare întreținerii unei domnii de o asemenea amploare. Când Carol V abdică, administrația imperială se află în situația de faliment financiar. El însuși s-a consumat și s-a ruinat în lupta cu îndatoririle de a domni asupra unui imperiu atât de imens, cu forțele sale centrifugale consolidate. Este o expresie a remodelării societății în general și a funcției imperiale în particular faptul că Habsburgii reușesc, în ciuda tuturor acestor fenomene, să se mențină la putere.

3. Mecanismul formării statelor – în accepția modernă a termenului de „stat" – este, în linii mari, după cum am mai spus, mereu același în spațiul european, la vremea când societatea trece în mod continuu de la o fază de economie predominant naturală la una de economie monetară. Vom demonstra acest aspect în amănunt pe baza exemplului furnizat de Franța. Cel puțin în istoria *marilor* state europene se întâlnește mereu o fază timpurie, în cadrul căreia unități senioriale de dimensiunile unui teritoriu joacă rolul decisiv în spațiul a ceea ce ulterior va forma statul. Acestea sunt seniorii mai mici și mai puțin strict reglementate, de tipul celor care s-au format uneori în numeroase alte locuri de pe glob, în cazul sistemelor cu o diviziune redusă a muncii și al unor interdependențe nu foarte strânse, corespunzător limitelor impuse de predominanța relațiilor de economie naturală existente în organizarea seniorială. Un exemplu în acest sens îl constituie senioriile teritoriale care, în Imperiul Roman de Națiune Germană, o dată cu avansarea economiei monetare, ajung să se stabilizeze ca niște mici regate, ducate sau comitate; un altul îl constituie ținuturi precum principatul Țării Galilor sau Regatul Scoției, care ajung să se contopească cu Anglia în Regatul Unit al Marii Britanii și al Irlandei de Nord; iar un alt exemplu este ducatul Franciei, a cărui dezvoltare ca domeniu feudal tocmai am analizat-o.

Privind schematic, procesul de unificare a diverselor seniorii teritoriale învecinate este întru totul analog celui ce se desfășurase anterior *în interiorul* unui teritoriu stabil între seniorii sau cavalerii individuali până la acapararea supremației de către unul dintre aceștia, ducând astfel la formarea unei topografii teritoriale ceva mai stabile. Așa cum într-o anumită fază tot mai multe domenii feudale intră în concurență unele cu celelalte, în faza următoare o serie întreagă de unități senioriale de ordinul de mărime imediat următor, ducate sau comitate, se văd obligate în situația concurențială să se extindă, dacă nu vor, mai devreme sau mai târziu, să fie cucerite de vecinii care se extind sau să devină dependente.

Am prezentat anterior *in extenso* felul în care în această societate, în raport de creșterea numerică a populației, de consolidarea proprietății funciare și de greutățile expansiunii externe, se amplifică și concurența din interior pentru deținerea de pământ. Am demonstrat felul cum luptele pentru pământ sunt în cazul cavalerilor mai săraci o simplă necesitate de subzistență conform stării, în timp ce în cazul clasei superioare, al celor avuți, acestea se materializează ca un impuls în sensul necesității de a deține „mai mult" pământ; într-o societate dominată de o asemenea concurență, cine nu reușește să dobândească „mai mult" ajunge în mod automat să dețină „mai puțin", dacă nu face altceva decât să păstreze ceea ce se află deja în posesia sa. Din nou aici se observă efectul presiunii care traversează societatea de sus până la bază: această presiune îi asmute pe seniorii teritoriali unii împotriva celorlalți; și pune astfel în mișcare mecanismul monopolist. Inițial, diferențierea mijloacelor de putere se menține într-un anumit cadru, care determină ca un număr mare de seniorii teritoriale feudale să se mențină în rivalitate. Apoi, după numeroase victorii și înfrângeri, unii dintre aceștia devin mai puternici prin acumularea de mijloace de putere, alții ajung să fie eliminați din lupta concurențială pentru deținerea supremației și încetează să mai fie figuri de primă mărime în luptă. Cei din prima categorie, cei puțini, luptă în continuare unii împotriva altora, iar procesul de eliminare se tot repetă, până când, în cele din urmă, decizia nu mai este luată decât între două seniorii teritoriale, care au devenit puternice prin victoriile asupra celorlalte, prin anexarea liber consimțită sau forțată a acestora. Toți ceilalți – fie că au participat la luptă sau s-au menținut în neutralitate –, datorită puterii absolute a celor două seniorii, nu mai au decât caracterul de figuri de rangul al doilea sau al treilea și, în ciuda acestui fapt, o anumită pondere socială. Cele două se apropie însă de o poziție de monopol; au reușit să depășească nivelul concurențial al celorlalte; între acestea se va da lupta decisivă.

În aceste „lupte de eliminare", în procesul de selecție socială, cu siguranță uneori joacă un rol decisiv calitățile personale ale indivizilor, precum și alți „factori aleatori" dintre cei mai diferiți, de exemplu,

atingerea senectuții de vreunul dintre aceștia sau absența unor moștenitori pe linie bărbătească în una dintre casele domnitoare, determinând *care anume* teritoriu câștigă, care va avansa și care se va extinde.

Procesul social, faptul că o societate cu numeroase unități de putere și de proprietate relativ egale ca dimensiune manifestă, în condițiile unei puternice presiuni concurențiale, tendința de mărire a câtorva, puține la număr, și în cele din urmă de formare a unui monopol, este în general independent de asemenea întâmplări. Acestea pot să aibă un efect de accelerare sau de încetinire a procesului respectiv. Dar indiferent cine este deținătorul monopolului, faptul că mai devreme sau mai târziu se ajunge la formarea monopolului are un foarte înalt grad de probabilitate, cel puțin în condițiile structurale ale societății de până acum. În termenii științelor exacte, o asemenea constatare ar fi, după toate probabilitățile, definită ca „legitate". Dacă privim cu atenție, este vorba de o formulare destul de precisă a unui mecanism social relativ simplu, care, o dată ce a fost declanșat, acționează în continuare ca mecanismul unui ceasornic: o configurație umană în care, concurează una împotriva celeilalte, datorită mijloacelor de putere pe care le dețin, manifestând tendința de a devia de la această stare de echilibru relativ numeroase unități (un echilibru între numeroși concurenți relativ liberi) și de a se apropia de o altă stare, în cazul căreia numărul de unități ce pot concura unele împotriva celorlalte descrește continuu; cu alte cuvinte, se apropie de o situație de echilibru, în care *o anume* unitate socială ajunge la acumularea monopolistă a tuturor șanselor de putere pentru care se duce lupta.

4. Vom discuta în amănunt în cele ce urmează despre caracterul general al mecanismului monopolist. În orice caz, ni s-a părut necesar să facem de la bun început o referire la faptul că un mecanism de acest gen funcționează și în formarea statelor în mod asemănător precum, anterior, seniorille teritoriale în formarea unor unități de dominație mai mici, sau, ulterior, în formarea unora mai mari. Abia când analizăm acest mecanism, putem să înțelegem factorii care îl modifică de-a lungul istoriei diferitelor țări sau chiar îl obstrucționează. Abia în acest fel observăm cu anumită precizie de ce misiunea pe care o avea de înfruntat potențialul domnitor central al Imperiului Roman de Națiune Germană era incomparabil mai dificilă decât aceea cu care se confrunta un potențial domnitor central în cadrul teritoriului franc de apus. Și în acest imperiu, printr-o serie de lupte de eliminare, prin acumularea constantă de teritorii în mâinile domnitorului victorios, ar fi trebuit să se formeze o seniorie teritorială, în asemenea măsură superioară tuturor celorlalte, atât de puternică și de consolidată, încât punctul de focalizare a mijloacelor de putere, casa domnitoare, să le subordoneze pe celelalte prin constrângeri pașnice sau militare, ca în cele din urmă să le anexeze la propria casă,

la propriul său aparat de putere, prin integrare sau prin suprimare; doar în acest fel ar fi putut fi realizată centralizarea acestui imperiu disparat; nicicând nu au lipsit luptele pentru supremație în această direcție; nu doar luptele care s-au dat între Guelfi și casa de Hohenstaufen, ci și luptele dintre împărați și papi, cu complicațiile lor aparte, se înscriu în această categorie. Toate aceste deziderate nu au fost niciodată atinse. Într-un ținut de asemenea dimensiuni, care cunoștea astfel de contradicții, probabilitatea de a forma un centru de cristalizare a puterii, o predominanță certă era cu mult mai puțin marcată decât în ținuturile mai mici, îndeosebi într-o fază în care interdependențele economice erau mai slabe, distanțele cu mult mai greu de parcurs decât în fazele ulterioare. În orice caz, luptele de eliminare date în cadrul unui teritoriu atât de întins durau incomparabil mai mult timp decât în cele învecinate, mai mici.

În ce mod s-a ajuns cu toate acestea în cele din urmă la formarea statelor în Imperiul Roman de Națiune Germană este un fapt bine cunoscut. Printre domeniile teritoriale germane – pentru a face abstracție aici de procesul analog desfășurat în senioriile teritoriale italiene – s-a format o putere teritorială acumulată îndeosebi prin expansiunea în ținutul cu o populație germană sau semigermană, devenind încetul cu încetul o forță concurențială față de mai vechea putere a Habsburgilor: puterea teritorială a familiei de Hohenzollern. A urmat o luptă pentru supremație soldată cu victoria casei de Hohenzollern, cu formarea unei evidente supremații printre senioriile teritoriale germane și în felul acesta, în cele din urmă, cu unificarea teritoriilor germane pas cu pas, sub un singur aparat de dominație. Dar lupta pentru supremație dintre cele două componente majore ale imperiului, care a condus la o integrare mai puternică și la formarea statelor în cadrul său, a însemnat totodată un pas suplimentar către dezintegrarea vechiului imperiu. O dată cu înfrângerea lor, ținuturile Habsburgilor s-au desprins din această uniune de dominație. Acest fapt a constituit în realitate una dintre ultimele etape pe calea descompunerii treptate și constante a vechiului imperiu. Pe parcursul secolelor, tot mai multe părți s-au desprins și au devenit unități independente de dominație. Ca ansamblu, imperiul era prea mare, prea inegal, și în acest fel prea inhibator pentru procesul formării statelor.

Este cu siguranță deosebit de important pentru înțelegerea secolului al XX-lea să se cerceteze de ce formarea statelor în Imperiul Roman de Națiune Germană s-a petrecut cu atât mai anevoios și s-a finalizat mai târziu decât la vecinii vestici. Ceva din experiența modernă a deosebirii care există între statele apusene, de mult consolidate, mai bine echilibrate și saturate prin expansiune, și statele care au rezultat în urma vechiului imperiu, care abia de puțin timp au ajuns la o oarecare consolidare și care s-au extins relativ târziu, conferă acestei probleme o importanță deosebită. Din punct de vedere

structural, problema nu pare a fi atât de dificil de soluționat, în orice caz nu mai dificil decât aceea complementară, cu nimic mai puțin importantă pentru înțelegerea structurilor istorice : de ce acest colos, în ciuda structurării sale defavorabile și în ciuda inevitabilei puteri a forțelor centrifuge din interiorul său, s-a menținut un timp atât de îndelungat, de ce acest imperiu nu a decăzut cu mult mai devreme.

5. Într-adevăr, în totalitate s-a destrămat abia târziu; dar de-a lungul secolelor – îndeosebi în vest și în sud – numeroase ținuturi mărginașe ale Imperiului Roman de Națiune Germană s-au desprins și au devenit independente, în timp ce o colonizare continuă, o extindere a teritoriului german spre est a compensat până la un anumit grad, de fapt doar într-o anumită măsură, pierderile teritoriale suferite în vest. Până la sfârșitul Evului Mediu, și parțial și ulterior, imperiul se întindea în vest până la Maas și la Rhône. Dacă facem abstracție de toate oscilațiile și luăm în considerație doar tendința generală a acestei mișcări, dobândim viziunea unei permanente erodări și diminuări a imperiului, în condițiile deplasării treptate către expansiune și a mutării centrului de greutate dinspre apus spre răsărit. Cercetarea acestei tendințe depășește intențiile noastre. Oricum, în ceea ce privește suprafața teritoriului, aceasta poate fi observată până la cele mai recente modificări ale teritoriului efectiv german :

Confederația germană înainte de	1866	630.098 km^2
Germania după	1870	540.484 km^2
Germania după	1918	471.000 km^2.

În Anglia, dar și în Franța, tendința generală evoluează în sens contrar. Aici se dezvoltă instituțiile tradiționale, inițial în cadrul unor teritorii relativ restrânse, apoi efectul lor se extinde treptat. Nu putem înțelege soarta instituțiilor centrale, structura și dezvoltarea întregului aparat de dominație din aceste țări, nu putem explica deosebirea dintre acestea și formațiunile corespunzătoare ale statelor care s-au format în urma destrămării vechiului imperiu, dacă nu ținem seama de acest factor simplu, de treptata evoluție de la mic la mare.

Comparativ cu Imperiul Roman de Națiune Germană, acest teritoriu insular cucerit de ducele Normandiei, Wilhelm, în 1066 avea o suprafață relativ redusă. Ne evocă aproximativ Prusia aflată sub stăpânirea primilor regi. Cuprinde, cu excepția unor mărunte teritorii situate la granița de nord cu Scoția, același teritoriu ca și Anglia de azi, deci suprafața fără Scoția și Țara Galilor, în total aproximativ 131.764 km^2. Abia la sfârșitul secolului al XIII-lea Țara Galilor se unifică integral cu Anglia (Anglia cu Țara Galilor însumând 151.130 km^2). Uniunea personală cu Scoția se realizează abia în anul 1603. Aceste cifre nu constituie altceva decât indicii generale cu privire la deosebirile

structurale. Ele arată faptul că formarea națiunii engleze și apoi a celei britanice s-a petrecut într-un cadru care, în comparație cu marile națiuni continentale, a avut loc în faza decisivă într-un perimetru ce nu depășea dimensiunile unei seniorii teritoriale. Ceea ce a construit Wilhelm Cuceritorul, apoi urmașii săi imediați, nu a fost în realitate altceva decât o mare seniorie teritorială a Imperiului Franc de Apus, nu cu mult diferită de ceea ce exista în același timp în Francia, Aquitania sau Anjou. Obiectivul impus seniorilor teritoriali ai ținutului ca urmare a luptei pentru supremație – datorită necesității simple de a se extinde, în condițiile în care nu intenționau ca prin expansiune altcineva să le devină suveran – nu putea fi comparat cu cel ce cădea în sarcina potențialilor domnitori centrali ai imperiului continental. Această afirmație se aplică începând cu acea primă fază în care regatul insular reprezenta un fel de colonie a Imperiului Franc de Apus, în care domnitorii săi normanzi sau angevini dispuneau simultan de teritorii considerabile pe continent și în care, în mod corespunzător, luptau încă pentru supremația în ținuturile ce se formaseră din Imperiul Franc de Apus. Acest fapt este valabil pentru faza în care au fost alungați de pe continent și s-au stabilit pe insulă, când problema care se punea era aceea ca Anglia să fie unificată prin forțe proprii sub același aparat de dominație. Iar dacă funcția monarhiei și raportul dintre rege și stări s-au format aici de o manieră diferită decât în imperiul continental, explicația constă din faptul că unul dintre factorii de influență – care, desigur, nu este unicul – a constat din relativa micime și desigur din izolarea acestui teritoriu ce se cerea unificat. Probabilitatea de a face o diferențiere regională mai mare a teritoriului era mult redusă în acest ținut, luptele pentru supremație între doi rivali fiind mai simple decât numeroasele lupte ce se dădeau în cadrul Imperiului. În ceea ce privește modalitatea de formare și structura sa, parlamentul englez nu poate fi în nici un caz comparat cu dietele Reichului german (Reichsstände), ci, mai degrabă, cu reprezentanțele germane regionale în diete (Landstände). Asemănător se prezintă situația cu toate celelalte instituții. Ele se dezvoltă ca Anglia însăși, de la cele mai mici la cele mai mari ; instituțiile unui teritoriu feudal se transformă continuu, devenind instituții ale statului sau ale imperiului.

În Imperiul Britanic încep din nou să activeze de îndată tendințele centrifuge, după ce teritoriul unificat a atins o anumită amploare. Chiar și pentru starea progresistă a interdependențelor și comunicațiilor acest imperiu se dovedește azi ca fiind periculos de mare. Doar o guvernare deosebit de pricepută și de flexibilă reușește să-l mențină ca o unitate de dominație, înfruntând numeroase dificultăți. Iar datorită anumitor premise, care în mod indubitabil sunt considerabil diferite față de cele ale vechiului Imperiu German, aici se dovedește în continuare felul cum un imperiu foarte mare, care a fost

creat prin cucerire și colonizare, prezintă în cele din urmă tendințe de dezintegrare într-o serie de unități de dominație mai mult sau mai puțin independente, sau cel puțin de formare a unui fel de „stat federal". Astfel, privit de aproape, mecanismul pare firesc.

6. Teritoriul originar al Capetingilor, ducatul de Francia, era mai mic decât teritoriul Angliei, de care dispunea ducele Normandiei. Avea aproximativ dimensiunile mărcii Brandenburg din vremea dinastiei de Hohenstaufen. Dar acolo, în cadrul Imperiului, a durat cinci sau șase secole până când acest mărunt ținut de colonizare a devenit o putere oarecum concurențială față de vechile seniorii teritoriale, deja consolidate, ale Reich-ului. În cadrul restrâns al ținuturilor ce s-au format din Imperiul Franc de Apus, mijloacele de putere ale unui asemenea teritoriu, împreună cu ajutorul material și spiritual pe care instanțele bisericești l-au pus la dispoziția dinastiei Capetingilor, au fost suficient de mari pentru a permite acestei case neîntârziata înscriere în lupta pentru supremație asupra unor mari ținuturi ale Franței.

Teritoriile care s-au format din Imperiul Franc de Apus, care aveau să prefigureze viitoarea Franță, se situau ca suprafață aproximativ între Anglia și Imperiul Roman de Națiune Germană. Divergențele regionale, ca și amploarea forțelor centrifuge, erau aici mai mici decât în imperiul învecinat, fiind mai ușor de stăpânit de potențialii domnitori centrali. Aceste divergențe, și o dată cu ele amploarea forțelor centrifuge, erau mai mari decât cele din insula britanică[79]. În Anglia, tocmai datorită delimitării teritoriale și beneficiind de o facilitare în anumite condiții particulare, a fost mai ușor realizabilă o alianță a diverselor stări și îndeosebi a cavalerilor din întregul teritoriu *împotriva* domnitorilor centrali; împărțirea pământurilor de către Wilhelm Cuceritorul a favorizat contactele și interesele unitare ale claselor posesoare de pământuri din întreaga Anglie, cel puțin față de domnitorul central. Va trebui să dovedim în continuare cum un anumit grad de dispersare și de neomogenitate din cadrul unui domeniu, insuficient de mare pentru a permite dezintegrarea, dar suficient de mare pentru a defavoriza unificarea nemijlocită a stărilor pe cuprinsul întregii țări, consolidează poziția domnitorilor centrali.

Șansele pe care le oferea teritoriul format din Imperiul Franc de Apus, în conformitate cu dimensiunile sale, nu erau deci nefavorabile pentru apariția unui domnitor central și pentru formarea unei puteri monopoliste.

Rămâne să analizăm în amănunt felul cum dinastia Capetingilor a știut să beneficieze de aceste șanse și în general prin ce mecanisme s-a format monopolul de dominație în acest teritoriu.

III. Mecanismul monopolist

1. Societatea pe care o definim ca modernă este caracterizată, îndeosebi în Occident, de un anumit nivel de monopolizare. Libera dispunere de mijloace militare a fost sustrasă de sub puterea individului, fiind rezervată unei puteri centrale[80], oricare ar fi forma pe care o îmbracă aceasta, și totodată încasarea impozitelor din proprietate sau din veniturile indivizilor este concentrată de o putere socială centrală. Mijloacele financiare care ajung astfel la dispoziția puterii centrale mențin monopolul de putere, în timp ce monopolul de putere menține monopolul taxelor. Nici unul dintre cele două nu predomină în vreun sens oarecare asupra celuilalt, nici monopolul economic asupra celui militar, nici cel militar asupra celui economic. Este vorba de două aspecte ale aceleiași poziții monopoliste. Atunci când una dispare, dispare și cealaltă, la rândul său, în mod automat, chiar dacă ocazional monopolul de putere este amenințat când dintr-o parte, când din cealaltă.

Forme care au precedat un asemenea control monopolist asupra taxelor și armatei într-un ținut relativ mare au existat uneori și în societățile cu o diviziune mai puțin accentuată a funcțiilor, îndeosebi ca urmare a unor mari campanii militare de cucerire. Este necesară o diviziune extrem de avansată a funcțiilor în societate pentru a putea fi creat un aparat specializat și durabil de administrare a acestor monopoluri. Abia o dată cu formarea unui aparat diferențiat de dominație, controlul asupra armatei și fiscalității dobândește pe deplin caracterul său monopolist. Abia o dată cu acest control, monopolul asupra armatei și fiscalității devine un fenomen bine stabilizat. De acum înainte, luptele sociale nu se mai dau pentru îndepărtarea monopolului de dominație, ci doar pentru dispunerea de aparatul monopolist, de unde vor fi recrutate persoanele respective și cum vor fi împărțite sarcinile și beneficiile acestuia. Abia o dată cu formarea monopolului constant al puterii centrale și al aparatului specializat de dominație, unitățile de dominație dobândesc caracterul de „state".

În acest fel se cristalizează desigur, pe lângă cele două monopoluri amintite, o serie de alte monopoluri. Dar ambele sunt și rămân monopolurile cheie. Atunci când decad, decad și celelalte, atunci decade „statul".

2. Problema în chestiune este în ce mod și din ce cauză se ajunge la formarea monopolurilor.

În societatea din secolele al IX-lea, al X-lea și al XI-lea acest fenomen, cu siguranță, încă nu există. Începând cu secolul al XI-lea, observăm cum se cristalizează treptat în teritoriile care s-au format după Imperiul Franc de Apus. Inițial, fiecare războinic din țară care dispune de o bucată de pământ exercită acele funcții de dominație

care apoi, fiind administrate de instrumentul unui angrenaj de specialişti, devin monopol al puterii centrale. Acesta poartă războaie în vederea cuceririi de noi pământuri sau de apărare a propriilor sale pământuri ori de câte ori crede de cuviinţă. Cucerirea de pământ, împreună cu funcţiile de dominaţie legate de proprietatea funciară, ca şi apărarea militară a proprietăţii sunt, pentru a folosi o expresie uzuală în vremurile noastre, lăsate în seama „iniţiativei private". Cum creşterea numerică a populaţiei determină o creştere a cererii de a poseda pământuri, presiunea în acest sens fiind deosebit de evidentă, tot astfel se răspândeşte în întreaga ţară lupta concurenţială pentru deţinerea de pământ – o luptă concurenţială purtată cu mijloacele puterii militare şi economice, spre deosebire de luptele concurenţiale din secolul al XIX-lea, de exemplu, care graţie existenţei monopolurilor de putere etatizate se duc acum exclusiv cu mijloace economice.

Pentru înţelegerea mecanismelor monopoliste din fazele timpurii ale societăţii nu este lipsit de folos să observăm luptele concurenţiale şi formarea monopolurilor care se desfăşoară nemijlocit sub ochii noştri. Dacă analizăm acest fenomen, este raţional să evocăm dezvoltarea ulterioară prin examinarea fazelor istorice, pentru a trata dezvoltarea socială în ansamblu. Fazele timpurii se constituie ca premisă pentru cele ulterioare, iar centrul de greutate al ambelor mişcări este format de acumularea mijloacelor de producţie celor mai importante, specifice vremurilor respective, sau cel puţin acumularea puterii de control în tot mai puţine mâini, în prima fază acumularea de pământuri, în cea recentă acumularea de mijloace financiare.

Despre mecanismul formării monopolurilor am vorbit deja pe scurt[81]. Astfel, putem să exprimăm sintetic fenomenul: *Dacă într-o unitate socială majoră se formează numeroase unităţi sociale mai mici, care intră în compunerea celei mai mari prin interdependenţă, care au o forţă socială relativ asemănătoare şi, în consecinţă, au posibilitatea de a intra în concurenţă liberă unele cu altele – neobstrucţionate de monopoluri deja existente –, în vederea dobândirii unor şanse de putere socială, aşadar îndeosebi în vederea deţinerii mijloacelor de producţie şi de asigurare a subzistenţei, în aceste condiţii există o probabilitate foarte mare că unele vor ieşi victorioase, altele vor fi înfrânte şi, prin urmare, treptat, tot mai puţini indivizi vor dispune de tot mai multe şanse, tot mai mulţi vor fi eliminaţi din lupta concurenţială, iar aceştia vor ajunge într-o stare directă sau indirectă de dependenţă faţă de un număr tot mai mic.* Configuraţia umană implicată în această mişcare se apropie deci, în condiţiile în care nu sunt luate decizii obstrucţioniste, de o stare în care prerogativele efective de control asupra şanselor disputate se află în puterea unei autorităţi unice; dintr-un sistem cu şanse relativ deschise s-a transformat într-un sistem cu şanse închise[82].

Schema generală în conformitate cu care se petrece această succesiune de evenimente este relativ simplă. Într-un spațiu social trebuie să existe un anumit număr de oameni și un anumit număr de șanse, puține sau insuficiente în raport cu necesitățile oamenilor. Presupunând că în acest spațiu se luptă pentru deținerea șanselor existente inițial câte un individ cu câte un altul, probabilitatea ca toți aceștia să se mențină la nesfârșit în stare de echilibru și ca nici unul din partenerii din cadrul acestor perechi să nu câștige este extrem de mică, atunci când într-adevăr este vorba de o concurență liberă, neinfluențată de o putere monopolistă. Iar probabilitatea ca mai devreme sau mai târziu anumiți indivizi dintre cei care au intrat în luptă să repurteze o victorie asupra adversarilor lor este extrem de mare. Dar în condițiile în care câțiva dintre cei înscriși în luptă câștigă, șansele acestora se înmulțesc; iar ale celor înfrânți se diminuează. În mâna unei părți a luptătorilor inițiali se acumulează șanse mai mari; cealaltă parte este eliminată din lupta concurențială directă. Presupunând că unul dintre cei victorioși se luptă din nou cu un alt individ, procesul se repetă: din nou iese învingătoare o parte, care câștigă prerogativele de control asupra șanselor celor înfrânți; un număr și mai mic de indivizi dispune de un număr tot mai mare de șanse; un număr și mai mare de oameni a fost eliminat din lupta concurențială liberă; iar procesul se repetă până când, în cazul optim, un individ dispune de toate șansele și toți ceilalți sunt dependenți de el.

În realitatea istorică desigur că nu este întotdeauna vorba de indivizi care ajung să fie implicați în acest mecanism de interdependențe, ci adeseori de întregi grupuri sociale de exemplu, de teritorii sau de state. Cursul evenimentelor este în realitate cu mult mai complicat decât cel trasat în schema noastră, prezentând în plus o serie de variații. De exemplu, se întâmplă adesea să concureze o serie de formațiuni mai slabe, în așa fel încât un individ care a acumulat prea multe șanse și a devenit prea puternic să fie înfrânt de cei aliați. Dacă aceștia reușesc, își însușesc șansele celui înfrânt sau o parte dintre ele, încât lupta pentru șanse și pentru supremație va continua. Efectul, și anume deplasarea raporturilor de putere, este întotdeauna același. Iar pe această cale, sistemul manifestă tendința ca printr-o serie de lupte de eliminare să determine mai devreme sau mai târziu ca un număr tot mai mic de oameni să dețină un număr tot mai mare de șanse.

Cursul și ritmul acestei deplasări de echilibru în defavoarea celor mulți și în favoarea unui număr tot mai mic este în mare măsură dependent de raportul în care se află cererea și oferta de șanse. Presupunând faptul că numărul solicitanților și numărul de șanse se menține constant în ansamblu pe parcursul mișcării, cererea cu privire la șanse va spori o dată cu deplasarea echilibrului; numărul celor dependenți, gradul de dependență va crește, iar tipul acesteia se va

modifica. Dacă locul funcțiilor sociale relativ independente este tot mai des luat în societate de unele de dependență – de exemplu, în locul cavalerilor liberi apărând cavalerii curteni și în cele din urmă curtenii, sau în locul negustorilor relativ independenți negustorii dependenți și funcționarii –, atunci se transformă în mod necesar și modelarea reacțiilor emoționale, structura reacțiilor instinctuale și a rațiunii, pe scurt întreaga structură sociogenă de personalitate și atitudinile sociale ale oamenilor. Fenomenul se petrece nu mai puțin în cazul celor care se apropie de o poziție monopolistă decât în cazul celor pentru care anumite șanse și posibilitatea de a se lansa într-o concurență liberă în vederea deținerii acestora s-au închis și care, în mod corespunzător, se află în stare de dependență directă sau indirectă.

3. Acest proces nu trebuie în nici un caz înțeles ca și cum în desfășurarea sa ar exista tot mai puțini indivizi „liberi" și tot mai mulți indivizi „dependenți", chiar dacă în anumite faze se prezintă întocmai. Dacă luăm în considerație mișcarea în ansamblu, recunoaștem fără dificultate – cel puțin în orice societate evoluată, cu funcții clar diferențiate – că dependența suferă o transformare calitativă particulară într-o anumită fază a procesului. Cu cât mai mulți oameni ajung în raport de dependență datorită interacțiunii cu mecanismul monopolist, cu atât mai mare devine puterea socială, și anume nu a indivizilor dependenți, ci a celor dependenți colectiv, în raport cu puținii deținători sau cu unicul deținător al monopolului. Faptul nu se petrece doar datorită numărului mic al celor care se apropie de poziția monopolistă, ci din cauza propriei lor dependențe de tot mai multe persoane aflate la rândul lor în raport de dependență față de el însuși, în vederea menținerii și administrării potențialelor de putere monopolizate. Orice fel de acumulare în mâinile unui singur individ, indiferent dacă este vorba de pământ, de soldați sau de capital, devine din ce în ce mai puțin controlabilă de către acesta, și tocmai datorită monopolului se acutizează dependența sa de alții, devenind el însuși dependent de rețeaua celor dependenți. Este vorba de transformări ale puterii și relațiilor de dependență care necesită adeseori secole pentru a deveni evidente, alte secole pentru a-și găsi expresia specifică în cadrul unor instituții consacrate. Anumite legități structurale ale societății au capacitatea de a obstrucționa desfășurarea acestui proces, mecanismul și tendința sa fiind însă, în orice caz, evidente. În măsura în care se generalizează șansele monopoliste și se amplifică diviziunea muncii în cadrul rețelei sociale formate din funcționarii ce administrează monopolul, cu cât este mai mare numărul de oameni de a căror muncă și de funcțiile cărora depinde oricum existența monopolului, domeniul deținătorului monopolului își va afirma cu atât mai puternic propria sa pondere și legitate. Deținătorul monopolului poate să recunoască acest fapt și să-și impună acele limitări ce devin necesare datorită funcției sale de dominare a unei structuri atât de puternice; el se

poate însă complace în situația respectivă, dând frâu liber înclinațiilor personale și reacțiilor emoționale. Atunci, mai devreme sau mai târziu, complicatul aparat social la care s-au adăugat șansele acumulate privat va ajunge să se vicieze și va manifesta opoziția pe care o generează propria sa legitate. Cu alte cuvinte, cu cât mai cuprinzătoare devine o poziție monopolistă și cu cât mai evoluată este diviziunea muncii, cu atât mai cert se manifestă tendința către un punct în care deținătorul sau deținătorii monopolului devin funcționari centrali ai unui aparat bine diferențiat pe funcții, eventual mai puternici decât alți funcționari, dar cu nimic mai puțin dependenți și constrânși decât aceia. Această transformare ar putea să se petreacă aproape pe neobservate, cu pași mărunți, prin lupte sau prin faptul că grupări întregi de persoane dependente își afirmă prin forță puterea lor socială față de puținii deținători ai monopolului. În orice caz, șansele acumulate de-a lungul a numeroase lupte de eliminare sau supremația dobândită prin inițiativă privată tind ca de la un punct optim al dimensiunii acestei posesiuni să treacă din mâinile deținătorilor monopolului integral în mâinile celor dependenți, inițial în posesia anumitor grupări dependente, de exemplu sub controlul administrației monopolului de până atunci. Monopolul privat al indivizilor se socializează; devine un monopol al unor întregi straturi sociale, un monopol public, un organ central al statului.

Dezvoltarea a ceea ce azi denumim „buget de stat" ilustrează acest proces. Bugetul de stat se dezvoltă din „bugetul privat" al casei seniorial feudale domnitoare. Mai exact: inițial nu exista o delimitare între ceea ce ulterior va fi definit ca venituri și cheltuieli „publice" și „private". Veniturile domnitorilor centrali provin în esență de pe urma posesiunilor domeniale și gospodărești proprii; din aceste venituri sunt alocate în exact același mod cheltuielile pentru întreținerea curții, vânătoare, îmbrăcăminte sau cadouri ale domnitorului, precum și pentru relativ redusa administrație, pentru trupele de mercenari, în măsura în care acestea există, sau eventual pentru construirea unor cetăți. Apoi, în mâna unei case domnitoare se adună tot mai mult pământ; administrarea veniturilor și a cheltuielilor, administrarea și apărarea unei mari posesiuni scapă din ce în ce mai mult de sub controlul unui individ. Dar chiar și atunci când posesiunea nemijlocită a casei domnitoare, moșia domenială, a încetat de mult timp să fie cea mai importantă sursă de venit, când o dată cu comercializarea tot mai pronunțată a societății în „vistieriile" domnitorului central se adună dările în bani din întreaga țară și când monopolul asupra pământului, monopolul de putere, a devenit totodată un monopol al taxelor în bani sau al impozitelor, chiar și atunci domnitorul central dispune deocamdată de acestea ca de un venit personal al casei sale. În acea fază poate să decidă în continuare cât din aceste venituri va fi alocat pentru construirea de castele, pentru cadouri, pentru bucătărie și pentru

întreaga gospodărire a curții, și cât va fi alocat întreținerii trupelor și administrației domnești. Împărțirea veniturilor rezultate din resursele monopolizate ține de prerogativele sale. Dacă privim faptele îndeaproape, putem recunoaște că libertatea de decizie a posesorului monopolist este din ce în ce mai limitată datorită complexității acestei rețele uriașe de oameni pe care o implică posesiunile sale. Dependența sa de un personal administrativ și influența acestuia cresc; cheltuielile fixe ale aparatului monopolist cresc constant; iar la sfârșitul perioadei de dezvoltare, domnitorul absolutist, cu puterea sa de decizie în aparență nelimitată, se situează deja într-o foarte mare măsură sub presiunea și legitatea societății asupra căreia domnește, aflându-se în dependență funcțională față de aceasta. Absolutismul nu este pur și simplu o consecință a controlului său monopolist asupra șanselor, ci funcția unei particularități de structurare a societății din acea fază, pe care o vom trata în continuare. Dar, în orice caz, nici în alcătuirea bugetului absolutismului francez nu se face încă distincția între cheltuielile „private" și cele „publice" ale regelui.

Este relativ cunoscut felul cum în cele din urmă socializarea monopolului domnitorului este exprimată prin buget. Deținătorului puterii centrale, oricare ar fi titlul pe care îl poartă, îi este alocată prin buget o anumită sumă, ca oricărui alt funcționar. Din aceasta domnitorul central, regele sau președintele acoperă cheltuielile gospodăriei sau curții sale; cheltuielile necesare pentru organizarea administrării țării sunt strict delimitate de cheltuielile pe care persoanele individuale le fac în scopuri proprii. Monopolul privat al puterii aflate la domnie a devenit un monopol public al aceleiași puteri, chiar dacă un singur individ îl deține, în calitate de funcționar al societății.

Aceeași situație rezultă atunci când urmărim formarea aparatului de dominație în ansamblu. Acesta se dezvoltă din ceea ce am putea numi administrația „privată" a domeniului și a curții unor regi sau principi. Practic, toate organele aparatului de dominație statală se creează de pe urma diferențierii funcțiilor din gospodăria princiară, uneori prin asimilarea unor organe ale administrației locale autonome. Când în sfârșit aparatul de dominație a devenit de stat sau public, atunci bugetul domnitorilor absolutiști constituie în cel mai bun caz un element printre altele, iar în cele din urmă și mai puțin decât atât.

Acesta este unul dintre cele mai marcante exemple pentru modul în care proprietatea privată se transformă într-o funcție publică, iar monopolul individului – dobândit ca urmare a unei serii de lupte concurențiale sau de eliminare, în care au fost repurtate succese, prin acumularea de șanse de-a lungul a mai multe generații – se socializează în cele din urmă.

Am devia de la subiect dacă am demonstra în amănunt ce înseamnă în realitate faptul că acest control oarecum „privat" al individului

asupra resurselor monopolizate devine o putere „publică", „statală" sau „socială". Toți acești termeni nu dobândesc un sens deplin decât în momentul când sunt raportați la societăți în care diviziunea funcțiilor este foarte amplă; abia în cadrul unor asemenea formații activitatea și funcția fiecărui individ este dependentă direct sau indirect de cele specifice unui mare număr de indivizi și abia atunci ponderea numeroaselor acțiuni și interese interrelaționate este atât de mare încât nici cei puțini, care dispun monopolist de șanse imense, nu se mai pot sustrage presiunii și forței acestora.

Procesele sociale care implică mecanismul monopolist se regăsesc în numeroase societăți, inclusiv în cea care deține o diviziune redusă a funcțiilor și un grad redus de integrare. În cadrul acestora fiecare monopol are tendința, începând de la un anumit grad de acumulare, să se sustragă controlului exercitat de către un individ și să treacă sub controlul unor grupări sociale integrale, inițial adesea la discreția foștilor funcționari ai puterii, primii dintre slujitorii deținătorului monopolului. Procesul de feudalizare se constituie ca un exemplu în acest sens. Am demonstrat mai sus felul cum, pe parcursul acestui proces, seniorul monopolist pierde controlul asupra unei posesiuni funciare relativ mari și mijloacele militare de putere, acestea trecând în etape succesive sub controlul foștilor funcționari sau în cel al moștenitorilor, apoi sub controlul întregului strat de războinici, diferențiat ierarhic. În societățile caracterizate de interdependențe reduse ale funcțiilor sociale, acest impuls în direcția socializării duce în mod necesar fie la un anumit tip de „anarhie", la un declin mai mult sau mai puțin total al monopolului, fie la însușirea acestuia de către o oligarhie care înlocuiește individul. Mai târziu, asemenea deplasări în favoarea celor mulți vor avea ca efect nu dispersarea șanselor de monopol în favoarea celor mulți, ci doar trecerea lor sub controlul altcuiva. Abia o dată cu amplificarea interdependențelor sociale a tuturor funcțiilor devine posibil ca monopolurile, fără să fie desființate, să fie sustrase integral controlului discreționar al celor puțini. Oriunde această diviziune a funcțiilor este puternică și se află în creștere, minoritatea, care emite în valuri succesive doar pentru sine pretenția de a deține șansele monopoliste, prin dependența sa de serviciile prestate de toți ceilalți și astfel prin dependența sa funcțională de aceștia, ajunge mai devreme sau mai târziu în dificultate și este dezavantajată față de majoritate. Rețeaua umană, tot mai bine diversificată ca funcții, are, în ansamblu, legile sale proprii, care se opun din ce în ce mai mult oricărei monopolizări private a șanselor. Tendința monopolurilor, a monopolului de putere și a celui fiscal, de a se transforma din monopoluri „private" în monopoluri „publice" sau „statale", nu reprezintă altceva decât o funcție a interdependențelor sociale. O rețea umană caracterizată de o puternică diviziune a funcțiilor, aflată în creștere, tinde pur și simplu, prin propria sa forță colectivă,

către o stare de echilibru, în care distribuția avantajelor și beneficiilor de pe urma șanselor de monopol devine imposibilă în favoarea unei minorități. Dacă astăzi ni se pare firesc faptul că anumite monopoluri, îndeosebi monopolurile cheie ale puterii sunt „de stat" sau „publice", deși în trecut nu au fost nicidecum astfel, avem de a face cu un pas parcurs în direcția respectivă. Este perfect posibil ca pe parcursul unui asemenea proces, datorită condițiilor specifice ale unei societăți, să intervină tot mai des anumite obstrucții; un exemplu de asemenea obstacole a fost prezentat anterior pe baza cursului evolutiv al vechiului Imperiu Roman de Națiune Germană. Ori de câte ori o rețea socială depășește o anumită mărime optimă pentru formarea monopolului respectiv, vor apărea fenomene asemănătoare. Dar tendința unei rețele umane în direcția unei structuri foarte precise, în cadrul căreia monopolurile sunt administrate în avantajul și în sensul întregii configurații umane, rămâne perceptibilă, oricare ar fi factorii ce intervin de fiecare dată ca mecanisme contrare și care ar dori să oprească procesul sub forma unei situații conflictuale recurente.

Procesul formării monopolului are deci, în termeni generali, o structură cât se poate de clară. Lupta concurențială liberă are în cadrul acestui proces o poziție precis definibilă și o funcție benefică: este o luptă și o concurență a celor relativ mulți pentru deținerea resurselor la care nu există încă monopolul unui individ sau al unei minorități. Fiecare formare socială de monopol este precedată de o luptă liberă de eliminare; fiecare luptă liberă de eliminare socială sau fiecare luptă concurențială tinde spre formarea monopolului.

Comparativ cu această fază a concurenței libere, formarea monopolului înseamnă pe de o parte obturarea accesului direct la diverse șanse pentru tot mai mulți oameni; pe de altă parte, înseamnă centralizarea progresivă a controlului asupra acestor resurse. Prin centralizare sunt blocate șansele de participare nemijlocită la luptă a celor mulți; în cazul optim, acestea ajung la dispoziția unei unități sociale individuale. Dar monopolistul nu este nicicând în situația de a uza de unul singur de beneficiile monopolului pe care îl deține, îndeosebi în cadrul unei societăți în care diviziunea funcțiilor este foarte marcată. Inițial se prea poate, atunci când deține puterea socială, să reclame pentru sine o parte covârșitoare a beneficiilor rezultate de pe urma monopolului și să răsplătească serviciile, atribuind subzistenței un minim necesar. În orice caz, el este nevoit, tocmai pentru că este dependent de serviciile și de funcțiile celorlalți, să aloce în folosul altora o mare parte din șansele de care dispune, și anume o parte cu atât mai mare cu cât devine mai mare posesiunea acumulată, de asemenea cu atât mai mare cu cât crește dependența sa de alții, implicit forța socială a acestora. În jurul repartizării șanselor izbucnește din nou lupta concurențială între cei dependenți de aceste șanse. Dar în timp ce în fazele premergătoare lupta concurențială

era „liberă", nedepinzând de altceva decât de cine s-a dovedit la un moment dat mai puternic, respectiv mai slab, acum aceasta depinde de funcția sau scopul în care deținătorul monopolului are nevoie de individ pentru a asigura administrația domeniului său. În locul luptei concurențiale libere a apărut o luptă concurențială controlată, sau în orice caz controlabilă de pe o poziție centrală; iar calitățile necesare pentru a reuși în această luptă concurențială a dependențelor, selecția pe care o operează, tipurile umane pe care le produce sunt cât se poate de deosebite de cele ale fazei premergătoare a luptei concurențiale libere.

Deosebirea dintre situația nobilimii feudale libere și cea a nobilimii de curte constituie un exemplu în acest sens. În primul caz, puterea socială a fiecărei case, funcția capacității sale economice și militare, precum și a forței fizice și a îndemânării individului determină împărțirea șanselor, iar aplicarea directă a forței este un mijloc indispensabil în cadrul concurenței libere. În cel de-al doilea caz, repartizarea resurselor este în ultimă instanță determinată de cel a cărui casă sau ai cărui predecesori au învins în lupta pentru putere și care deține astfel monopolul puterii. Grație acestui monopol, utilizarea directă a forței este în linii mari exclusă din lupta concurențială a nobilimii pentru șansele pe care le împarte principele. Mijloacele concurenței s-au rafinat, s-au sublimat; reticența în manifestările emoționale, care îi este impusă individului de dependența sa față de domnitorul monopolist, a crescut. Iar indivizii oscilează de acum între rezistența față de constrângerile cărora le sunt subordonați, sentimentele de ură față de starea lor de dependență, nostalgia după libertatea rivalității cavalerești, pe de o parte, și mândria pe care o nutresc față de autocontrolul educat sau bucuria noilor posibilități de plăcere care li se deschid, pe de altă parte; pe scurt, este un pas înainte în procesul de civilizare.

Următorul pas este apoi preluarea de către burghezie a monopolului militar, polițienesc și fiscal, împreună cu toate celelalte monopoluri de dominație aferente. În aceste vremuri burghezia reprezintă o clasă care dispune în totalitate de șanse economice, sub forma monopolului neorganizat. Dar șansele sunt încă atât de omogen repartizate între membrii săi, încât relativ mulți pot să concureze liber între ei. Obiectivul luptei purtate de această clasă împotriva principilor și din care iese învingătoare nu este distrugerea monopolului de dominație. Burghezia nu urmărește ca monopoluri fiscale, militare și polițienești să fie realocate membrilor săi; reprezentanții săi nu doresc să devină latifundiari care să dispună fiecare pentru sine de o putere militară proprie și de venituri proprii rezultate din dări. Existența unui monopol al colectării de impozite și al aplicării forței militare și polițienești este baza propriei lor existențe sociale; este premisa pentru limitarea la mijloacele economice nonviolente a luptei concurențiale libere, pe care o dau unii împotriva celorlalți, pentru a obține anumite șanse economice.

Ceea ce urmăresc aceştia în cadrul luptei în vederea deţinerii monopolului de dominaţie şi ceea ce dobândesc în cele din urmă, după cum am mai spus, nu este împărţirea monopolurilor existente, ci o altă împărţire a obligaţiilor şi a beneficiilor. Faptul că dispunerea de monopoluri nu mai depinde acum de un principe absolutist ci de o clasă întreagă reprezintă un pas în direcţia pe care tocmai am descris-o; este un pas făcut pe calea ca şansele implicate de monopol să fie împărţite tot mai puţin discreţionar după voinţa unei persoane şi în interesul personal al unor indivizi, cât mai degrabă după un plan impersonal, precis, în interesul a numeroşi asociaţi aflaţi în interdependenţă şi, în ultimă instanţă, în interesul unei întregi configuraţii umane interdependente.

Cu alte cuvinte, prin centralizare, prin monopolizare, şansele care au trebuit anterior să fie dobândite prin luptă, prin forţă militară sau economică, luate de la nişte indivizi, sunt acum subordonabile unei planificări. De la un anumit punct al dezvoltării încolo, lupta pentru monopoluri nu se mai îndreaptă către distrugerea acestora, ci se dă pentru a deţine puterea de control asupra beneficiilor, pentru a deţine puterea de decizie în conformitate cu care sunt structurate şi trebuie să fie repartizate ca sarcini şi beneficii, pe scurt, în vederea realizării unui algoritm de distribuţie. Distribuţia însăşi, sarcina domnitorului monopolist şi a administraţiei monopoliste se transformă în cadrul luptei dintr-o funcţie relativ privată într-o funcţie publică; dependenţa de toate celelalte funcţii ale reţelei umane interdependente iese din ce în ce mai mult în evidenţă şi din punct de vedere organizatoric. Funcţionarii centrali sunt în ansamblul reţelei persoane dependente, ca toate celelalte. Se formează instituţii stabile în vederea controlului lor, alcătuite de un segment mai mare sau mai mic, format din toţi cei ce depind de aparatul monopolist; iar controlul asupra monopolului, ocuparea poziţiilor sale cheie nu se mai decide doar printr-o luptă concurenţială unică, non-monopolistă şi „liberă", ci prin lupte recurente de eliminare, fără utilizarea forţei armelor, reglementate de aparatul monopolist, şi prin lupte concurenţiale, „determinate" monopolist. Se formează, cu alte cuvinte, ceea ce obişnuim să numim un „regim democratic". Acest tip de regim nu este – aşa cum adesea ne apare azi din simpla observare a unor procese monopoliste din vremea noastră – de-a dreptul incompatibil cu existenţa monopolurilor şi nici dependent de existenţa unui spaţiu de joc cu concurenţe libere în cel mai înalt grad, ci presupune existenţa monopolurilor supraorganizate, chiar dacă, desigur, nu poate apărea şi nu se poate menţine decât în anumite condiţii într-o structură socială specifică, într-o fază extrem de avansată a formării monopolului.

Prin urmare, se pot distinge două mari faze în dinamica unui mecanism monopolist, în măsura în care experienţa proprie ne permite să discernem faptele. În primul rând, faza concurenţei libere sau a

luptelor de eliminare, cu tendința de acumulare a resurselor la dispoziția a tot mai puțini și în cele din urmă a unui singur individ, faza formării monopolului; în al doilea rând, faza în care puterea de control asupra resurselor centralizate și monopolizate manifestă tendința de a trece din mâna unui individ în mâna unui număr tot mai mare de indivizi, ca în cele din urmă să devină o funcție a rețelei umane interdependente în ansamblu, deci faza în care monopolul relativ „privat" devine un monopol relativ „public".

Nici în societățile cu o diviziune a funcțiilor relativ redusă nu lipsesc semne ale celei de-a doua faze. Pentru reliefarea lor deplină însă, este în mod evident necesar ca în societate să existe o diviziune a muncii foarte ramificată și în continuă creștere.

Mișcarea de ansamblu poate fi sintetizată într-o formulă cât se poate de simplă. Pornește de la situația în care o întreagă clasă dispune de șanse de monopol neorganizate și în care, în mod corespunzător, repartizarea șanselor de monopol se decide în rândul membrilor săi, în esență prin competiție liberă și deschisă; tinde la situația în care controlul unei clase asupra șanselor de monopol – precum și controlul tuturor acelora care depind de aceste șanse ca unitate interdependentă – este organizat centralizat și asigurat prin instituțiile de control și în care repartizarea beneficiilor monopoliste se face în conformitate cu un plan. În nici un caz planul nu se orientează după interesele unor indivizi, ci după circuitul proceselor care asigură însăși diviziunea muncii, după interacțiunea optimă a oamenilor dependenți unii de alții prin diviziunea muncii.

Atât despre mecanismul concurențial și de formare a monopolului în general. Această schemă generală dobândește un sens deplin abia în dependență cu faptele concrete; față de acestea trebuie să se confirme.

De obicei, când vorbim astăzi despre „concurența liberă" și despre „formarea monopolurilor", ne orientăm după faptele din prezent; în primul rând, ne gândim la „concurența liberă", în vederea unor avantaje „economice", luptă dusă de oamenii sau de grupările umane în cadrul anumitor reguli de joc, cu mijloacele puterii economice și pe parcursul cărora unii își măresc treptat controlul asupra șanselor economice prin distrugerea, subordonarea sau îngrădirea existenței economice a altora.

Dar luptele concurențiale economice din zilele noastre nu conduc doar sub ochii noștri la continua îngustare a cercului concurenților reali „independenți față de monopol" și la treptata formare a unor structuri monopoliste. După cum am arătat în câteva ocazii, premisa efectivă este chiar existența stabilă a anumitor formațiuni monopoliste mult evoluate. Fără organizarea monopolistă a actului de forță fizică și a impozitelor, inițial cu o rază de acțiune limitată la nivel național, nu ar fi posibilă delimitarea luptei pentru avantaje „economice" la exercitarea puterii „economice" și la menținerea regulilor

fundamentale în interiorul statelor individuale pe perioade îndelungate de timp. Cu alte cuvinte, luptele economice și formarea monopolurilor din vremurile moderne ocupă o poziție particulară în cadrul unui context istoric mai cuprinzător. Abia în raport cu acest context mai amplu, observațiile noastre generale cu privire la mecanismul concurențial și monopolist dobândesc un sens deplin. Abia când avem în vedere procesul de formare a instituțiilor monopoliste „de stat" mai stabile, care, într-o anumită fază de expansiune și de diferențiere extremă, fac accesibilă o anumită „sferă economică" unor formațiuni private monopoliste, în vederea concurenței individuale neobstrucționate și a formării private a unor monopoluri mai noi, abia atunci apar sub ochii observatorului cu claritate faptele istorice individuale, interacțiunea mecanismelor sociale, ordinea, structura și legitatea unor asemenea structuri de monopol.

Cum s-a ajuns la formarea organizațiilor monopoliste „de stat"? Care sunt luptele concurențiale care le-au determinat?

Ar trebui să fie suficient aici să urmărim în continuare procesele din istoria acelei țări în care s-au derulat cel mai liniar și care a devenit astfel pe o lungă perioadă de timp puterea predominantă în Europa, servind drept model, adică din istoria Franței. Nu ne este permis să precupețim nici un efort pentru a ne adânci într-o serie de amănunte. În caz contrar, nu am putea să ne îmbogățim experiența cu schema generală a acelor procese, fără de care ar părea goală, lipsită de sens, cum bogăția de experiență pare haotică pentru conștiința celor ce nu-i percep structurile și ordinea.

IV. Luptele concurențiale timpurii în cadrul regatului

1. În cadrul teritoriilor formate după Imperiul Franc de Apus, în conformitate cu legitatea mecanismului monopolist, exista un grad foarte înalt de probabilitate ca mai devreme sau mai târziu una dintre casele de războinici aflate în rivalitate să câștige preponderența și în cele din urmă poziția monopolistă; în felul acesta, numeroasele domenii teritoriale mai mici aveau să fie unificate, formând o unitate administrativă mai mare.

Faptul că această casă anume, cea a Capetingilor, s-a ridicat victorioasă după un lung șir de lupte de eliminare și a devenit astfel executorul mecanismului monopolist, părea inițial mult mai puțin probabil și mai puțin cert, deși poate fi ușor determinată o serie de factori care au favorizat ascensiunea sa, spre deosebire de casele cu care s-a aflat în concurență. Putem spune că abia în decursul Războiului de o sută de ani s-a decis definitiv dacă urmașii Capetingilor sau cei ai unei alte case aveau să formeze monopolul, devenind domnitorii centrali ai statului în formare.

Nu este lipsit de importanță să avem în vedere diferența dintre cele două chestiuni, problema generală a formării monopolului și a statelor și problema particulară de ce tocmai *această* casă de războinici a cucerit și menținut hegemonia. În cele ce urmează vom discuta mai degrabă prima dintre probleme.

Primele manifestări ale formării monopolului după puternica nivelare a raporturilor de proprietate, care continuă până în secolul al X-lea și chiar până în al XI-lea, au fost schițate anterior. Este perioada formării monopolului în cadrul unui teritoriu. În interiorul micilor ținuturi se dau primele lupte de eliminare, și anume, inițial, în cadrul acestora echilibrul se deplasează în favoarea celor puțini, în cele din urmă în favoarea unui singur concurent. O casă – de fiecare dată o anumită casă, o familie reprezintă unitatea socială care se impune, și nu un individ – dobândește prin luptă atât pământ, încât ceilalți nu se mai pot măsura cu ea din punct de vedere al puterii militare și economice. Atât timp cât posibilitățile de a rivaliza cu aceasta continuă să existe, raportul feudal dintre senior și vasali continuă să fie un raport mai mult sau mai puțin teoretic. O dată cu deplasarea puterii sociale, acest fenomen dobândește o nouă realitate. Se creează noi relații de dependență a numeroase familii de războinici față de una singură, care de acum a devenit *de facto* cea mai puternică din teritoriu, chiar dacă în condițiile absenței unui aparat central consolidat nu are nici continuitatea, nici forța pe care le va dobândi în cadrul regimului absolutist.

Este caracteristic pentru rigoarea cu care acționează acest mecanism monopolist faptul că procese asemănătoare se desfășoară aproximativ în aceeași perioadă de timp practic în toate teritoriile din ținuturile Imperiului Franc de Apus. Ludovic VI, duce de Francia și, după titulatură, rege al întregului teritoriu, este, după cum am mai spus, doar un reprezentant al acestei faze de formare a monopolului.

2. Dacă studiem harta Franței din anul 1032, ne formăm o impresie clară a fragmentării politice a teritoriului într-o serie de seniorii teritoriale mai mici[83]. Ceea ce rezultă de aici cu siguranță nu este încă acea Franță pe care o cunoaștem. Această Franță în devenire, succesoare a Imperiului Franc de Apus, este delimitată la sud-est de Rhône. Arles și Lyon se află în afara acestui teritoriu, și anume în regatul Burgundia; tot în afară se situează la nord ținutul actualului Toul, Bar le Duc și Verdun, care, ca și ținutul din jurul orașului Aachen, cel din jurul orașului Antwerpen, apoi, mai la nord, cel al Olandei aparțin regatului Lotharingia. Granițele tradiționale de est și de nord ale teritoriului format în vechiul ținut carolingian de apus traversează ținutul Franței de azi. Dar nici această graniță nominală a regatului capețian, nici granița unităților politice mai mici din cadrul lui nu au nici pe departe funcția sau stabilitatea granițelor statale de azi. Formele geografice, văile râurilor și munții, împreună cu deosebirile

lingvistice și tradițiile locale conferă granițelor o anumită stabilitate. Dar cum fiecare ținut, mic sau mare, se află în posesia unei familii de războinici, ceea ce determină în primul rând componența unității senioriale sunt victoriile și înfrângerile, căsătoriile și achizițiile sau vânzările întreprinse de aceste familii. Iar schimbările înregistrate de puterea de dominație asupra unui anumit teritoriu sunt relativ mari.

Dacă pornim din sud spre nord, vedem mai întâi la nord de comitatul Barcelona, deci la nord de Pirinei, ducatul Gascogne, care se întinde până la ținutul Bordeaux, apoi comitatul Toulouse; urmează, pentru a nu numi decât unitățile mai mari, ducatul Guyenne, deci Aquitania, apoi comitatul de Anjou, locul de obârșie al celei de-a doua case regale franco-engleze, comitatele Maine și Blois, ducatul Normandiei, ținutul originar al primei case regale franco-engleze, comitatele Troyes, Vermandois și Flandra, și, în cele din urmă, situat între ținuturile de dominație normandă, comitatele Blois, Troyes și altele, micul ținut al Capetingilor, ducatul Francia. Am subliniat faptul că nici aceste mici ținuturi senioriale ale Capetingilor, nici alte domenii teritoriale nu reprezintă o unitate deplină în sensul militar sau geopolitic al termenului. Senioria este compusă din două sau trei ținuturi alăturate, și anume Île-de-France, Berry și ținutul Orléans, la care se adaugă câteva posesiuni mai mici, disparate, în sud, în Poitou, și în cele mai diverse puncte ale Franței, care au intrat în posesiunea Capetingilor într-un mod sau în altul[84].

3. Pe vremea lui Ludovic VI, în majoritatea acestor teritorii, prin acumularea de proprietăți funciare, o anumită casă a câștigat predominanță asupra celorlalte. Conflictele dintre casele princiare și familiile nobile mai mici din teritoriu izbucnesc periodic, iar tensiunile se fac resimțite timp îndelungat.

Dar șansele de a opune o rezistență eficientă sunt reduse pentru casele feudale mai mici. Dependența de seniorii feudali sau teritoriali devine pe parcursul secolului al XI-lea mai evidentă. Poziția monopolistă a caselor princiare în teritoriul lor este din acest moment doar rareori zdruncinată. Iar ceea ce conferă de acum înainte un caracter tot mai pronunțat acestei societăți sunt luptele dintre casele princiare, în vederea deținerii puterii conducătoare într-un ținut de mari dimensiuni. În aceste lupte oamenii sunt mânați de aceeași necesitate ca și în luptele din faza precedentă: când unul dintre vecini devine mai mare și mai puternic, celălalt vecin ajunge în pericolul de a fi copleșit sau de a fi dependent de acesta; el trebuie să cucerească, pentru a nu fi subjugat. Iar atunci când campaniile de colonizare, războaiele expansioniste purtate în exterior reușesc să atenueze până la un anumit grad tensiunile din interior, tensiunea internă se amplifică cu atât mai mult cu cât mai reduse sunt șansele de expansiune exterioară. Mecanismul luptei concurențiale libere se petrece de acum înainte într-un cerc restrâns, și anume între familiile de războinici care au devenit casele centrale ale unui teritoriu.

4. Incursiunea ducelui normand în Anglia a fost, după cum am mai spus, una dintre campaniile expansioniste caracteristice pentru aceste vremuri, una dintr-un șir mai lung. S-a situat sub semnul nevoii generale de pământ, care menținea în tensiune populația aflată în creștere numerică, îndeosebi războinicii, fie că erau săraci sau bogați.

Dar îmbogățirea ducelui normand, mărirea mijloacelor sale de putere militară și financiară, a însemnat totodată o lovitură puternică dată echilibrului de până atunci printre seniorii teritoriali ai Franței. Deplasarea nu a fost resimțită imediat în întreaga sa amploare; căci cuceritorul a avut nevoie de timp pentru a-și organiza mijloacele de putere ale noii sale stăpâniri, iar atunci când și acest fapt s-a petrecut, în condițiile interdependenței neînsemnate a teritoriilor france de apus a devenit evidentă amenințarea reprezentată de acest spor de putere în favoarea ducilor normanzi pentru ceilalți seniori teritoriali, inițial mai degrabă pentru cei din imediata vecinătate a Normandiei, deci pentru partea de nord a Franței, mai mult decât pentru partea de sud. A devenit perceptibilă însă, iar casa afectată din plin a fost cea care avea în mod tradițional pretenția de putere conducătoare în ținutul învecinat cu Normandia în est, casa ducilor de Francia, a Capetingilor. Nu este mai puțin probabil ca amenințarea de către vecinul mai puternic să fi reprezentat pentru Ludovic VI un impuls imens în acea direcție de care s-a cramponat cu tenacitate și energie toată viața sa, un impuls în sensul consolidării puterii sale conducătoare și în vederea înfrângerii oricărui posibil rival în teritoriul său.

Faptul că el, deținătorul titlului regal și seniorul feudal al ținutului franc de apus, corespunzător dimensiunii efective a posesiunilor sale, era mult mai slab decât vasalul și vecinul său, care în calitate de domnitor al Angliei purta la rândul său o coroană regală, se dovedește în fiece dispută dintre ei.

Wilhelm Cuceritorul, datorită faptului că reușise să cucerească această țară insulară ca teritoriu nou, avusese posibilitatea de a crea o organizare de guvernare centralizată relativ puternică pentru vremurile acelea. A împărțit pământul cucerit într-un mod care urma să împiedice pe cât posibil formarea unor case la fel de bogate și la fel de puternice, a unor familii care ar fi putut rivaliza cu a sa. Aparatul administrativ al domnitorului central englez a fost cel mai progresist din epocă; chiar și pentru colectarea impozitelor exista un serviciu specializat.

Armata cu care Wilhelm Cuceritorul dobândise dominația asupra insulei era compusă doar în parte din suita sa feudală, în rest din cavaleri mercenari, care erau îmboldiți în luptă în egală măsură de nevoia de a obține pământuri noi. Abia acum, după cucerire, bogăția domnitorului central normand ajunsese suficient de mare pentru a putea să angajeze războinici mercenari; făcând integral abstracție de

dimensiunea suitei lor feudale, acest fapt a conferit la rândul său seniorilor insulari o superioritate militară față de vecinii continentali.

Ludovic cel Gros de Francia, ca și predecesorii săi, nu-și putea permite aceasta. S-a spus despre el că ar fi fost avar și că ar fi încercat prin toate mijloacele pe care le avea la dispoziție să aducă bani în vistieria sa. Într-adevăr, tocmai în aceste vremuri, ca și în alte perioade în care banii sunt relativ rari, în care disproporția dintre rezervă și necesar este deosebit de acută, devine perceptibil impulsul sau, dacă vrem, lăcomia de bani. Dar Ludovic VI s-a aflat într-adevăr într-o situație deosebit de precară față de vecinul său, care și în privința mijloacelor bănești îi era superior. În această privință, ca și în problema organizării domniei, a centralizării și excluderii posibililor rivali din interior, teritoriul insular s-a constituit ca un exemplu pe care seniorii teritoriali continentali erau obligați să îl urmeze, pentru a nu risca să fie eliminați din lupta pentru supremație.

La începutul secolului al XII-lea, casa Capetingilor este evident mai slabă decât casa rivală, care dispune de pământurile și de oamenii de peste mare. Ludovic VI este înfrânt în fiecare luptă purtată împotriva rivalului său englez, chiar dacă acesta nu reușește să pătrundă pe teritoriul Franciei. Aceasta este situația în care domnitorul Franciei se limitează să-și lărgească baza puterii sale, a proprietății familiale, și să înfrângă rezistența seniorilor feudali mai mici din teritoriul său ori situați între teritoriile sale. În acest fel își înarmează într-o oarecare măsură casa pentru acea mare luptă concurențială, care avea să dureze secole, pentru supremația în teritoriul rezultat după Imperiul Franc de Apus, în cursul căreia tot mai multe teritorii france de apus concresc, formând un bloc unic de dominație, în mâna unei singure familii de războinici. Din acest moment, toate celelalte tensiuni din interiorul teritoriului devin mai mult sau mai puțin concurente în lupta pentru coroana Franței, dată între domnitorii din Île-de-France și cei de pe insula britanică.

5. Casa care abordează lupta pentru preponderență cu casa Capetingilor când dinastia lui Wilhelm Cuceritorul se stinge este cea a Plantageneților. Senioria lor de origine este Anjou[85], tot un teritoriu învecinat cu Francia. Aceștia se ridică aproximativ în același timp ca și Capetingii și, în linii mari, în același mod. În Francia sub Filip I și în învecinatul Anjou sub Foulque puterea efectivă a conților, în raport cu cea a vasalilor lor, devenise cu totul neînsemnată. Precum fiul lui Filip, Ludovic VI cel Gros, tot așa fiul lui Foulque, Foulque cel Tânăr, și fiul acestuia, Geoffroy Plantagenet, îi învinge treptat în luptă pe seniorii feudali mici și mijlocii din teritoriul lor, creând astfel bazele expansiunilor ulterioare.

În Anglia, inițial se înregistrează procesul invers, care prezintă mecanismele societății războinice sub celălalt aspect. Când moare Henric I, nepot al lui Wilhelm Cuceritorul, fără a avea urmași pe linie

bărbătească, Etienne de Blois, fiul uneia dintre fiicele lui Wilhelm, emite pretenții la tronul Angliei. Acesta dobândește recunoașterea seniorilor feudali laici și a bisericii; dar el însuși nu este mai mult decât un senior feudal normand mijlociu; posesiunile personale, puterea domenială a casei sale, de care depinde, sunt limitate. În acest fel este relativ lipsit de putere față de ceilalți războinici și chiar față de clerul din teritoriul său. O dată cu urcarea sa pe tron, pe insulă începe de îndată o dezintegrare a puterii de dominație. Seniorii feudali construiesc cetăți peste cetăți, bat monedă proprie, încasează impozitele din teritoriile lor, pe scurt, își adjudecă toate mijloacele de putere pentru ei înșiși, care anterior, corespunzător situării sociale superioare a acestora, reprezentau un monopol al seniorilor normanzi centrali. În plus, Etienne de Blois comite o serie întreagă de stângăcii, care îl îndepărtează îndeosebi de biserică, pe care un domnitor mai puternic decât el însuși și le-ar fi putut eventual permite, dar nu un bărbat dependent de ajutorul celorlalți. Faptul în sine servește rivalilor săi.

Rivalii sunt conții de Anjou. Geoffroy Plantagenet se căsătorește cu fiica ultimului rege anglo-normand. Deține forța necesară pentru a-și susține pretenția emisă pe baza căsătoriei. Încetul cu încetul câștigă teren în Normandia. Fiul său, Henric Plantagenetul, ajunge să unifice Maine, Anjou, Touraine și Normandia sub domnia sa. Sprijinindu-se pe această putere, reușește să recucerească ținutul englez stăpânit de bunicul său, așa cum fusese cucerit la vremea respectivă de ducele normand. În 1153 trece Canalul Mânecii, în 1154, la vârsta de 22 de ani, devine rege, și anume datorită mijloacelor sale de putere militară și financiară și, în egală măsură, datorită energiei și înzestrării sale personale, un rege care influențează în mare măsură centralizarea. Cu doi ani înainte ajunsese, prin căsătoria sa cu moștenitoarea Aquitaniei, stăpân asupra acestui teritoriu din sudul Franței. Unifică acum cu teritoriul englez un ținut continental față de care teritoriul deținut de casa Capetingilor pare relativ mic. Rămâne complet deschisă chestiunea dacă teritoriile france de apus urmau să fie integrate pornind din Île-de-France sau din Anjou. Anglia însăși este un teritoriu cucerit și, pentru început, mai degrabă obiect decât subiect al politicii[86]. Putem afirma că ea reprezintă un ținut semicolonial în uniunea relativ lejeră a teritoriilor france de apus.

Distribuția puterii amintește oarecum în aceste vremuri de ceea ce cunoaștem în prezent din Extremul Orient: teritoriul insular relativ mic și un teritoriu continental de dominație de câteva ori mai mare se află într-o singură mână. De domeniul Plantageneților ține și întreaga parte de sud a fostului imperiu capețian. Nu le aparține însă comitatul Barcelona; seniorii săi principali au devenit regi ai Aragonului în cursul aceleiași mișcări expansioniste, precum și prin căsătorie. Ei se desprind treptat, împreună cu teritoriul lor, la început aproape pe neobservate, din uniunea teritoriilor france de apus.

De asemenea, nu aparţine teritoriului anglo-angevin în sud – în afara unei mici seniorii ecleziastice – nici comitatul Toulouse; iar stăpânii acestuia, la fel ca nişte seniori mai mărunţi la nord de ţinutul Aquitaniei, ca răspuns faţă de supremaţia ameninţătoare a imperiului angevin, încep să încline spre centrul rival de putere, cel al Capetingilor. Legile echilibrului, care devin predominante în asemenea configuraţii, tind în linii mari să determine conduita umană de fiecare dată în acelaşi fel; în cadrul mai restrâns al confederaţiei teritoriale france de apus abia dacă aceasta este cu ceva deosebită faţă de cea care determină politica statală de exemplu în Europa modernă şi chiar, tangenţial, la nivelul întregului mapamond. Atât timp cât nu s-a format încă o putere conducătoare absolutistă – deci o putere conducătoare care s-a sustras în mod evident interacţiunii concurenţiale a celorlalţi, având astfel o poziţie monopolistă în cadrul sistemului de echilibru –, unităţile de ordin secund tind să formeze un bloc opus acelei entităţi, care, prin unificarea a numeroase teritorii, se află cel mai aproape de poziţia de supremaţie. Formarea unui bloc determină formarea altora: oricât ar dura această oscilaţie, sistemul în ansamblu manifestă tendinţa de a forma prin unificare ţinuturi tot mai mari în jurul unui centru, în vederea concentrării puterii efective de decizie în mâna a tot mai puţine entităţi şi în cele din urmă în subordinea unui singur centru.

Expansiunea ducelui normand a creat un bloc care pentru început a determinat deplasarea echilibrului în nordul Franţei în favoarea sa. Expansiunea casei de Anjou s-a constituit pe această stare de fapte şi a reuşit să meargă cu un pas mai departe; blocul imperiului angevin a relativizat echilibrul în întregul teritoriu franc de apus; el era iniţial foarte slab structurat, aparatul său central de dominaţie aflându-se încă în fază incipientă; mişcarea care determina o casă după cealaltă să se alieze sau să cucerească noi teritorii sub impulsul foamei de „mai mult" pământ s-a manifestat extrem de clar în cadrul acestor formaţiuni. Făcând abstracţie de partea sudică, de dominaţia Plantageneţilor ţine acum o bună parte a Franţei de vest. În mod formal, datorită faptului că poseda ţinutul continental, regele Angliei era vasalul regilor capeţieni. Dar „dreptul" nu are mare valabilitate când nu este dublat de o forţă socială corespunzătoare.

Când, în anul 1177, urmaşul lui Ludovic VI, Ludovic VII de Francia, la acea vreme un bărbat bătrân şi obosit, se întâlneşte cu reprezentantul casei rivale, cu Henric II, tânărul rege al Angliei, îi spune:

„O roi, depuis le commencement de votre règne et avant, vous m'avez comblé d'outrages en foulant aux pieds la fidélité que vous me deviez et l'hommage, que vous m'aviez prêté; et de tous ces outrages, le plus grand, le plus manifeste, c'est votre injuste usurpation de l'Auvergne que vous détenez au détriment de la couronne de France. Certes la

vieillesse que me talonne m'ôte la force de recouvrer cette terre et d'autres ; mais devant Dieu, devant ces barons du royaume et nos fidèles, je proteste publiquement pour les droits de ma couronne et notamment pour l'Auvergne, le Berry et Châteauroux, Gisors et le Vexin normand, suppliant le Roi des rois, qui m'a donné un héritier, de lui accorder ce qu'il m'a dénié[87]."

Vexin – un fel de Alsacie-Lorenă normandă – a reprezentat ținutul de graniță disputat între teritoriul de dominație al Capetingilor și cel normand al Plantageneților. Mai departe, spre sud, granița dintre stăpânirea Capetingilor și cea a casei de Anjou trecea prin teritoriul Berry. Plantageneții erau în mod evident suficient de puternici pentru a acapara ei înșiși părți ale domeniului Capetingilor. Lupta pentru preponderență între Capetingi și Plantageneți era în plină desfășurare. Iar stăpânul domeniului angevin continua să fie mult superior ducelui de Francia.

Astfel sunt și pretențiile pe care seniorul capețian le adresează rivalilor săi, în esență cât se poate de modeste; el dorește să-i fie înapoiate câteva ținuturi, pe care le consideră aparținând domeniului său. Mai mult nici nu-și poate permite pe moment. Este conștient de strălucirea domniei angevine și de limitele propriei sale stăpâniri.

„Nous Français", a afirmat acesta ocazional, comparându-se cu rivalul, „nous n'avons que du pain et du vin, et du contentement."

6. Dar aceste formațiuni de dominație, după cum am mai spus, nu aveau încă o stabilitate foarte mare. Erau în realitate niște „întreprinderi private", supuse legităților sociale ale luptei concurențiale, dependente totodată de capacitatea personală a proprietarilor, de vârsta acestora, de urmașii pe care îi aveau și de alți factori personali asemănători, erau cu mult mai dependente decât formațiunile de dominație din faza ulterioară, în care nu doar persoana proprietarului, ci și o anumită diviziune a funcțiilor, o multitudine de interese organizate și un aparat stabil de dominație vor avea rolul de a menține unitatea marilor proprietăți.

În anul 1189, un reprezentant al casei Capetingilor înfruntă din nou un Plantagenet. Aproape toate ținuturile în jurul cărora există dispute au fost între timp redobândite de dinastia capețiană. Iar acum Plantagenetul este un om în vârstă; Capețianul este mai tânăr. Este fiul lui Ludovic VII, Filip II, numit și August. Vârsta, după cum am mai spus, are o semnificație particulară într-o societate în care deținătorul puterii nu are încă posibilitatea de a delega responsabilitatea de conducător de oști, în care depinde foarte mult de inițiativa sa personală și în care el însuși, trebuie să participe la luptele ofensive sau defensive. Henric II, el însuși un domnitor puternic, care ține încă în mod ferm în mână dominația asupra teritoriului său întins, o dată cu înaintarea în vârstă este hărțuit de revolte și chinuit de ura nutrită

de fiul său cel mare, Richard, supranumit Inimă de Leu, care se aliază ocazional cu rivalii Capetingi în lupta împotriva propriului său tată.

Profitând de slăbiciunea rivalului său, Filip August a reintrat în posesia ținutului Auvergne și a acelor porțiuni din Berry, revendicate de tatăl său. La o lună după ce s-au confruntat la Tours, Henric II moare la vârsta de 56 de ani.

În 1193 – Richard Inimă de Leu fiind în captivitate –, Filip intră în posesia mult disputatului ținut Vexin. Aliatul său este Ioan, fratele cel mic al prizonierului.

Richard moare în 1199. Atât el, cât și fratele și urmașul său Ioan, care la scurt timp după aceea avea să devină Ioan Fără de Țară, au risipit mult din baza puterii lor, din proprietățile domeniale ale casei și din bogăția tatălui lor. În confruntarea cu Ioan se află ca rival un bărbat care a simțit pe propria sa piele toate umilințele și limitările de putere impuse Capetingilor datorită ascensiunii casei anglo-angevine, care, îmboldit de asemenea experiențe, își canalizează întreaga energie într-o singură direcție: mai mult pământ, mai multă putere. Mai mult și tot mai mult. Ca și primii Plantageneți, este posedat de această patimă. Când Ioan Fără de Țară îl întreabă ulterior dacă nu ar putea să răscumpere din teritoriile pierdute în favoarea lui Filip, acesta îi răspunde întrebându-l dacă nu cunoaște pe cineva care ar vrea să-și vândă pământurile; el însuși ar mai cumpăra câte ceva. În aceste vremuri Filip este deja un stăpân foarte puternic asupra unui amplu teritoriu.

Încă nu este vorba, după cum vedem, de o luptă între state sau națiuni. Întreaga istorie a formării organizațiilor ulterioare de monopol, a statelor și a națiunilor nu poate fi descifrată atât timp cât nu înțelegem această fază socială premergătoare a „inițiativei private", cu tot ce are particular. Este vorba de lupta unor case concurente sau rivale care, corespunzător orientării generale a societății, inițial impulsionează în cazul unităților mici, apoi din ce în ce mai mari, expansiunea și aspirațiile de a deține *mai multe* posesiuni.

Bătălia de la Bouvines din anul 1214 este decisivă la acel moment. Ioan al Angliei și aliații săi sunt înfrânți de Filip August. Și, ca adeseori în societatea războinică feudală, înfrângerea în lupta dată în exterior înseamnă și slăbiciune în interior. La întoarcerea acasă, Ioan are de înfruntat revolta baronilor aliați cu clerul, iar pretenția acestora se numește „Magna Charta". Pe de altă parte, pentru Filip August victoria în lupta din exterior înseamnă totodată o consolidare a puterii în interiorul teritoriului său de dominație.

În calitate de moștenitor al tatălui său, Filip August preluase în esență mica enclavă a Parisului și cea din jurul orașului Orléans, în plus și părți din Berry. A mai adăugat Normandia – pentru a nu aminti decât câteva dintre achizițiile sale mai însemnate –, la acea vreme unul dintre cele mai mari și mai bogate teritorii ale întregului

imperiu, apoi ținuturile Anjou, Maine, Touraine, porțiuni importante din Poitou și din Saintonge, Artois, Valois, Vermandois, ținutul Amiens și o mare parte a ținutului din jurul orașului Beauvais. „Stăpânul Parisului și al Orléansului a devenit cel mai mare senior teritorial din nordul Franței[88]." Acesta a transformat „casa Capetingilor în una dintre cele mai bogate familii ale Franței[89]". Domeniul său a dobândit ieșire la mare. În alte teritorii nordice ale Franței, în Flandra, Champagne, Burgundia și Bretagne, influența sa crește corespunzător. Chiar și în sud dispune de un ținut deloc neglijabil.

Acest teritoriu aflat sub dominație capețiană continuă să fie orice altceva decât un teritoriu integrat. Între Anjou și ținutul Orléans se află comitatul conților de Blois. În sud, zonele de coastă din jurul localității Saintes și mai departe, la est, Auvergne nu sunt unite cu ținuturile nordice. Dar chiar acestea, vechile domenii familiale, împreună cu Normandia și cu teritoriile tocmai cucerite la nord de Arras, formează deja un bloc geografic relativ compact.

Filip August nu avea încă în vedere „Franța", în accepțiunea noastră, iar domeniul său efectiv nu era încă această Franță. Ceea ce avea în vedere era expansiunea teritorială, militară și economică a puterii casei sale și înfrângerea concurenților celor mai înverșunați și periculoși, Plantageneții. A reușit sub ambele aspecte. Teritoriul administrat de Capetingi era la moartea lui Filip aproximativ de patru ori mai mare decât la urcarea sa pe tron. În schimb, Plantageneții, care trăiseră până atunci mai mult pe continent decât pe insulă și al căror aparat administrativ era alcătuit chiar în Anglia în egală măsură din normanzi și membri ai altor teritorii continentale ce le aparțineau și din insulari, nu mai dispuneau acum pe continent decât de o parte a ceea ce fusese pe vremuri Aquitania, ținutul de la nord de Pirineii centrali și de vest, iar pe coastă, până la vărsarea râului Gironde, ducatul Guyenne; la acestea se adăugau câteva insule din arhipelagul anglo-normand. Echilibrul se deplasase în defavoarea lor. Puterea lor slăbise; dar grație dominației lor insulare, nu fusese complet înfrântă. După un timp, echilibrul s-a deplasat și pe continent iarăși în favoarea lor. Finalul luptei pentru hegemonie în teritoriile rezultate în urma Imperiului Franc de Apus a continuat mult timp să se mențină nedecis. Se pare că Filip August îi resimțea, după Plantageneți, pe conții de Flandra ca pe cei mai importanți dușmani ai săi, iar faptul că în realitate a existat aici un al doilea centru de putere este dovedit în continuare de întreaga istorie a Franței. Lui Filip i se atribuie afirmația: ori Francia devine flamandă, ori Flandra devine franceză. Cu siguranță că nu i-a lipsit conștiința faptului că în toate aceste lupte ale puținelor mari case teritoriale era vorba fie de supremație, fie de pierderea independenței. Își putea imagina în egală măsură Flandra, cât și Francia, deținând predominanța asupra întregii regiuni.

7. Urmașii lui Filip August se mențin mai întâi pe același curs pe care îl abordase acesta: încearcă să-și consolideze dominația și să-și extindă teritoriul. După moartea lui Filip August, baronii de Poitou se aliază de îndată cu Plantageneții. Ludovic VIII, fiul lui Filip August, asigură din nou dominația propriei sale case în acest ținut, ca și în Saintonge, Aunis și Languedoc, la care se adaugă părți ale Picardiei și ale comitatului Perche. Începe în sud – parțial sub forma unui război religios, de luptă împotriva ereticilor albigenzi – ofensiva casei capețiene împotriva domeniului unicului mare senior teritorial care, făcând abstracție de Plantageneți, se mai poate măsura acolo cu puterea Capetingilor, și anume al conților de Toulouse.

Următorul capețian, Ludovic IX cel Sfânt, este din nou obligat să protejeze față de tot felul de atacuri din interior și din exterior proprietățile sale aflate în expansiune rapidă. Totodată, continuă să cucerească: unifică părți ale ținutului Languedoc la nord-est de Pirinei, comitatele Mâcon, Clermont, Mortain și câteva alte teritorii mai mici, pe care le adaugă la proprietățile casei sale. Filip III cel Semeț cucerește comitatul Guînes, între Calais și Saint-Omer, care, oricum, doisprezece ani mai târziu, trece din nou în posesiunea contelui; prin achiziție sau prin promisiunea de a asigura protecția, acesta atrage toate posesiunile mai mici din acel perimetru; pregătește integrarea ținutului Champagne și a teritoriului Toulouse sub dominația casei sale.

Acum, în întregul teritoriu franc de apus, abia dacă mai există un singur senior teritorial care, fără să formeze o alianță, s-ar putea măsura cu casa Capetingilor, făcând abstracție de Plantageneți. Oricum, aceștia nu sunt cu nimic mai puțin preocupați decât Capetingii să-și extindă predominanța. Pe continent, dominația lor s-a extins din nou dincolo de limitele ducatului Guyenne. Peste mare, au subordonat Țara Galilor și sunt în curs de a cuceri Scoția. Continuă să existe posibilități de expansiune care să nu implice în mod absolut necesar confruntarea cu Capețienii. Iar aceștia se pot lansa la rândul lor în campanii expansioniste într-o altă direcție. În același timp, sub domnia lui Filip cel Frumos, dominația lor se extinde până la granița cu Imperiul Roman de Națiune Germană, și anume până la Maas (Meuse), care pe vremea aceea era considerat granița naturală și totodată tradițională a Imperiului Franc de Apus, în amintirea scindării Imperiului Carolingian din anul 843; pe de altă parte, mai la sud, acesta se extinde până la Rhône și Saône, deci până la ținuturile Provence, Dauphiné și comitatul Burgundia, care de asemenea nu fac parte din confederația tradițională a teritoriilor france de apus. Prin căsătorie, Filip dobândește Champagne și Brie cu numeroasele lor teritorii anexe, parțial aflate în posesia împăratului roman de națiune germană. De la contele de Flandra, el cucerește în nord ținuturile Lille, Douai și Béthune; ia de sub stăpânirea contelui de Blois comitatul

Chartres și ținutul Beaugency. În plus, cucerește comitatele Marche și Angoulême, ținuturile ecleziastice Cahors, Mende și Puy, la care se adaugă în sud comitatul Bigorre și teritoriul vicontelui de Soule.

Cei trei fii ai săi, Ludovic X, Filip V și Carol IV, mor unul după altul, fără a avea urmași pe linie bărbătească; domeniile feudale ale casei și coroana Capetingilor revin urmașilor celui mai mic dintre fiii casei Capetingilor, care deține cu titlu de apanaj comitatul Valois.

Până acum, există un continuu efort de-a lungul generațiilor, îndreptat în aceeași direcție: de a acumula pământuri. Este suficient să sintetizăm aici rezultatele acestui efort. În orice caz, simpla înșiruire a diverselor regiuni, adunate pas cu pas, ne permite să ne imaginăm câte ceva din lupta susținută, deschisă sau mascată, în care se află diferitele case princiare una față de cealaltă și în care o casă după alta este înfrântă și dispare. Fie că percepem integral sau nu sensul acestor denumiri, ele ne ajută să ne creăm o anumită impresie cu privire la cât de puternice au fost impulsurile rezultate din situația socială a casei Capetingilor, care îi stimulează în aceeași direcție pe indivizi atât de deosebiți între ei.

Dacă privim harta așa cum se prezenta la moartea lui Carol IV, ultimul dintre Capetingi care ajunge la tron pe linie succesorală directă, remarcăm marele conglomerat francez al dominației capețiene – adică acel complex cristalizat nemijlocit în jurul ducatului Francia –, care se extinde din Normandia în vest până la Champagne în est, iar în nord până la Canche; ținutul Artois, situat mai la nord, este dat ca apanaj unuia dintre membrii acestei case. Ceva mai la sud, comitatul Poitiers – separat de domeniul direct al principilor de Paris prin ținutul Anjou, de asemenea dat ca apanaj – se numără printre domeniile administrate direct de Capetingi; mai departe, la sud, le aparține comitatul Toulouse și părți ale fostului ducat Aquitania. Toate acestea constituie un complex uriaș de teritorii; dar nu există ca regiune interdependentă. Continuă să dețină aspectul tipic al unei proprietăți teritoriale de familie, ale cărei părți componente sunt unificate mai puțin prin dependențele reciproce și printr-o anumită formă de diviziune a funcțiilor, cât prin persoana posesorului, prin „uniune personală" și astfel prin centrul comun de administrație. Conștiința de sine a acestor regiuni, interesele particulare și caracterul specific al fiecărui teritoriu continuă să fie foarte evidente. Dar unificarea lor sub dominația uneia și aceleiași case princiare și, parțial, sub aceeași administrație îndepărtează o serie de obstacole care ar îngreuna o integrare mai puternică; ea corespunde tendinței de extindere a relațiilor comerciale, de intensificare a reticulării supralocale, care se face deja resimțită în unele segmente restrânse ale populației urbane, fără ca această tendință să fi jucat de altfel nici pe departe același rol în unificarea sau în expansiunea caselor princiare din vremea aceea, cum avea să se întâmple ulterior, de exemplu în secolul al XIX-lea, în

cu totul alt stadiu al dezvoltării straturilor burgheze și orășenești. În secolele al XI-lea, al XII-lea și al XIII-lea, lupta pentru șansa de a deține pământ și rivalitatea între un număr tot mai mic de familii de războinici reprezintă impulsul primar în vederea unificării teritoriilor mai mari; inițiativa provine la început din rândul puținelor dinastii de războinici aflate în ascensiune, din casele princiare; sub protecția lor se dezvoltă orașele și interrelaționările comerciale. Ambele profită de concentrarea puterii de dominație, la care contribuie fără îndoială și ele; este un fapt despre care vom mai discuta. Cu siguranță, straturile urbane, o dată cu unificarea unor teritorii mai întinse sub o singură dominație, joacă în epocă o pondere decisivă în consolidarea uniunilor teritoriale. Fără ajutorul în resurse umane și financiare, de care principii beneficiază de pe urma straturilor orășenești și a comercializării ce ia amploare, nici expansiunea și nici organizarea administrativă a dominației nu ar fi imaginabile în aceste secole. Dar orașele și comercializarea au aici, în vederea integrării unor ținuturi mai mari, o influență mai puțin directă și mai mult ca instrumente sau organe ale caselor princiare. Integrarea ținuturilor înseamnă în primul rând înfrângerea unei case de războinici de către alta, deci acapararea uneia de către alta, sau, în cel mai bun caz, subordonarea de către casa învingătoare.

La începutul secolului al XIV-lea, când s-a stins linia directă a casei Capetingilor, observăm cu ușurință direcția modificării. Lupta dată de casele de războinici mici și mijlocii pentru pământ și pentru deținerea de mai mult pământ desigur nu a încetat; dar luptele nu mai joacă nici pe departe rolul pe care îl avuseseră pe timpul lui Ludovic VI și al predecesorilor săi. La vremea aceea pământurile erau repartizate relativ uniform în proprietatea a numeroși posesori; desigur, existau diferențe între diversele proprietăți care putea să li se pară considerabile contemporanilor. Dar chiar posesiunile, și în acest fel mijloacele de putere, ale caselor princiare erau atât de reduse încât, în ceea ce privește pământul sau șansele de putere, numeroase familii de cavaleri din vecinătate își puteau măsura forțele cu aceștia în calitate de rivali sau de concurenți; ținea de „inițiativa privată" a tuturor acestor numeroase case în ce măsură participau la lupta generală. În secolul al XIV-lea, numeroasele case de războinici nu mai reprezentau individual o putere de luat în seamă; în orice caz, în alianță, în calitate de clasă, dețin o anumită pondere socială. Dar inițiativa propriu-zisă nu se mai află de acum decât în seama a foarte puține case de războinici, care s-au ridicat pe moment învingătoare în luptele de eliminare și care au acumulat atât de mult pământ încât celelalte nu se mai pot măsura cu ele, fiind obligate să accepte poziția de dependență. Pentru această mare masă de războinici, posibilitatea de a acumula noi pământuri prin forță socială proprie, deci pe calea concurenței libere, este în linii mari blocată și, o dată cu aceasta,

posibilitatea unei ascensiuni sociale proprii. Fiecare casă de războinici este obligată să se mențină pe treapta socială pe care se află, dacă întâmplător unul sau altul dintre membrii săi nu reușește să acceadă prin favorul, și astfel și prin dependența față de marele senior.

Numărul celor care continuă să concureze independent în cadrul teritoriului franc de apus în vederea deținerii de pământuri și de putere s-a redus tot mai mult. Nu există nici o casă ducală independentă în Normandia și nici una în Aquitania. Au fost asimilate sau desființate – pentru a nu le aminti decât pe cele mai mari – comitatele Champagne, Anjou și Toulouse. Acum nu mai există, pe lângă casa de Francia, decât patru alte case însemnate în regiune: ducii de Burgundia și de Bretagne, conții de Flandra și, cei mai puternici dintre toți, regii Angliei, duci de Guyenne și domnitori ai câtorva teritorii mai mici. Dintr-o societate războinică aflată într-o concurență relativ liberă a devenit o societate cu concurență limitată monopolist. Iar dintre cele cinci case majore, care dispun încă într-o oarecare măsură de putere concurențială și care își mențin în mod corespunzător o anumită autonomie, se ridică din nou două case puternice, cea a Capetingilor și urmașii acestora, regii Franței, și cea a Plantageneților, regii Angliei. În disputa dintre acestea se va decide cine va dispune în cele din urmă de monopolul puterii în teritoriul rezultat în urma Imperiului Franc de Apus și unde se va situa centrul, unde se vor afla limitele monopoliste.

V. *Resurgența tendințelor centrifuge: rivalitatea principilor*

8. Formarea monopolului de dominație nu se petrece nici pe departe atât de liniar, pe cât pare la prima vedere, ca urmare a acumulării de pământuri. Cu cât devine mai mare posesiunea funciară adunată și centralizată de-a lungul timpului de către Capetingi, cu atât mai obstinat se face observată contramișcarea, cu atât mai puternică devine din nou tendința spre descentralizare. Ca și în faza precedentă, caracterizată preponderent de economia naturală, ca în perioada carolingiană de exemplu, această tendință este în continuare reprezentată în primul rând de membrii cei mai apropiați de familie și de vasalii domnitorului monopolist. Dar modul de acțiune al forțelor sociale descentralizatoare s-a modificat într-o măsură considerabilă. Banii, meșteșugurile și comerțul joacă acum în societate un rol considerabil mai mare decât atunci; grupările sociale care se ocupă de toate acestea în mod specializat, cele burgheze, au o pondere socială proprie; mijloacele de transport s-au dezvoltat; totul oferă organizării administrative a unui teritoriu mai mare șanse care nu existaseră anterior. Slujitorii pe care domnitorul central îi trimite în teritoriu în vederea

administrării și supravegherii posesiunilor sale nu mai pot deveni independenți atât de ușor; tot mai mulți dintre aceștia provin din straturile orășenești; pericolul ca asemenea burghezi să se transforme din slujitori în concurenți este incomparabil mai mic decât mai înainte, când domnitorul central era obligat să-și aleagă o parte din suită din clasa războinicilor și unde chiar și servii al căror stăpân era, datorită posesiunii de pământ cu care îi răsplătea pentru serviciile aduse, puteau dobândi foarte repede o poziție puternică și, în felul acesta, și rangul social al unui războinic sau al unui nobil.

O anumită categorie socială continuă să reprezinte însă o reală amenințare pentru menținerea unificată a posesiunilor foarte întinse în stăpânirea unuia și aceluiași senior, chiar dacă puterea acestor oameni s-a diminuat, iar modalitatea de acțiune s-a schimbat. Aceștia se mențin ca exponenți principali ai descentralizării chiar și în noile condiții sociale: sunt cele mai apropiate rude ale domnitorului central, după caz, unchii, frații, fiii și, ocazional, chiar dacă mult mai rar, surorile sau fiicele acestuia.

Teritoriul și monopolul de dominație nu se constituie în aceste timpuri ca o posesiune efectivă a unui individ; ele reprezintă în foarte mare măsură o proprietate de familie, proprietatea unei case de războinici. Toți membrii apropiați casei dețin și revendică cel puțin părți din posesiune. Este o pretenție căreia șeful casei mult timp nu va putea și nu va dori să i se sustragă, cu cât mai mare devine proprietatea familiei. Cu siguranță, în acest caz nu este vorba de o „pretenție legală", în sensul ulterior al cuvântului. În această societate nu există decât rudimentele unui „drept" generalizat, obligatoriu, inclusiv pentru marii domnitori războinici; căci nu există încă o autoritate superioară, care să impună un asemenea drept; abia în legătură cu formarea monopolurilor de putere, cu centralizarea funcțiilor de dominație, se impune un drept întrucâtva generalizat, un cod juridic comun pentru marile teritorii. Înzestrarea urmașilor reprezintă o obligație socială, pe care adeseori o întâlnim consemnată în așa-numitele „coutumes", de care, cu siguranță, nu se puteau achita decât familiile mai înstărite. Tocmai de aceea, de uzanța respectivă s-a legat mai mult ori mai puțin o valoare de prestigiu. Cum s-ar fi putut sustrage cea mai bogată casă din teritoriu, familia regală, de la achitarea acestei obligații de prestigiu?

Posesiunea teritorială a unei case continuă să fie, chiar dacă într-un sens tot mai restrâns, ceea ce am putea numi proprietate privată. Capul familiei dispune de avere după bunul său plac, eventual chiar mai liber decât în prezent un mare latifundiar de proprietățile sale sau patronul unei mari afaceri de familie de capitalul acesteia, de veniturile dobândite și de fiecare dintre întreprinderile sale. Astfel, moșierul are dreptul de a-și împărți bunurile în favoarea fiului său cel tânăr sau ca dotă pentru fiicele sale, fără a-i întreba pe locuitorii

acelei proprietăți, pe țărani sau pe slujbași dacă le convine noul stăpân, așa cum industriașul îi poate da fiicei sale ca dotă capitalul sau îl poate numi pe fiul său director al unei filiale, fără a le fi dator angajaților săi cu vreo explicație; în același fel dispuneau principii de odinioară de sate, orașe, latifundii și teritorii din ținutul lor de dominație. Iar impulsul datorită căruia seniorul unei mari proprietăți funciare încearcă să-și doteze fiii și fiicele este aproximativ același în toate cazurile. Făcând în totalitate abstracție de posibila preferință a seniorului pentru unul dintre copiii săi mai mici, dotarea acestora conform stării contribuie la menținerea și afișarea standardului social al casei și – cel puțin în aparență, cel puțin pentru observatorul superficial – la sporirea șanselor de deținere a puterii și de asigurare a durabilității casei. Separarea posesiunilor și a funcțiilor de dominație în favoarea membrilor familiei pune adesea în pericol tocmai puterea și durata de existență a casei și este un fapt care s-a impus în conștiința principilor abia după o lungă serie de experiențe relativ dureroase. Abia Ludovic XIV aplică în Franța învățămintele trase în urma unor asemenea experiențe. Acesta a dovedit o asprime implacabilă în a ține – prin orice mijloace – la distanță de orice funcție de dominație și chiar de orice poziție independentă de putere pe toți membrii casei sale, inclusiv pe moștenitorii tronului.

9. La începutul acestei linii de dezvoltare, în faza timpurie în care proprietățile casei Capetingilor abia dacă sunt cu ceva mai însemnate decât ale numeroaselor familii de războinici din țară devine evident pericolul pe care îl implică orice divizare a acestor posesiuni. Amenințarea directă constituită de familiile feudale învecinate nu conține. Acest fapt determină în cadrul familiei obligația ca oamenii să fie uniți, așa cum impune să fie menținute unificate și posesiunile. Desigur, în orice familie există certuri, neînțelegeri, în această societate luptele fiind frecvente. Dar totodată întreaga familie, sau cel puțin o parte a ei, contribuie la apărarea proprietăților casei și – după caz – la extinderea lor. Posesiunea relativ mică a familiei regale, comparabilă cu a oricărei alte case de războinici, este în esență autarhică; nu deține o pondere socială proprie, evidentă; are, în realitate, în foarte mare măsură, caracterul unei mici întreprinderi de familie. Frații, fiii, mamele și soțiile șefilor de familie, în funcție de calitățile lor personale și de conjunctura respectivă, au un cuvânt de spus în gestionarea afacerilor. Dar nimănui nu i-ar da prin minte să desprindă o parte însemnată a posesiunilor aflate în proprietatea casei pentru a o lăsa moștenire unui anumit membru al familiei, de care acesta să dispună ca de proprietatea sa individuală. Fiii cei mici ai șefului familiei primesc uneori câte o mică posesiune sau obțin o proprietate prin căsătorie; dar ocazional ne este dat să aflăm de unul sau altul dintre fiii mai mici ai casei regale că a fost nevoit să ducă o viață neîndestulată.

Faptul acesta se modifică cu atât mai decisiv cu cât devine mai bogată casa regală; când casa Capetingilor a ajuns în cele din urmă cea mai înstărită familie din întregul teritoriu sau chiar din întreaga țară, nu se cade ca fiii mai mici ai casei să fie lăsați să trăiască precum cavalerii mărunți. Respectabilitatea casei regale pretinde ca toți membrii săi, inclusiv fiii și fiicele mai mici, să obțină o dotă conformă cu starea lor, și anume un ținut mai mare sau mai mic, pe care să-l stăpânească și din veniturile căruia să poată trăi. În plus, acum, când Capetingii se ridică prin proprietate și putere cu mult deasupra majorității familiilor din țară, pericolul divizării posesiunilor casei nu se mai face resimțit atât de direct. Astfel, o dată cu extinderea domeniului capețian crește evident și dimensiunea posesiunilor atribuite în apanaj copiilor mai mici ai regelui. Pe această nouă bază începe dezintegrarea.

Ludovic VI cel Gros îi lasă fiului său Robert comitatul nu foarte mare Dreux. Filip August, bărbatul care realizează prima ascensiune semnificativă a Capetingilor, reușește să mențină cu o mână de fier posesiunile pentru care s-a luptat din greu; singura pe care o transmite este micul teritoriu St.-Riquier, acordat ca zestre surorii sale.

Ludovic VIII face deja în testamentul său mențiunea cu privire la faptul că o serie de comitate, și anume Artois, Poitiers, Anjou și Maine, deci părți considerabile ale proprietății de familie, chiar dacă nu este atinsă proprietatea de bază, vor trece în apanajul fiilor săi.

Ludovic IX le dă fiilor săi în apanaj Alençon, Perche și Clermont; Filip III își înzestrează unul dintre fiii mai mici cu comitatul Valois. Dar Poitiers, Alençon și Perche revin din nou în posesia casei Capetingilor atunci când posesorii princiari ai acestora mor fără să lase urmași pe linie bărbătească.

În anul 1285, cinci comitate, Dreux, Artois, Anjou, Clermont și Valois, au fost desprinse de proprietățile casei și date în apanaj, în timp ce în anul 1328, la moartea lui Carol cel Frumos, numărul acestora crescuse la nouă.

Atunci când Filip de Valois moștenește proprietățile domeniale și coroana Capetingilor, apanajele casei sale, Valois, Anjou și Maine, sunt din nou reunificate cu marea posesiune a familiei aflate pe tron. O dată cu moartea unui alt Valois, comitatul Chartres revine din nou printre domeniile coroanei. Filip însuși reușește să dobândească de asemenea câteva domenii mai mici, printre acestea aflându-se Montpellier, pe care îl cumpără de la regele insulei Mallorca. Îndeosebi sub domnia lui reintră în posesia Capetingilor ținutul Dauphiné; în felul acesta avansează imens expansiunea spre est a Capetingilor, dincolo de granițele tradiționale ale Imperiului Franc de Apus, spre fostul teritoriu al Lotharingiei – o expansiune pe care o inițiase încă Filip cel Frumos, prin achiziționarea arhiepiscopatului Lyon și printr-o mai strânsă asociere cu orașele episcopale Toul și Verdun.

Felul în care Dauphiné ajunge în posesia seniorilor parizieni nu este mai puțin relevant pentru raportul dintre forțele centralizatoare și descentralizatoare ale acelor timpuri decât pentru semnificația apanajelor. Dauphiné a făcut parte din acel imperiu burgund sau arlezian, întemeiat în perioada de interregn lotharingian la est de Rhône și de Saône. La moartea unicului său fiu, ultimul domnitor, Hubert II, îl lasă testamentar, sau mai degrabă îl vinde, moștenitorului casei Capetingilor, punând o serie de condiții. Printre acestea se numără și plata considerabilelor sale datorii, precum și prevederea ca cel de-al doilea născut dintre copiii lui Filip, nu primul, să obțină Dauphiné. Evident, posesorul ținutului Dauphiné dorește să atribuie pământul său cuiva care este suficient de bogat pentru a putea achita sumele de care are el nevoie; transmițând teritoriul domnitorilor Franciei, îl protejează totodată de a deveni, după moartea sa, obiect de litigiu între alți vecini, căci regii parizieni sunt destul de puternici ca să-și apere proprietățile. Iar acesta nu este cu siguranță singurul exemplu pentru forța de atracție pe care o exercită imensa putere a dinastiei Capetingilor asupra vecinilor mai slabi; tendința de a căuta protecție, manifestată de cei mai slabi, este de asemenea un factor care stimulează și face să se dezvolte procesul de centralizare și de monopolizare, o dată ce acesta a atins o anumită treaptă.

Totodată, bătrânul domnitor rămas fără moștenitor dorește în mod vizibil să împiedice ca ținutul său, Dauphiné, să-și piardă integral autonomia o dată cu trecerea în proprietate franceză. De aceea, pretinde ca ținutul să-i fie dat în apanaj celui de-al doilea fiu al regelui; de această condiție se leagă în mod evident așteptarea ca ținutul să fie menținut ca un domeniu aparte, independent. În această direcție încep într-adevăr la acea vreme să se dezvolte tot mai evident ținuturile date în apanaj.

Filip de Valois nu respectă însă înțelegerea. El îi transmite ținutul Dauphiné nu fiului său cel mic, ci primului său născut, Ioan, moștenitorul tronului, și își motivează hotărârea[90] prin faptul că a „luat în considerație faptul că Dauphiné se află la graniță, că este necesară în Dauphiné o stăpânire bună și puternică pentru apărarea și securitatea regatului, iar dacă ar proceda în alt fel, s-ar putea ivi mari pericole pentru viitorul regatului". Pericolul separării unor ținuturi date ca moștenire fiilor mai mici este deci la acea vreme relativ clar recunoscut; o serie întreagă de afirmații îl confirmă. Dar necesitatea de a se îngriji cu demnitate de fiii mai mici continuă să existe pentru rege. Nu i-a dat fiului său mai mic ținutul Dauphiné din motive de securitate; în schimb, îi dă ducatul Orléans și o serie întreagă de comitate.

Iar primul său născut, Ioan cel Bun, acel bărbat căruia îi revine Dauphiné, care la moartea tatălui său devine rege al întregului ținut, va merge mult mai departe, împărțind cu ambele mâini. Inițial, înstrăinează din domeniile sale două comitate, apoi patru subcomitate.

Îl înzestrează pe cel de-al doilea fiu al său, Ludovic, dându-i Anjou și Maine, fiul său cel mic primește comitatul Poitiers, apoi Mâcon. Urmează alte donații și mai importante.

10. Ioan cel Bun a urcat pe tron în 1350. Încă din vremea predecesorului său reizbucniseră tensiunile latente dintre cele două unități majore de dominație și cele mai puternice case de războinici din ținuturile rezultate în urma Imperiului Franc de Apus. În 1337 a început acel șir de conflicte militare cunoscute sub denumirea de „Războiul de o sută de ani". Plantageneții, domnitorii insulari, nu mai pot întreprinde nici un fel de alte expansiuni pe continent; chiar și asupra posesiunilor lor continentale de până atunci planează o veșnică amenințare, cât timp nu reușesc să distrugă dominația Capetingilor și să împiedice formarea unei alte puteri conducătoare puternice pe continent. De asemenea, este valabil reversul, în sensul că pentru regii de la Paris posibilitățile de expansiune sunt în continuare foarte limitate, poziția lor predominantă fiind în permanență amenințată câtă vreme insularii nu au fost înfrânți în luptă sau cel puțin alungați de pe continent. Aceasta este inevitabilitatea strictă a unei situații concurențiale autentice, care asmute una împotriva celeilalte cele două case, împreună cu oamenii dependenți de ele, și care – datorită faptului că multă vreme nici unul dintre factorii beligeranți nu reușește să-l înfrângă pe celălalt în mod decisiv – va face ca lupta să dureze timp îndelungat.

Pentru început, regii parizieni sunt în dezavantaj din motive variate. În 1356, în bătălia de la Poitiers, Ioan cel Bun cade prizonier al principelui de Wales, moștenitorul tronului Angliei, și este trimis în Anglia. De îndată pe teritoriul său, condus acum în calitate de regent de moștenitorul tronului, care nu a împlinit încă douăzeci de ani, delfinul Carol, izbucnesc tensiunile latente: revoluție la Paris, răscoale țărănești, jafuri ale cavalerilor în țară. Trupele engleze, aliate cu un alt urmaș al casei Capetingilor, cu posesorul fostelor ținuturi date în apanaj, regele Navarrei, ocupă mari teritorii din Franța de vest, ajungând până în zona Parisului. Pentru a fi eliberat, Ioan cel Bun încheie un tratat cu Plantageneții și cu aliații acestora, lăsându-le din nou întregul teritoriu continental, de care dispusese Richard Inimă de Leu la sfârșitul secolului al XII-lea. Dar stările generale ale ținutului francez de dominație, convocate de delfin în anul 1356, declară că tratatul nu poate fi acceptat, nici pus în aplicare; singura reacție demnă ar fi un război. Iar acesta este fără îndoială o expresie a faptului cât de puternică a devenit în cadrul marii posesiuni de familie a moștenitorilor capeții acea interdependență, acea pondere proprie și acel interes propriu al celor dominați, care vor priva încetul cu încetul funcția monarhică de caracterul de monopol privat. Dar această dezvoltare se află în fază incipientă. Lupta izbucnește din nou, iar tratatul de la Brétigny, încheiat la 1359

în mod provizoriu, este ceva mai avantajos pentru Valois decât primul, încheiat chiar de Ioan în Anglia. În orice caz, cam un sfert din ceea ce deținuse anterior Filip cel Frumos le este cedat Plantageneților, îndeosebi la sud de Loire, și anume Poitou, Saintonge, Aunis, Limousin, Périgord, Quercy, Bigorre și câteva alte teritorii, care formează, împreună cu posesiunile engleze mai vechi din Guyenne, principatul Aquitania; mai departe, la nord, Calais, comitatele Guînes, Ponthieu și Montreuil-sur-Mer; în locul celor patru milioane, care fuseseră promise prin tratatul de la Londra, pe lângă aceste teritorii se adaugă trei milioane de taleri de aur, bani de răscumpărare pentru rege. El însuși un brav bărbat, cu spirit cavaleresc, se întoarce din prizonierat fără a înțelege amploarea efectelor acestei înfrângeri. Comportamentul său în această situație dovedește clar în ce măsură el continuă să fie unica autoritate cu drept de a dispune de întregul teritoriu care îi rămâne, care va deveni ulterior „Franța", un stat și o națiune. Simte că acum casa sa trebuie să-și etaleze strălucirea. Complexul de inferioritate al înfrângerii îl împinge la supralicitarea propriului prestigiu. Găsește că demnitatea și strălucirea casei sale nu-și pot afla o expresie mai bună decât prin faptul că la ratificarea tratatului de pace figurează toți fiii săi în calitate de duci. Unul dintre primele acte după reîntoarcerea sa din prizonierat este astfel formarea unor ducate compuse din teritorii ale domeniului său, date în apanaj fiilor săi. Primul său născut este deja duce de Normandia și delfin, cel de-al doilea, Ludovic, este numit duce de Anjou și Maine; următorul, Ioan, obține ducatul Berry și ținutul Auvergne; iar ultimul, Filip, primește Touraine. Acestea se petreceau în anul 1360.

Un an mai târziu, în 1361, moare, la vârsta de cincisprezece ani, ducele de Burgundia. Se căsătorise cu doi ani înainte cu Margareta, fiica și unica moștenitoare a contelui de Flandra; dar moare fără urmași. Există acum un mare ținut care, o dată cu moartea imprevizibilă a tânărului duce, rămâne fără stăpân; nu doar ducatul Burgundiei face parte din teritoriu, ci și comitatele Boulogne și Auvergne, iar dincolo de granițele tradiționale ale Imperiului Franc de Apus, comitatul Burgundiei, ținutul Franche-Comté, și multe altele. Ioan cel Bun emite pretenția, pe baza unor relații de rudenie ceva mai complicate, asupra întregii posesiuni. Nu există nici un contrapretendent, iar în anul 1363 îl înzestrează cu acesta pe fiul său cel mic, Filip, pe care îl iubește în mod deosebit și care a luptat cu bravură alături de el în bătălia de la Poitiers și l-a urmat în prizonierat. I-l dă în apanaj în locul ținutului Touraine, declarând că ține seama de faptul că „suntem obligați prin firea lucrurilor să le dăm copiilor noștri atât de mult încât aceștia să poată menține strălucirea originii lor la mare cinste și nutrind convingerea că trebuie să-l răsplătim cu dărnicie îndeosebi pe acela ale cărui virtuți impun o astfel de atitudine"[91].

Atât existența acestor apanaje cât și motivarea lor ne dovedesc cât se poate de neechivoc până la ce grad și în vremea aceea puterea teritorială franceză continuă să dețină caracterul unei posesiuni de familie; dar demonstrează totodată în ce fel este impulsionată fragmentarea. Cu siguranță că în epocă sunt deja în acțiune tendințe puternice în direcția contrară, tendințe care restrâng caracterul privat sau domenial al stăpânirii; despre acele grupări care reprezintă la curte această tendință contrară vom discuta în continuare. Cu siguranță, în mare măsură ține de caracterul personal, de destinul individual al lui Ioan cel Bun faptul că și-a dotat cu generozitate toți fiii, vlăstare de os domnesc, de dragul prestigiului de familie. Dar această tendință nu depinde mai puțin de acutizarea situației concurențiale, a cărei expresie este Războiul de o sută de ani și care, după înfrângerea Capetingilor, abia determină o etalare deosebit de insistentă a bogăției de care dispun moștenitorii familiei. În orice caz, sub Ioan se amplifică doar o tendință specifică a marii posesiuni familiale, căreia, de la o anumită dimensiune a posesiunilor, nici unul dintre reprezentanții precedenți ai casei Capetingilor nu i s-ar fi putut sustrage. Urmările ei sunt evidente.

Când Ioan cel Bun moare, nimeni nu se mai poate îndoi de existența și ocuparea efectivă a funcției centrale, în ciuda slăbiciunii regelui și a înfrângerilor înregistrate. Aceasta constituie o anumită expresie a faptului că puterea domnitorului central se întemeia în acea epocă atât pe funcția sa socială cât și pe cea de conducător de oști. Delfinul, un bărbat firav la trup, dar inteligent, pe care vitregiile tinereții îl înzestraseră cu o anumită experiență de viață, ajunge la tron sub numele de Carol V. Este stăpânul tuturor posesiunilor pe care le lăsase tratatul de la Brétigny moștenitorilor capețieni, prin urmare și al ținuturilor acordate în apanaj. Dar dacă analizăm în amănunțime distribuția dominației, recunoaștem clar cum sub vălul suveranității monarhice tendințele centrifuge au dobândit din nou amploare. Din nou în ținutul de dominație al Capetingilor se prefigurează o serie de formațiuni teritoriale, care tind mai mult sau mai puțin evident la autonomie și care se află în situație concurențială. Ceea ce conferă particularitatea acestei situații concurențiale în cadrul ținuturilor rezultate în urma Imperiului Franc de Apus este faptul că aproape toți participanții sunt ei înșiși urmași ai Capetingilor. Este vorba – făcând abstracție de puținele excepții – de persoane care au beneficiat de un apanaj sau de urmașii acestora, care acum se confruntă ca potențiali concurenți sau rivali. Există cu siguranță seniori teritoriali și mai mari, care nu sunt sau, în orice caz, nu direct, membri ai casei regale. Dar nu reprezintă în lupta pentru supremație factori de primă mărime.

Printre aceștia se numără, în vremea lui Ioan cel Bun, în primul rând Carol cel Rău, rege al Navarrei. Tatăl său, Filip de Evreux,

era nepotul lui Filip III, ai cărui unchi au fost Filip cel Frumos și Carol de Valois; mama sa era nepoata lui Filip cel Frumos și fiica lui Ludovic X; el însuși este totodată ginerele lui Ioan cel Bun. Pe lângă Navarra, teritoriul aflat în Pirinei, îi aparține o serie de ținuturi ale domeniului capețian, date în apanaj de-a lungul timpurilor, îndeosebi comitatul Evreux și părți ale ducatului Normandiei. Posesiunea sa se întinde amenințător până în apropierea Parisului.

Carol cel Rău de Navarra este unul dintre primii reprezentanți ai luptei ce se dă între membrii casei Capetingilor, beneficiari ai unor apanaje, pentru supremație în teritoriul franc de apus, și în cele din urmă pentru coroană. Este aliatul principal al Plantageneților de pe continent în prima fază a Războiului de o sută de ani. O vreme, în timpul acestui război, este comandantul militar al Parisului (1358); chiar și cetățenii orașului, chiar Etienne Marcel se află temporar de partea sa; și nu pare a fi foarte departe de a-și îndeplini visul, și anume de a smulge coroana imperială de la celălalt moștenitor al Capetingilor. Apartenența sa la casa domnitorului central îi oferă impulsuri în această direcție, mijloacele de putere și anumite pretenții, ceea ce n-ar fi cazul cuiva care n-ar aparține de aceasta.

Plantagenetul cu care s-a aliat, Eduard III, este, de asemenea, chiar dacă numai pe linie maternă, o rudă foarte apropiată a Capetingilor. Și el este nepot al lui Filip III, al lui Filip cel Frumos și al lui Carol de Valois; mama sa a fost fiica lui Filip cel Frumos, nepoată a lui Carol de Valois, iar el este în aceeași măsură înrudit cu Capetingii ca și regele Franței, Ioan cel Bun, nepot al lui Carol de Valois.

La nord de ținutul continental al Plantageneților se află acele teritorii pe care Ioan cel Bun le dăduse fiilor săi mai mici, și anume teritoriile lui Ludovic, duce de Anjou, Ioan, duce de Berry, și ale lui Filip cel Semeț, duce de Burgundia, apoi teritoriile lui Ludovic, duce de Bourbon. Și acesta este un vlăstar al dinastiei Capetingilor; provine din linia unui frate al lui Filip III, Robert, conte de Clermont, care a luat-o în căsătorie pe moștenitoarea Bourbonilor, Beatrice; mama sa este o Valois, sora sa fiind soția lui Carol V; iar el însuși este pe linie maternă un unchi al lui Carol VI, precum ducii de Anjou, Burgundia și Berry pe linie paternă. Aceștia sunt protagoniștii principali ai tensiunilor și luptelor din vremea lui Ioan cel Bun, Carol V și Carol VI. Făcând abstracție de Plantageneți și de Bourboni, cu toții sunt posesori ai unor ținuturi din moștenirea Capetingilor primite în apanaj, care luptă la rândul lor pentru mărirea puterii casei lor și în cele din urmă pentru supremație.

Centrul de greutate din cadrul acestor tensiuni înclină inițial, sub domnia lui Carol V, în favoarea reprezentantului casei de Valois, aflat pe tron. Când acesta moare, fiul și urmașul său nu are decât doisprezece ani. Aici, ca întotdeauna, circumstanțele – care, raportate la dezvoltarea de ansamblu, sunt doar niște accidente – favorizează

anumite tendințe existente în alcătuirea societății. Tinerețea și slăbiciunea reprezentantului familiei de Valois aflat pe tron permit consolidarea forțelor centrifuge, care se află de mult timp în plină ascensiune, și izbucnirea tensiunilor latente.

Carol V înglobase definitiv ținutul Dauphiné în domeniile casei sale; adusese din nou în posesia lui ținuturile normande ale regelui de Navarra, ca și o serie de alte ținuturi date în apanaj, ca ducatul Orléans și comitatul Auxerre. La moartea sa există șapte mari seniori feudali în țară, care provin din linia lui Ludovic cel Sfânt, așadar urmași ai casei Capetingilor; sunt numiți în acea vreme „princes des fleurs de lis"; iar acum – făcând abstracție de o serie de seniori mici și mijlocii, care au încetat să mai joace un rol independent în luptele pentru putere[92] – nu mai există decât două mari case pe lângă Plantageneți, ai căror membri nu sunt în linie directă, deci pe linie bărbătească, urmași ai casei Capetingilor, ducii de Bretagne și conții de Flandra. Dar contele de Flandra nu are la vremea aceea decât un singur moștenitor, și anume o fiică. În jurul faptului de a o lua în căsătorie și de a deveni implicit viitorul proprietar al Flandrei se stârnește după moartea tânărului duce de Burgundia, căruia îi fusese inițial promisă, inevitabila luptă concurențială dintre Plantageneți și moștenitorii casei Capetingilor. În cele din urmă, după numeroase negocieri, purtate cu ajutorul șefului dinastiei de Valois, Carol V, mâna fiicei moștenitoare a Flandrei revine fratelui mai tânăr al acestuia, Filip, care devenise prin dispoziția tatălui său duce de Burgundia. Căsătoriile se încheie la nivelul marilor seniori feudali exclusiv din rațiuni pe care astăzi le-am numi „de afaceri", sub aspectul măririi posesiunilor și sub presiunea luptelor concurențiale teritoriale. Filip cel Semeț unifică deci după moartea contelui de Flandra posesiunile acestuia cu Burgundia; iar din vechile mari case feudale acum nu se mai menține pe continent decât casa ducilor de Bretagne. În locul acestui strat mai vechi însă și din ramificațiile colaterale ale casei Capetingilor și ale posesiunilor domeniale ale Capetingilor a apărut un cerc mai nou, restrâns, de seniori teritoriali și de posesiuni teritoriale, împinse una împotriva celeilalte prin mecanismul luptelor concurențiale teritoriale și pentru supremație. Constrângerile care, corespunzător interrelaționării și diferențierii funcțiilor puțin diversificate, se constituie ca o amenințare în orice societate dominată de o economie naturală, și îndeosebi în orice societate războinică dominată de o economie naturală, amenință existența monopolului de dominație și de posesiune asupra unor teritorii mari și împing la dezintegrarea posesiunilor, la consolidarea forțelor centrifuge, făcându-se resimțite noi constrângeri. Încă o dată se realizează unul dintre acele impulsuri spre fragmentare, care au condus cu secole în urmă la dezintegrarea dominației carolingiene, apoi la orânduirea societății feudale din secolul al XII-lea. Din nou oamenii cărora un domnitor central le-a

dat pământuri din posesiunea sa cea mare înclină să devină independenți sau autonomi și concurenți ai casei centrale, slăbite la acea vreme. Dar posibilitatea de a aborda lupta concurențială a fost acum redusă la puținii urmași ai casei centrale inițiale, un semn evident al faptului cât de mult se schimbase între timp în câmpul social structura relațiilor umane, cât de mult rețeaua socială devenise, cel puțin în sectorul său agrarian, un sistem cu șanse închise.

11. Rivalitatea dintre cei mai puternici „princes des fleurs de lis" iese de îndată în evidență după moartea lui Carol V în lupta pentru regență și pentru tutela nevârstnicului moștenitor al tronului. Carol V îl numise regent pe fratele său Ludovic, duce de Anjou, iar ca tutori pe fratele său Filip, duce de Burgundia, și pe cumnatul său Ludovic, duce de Bourbon. În mod evident, acesta a fost singurul lucru pe care îl putea face pentru a nu permite ca întreaga putere să fie acaparată de o singură persoană. Dar chiar întreaga putere este idealul la care aspiră Ludovic de Anjou și, în esență, și Filip. Își doresc să unifice calitatea de tutore cu regența. Iar disputele între membrii rivali ai casei regale se desfășoară de-a lungul întregii domnii a lui Carol VI, care posedă în mică măsură o putere proprie de decizie și care decade în cele din urmă într-un soi de demență.

Personajele principale în lupta pentru preponderență, purtată de rudele regelui, se schimbă adeseori. Locul lui Ludovic de Anjou, cel mai puternic rival al ducelui de Burgundia, este luat într-o anumită fază a luptei de către fratele mai tânăr al lui Carol VI, Ludovic, care dispune de apanajul asupra ducatului de Orléans. Dar oricât s-ar schimba protagoniștii, constrângerile de interdependență care îi îmboldesc se mențin constante: mereu se află doi sau trei bărbați în cercul concurențial, încă de pe acum foarte restrâns, care se înfruntă, dintre care nici unul nu vrea să accepte – și nici nu poate accepta, fără ca acest fapt să nu constituie o amenințare existențială pentru sine – ca unul dintre ceilalți să devină mai puternic decât el însuși. Aceste lupte concurențiale între rudele de rang imperial se înscriu însă în mod necesar în marile dispute ale timpului, care sunt departe de a fi fost decise, în divergențele cu Plantageneții, ale căror diverse ramuri se implică, sub presiunea unor mecanisme asemănătoare, în divergențe de același tip.

Trebuie să ne imaginăm situația acestor aparținători ai casei regale: toată viața s-au situat în plan secund sau terț. Au însă adeseori sentimentul că ar fi putut fi purtători mai buni și mai puternici ai coroanei regale decât acel bărbat care este moștenitorul legitim al coroanei și al domeniului principal. Între ei și scopul pe care îl urmăresc nu se află adesea decât o singură persoană, eventual două sau trei. Nici nu ducem lipsă de exemple în istorie pentru situația când doi sau mai mulți asemenea bărbați mor unul după altul, eliberând astfel calea pentru următorul situat în linia ce duce spre tron. Dar de

cele mai multe ori calea spre această poziție traversează lupte dure cu rivalii. Cel mai puțin puternic nu reușește în această vreme și în această sferă aproape niciodată să acceadă la tron dacă provine dintr-o linie colaterală a casei respective, oricât de justificată ar fi pretenția sa. În majoritatea cazurilor, există altcineva în epocă care să-i conteste dreptul; pretenția contestatarului poate fi mai puțin întemeiată, cu toate acestea va avea câștig de cauză dacă este mai puternic. Astfel, cei mai apropiați de tron, care oricum în aceste vremuri sunt seniori ai unui teritoriu mai mare sau mai mic primit în apanaj, sunt preocupați, după posibilități, să-și creeze puncte de sprijin, să le consolideze pe cele existente, să-și mărească proprietățile, veniturile și puterea. Dacă nu reușesc să urce la tron în mod direct, cel puțin domnia lor să nu fie mai puțin bogată, mai puțin puternică și mai puțin fastuoasă decât cea a rivalilor, ba – dacă este cu putință – chiar mai strălucitoare decât cea a regelui, care, în cele din urmă, nu este altceva decât cel mai mare dintre rivali și concurenți.

Aceasta este situația și atitudinea celor mai apropiate rude ale lui Carol VI, o persoană slabă, a unchilor săi – nu a tuturor, ci a câtorva dintre aceștia –, apoi și a fratelui său. Cu anumite modificări, cu tot mai puține șanse deținute de cei de rang secund și terț, atitudinea, situația și tensiunile legate de urcarea pe tron datorită celor mai diverse înzestrări individuale se reproduc până în acele vremuri, în care, o dată cu Henric de Navarra, pentru ultima oară un senior teritorial relativ mic devine rege al Franței; după cum am mai spus, urme ale acestor tendințe se întâlnesc până în vremea lui Ludovic XIV.

Cea mai puternică persoană în lupta concurențială a acestor „princes des fleurs de lis" este Filip cel Semeț, fiul cel mic al lui Ioan cel Bun. Deține în apanaj pentru început doar ducatul Burgundiei; apoi îl unifică – în esență, pe baza căsătoriei sale –, cu comitatele Flandra, ținutul Artois, comitatul Nevers și baronia Doncy. Cel de-al doilea fiu al său, Antoine, duce de Brabant și senior al ținutului Antwerpen, devine prin căsătorie duce de Luxemburg; fiul acestuia se căsătorește cu moștenitoarea ținutului Hainaut. Aceștia reprezintă primii pași ai seniorilor burgunzi pe calea spre expansiune, de întemeiere a unei domnii solide în ținutul Olandei de azi, care cel puțin în parte se situează în afara zonei de influență a regilor parizieni.

În mod asemănător se comportă fratele lui Carol VI, Ludovic, cel mai înverșunat dușman al lui Filip cel Semeț în lupta pentru supremație în Franța. Ambii consolidează considerabil puterea propriei lor case, fapt ce nu va fi lipsit de urmări. Ludovic obține pentru început în apanaj ducatul Orléans, care, sub domnia lui Carol V, după moartea unchiului acestuia, Filip V de Orléans, fusese din nou reunit cu domeniile coroanei.

Apoi Ludovic obține trei sau patru comitate și posesiuni mai mari în Champagne. Dobândește în continuare – cu ajutorul zestrei

considerabile a soției sale, Valentina Visconti – mai multe comitate, printre care și comitatul Blois, pe care îl achiziționează. În cele din urmă, îi revine de pe urma soției comitatul Asti și posedă dreptul succesoral asupra câtorva teritorii italiene. Burgunzii se extind spre Olanda, iar dincolo de Orléans spre Italia. În cadrul ținuturilor formate în urma Imperiului Franc de Apus, s-au consolidat în mod considerabil raporturile de proprietate; mari părți ale acestui teritoriu se află în posesia dinastiei londoneze, altele în stăpânirea dinastiei de la Paris; nici măcar un „prince des fleurs de lis" nu se poate afirma printre aceștia, nu poate să concureze în una sau alta dintre luptele pentru supremație, dacă nu-și alcătuiește un puternic domeniu propriu. Ca și odinioară în luptele pentru eliminare sau pentru supremație, purtate în cadrul amplei feudalități postcarolingiene, tensiuni asemănătoare îi impulsionează pe indivizii din cercul concurențial cu mult mai limitat, format din marii seniori teritoriali capețieni, să întreprindă expansiunea ținuturilor lor, dintr-o necesitate constantă de a poseda *mai mult*. Dar printre mijloacele expansioniste de acum, căsătoria, moștenirea și achiziția joacă un rol cel puțin la fel de important precum războaiele și luptele. Nu doar dinastia Habsburg se extinde extrem de mult prin căsătorie. Din moment ce în această societate se formaseră unități de posesiune relativ mari, cu un potențial militar corespunzător de mare, indivizii, casele de războinici care continuă în aceste vremuri să aspire la ascensiune, își pot asuma acest risc doar dacă dispun de o posesiune teritorială cu un potențial militar apt pentru concurență. Acest fapt demonstrează cât de puternic s-au diminuat în acele vremuri, în sfera marilor proprietari latifundiari, posibilitățile concurențiale, cum structura tensiunilor interumane impulsionează formarea monopolurilor de putere în ținuturile mai mari.

Ținutul franco-englez continuă în acest timp să fie un sistem teritorial interdependent. Orice modificare a puterii sociale în favoarea sau în defavoarea uneia dintre casele rivale le afectează mai devreme sau mai târziu pe celelalte și astfel echilibrul întregului sistem. În orice moment se poate afirma relativ precis unde se află în cadrul acestuia tensiunile mai importante sau mai puțin importante. Repartizarea centrelor de greutate și dinamica acestora, curba lor evolutivă, poate fi trasată relativ precis. Astfel trebuie privit și Războiul de o sută de ani, nu doar ca o interacțiune a unor indivizi, a unor principi ambițioși – deși are și această trăsătură –, ci ca o descărcare inevitabilă într-o societate plină de tensiuni, alcătuită din posesiuni teritoriale de o anumită mărime, ca luptă purtată de casele rivale în cadrul unui sistem interdependent de unități de dominație, ce deține un sistem de echilibru foarte labil. Dinastiile de Paris și de Londra, două linii colaterale ale fostelor case monarhice, cea de Valois și de Lancaster, reprezintă prin dimensiunea proprietății lor și prin

potențialul lor militar cele două rivale principale. Aspirația, cel puțin cea a domnitorilor londonezi – ocazional și a celor parizieni – se îndreaptă către unificarea sub aceeași dominație a teritoriilor formate din teritoriul franc de apus, cele continentale și regatul insular lărgit. Abia pe parcursul acestor lupte devine evident în mod inechivoc ce mare este rezistența în starea de dezvoltare socială respectivă, care se opune cuceririi militare și mai ales unificării sub aceeași domnie și același aparat de dominație a unui ținut atât de mare și de dispersat. Nu putem ocoli integral întrebarea dacă la acest nivel de dezvoltare socială ar fi fost posibilă realizarea sub conducerea regilor de la Londra a unui monopol de dominație și integrarea durabilă a ținuturilor continentale și insulare, chiar după totala înfrângere a casei de Valois de către regii insulari și aliații acestora. Dar oricare ar fi fost situația, inițial concurează casele de Paris și de Londra pentru supremația în același teritoriu, iar toate celelalte tensiuni concurențiale, îndeosebi tensiunile dintre diferitele ramuri ale casei de Paris, se cristalizează în jurul tensiunii principale din întregul sistem teritorial; astfel, de exemplu, dinastia burgundă de Valois se află în lupta centrală ba de o parte, ba de cealaltă.

Dar adâncirea diferențierii funcțiilor și a interdependenței supralocale nu determină doar ca diversele unități de dominație din societatea teritorială extinsă a societății france de apus să se raporteze mai clar unele la altele ca aliați sau dușmani. Mai puțin marcat, dar totuși imposibil de ignorat în aceste vremuri, se remarcă și interdependențele și mutațiile echilibrului teritorial pe cuprinsul întregului spațiu al Europei apusene. Societatea teritorială franco-engleză devine treptat, pe parcursul interdependenței în creștere, tot mai pronunțat un subsistem în cadrul cuprinzătorului sistem european de țări. În Războiul de o sută de ani, interdependența în creștere a unor spații ample, care nu a fost cu siguranță nicicând cu totul absentă, iese clar în evidență. Principii germani și italieni își aruncă deja în lupta pentru puterea conducătoare în cadrul sectorului anglo-francez interesele și puterea lor socială, chiar dacă inițial joacă mai mult rolul unor figuri marginale. Se anunță aici ceea ce câteva secole mai târziu, pe parcursul Războiului de treizeci de ani, va ieși în evidență cu mult mai clar: continentul european în ansamblu începe să devină un sistem interdependent de țări, cu o dinamică proprie a echilibrului și a centrelor de greutate, în cadrul căruia orice deplasare de putere traversează direct sau indirect fiecare unitate în parte, fiecare țară, fiecare rivalitate. Chiar și câteva secole mai târziu, în războiul dintre 1914 și 1918 – „Primul război mondial", cum avea să se numească –, se anunță felul cum tensiunile și deplasările de echilibru pe parcursul acelorași transformări ale interdependențelor afectează unități de dominație tot mai ample, care cuprind un spațiu mai vast, țări ce se întind pe mari teritorii. Percepem relativ vag, dacă ajungem vreodată

să le percepem, modul și etapele formării monopolurilor la care indică tensiunile unei asemenea interrelaționări mondiale, ca și rezultatul, unitățile de dominație mai mari, care se pot forma în cadrul unor asemenea lupte. Tot astfel se petrec faptele cu casele teritoriale și cu grupările de oameni implicate în Războiul de o sută de ani; de pe urma acestora fiecare unitate nu resimte decât amenințarea nemijlocită a ceea ce înseamnă mărimea sau expansiunea celorlalți pentru ea însăși; unitățile mari care se creează în aceste lupte treptat, Franța și Anglia, așa cum le cunoaștem, abia dacă există în conștiința celor care le formează, nu mai mult decât ar fi pentru noi unitatea politică „Europa".

Felul cum ajung să fie disputate în mod particular tensiunile dintre grupările și casele aflate în rivalitate, felul cum echilibrul înclină în lupta dintre actorii principali, adică între familia engleză de Lancaster, familia franceză de Valois și familia burgundă de Valois, ba într-o parte, ba în cealaltă, felul cum englezii acaparează o parte și mai mare a teritoriului francez și chiar titlul de rege al Franței, și cum, în cele din urmă, prin apariția Fecioarei din Orléans, toate forțele aliate cu casa franceză de Valois formează o rezistență încununată de succes, purtându-l la Reims pe regele cel firav pentru încoronare, apoi, ca învingător, înapoi la Paris, toate aceste fapte sunt tratate pe îndelete în alte studii.

Ceea ce se decide astfel este chestiunea dacă Londra și insula anglo-normandă, sau dacă Parisul și ținutul teritorial al domnitorilor Franciei aveau să devină centrul de cristalizare a ținutului ce a rezultat după Imperiul Franc de Apus. Decizia cade în favoarea Parisului. Dominația londoneză se va limita la teritoriul insular. Războiul de o sută de ani accelerează și definitivează ruptura dintre ținutul continental, care abia acum devine din nou „la France", și anume ținutul de dominație al domnitorilor Franciei, și ținutul de peste mare, care nu fusese anterior decât un teritoriu colonial al unor seniori teritoriali continentali. Acest război determină în primul rând o dezintegrare. Teritoriul insular, urmașii cuceritorilor continentali și localnicii au devenit o societate aparte, care își urmează propria cale, care își formează propriile instituții specifice de dominație și care dezvoltă o limbă mixtă, ca o entitate specifică de un tip nou. Nici unul dintre rivalii aflați în luptă nu a reușit să dobândească dominația asupra întregului teritoriu și să o mențină ca atare. Regii francezi și locuitorii teritoriilor lor au abandonat pretențiile de dominație asupra regatului insular; regii englezi au eșuat în tentativa de a-i învinge pe rivalii lor parizieni și de a întreprinde recolonizarea continentului. Atunci când locuitorii teritoriului lor au nevoie de noi pământuri, de noi ținuturi de colonizare, de noi piețe, trebuie să le caute de acum înainte mai ales în depărtări. Regii englezi sunt eliminați din jocul continental pentru supremație și pentru coroana franceză. Este un proces care nu

diferă prea mult de cel desfășurat secole mai târziu în societatea statelor teritoriale germane, o dată cu victoria Prusiei asupra Austriei. În ambele cazuri, datorită fragmentării, integrarea se limitează la un teritoriu mic, fiind în felul acesta mult facilitată.

Dar datorită faptului că englezii sunt alungați de pe continent, datorită faptului că regii Angliei sunt eliminați din lupta pentru supremația ținuturilor continentale, tensiunile și echilibrul acestui teritoriu se deplasează. Atât timp cât regii de la Londra și de la Paris, prin lupta lor pentru supremație, mențin într-o oarecare măsură un echilibru și atât timp cât situația concurențială dintre ei reprezintă axa principală a acestui sistem de tensiuni, rivalitățile dintre diferiții seniori teritoriali continentali nu au decât o semnificație secundară. Aceștia pot să contribuie în mod decisiv ca lupta principală să se hotărască în favoarea domnitorilor de la Paris sau a celor de la Londra; dar nu pot să determine în mod nemijlocit ca locul întâi să fie luat de vreun alt concurent.

O dată cu eliminarea englezilor, situația concurențială dintre diverșii seniori teritoriali continentali, îndeosebi rivalitatea dintre diferitele ramuri ale casei Capetingilor, devine tensiunea predominantă. La sfârșitul Războiului de o sută de ani nu fusese decis, sau în orice caz nu fusese definitiv decis, prin care dintre aceste ramuri și în cadrul căror hotare se va înfăptui integrarea teritoriilor continentale ale ținuturilor rezultate din Imperiul Franc de Apus, deci unificarea, integrarea pentru a forma o unitate mai mare. Iar luptele de eliminare vor continua în această direcție.

În ultimii ani ai lui Carol VII, pe lângă dinastia pariziană există din nou cel puțin opt mari case care se pot arunca în lupta decisivă pentru supremație; acestea sunt casele de Anjou, Alençon, Armagnac, Bourbon, Burgundia, Bretagne, Dreux și Foix. Fiecare din ele este reprezentată de mai multe linii; cea mai puternică este casa de Burgundia, care, sprijinindu-se pe Burgundia și pe Flandra ca nucleu al puterii lor domeniale, acționează cu mare îndârjire și determinare pentru a întemeia unul dintre cele mai mari domenii dinastice, situat între Imperiu și Franța, așa cum odinioară fusese Lotharingia. Lupta pentru supremație sau rivalitatea dintre Burgundia și regii de la Paris formează acum axa principală a acestui sistem de echilibru al teritoriilor feudale, din care, o dată cu victoria celor din urmă, se va forma în final „Franța". Pe lângă acestea, casa de Bourbon și cea de Bretagne se constituie ca centre de putere de mare însemnătate.

Cu excepția celei din urmă, a casei ducale de Bretagne, membrii tuturor caselor amintite sunt urmași sau rude ale unor persoane care s-au bucurat de apanaje, deci linii colaterale ale casei Capetingilor. Feudalitatea seniorială postcarolingiană s-a *„restrâns"*[93], dacă putem spune astfel, formând o feudalitate capețiană „princiară". Din luptele de eliminare a numeroaselor familii de războinici mai mari sau mai

mici din ținutul franc de apus s-a ridicat în calitate de învingător o singură casă. Fostul teritoriu al Imperiului Franc de Apus a devenit în totalitate proprietatea deținută monopolist de urmașii casei Capetingilor.

Dar pe parcursul generațiilor, familia, și o dată cu aceasta posesiunea teritorială acumulată, s-a divizat pe alocuri din nou; iar acum diferitele ramuri ale familiei își dispută supremația. Formarea de monopol nu se petrece atât de rectiliniu, cum poate să apară la prima vedere. Ceea ce observăm aici, în perioada de după Războiul de o sută de ani, nu reprezintă încă o concentrare deplină a prerogativelor princiare de control într-un singur loc și într-o singură mână, ci o treaptă pe calea spre monopolul absolutist.

Ceea ce s-a format în acest caz este starea unor concurențe foarte bine delimitate. Pentru toți cei care nu aparțin unei anumite familii în cadrul acestui teritoriu, șansa de a cuceri și de a poseda un teritoriu mai mare de dominație sau de a-l mări pe cel existent și de a participa astfel în continuare la luptele concurențiale și de eliminare a devenit deosebit de restrânsă.

VI. Faza finală a luptelor concurențiale libere și instaurarea definitită a monopolului monarhic

12. Ceea ce conferă aici procesului monopolist caracterul său aparte – și ceea ce observatorii, din epocile ulterioare, îndeosebi cei din secolul al XX-lea, privind retrospectiv, vor trebui să rețină în mod deosebit – este realitatea că funcțiile sociale, care s-au diferențiat în vremurile noastre, în aceste faze timpurii continuă să fie mai mult sau mai puțin nediferențiate. Am subliniat faptul că în poziția socială a marilor seniori feudali, a principilor, funcția celui mai bogat, a posesorului celor mai cuprinzătoare mijloace de producție ale ținutului respectiv, se împletește inseparabil cu puterea de control militară și judiciară. Funcțiile reprezentate în prezent de persoane și de grupări diferite, legate prin diviziunea muncii, de exemplu funcția unui mare latifundiar și funcția unui conducător administrativ, continuă la acea vreme să formeze în strânsă întrepătrundere un fel de posesiune privată. Această situație este explicabilă prin faptul că în societatea caracterizată predominant de economie naturală și agrariană pământul reprezintă cel mai important mijloc de producție – chiar dacă această stare de fapt înregistrează treptat un regres –, în timp ce în societatea de mai târziu mijloacele cele mai importante de producție vor fi banii, ca simbol al diferențierii funcțiilor. Dar, desigur, nu depinde în mai mică măsură de faptul că într-o fază ulterioară elementul cheie al fiecărui monopol de dominație, monopolul asupra exercitării forței fizice, militare, va forma pe cuprinsul unor ample teritorii o instituție socială mai solidă și mai stabilă, care, datorită

luptelor de secole, abia se dezvoltă încetul cu încetul în fazele premergătoare, și anume inițial sub forma unui monopol privat de familie.

Suntem obișnuiți să facem distincția între două sfere, cea „economică" și cea „politică", și între două tipuri de funcții sociale, cele „economice" și cele „politice"; înțelegem prin „economie" întreaga rețea de activități și instituții care servesc la producerea și la dobândirea unor mijloace de producție și de consum; dar când vorbim despre „economie" ni se pare totodată firesc că producerea și îndeosebi dobândirea mijloacelor de producție și de consum se petrec în mod normal fără amenințare și fără exercitarea forței fizice, militare. Nimic nu este mai puțin firesc. Pentru societățile de războinici ce trăiesc în cadrul economiei naturale – și nu doar pentru aceștia – sabia este un mijloc indispensabil, foarte la îndemână pentru obținerea mijloacelor de producție, iar amenințarea cu forța reprezintă un mijloc de producție indispensabil. Când diviziunea funcțiilor a avansat foarte mult, când s-a format, ca rezultat al unor lupte îndelungate, o administrație specializată de monopol, care își exercită funcțiile de dominație ca proprietate socială, când există un monopol centralizat și public de putere, ce se extinde asupra unui mare ținut, abia atunci luptele concurențiale pentru deținerea mijloacelor de consum și de producție se pot forma efectiv în condițiile suprimării în continuare a utilizării forței fizice; abia atunci există, în adevărata accepție a cuvântului, acel tip de economie pe care suntem obișnuiți să o denumim „economie", abia atunci apare acel tip de luptă concurențială pe care obișnuim să o numim „concurență".

Relația concurențială este un fenomen social mai cuprinzător și cu mult mai general decât devine evident atunci când sensul său este aplicat la structurile economice[94] și de obicei la structurile economice din secolele al XIX-lea și al XX-lea. O situație concurențială se realizează pretutindeni acolo unde mai multe persoane se străduiesc să dobândească aceleași oportunități, unde există mai multă cerere decât șanse pentru satisfacerea cererii, unde controlul asupra oportunităților se află sau nu în mâna unor monopoliști. Modalitatea specifică de concurență despre care am discutat aici, așa-numita „concurență liberă", este caracterizată prin faptul că cererea a numeroși indivizi este îndreptată asupra unor șanse de care încă nu dispune nimeni, care se află în afara intervalului concurențial al forțelor aflate în rivalitate. O asemenea fază de „concurență liberă" există în istoria a numeroase societăți, poate chiar în istoria tuturor societăților. Iar o „luptă concurențială liberă" se creează astfel, de exemplu, și atunci când în rândul mai multor indivizi, oarecum interdependenți, pământurile și șansele militare sunt repartizate atât de uniform, încât nici unul nu deține în mod evident cele mai multe oportunități, nici unul nu este mai puternic din punct de vedere social, deci în acea fază a

relațiilor dintre casele de războinici feudali, sau în acea fază a relațiilor interstatale, în care nici unul nu depășește intervalul de rivalitate și în care nu există încă pentru aceste relații un monopol centralizat și organizat de dominație. Totodată, o „luptă concurențială liberă" se creează în acest mod când șansele financiare sunt relativ uniform repartizate în beneficiul mai multor aliați interdependenți; în ambele cazuri, lupta devine cu atât mai intensă cu cât crește mai mult numărul populației și cererea de asemenea șanse, când, în paralel, nu sporește și numărul acestor șanse.

Are o influență relativ redusă asupra direcției de dezvoltare a luptelor concurențiale libere faptul că pentru deținerea oportunităților se uzează uneori de amenințare și de exercitarea forței fizice, iar alteori doar de amenințarea, de către o putere socială, cu pierderea independenței economice, cu ruina economică sau cu mizeria materială. În luptele dintre casele de războinici feudali cele două tipuri de mijloace de luptă, cele două tipuri de forme de putere, definite ca forță fizică, militară, și forță economică, continuă să acționeze încă relativ nediferențiat. Aceste lupte feudale dețin în realitate un pandant funcțional în cadrul societății mai puternic diferențiate pe funcții dintr-o fază ulterioară atât în luptele concurențiale economice libere, de pildă în luptele pentru predominanță ale unei serii de case comerciale din aceeași branșă, cât și în luptele pentru predominanță ale unor state în cadrul unui anumit sistem teritorial de echilibru, care ajung să se domolească prin utilizarea forței fizice.

În ambele cazuri, ceea ce iese în evidență din luptele date în cadrul sferelor nemonopoliste nu este altceva decât un anumit nivel al disputei existente și al luptei concurențiale generale pentru deținerea acelui număr limitat de șanse care străbat întreaga societate. Șansele celor care concurează liber, și anume o competiție în care nu există monopoluri, reprezintă în sine o posesiune monopolistă neorganizată, de la care sunt excluși toți cei care nu se pot înscrie în lupta concurențială, pentru că dispun de resurse considerabil mai mici. Aceștia sunt dependenți, direct sau indirect, de concurenții „liberi", ceea ce conduce la o luptă concurențială a unora împotriva celorlalți pentru repartizarea șanselor limitate. Presiunea concurențială exercitată de segmentul relativ independent este strâns legată funcțional de presiunea exercitată de cei dependenți de șanse deja monopolizate, într-o multilaterală interdependență funcțională.

În ambele cazuri, luptele concurențiale libere pentru deținerea de șanse, pentru care încă nu există un monopol organizat și centralizat, manifestă tendința, prin numeroase ramificații, să învingă și să elimine un număr tot mai mare de rivali, care sunt distruși ca entități sociale, sau care ajung în stare de dependență, în vederea acumulării șanselor disputate în mâinile unui număr tot mai mic de rivali, pentru formarea poziției de predominanță și în cele din urmă a celei de

monopol. Iar fenomenul social al formării monopolului nu se limitează la acele procese la care ne referim de obicei în prezent când vorbim despre „monopoluri". Acumularea șanselor de posesiune, care se transformă în sume de bani, sau cel puțin pot fi exprimate în sume de bani nu reprezintă altceva decât un impuls istoric dat formării monopolurilor, printre multe altele. Procese identice din punct de vedere funcțional, deci tendințele de alcătuire a rețelei interumane, în cadrul căreia indivizii sau grupările pot să determine prin amenințarea directă sau indirectă cu utilizarea forței accesul celorlalți, pot să limiteze șansele disputate și să le reglementeze, asemenea procese apărând în numeroase forme și în locuri diferite de-a lungul istoriei omenirii.

În luptele din ambele cazuri, pentru cei implicați miza constă în primul rând în existența lor socială. Iar acest fapt reprezintă elementul constrictiv în cadrul luptelor. Iată ce determină ca aceste lupte și desfășurarea lor, oriunde se creează premisa fundamentală a concurenței libere, să fie atât de inexorabile. Dacă o societate s-a înscris în cursul acestei mișcări, atunci în sfera încă lipsită de monopol orice entitate socială, indiferent dacă este vorba de familiile de cavaleri, de întreprinderile economice, de teritorii sau de state, se află în fața aceleiași alternative: pot fi învinse – indiferent dacă participă sau nu la luptă. Iar acest fapt înseamnă pentru respectivii, în caz extrem, prizonieratul, moartea violentă, mizeria materială sau chiar foametea; totodată, înseamnă pentru ei, în cel mai bun caz, o decădere socială, pierderea relativei lor independențe sociale, trecerea pe o poziție de dependență directă, contopirea într-un context social mai mare și în felul acesta distrugerea a ceea ce inițial conferă sens, valoare și durabilitate vieții lor, indiferent dacă celorlalți concetățeni sau celor care aveau să-i urmeze sensul existenței sociale și „perenității" lor avea să le inspire repulsie, considerându-l pur și simplu demn de a fi distrus.

Sau se pot apăra de rivalii lor imediați și ies învingători; în acest caz, viața lor, existența lor socială, aspirațiile lor se realizează prin polarizarea șanselor aflate în dispută. Simpla menținere a existenței sociale presupune în situația concurenței libere această creștere constantă. Cine nu se află în ascensiune decade. Iar victoria înseamnă în primul rând – fie că este intenționată, fie că nu – dobândirea unei poziții de predominanță printre rivalii cei mai apropiați și aducerea acestora într-o poziție mai pronunțată sau mai puțin pronunțată de dependență. Victoria unuia reprezintă în mod necesar înfrângerea celuilalt, fie că este vorba de pământ, de mijloace militare, de bani sau de orice fel de factori determinanți pentru puterea socială. Dar victoria înseamnă de asemenea, pentru mai târziu, confruntarea și disputa cu un rival de altă mărime; din nou situația implică ascensiunea unuia, asimilarea, subordonarea, înjosirea sau distrugerea celuilalt. Deplasarea raporturilor de putere, formarea predominanței

și consolidarea acesteia se poate petrece prin aplicarea unei forțe militare sau economice directe, sau, mai degrabă, pe calea învoielii pașnice; dar indiferent cum s-ar desfășura, mai rapid sau mai lent, printr-o serie de declinuri sau de ascensiuni, de împliniri ale sensului existențial sau de distrugeri ale acestuia, rivalitățile obligă la apariția unei noi ordini sociale, îndeosebi la apariția unei ordini monopoliste, care nu a fost de fapt deliberată și nici prevăzută de vreunul dintre cei implicați și care face ca în locul unor lupte concurențiale *nemonopoliste* să se instaureze luptele concurențiale *monopoliste.* Abia o dată cu formarea unor asemenea monopoluri apare în cele din urmă și posibilitatea de ghidare a repartizării oportunităților – și implicit a luptelor –, în sensul unei funcționări neperturbate a cooperării oamenilor aflați necondiționat în interdependență reciprocă.

În fața unor alternative de acest gen se află și familiile de războinici din societatea feudală medievală. Iar rezistența opusă de marii seniori feudali, spre sfârșit cea a feudalității capețiene sau princiare, împotriva consolidării puterii regale, trebuie înțeleasă în acest fel. Regele de la Paris este în mod faptic și în conștiința celorlalți seniori feudali pentru început unul dintre ei și nimic altceva; reprezintă un rival, și anume, începând de la un moment dat, cel mai puternic și cel mai amenințător rival. Dacă acesta va ieși învingător, existența lor, dacă nu fizică, în orice caz socială, va fi distrusă. Ceea ce în ochii lor conferă sens și strălucire vieții, și anume autonomia proprietății, puterea neîngrădită de decizie cu privire la posesiunile casei lor, onoarea, rangul, prestanța socială, toate sunt distruse în caz extrem, în cel mai bun caz doar diminuate. Dacă ei devin învingători, atunci, pe moment, centralizarea, formarea predominanței și a monopolului, formarea statelor este perturbată; atunci Burgundia, Anjou și Bretagne sau orice alte seniorii teritoriale se mențin o bună bucată de vreme ca unități de dominație mai mult sau mai puțin independente. Faptul le poate părea unor contemporani, îndeosebi funcționarilor imperiali, așa cum ni se pare și nouă astăzi, privind retrospectiv, ceva lipsit de sens; căci, corespunzător cu situația diferită a interrelaționării sociale, nu ne mai identificăm în general atât de puternic cu asemenea unități regionale mai mici. Pentru aceștia, pentru seniorii dominației burgunde sau ai celei bretone și pentru o bună parte din cei subordonați lor, este extrem de oportun în primul rând să împiedice formarea unei preponderențe puternice și a unui aparat central la Paris; căci formarea preponderenței înseamnă într-adevăr declinul lor ca unități sociale individuale.

Mai devreme sau mai târziu, învingătorii vor trebui să se confrunte ca rivali; iar aceste tensiuni, luptele care rezultă astfel, nu pot lua sfârșit înainte să se fi format o nouă preponderență superioară. *Așa cum în societatea capitalistă din secolul al XIX-lea, și îndeosebi din secolul al XX-lea, se remarcă impulsul general către formarea unui*

monopol economic, indiferent dacă într-un anumit caz una sau alta dintre case învinge în lupta concurențială și se dezvoltă depășind-o pe cealaltă, așa cum există simultan o tendință asemănătoare neechivocă spre hegemonie, puseu care precede orice formare de monopol, orice integrare mai cuprinzătoare, în lupta concurențială dintre „state", îndeosebi a statelor europene, după cum demonstrează și luptele caselor de războinici din Evul Mediu, ulterior cele ale marilor seniori teritoriali și feudali, devine tot mai evident un impuls general către formarea de monopoluri. Doar că aici, inițial, acest proces se desfășoară în sfera posesiunii de pământ și a funcțiilor de dominație ca o entitate inseparabilă, apoi – o dată cu pătrunderea utilizării banilor – într-o formă oarecum schimbată, și anume sub forma unei centralizări a impozitelor și a dispunerii de toate instrumentele care servesc la înfrângerea prin forță fizică.

13. Rivalitatea dintre linia franceză a casei de Valois, pe de o parte, și linia burgundă, împreună cu restul feudalității capețiene de prim rang, pe de altă parte – ultimul mare reprezentant al feudalității precapețiene, ducele de Bretagne, nefiind direct implicat –, ajunge să se manifeste cu toată virulența după moartea lui Carol VII, în cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea. Din nou forțele centrifuge se compun pentru a proceda la asaltul comun împotriva regelui Ludovic XI, acest reprezentant al familiei Valois de la Paris, a cărui bogăție și putere acum, după ieșirea din luptă a principalului său rival, regele Angliei, reprezintă un pericol foarte mare pentru toată lumea. Iar familia burgundă de Valois, Carol Temerarul, atunci când centrul principal de greutate înclina tot mai amenințător în favoarea complexului francez de dominație, a exprimat la un moment dat cât se poate de clar ceea ce majoritatea concurenților regali își doreau sau simțeau în raport cu periclitarea existenței lor sociale: „Au lieu d'un roi, j'en voudrais six!"[95] – în locul unui rege aș prefera șase.

Ludovic XI nu se identifică în nici un caz de la bun început cu sarcinile monarhiei. Dimpotrivă. Ca principe moștenitor, acționează în linii mari în sensul și în spiritul celorlalți mari seniori feudali capețieni, care contribuie la dezintegrarea complexului teritorial francez; trăiește o vreme la curtea celui care reprezintă cel mai puternic rival al regatului francez, la curtea ducelui de Burgundia. Cu siguranță că explicația constă dintr-o stare de fapte ce trebuie definită ca personală, și anume ca o relație particulară de învrăjbire dintre Ludovic și tatăl său. Dar totodată stă mărturie pentru această individualizare specifică a celei mai bogate familii din țară, care este dependentă de acordarea de apanaje în favoarea fiecărui prinț. Oricare ar fi fost cauzele timpurii ale învrăjbirii dintre Ludovic și tatăl său, dispunerea de un teritoriu propriu îi permite să facă front comun cu ceilalți rivali ai regelui. Chiar și după ce accede la tron, inițial nu se gândește decât să se răzbune pe toți cei care s-au dovedit ostili pe

vremea când era delfin, iar printre aceștia sunt numeroși slujitori devotați ai regatului, iar pe de altă parte să-i răsplătească pe cei care și-au dovedit amiciția pe vremea când era prinț moștenitor, printre aceștia numărându-se o serie întreagă de adversari ai monarhiei de la Paris. Domnia continuă să fie în mare măsură posesiune privată și dependentă de înclinațiile personale ale domnitorului. Dar totodată are, ca orice mare posesiune, o legitate proprie, relativ strictă, căreia domnitorul nu i se poate opune fără a o distruge. În foarte scurt timp, dușmanii regatului devin și dușmanii lui Ludovic; iar cei ce servesc regatul devin prietenii și slujitorii *săi*. Ambițiile sale personale se contopesc cu ambițiile personale ale domnitorului central de la Paris, iar calitățile sale personale – curiozitatea, înclinația bolnăvicioasă de a cunoaște toate tainele ce se țes în jurul său, viclenia, violența nedisimulată atunci când detestă sau agreează ceva, inclusiv afișarea pietății sale naive, care îl determină să aducă prinosuri costisitoare sfinților, dar îndeosebi acelor sfinți cărora li se închină în chip de protectori dușmanii săi, ca și cum ar trata cu niște indivizi venali – toate se dezvoltă acum în spiritul poziției sale sociale de domnitor al posesiunilor teritoriale franceze. Lupta împotriva forțelor centrifuge, împotriva seniorilor feudali rivali devine sarcina decisivă a vieții sale. Iar casa de Burgundia, prietenii de pe vremea când era prinț moștenitor – corespunzător logicii imanente a funcției sale regale – devin rivalii săi majori.

Lupta pe care o are de dus Ludovic XI nu este în nici un caz ușoară. Uneori, domnitorul de la Paris pare să se afle în pragul colapsului. Apoi, la sfârșitul perioadei de guvernare – parțial datorită mijloacelor de putere, care îi sunt asigurate de marile sale proprietăți, parțial datorită priceperii cu care știe să le folosească, precum și datorită unei serii de întâmplări care îl favorizează – reușește să-și învingă definitiv dușmanii. Carol Temerarul de Burgundia este învins în anul 1476 la Granson și la Murten de către elvețienii pe care Ludovic îi incitase să se răscoale. În anul 1477 Carol moare, în încercarea de asediere a orașului Nancy. În acest fel, rivalul principal al reprezentantului liniei franceze de Valois – care, după eliminarea englezilor devenise cel mai puternic adversar al acestora – este la rândul său eliminat din cercul concurențial al moștenitorilor capețieni, din lupta concurențială purtată între seniorii teritoriali franci de apus. Carol Temerarul are o singură moștenitoare, pe fiica sa Marie; pentru a o lua în căsătorie, deci pentru a deveni succesorul acestuia, Ludovic concurează cu acea putere care devine acum treptat în Europa principala adversară a casei regale de la Paris, și anume casa de Habsburg. Cu cât mai mult se apropie de sfârșit luptele de eliminare din cadrul teritoriilor formate din Imperiul Franc de Apus prin poziția de predominanță și de monopol a uneia dintre casele aflate în rivalitate, cu atât mai puternic trece în prim plan rivalitatea acestei case învingătoare,

care are acum o poziție centrală în întregul teritoriu, cu deținători ai puterii de aceeași mărime din alte teritorii. Inițial, din lupta concurențială dată pentru Burgundia ies învingători Habsburgii. Maximilian dobândește, o dată cu mâna Mariei, o mare parte din moștenirea familiei de Burgundia. În felul acesta se creează o situație care alimentează rivalitatea dintre Habsburgi și regii de la Paris pe o perioadă de peste două secole. Cu toate acestea, ducatul de Burgundia și două anexe ale acestuia din masa succesorală a Burgunzilor revin din nou în proprietatea domeniilor de coroană ale dinastiei de Valois. Părți ale moștenirii burgunde foarte importante pentru întregirea teritoriului francez de dominație sunt încorporate de acesta.

În cadrul teritoriilor formate din Imperiul Franc de Apus continuă să existe patru familii care dispun de teritorii de o anumită însemnătate. Printre acestea, cea mai puternică, sau mai exact cea mai importantă, este casa de Bretagne, care beneficiază din vremuri străvechi de cea mai mare independență. Dar nici una dintre aceste case nu se poate măsura cu casa de Paris din punct de vedere al puterii sociale deținute; dominația regilor francezi în cadrul luptei concurențiale a ajuns să-i depășească pe seniorii teritoriali învecinați. Regele francez ocupă printre aceștia o poziție monopolistă. Mai devreme sau mai târziu, prin încheierea unor tratate, prin aplicarea forței sau datorită unor întâmplări, aceștia devin tot mai dependenți de rege, pierzându-și autonomia.

Dacă vrem, este o întâmplare faptul că la sfârșitul secolului al XV-lea un duce de Bretagne, precum anterior ducele de Burgundia, nu avea la vremea morții sale decât o singură fiică. Disputa declanșată de această situație întâmplătoare ne dovedește cu precizie care este constelația de forțe existentă. Dintre ceilalți seniori teritoriali ai vechiului ținut franc de apus, nici unul nu mai este suficient de puternic pentru a contesta domnitorului de la Paris dreptul la moștenirea bretonă. Ca și în cazul moștenirii burgunde, și acum rivalul este cineva din afară. Aici se pune problema dacă dinastia de Habsburg sau cea de Valois vor dobândi Bretagne prin căsătorie, fie Carol VIII, fiul cel mic al lui Ludovic XI, fie Maximilian de Habsburg, împărat german și stăpân al Burgundiei, care este din nou disponibil, ca urmare a faptului că moștenitoarea Burgundiei a murit. Așa cum a procedat și în cazul Burgundiei, Habsburgul reușește să o ia în căsătorie cu titlu provizoriu pe tânăra Anne de Bretagne. Dar după numeroase tratative – decizia fiind favorizată de părerea exprimată de stările bretone –, mâna moștenitoarei îi revine în cele din urmă lui Carol de Franța. Habsburgii protestează; se ajunge la un război între rivali, în cele din urmă la o înțelegere și la un compromis: comitatul liber Burgundia, care nu ține de tradiționalul complex al ținuturilor france de apus și care nu se află situat în centrul ținutului de dominație

franceză, le este cedat Habsburgilor; în schimb, Maximilian recunoaşte Bretagne ca aparţinându-i lui Carol VIII. Iar când Carol VIII moare fără a avea moştenitori, urmaşul său, reprezentantul liniei de Orléans a dinastiei de Valois, Ludovic XII, îl determină pe Papă să anuleze căsătoria acestuia şi se căsătoreşte cu văduva în vârstă de douăzeci şi unu de ani a predecesorului său, pentru a dobândi astfel moştenirea, adică Bretagne, în favoarea domeniilor coroanei, care acum au intrat în proprietatea sa. Cum nici în urma acestei căsătorii nu se nasc decât fiice, regele pune la cale mariajul celei mai vârstnice dintre ele, căreia, în calitate de moştenitoare a mamei sale, îi revine dominaţia asupra Bretagniei, cu pretendentul la tron, următorul membru al familiei sale, căruia, în linie succesorală, îi revine dreptul la tron, şi anume contele François d'Angoulême. Pericolul ca acest important ţinut să revină unui rival, îndeosebi unui rival dintre Habsburgi, obligă în continuare la abordarea aceleiaşi direcţii. Astfel, sub presiunea mecanismului concurenţial, ultimul dintre teritoriile rezultate din Imperiul Franc de Apus, care şi-a menţinut independenţa pe parcursul tuturor luptelor de eliminare, este treptat integrat în ţinutul de dominaţie a regilor parizieni. Iniţial, când moştenitorul apanajului asupra ţinutului Angoulême devine rege sub numele de François I, Bretagne îşi menţine încă într-o oarecare măsură autonomia. Cerinţa cu privire la independenţa sa, formulată de stări, este şi se menţine foarte vie, dar puterea militară a unui teritoriu singular este de pe acum mult prea mică pentru a opune o rezistenţă eficientă faţă de marile unităţi de dominaţie formate în jurul său. În anul 1532, apartenenţa efectivă a Bretagnei la ţinutul francez de dominaţie este consacrată instituţional.

Ca teritorii autonome, ca ţinuturi care nu sunt integrate sub dominaţia regilor parizieni sau care ţin – precum Flandra şi Artois – de teritoriul de dominaţie al Habsburgilor, în fostul ţinut franc de apus nu se menţin decât ducatul de Alençon, comitatele de Nevers şi Vendôme, ţinuturile de Bourbon şi Albret[96]. Chiar dacă aici câte un domnitor, de exemplu domnitorul de Albret sau casa de Bourbon continuă să acţioneze, pe cât posibil, în sensul măririi dominaţiei lor şi visează la coroana regală[97], teritoriile lor abia dacă mai reprezintă altceva decât nişte enclave în ţinutul aflat sub hegemonia regilor francezi. Purtătorii coroanei se ridică integral deasupra sferei concurenţiale a acestor seniori teritoriali. Casele care au existat vreodată aici au ajuns în stare de dependenţă sau au dispărut. În fostul ţinut franc de apus, regii parizieni au rămas definitiv fără rivali; poziţia lor dobândeşte de acum înainte tot mai evident caracterul unei poziţii monopoliste absolute. Dar în afara ţinutului franc de apus s-au derulat procese asemănătoare, chiar dacă iniţial nicăieri procesul monopolist şi jocul luptelor de eliminare nu a evoluat atât de mult ca în Franţa. Oricum, în momentul de faţă, şi Habsburgii au reuşit să-şi

alcătuiască un domeniu dinastic, care prin potențialul său financiar sau militar depășește cu mult majoritatea celorlalte domnii din ținutul european continental. Ceea ce s-a evidențiat de pe urma moștenirii burgunde și bretone se accentuează tot mai mult începând cu secolul al XVI-lea: casa împăraților de Habsburg și casa regilor francezi, reprezentate inițial de Carol V și François I, se confruntă acum ca rivale de altă mărime. Ambele dețin un monopol mai mult sau mai puțin profilat asupra unui teritoriu extrem de cuprinzător; se luptă între ele pentru șansele și pentru predominanța în cadrul unui mare ținut, pentru care nu există încă un monopol de dominație, fiind deci „concurenți liberi". Iar rivalitatea dintre aceștia devine pe o perioadă limitată de timp una dintre axele principale a ceea ce se constituie ca marele sistem de tensiuni europene.

14. Teritoriul francez de dominație este considerabil mai mic decât domeniul dinastic al casei de Habsburg. Dar este considerabil mai centralizat și mai unit, și anume mai bine protejat militar datorită „granițelor sale naturale". Granița sa apuseană se află la Canalul Mânecii și la Atlantic; întregul ținut de coastă, până la Navarra, este în întregime în mâna regilor francezi. Granița de sud este formată de Marea Mediterană; și aici – cu excepția ținuturilor Roussillon și Cerdagne – întregul ținut se află sub dominație franceză. În est, Rhône formează granița cu comitatul Nisa și cu ducatul de Savoya; în acest timp granița nu ajunge până la Alpi decât în ținutul Dauphiné și în Provence. La nord de aceasta, dincolo de comitatul liber Burgundia, Rhône și Saône formează granițele regatului; în partea de centru și inferioară granița depășește cu puțin cursul râului Saône. În nord și în nord-est granițele Franței actuale nu au fost încă atinse; doar prin luarea în posesiune a arhiepiscopatelor Metz, Toul și Verdun, regatul se apropie de Rhin; dar acestea continuă inițial să fie niște enclave, niște avanposturi în teritoriul Imperiului German; granița față de acesta se află doar puțin mai la vest de Verdun, apoi, în nord, aproximativ până în zona orașului Sédan; ca și comitatul liber Burgundia, Flandra și Artois fac parte din ținutul Habsburgilor. Una dintre chestiunile care trebuie decise în lupta pentru predominanță este aceea dacă și cât de mult se va deplasa granița în această zonă. Pe o perioadă considerabilă de timp aceste teritorii se mențin sub dominație franceză. Abia între anii 1610 și 1659 Franța anexează în nord ținutul Artois, apoi ținutul dintre Franța și cele trei arhiepiscopate și – ca o nouă enclavă în Imperiu – Alsacia superioară și inferioară; acum Franța se apropie de Rhin[98]. O mare parte a teritoriilor care formează azi Franța au fost unificate în această perioadă, formând o unitate de dominație. Problema se pune acum cât s-ar mai putea extinde aceasta, dacă și unde această unitate, în cadrul sistemului european de tensiuni, își va găsi în mod definitiv granița „naturală", implicit și ușor de apărat.

Cel ce privește retrospectiv, care trăiește în ordinea unui stat, într-o societate cu un monopol centralizat și stabil de utilizare a forței, care trăiește ca francez în Franța sau ca german în Germania, consideră existența unui monopol de putere și unificare a unui teritoriu de o asemenea dimensiune și de un asemenea tip ceva cât se poate de firesc și de rațional, încât le analizează ca pe ceva planificat în mod deliberat; în mod corespunzător, observă și emite judecăți de valoare cu privire la acțiunile individuale ce conduc la această stare de fapte, privindu-le din punctul de vedere al funcționalității lor nemijlocite pentru ordinea care i se pare rațională și firească. Este tentat să examineze mai puțin implicațiile și constrângerile efective, care au determinat grupările și persoanele să acționeze la acea vreme, la fel de puțin planurile, aspirațiile și interesele acelora, cât mai degrabă problema dacă a fost bine sau a fost rău cu privire la ceea ce îi este lui însuși la îndemână pentru a se identifica. Ca și cum factorii care au acționat în trecut ar fi trebuit și ar fi putut să aibă la acea vreme o viziune profetică asupra viitorului, care pentru cel ce privește retrospectiv reprezintă prezentul rațional acceptat emfatic, tot așa apreciază și condamnă factorii de acțiune din istoria de până la el, tot așa le acordă calificative în funcție de faptul dacă acțiunile lor duc la rezultatul dorit în linie dreaptă sau nu.

Dar prin intermediul unor asemenea cenzuri, prin asemenea expresii ale satisfacției personale, prin aceste observații subiective sau partinice asupra trecutului, se obturează de obicei accesul la legitățile și mecanismele elementare, la adevărata istorie structurală și la geneza formațiunilor istorice. Aceste formațiuni se dezvoltă de fiecare dată în cadrul luptei dintre interese contrarii, sau, mai exact, în disputele între interese ambivalente. Ceea ce în cadrul unor asemenea lupte este în cele din urmă distrus sau preluat de niște formațiuni noi, precum senioriile princiare de către dominația monarhică și dominația monarhică de către statul burghez, pentru devenirea acestor noi formațiuni nu este mai puțin indispensabil decât însuși rivalul care a fost favorizat și a ieșit învingător. În afara unor acțiuni violente, fără forța propulsoare a concurenței libere, nu ar exista un monopol de putere și, în consecință, nici pacificarea, nici reprimarea și nici reglementarea exercitării forței în cadrul unor teritorii mari.

Meandrele acestei mișcări, care conduce la integrarea unor ținuturi tot mai mari în jurul unui nucleu de cristalizare format de ducatul Francia, pot exemplifica cât de mult integrarea ținutului franc de apus este rezultatul unei serii de lupte de eliminare în cadrul unui automatism de interrelaționare și cât de puțin este rezultatul unei viziuni profetice sau al unui plan riguros pe care să-l respecte toți adversarii. Henri Hauser a afirmat la un moment dat[99]:

„Assurément, il y a toujours quelque chose d'un peu factice à se placer dans une position a posteriori et à regarder l'histoire à rebrousse-poil,

comme si la monarchie déjà administrative et la France déjà centralisée de Henri II avaient été de toute éternité destinées à naître et à vivre dans des limites déterminées...»

Abia când ne situăm un moment în vremurile trecute, când vedem care a fost lupta dintre numeroasele case de războinici și care au fost necesitățile lor vitale directe, țelurile lor imediate, când, pe scurt, vizualizăm întregul risc al luptelor lor și întreaga lor existență socială, putem înțelege cât de probabilă a fost formarea predominanței și a monopolului în teritoriu și cât de incert centrul și granițele acestuia.

Despre regii francezi și reprezentanții acestora este valabil până la un anumit punct ceea ce s-a afirmat despre un pionier american[100], care nu-și dorea tot pământul, ci doar terenul situat lângă al său:

„He didn't want all the land; he just wanted the land next to his."

Această formulare simplă, dar precisă, exprimă foarte bine cum, din interrelaționarea a nenumărate interese și intenții individuale, fie convergente, fie divergente și ostile, se creează în cele din urmă ceva care există în forma prezentă, ce nu a fost intenționat sau plănuit de nici un individ și care totuși a rezultat totodată din intențiile și din acțiunile a numeroși indivizi. Iar aceasta este de fapt întreaga taină configurației sociale, a dinamicii implacabile, a legității structurale, a structurii, a caracterului procesual și a dezvoltării sale; acesta este fundamentul sociogenezei și al dinamicii relaționale.

Desigur, în fazele ulterioare ale mișcării, reprezentanții regatului francez au avut, datorită poziției lor centrale, intenții ceva mai cuprinzătoare și o altă rază de acțiune a procesului de integrare decât acei pionieri americani individuali. Dar nici aceștia nu au recunoscut de fiecare dată clar și distinct decât următorul pas și nu au văzut în fața lor decât următoarea bucată de pământ pe care trebuiau s-o cucerească, dacă aceasta nu trebuia să cadă în mâinile altcuiva, dacă un vecin sau un concurent incomod nu trebuia să devină mai puternic decât erau ei înșiși. Iar atunci când unii dintre aceștia au nutrit imaginea unei dominații imperiale mai mari, această imagine, pe parcursul unei perioade îndelungate, era mai degrabă în spirit umbra unei formări de monopol anterioare, reflexie a dominațiilor regale carolingiene și france de apus; era mai degrabă produsul amintirii decât cel al unei viziuni profetice și decât un nou concept de viitor. Aici, ca de fiecare dată, din întrepătrunderea a numeroase interese individuale, planuri și acțiuni, își face apariția o legitate a entității de interrelaționări umane, care nu fusese intenționată de un individ, și o formațiune care nu fusese planificată cu premeditare de nici unul dintre factorii de acțiune, un stat: Franța. Tocmai pentru a înțelege acest fenomen este necesară abordarea unei realități mai puțin cunoscute: sfera relațiilor imanente, câmpul dinamicii relaționale.

VII. Împărțirea puterii în cadrul unității de dominație. Importanța ei pentru autoritatea centrală. Formarea „mecanismului monarhic"

15. În dezvoltarea monopolurilor se disting două mari faze: faza concurenței libere, cu impulsul său de formare a unor monopoluri mai mult sau mai puțin private, și transformarea treptată a monopolurilor „private" în monopoluri „publice". Dar această deplasare, dacă privim lucrurile îndeaproape, este o simplă succesiune de tendințe. Socializarea monopolurilor de dominație atinge pe parcursul unei asemenea transformări abia târziu expresia completă, devenind un fenomen predominant; structurile, fenomenele de interrelaționare care o determină există și acționează deja de mult timp în acea fază, în care, în urma multiplelor lupte concurențiale, se formează treptat monopolul de dominație sub formă de posesiune privată.

Desigur, Revoluția Franceză de exemplu reprezintă un imens pas înainte pe calea spre socializarea monopolului fiscal sau a celui de putere în Franța. Aceste monopoluri de dominație trec efectiv sub controlul, sau cel puțin sub controlul organizat instituțional, al unor cuprinzătoare clase sociale. Domnitorul central, oricare ar fi titlul pe care îl poartă, și toți cei ce exercită monopolul de dominație devin mai evident decât anterior niște funcționari printre alții, în cadrul întregii rețele a unei societăți diferențiate funcțional. Dependența funcțională de reprezentanții altor funcții sociale a devenit atât de mare, încât iese clar în evidență în organizarea socială. Dar această dependență funcțională a monopolurilor de dominație de deținătorii altor funcții sociale a existat și în fazele precedente. Doar că, fiind mai slab dezvoltată, continuă timp îndelungat să fie exprimată nemijlocit și nevoalat în cadrul sistemului instituțional al societății. De aceea, prerogativele de control ale deținătorului monopolurilor de dominație au pentru început mai mult sau mai puțin caracterul unei „posesiuni private".

16. Tendințe în direcția unei anumite „socializări" a poziției monopoliste a unei familii unice se manifestă, după cum am mai spus, în anumite condiții, și anume atunci când domeniul de control sau proprietatea începe să devină foarte mare, chiar și în societățile predominant marcate de economia naturală. Ceea ce numim „feudalism", ceea ce a fost descris mai sus ca efect al forțelor centrifuge nu este altceva decât expresia unor asemenea tendințe. Acestea dovedesc faptul că dependența funcțională a unui senior de slujitorii sau de supușii săi, deci de straturi largi, este în creștere; contribuie la trecerea prerogativelor de control asupra pământurilor și instrumentelor militare de putere din mâna unei familii de războinici și a șefului

acesteia inițial în seama ierarhiei formate din cei mai apropiați slujitori și rudele apropiate, apoi, în anumite condiții, în cea a întregii societăți războinice. Am arătat deja faptul că în feudalism „socializarea", corespunzător particularităților de deținere a proprietății funciare și a instrumentelor de constrângere, înseamnă destrămarea monopolului centralizat, chiar dacă acesta nu este foarte puternic centralizat; totodată, duce la transformarea unei unice mari posesiuni monopoliste într-o serie de posesiuni monopoliste mai mici, deci la o formă descentralizată și mai puțin organizată a monopolului. Atât timp cât proprietatea funciară se menține ca formă precumpănitoare de proprietate, pot apărea deplasări în una sau alta dintre direcții: instaurarea supremației formațiunilor autoritare prin concurența liberă, reunirea unor mari suprafețe de pământ și a unor mase de războinici sub dominația unui unic domnitor militar central, adică valuri de descentralizare ce se petrec printre urmașii acestora, noi lupte concurențiale în diversele straturi de slujitori, printre rude sau supuși, noi încercări de formare a preponderenței. În ansamblu, mișcarea aceasta fluctuantă de centralizare și descentralizare poate să determine, după caz, o stratificare socială complexă, în funcție de realitățile geografice sau climatice, de formele economice specifice, de speciile de animale și de plante, de care depinde viața oamenilor, și de fiecare dată în legătură cu structura tradițională a religiei instituționalizate. Istoria altor societăți feudale, neeuropene, demonstrează în această privință pretutindeni aceeași legitate. Dar oricât de puternic s-ar face resimțite oscilațiile de acest tip în dezvoltarea Franței, comparativ cu majoritatea celorlalte societăți, aici deplasarea se petrece relativ liniar.

În cele din urmă acest ritm, care amenință de fiecare dată să contribuie la dizolvarea marii dominații monopoliste, este modificat și rupt abia în măsura în care, o dată cu diferențierea tot mai accentuată a funcțiilor în societate, banii devin forma predominantă de proprietate, înlocuind astfel posesiunea de pământ. Abia o dată cu trecerea marelui monopol centralizat din mâna unui domnitor sau a unui cerc restrâns sub controlul unui cerc mai larg, acesta încetează să se fragmenteze în numeroase posesiuni mai mici, așa cum s-a petrecut în cazul fiecărui impuls de feudalizare; treptat, se centralizează ca instrument al întregii societăți diferențiate funcțional, deci, inițial, un organ central a ceea ce definim ca stat.

Dezvoltarea circuitului de schimb și monetar, împreună cu formațiunile sociale care sunt purtătoarele acestui circuit, se află într-o continuă interrelaționare reciprocă cu forma și cu dezvoltarea monopolului de dominație din cadrul unui anumit ținut. Ambele serii de dezvoltare se întrepătrund în permanență și se potențează reciproc. Forma și dezvoltarea monopolurilor de dominație sunt influențate sub numeroase aspecte prin diferențierea societății, dezvoltarea circuitului

monetar și prin formarea unor clase care câștigă și posedă bani. Pe de altă parte, progresul diviziunii muncii, asigurarea unor căi de comunicații și a unor piețe în cadrul unor teritorii ample, standardizarea baterii de monedă și a întregului circuit monetar, protecția producției pașnice față de utilizarea violenței fizice și o serie de alte măsuri de coordonare și de reglementare sunt în mare măsură tributare formării unor mari instituții centralizate și de monopol. Cu alte cuvinte, cu cât se diferențiază mai mult procesele de muncă și totalitatea funcțiilor din societate, cu cât devin mai lungi și mai complexe lanțurile individuale de acțiune, care este necesar să se întrepătrundă pentru ca acțiunile individuale să aibă o finalitate socială, cu atât mai puternic se evidențiază un anumit caracter specific al organului central: *rolul de preponderență ca organ coordonator și de reglementare pentru totalitatea configurației diferențiate funcțional.* De la un anumit nivel al diferențierii funcționale, rețeaua complexă de activități umane interdependente nu poate progresa și nici funcționa în continuare fără a deține organe coordonatoare structurate pe măsură. Această funcție cu siguranță că nu este integral absentă nici din instituțiile centrale ale societăților mai rudimentar organizate și mai puțin diferențiate. Chiar și o societate atât de slab unificată ca societatea numeroșilor latifundiari autarhici din secolele al IX-lea și al X-lea avea în anumite condiții nevoie de un coordonator major. Atunci când amenințarea venea din partea unui dușman puternic din exterior și se declanșa un război, era nevoie de asemenea de cineva care să asigure coeziunea de acțiune a numeroșilor cavaleri, care să le coordoneze activitatea și să ia deciziile finale. Astfel a ieșit mai clar în evidență interdependența a numeroși seniori ce trăiau răspândiți. Fiecare individ era amenințat atunci când colaborarea armatei eșua în ansamblu. Cum în situația aceasta dependența tuturor de un domnitor central, de un rege, a ajuns să crească în mod considerabil, a crescut totodată în mod corespunzător și însemnătatea acestuia, puterea și forța lui socială, atunci când își îndeplinea funcția socială, și anume când nu era înfrânt. Dar în situația în care amenințarea externă sau posibilitățile de expansiune au dispărut, în cadrul respectivei structuri a societății dependența unor indivizi sau a unor grupuri față de un centru major de coordonare și de reglementare a devenit, pe măsură, neînsemnată. Această funcție a organelor centrale iese în evidență ca o sferă de sarcini specializate și diferențiate atunci când societatea se diferențiază în totalitate tot mai mult, atunci când în alcătuirea ei structurală se formează treptat noi funcții, noi grupări profesionale și noi straturi sociale. Abia apoi organele centrale de coordonare și reglementare devin în asemenea măsură indispensabile pentru menținerea întregului angrenaj social încât, o dată cu modificarea structurii lor de putere, funcțiile pot fi redistribuite sau chiar reorganizate, dar nu mai pot fi desființate, așa cum se petrecea anterior în cursul feudalizării.

17. Formarea unor organe centrale deosebit de stabile şi de specializate pentru ţinuturi mari este unul dintre cele mai importante fenomene ale istoriei occidentale. Există, după cum am mai spus, organe centrale de un anumit fel în orice configuraţie socială. Dar diferenţierea şi specializarea funcţiilor sociale în Occident a atins un nivel mai înalt decât în oricare altă societate de pe pământ şi aşa cum alte comunităţi aflate în acest stadiu încep să atingă acest nivel abia ca urmare a unui impuls venind dinspre Occident, tot astfel, în Occident, organele centralizate dobândesc iniţial un grad de stabilitate nemaiîntâlnit. În acest proces, organele centrale şi funcţionarii nu dobândesc în mod necesar puterea discreţionară de control o dată cu însemnătatea lor tot mai accentuată, în calitate de coordonatori şi reglementatori sociali majori. Am putea presupune că o dată cu centralizarea progresivă, o dată cu reglementarea mai strictă şi cu controlul exercitat de către autorităţi stabile asupra procesului social în ansamblu, se va acutiza discrepanţa dintre cei ce domină şi cei dominaţi. Cursul real al istoriei ne oferă o altă imagine. Cu siguranţă că societatea occidentală nu duce lipsă de acele faze în care prerogativele de control şi marja de decizie a autorităţilor centrale sunt atât de mari încât putem vorbi cu anumită îndreptăţire de o „predominanţă" a domnitorilor centrali. Dar chiar în istoria modernă a numeroase societăţi occidentale există faze în care, în ciuda centralizării, prerogativele de control prin intermediul instituţiilor centrale, sunt atât de dispersate şi de diferenţiate, încât este greu să deosebim cine sunt domnitorii şi cine subordonaţii. Marja de decizie implicată de funcţiile centrale se modifică. Uneori se amplifică; atunci oamenii care exercită aceste funcţii se comportă ca nişte „domnitori". Uneori se diminuează fără ca totodată centralizarea, însemnătatea organelor centrale ca centre majore de coordonare şi de reglementare să descrească. Cu alte cuvinte, trebuie să facem deosebirea în cadrul acestor organisme centrale, precum şi în al tuturor celorlalte formaţiuni sociale, între două caracteristici: *funcţia lor în cadrul reţelei sociale de care aparţin şi puterea socială implicată de această funcţie*. Ceea ce definim ca „dominaţie" nu este într-o societate puternic diferenţiată altceva decât o putere socială deosebită, pe care le-o conferă îndeosebi poziţiile centrale deţinătorilor lor, în raport cu reprezentanţii altor funcţii. Dar puterea socială este determinată în cazul funcţiilor centrale supreme ale unei societăţi bine diferenţiate funcţional în absolut acelaşi mod ca şi toate celelalte: ea corespunde – dacă această funcţie nu este asociată cu controlul permanent asupra unei posesiuni monopoliste ereditare individuale – doar acelei măsuri de dependenţă a diferitelor funcţii una faţă de cealaltă. Creşterea „puterii de dominaţie" deţinute de funcţionari reprezintă într-o societate bine diferenţiată funcţional expresia faptului că dependenţa altor grupări şi clase de un organ suprem de coordonare şi reglementare ia amploare în cadrul

acestei societăți. Diminuarea puterii de dominație ne apare ca o reducere a gradului de dependență. Nu doar acel capitol anterior dedicat formării statelor, esențial pentru cercetările noastre, ci și istoria contemporană a configurației statale apusene oferă suficiente exemple pentru asemenea modificări ale puterii sociale a funcționarilor centrali. Toate reprezintă indicii certe ale modificării specifice a relațiilor de tensiune în interiorul *întregii* societăți. Aici întâlnim din nou, în ciuda tuturor deosebirilor de structură socială, mecanisme de interrelaționare care – cel puțin în societățile mai diferențiate – tind în general fie spre diminuarea, fie spre consolidarea forței sociale a puterilor centrale. Fie că este vorba de nobilime și burghezie, sau de burghezie și proletariat, fie că, în legătură cu aceste cercuri mai ample, există cercuri conducătoare restrânse, de exemplu formațiuni concurențiale de la curțile princiare sau din aparatele unor grupări partinice și militare, care reprezintă cei doi poli ai axei decisive de tensiuni sociale, la un moment dat există în societate o anumită dispunere a raporturilor de forțe sociale care consolidează poziția autorității centrale, iar alta care o slăbește.

Despre dinamica acestei configurații, care determină forța puterii centrale, va trebui să vorbim pe scurt în cele ce urmează. Procesul centralizării sociale în Occident și, în cadrul acestuia, îndeosebi faza de „formare a statelor", precum și procesul civilizării rămân incomprehensibile atât timp cât legitățile elementare ale dinamicii configurationale nu vor fi avute în vedere ca un fir conducător al gândirii, ca o schemă generală de observare. Această „centralizare", formarea statelor, a fost prezentată în capitolele anterioare din punctul de vedere al luptei pentru putere între diferitele case princiare și unitățile de dominație, adică a ceea ce astăzi am numi *„afacerile externe"* ale unor asemenea unități de dominație. Acum se pune o problemă complementară; suntem obligați să urmărim acele procese configurationale *din cadrul* uneia dintre unitățile de dominație, care asigură puterea centrală – comparativ cu cea a fazei premergătoare – de o deosebită forță și stabilitate și conferă în acest fel întregii societăți forma de „stat absolutist". În realitatea istorică, cele două serii procesuale – deplasarea puterii între clasele *din interiorul* unei unități de dominație și deplasările de pondere în sistemul de tensiuni din cadrul *diferitelor* unități de dominație – se întrepătrund în mod constant.

Pe parcursul luptelor concurențiale dintre diferitele seniorii teritoriale – după cum am mai arătat – una dintre casele princiare se ridică încetul cu încetul deasupra celorlalte. Astfel se dezvoltă funcția reglementativă a autorității centrale pentru o unitate mai mare de dominație; dar nu ea este aceea care a creat această funcție. Și-o însușește datorită dimensiunii proprietăților sale acumulate pe parcursul luptei concurențiale și prerogativelor monopoliste asupra instrumentelor militare și impozitelor. Funcția în sine derivă din diferențierea

tot mai mare a funcțiilor în ansamblul comunității sociale. Pentru început, privind de pe această poziție, pare de-a dreptul paradoxal faptul că domnitorul central atinge în această fază timpurie a formării statale o forță socială atât de imensă. Căci, începând cu sfârșitul Evului Mediu și o dată cu rapida avansare a diferențierii funcțiilor monarhice, ea devine tot mai vizibil dependentă funcțional de alte funcții. Tocmai în aceste vremuri circuitul lanțurilor de acțiune diferențiate funcțional dobândește o tot mai mare amploare și soliditate. Autonomia proceselor sociale, caracterul de „funcționar" al puterii centrale, care în cele din urmă dobândește treptat după Revoluția Franceză o expresie instituțională clară, se impune de acum mult mai puternic decât în Evul Mediu. Dependența domnitorilor centrali de cuantumul veniturilor în bani de pe întregul lor teritoriu de dominație reprezintă o expresie inechivocă în acest sens. Fără îndoială, Ludovic XIV este cu mult mai puternic implicat în acest circuit, în ampla rețea de lanțuri de acțiune decât Carol cel Mare, de exemplu. Cum reușește domnitorul central în această fază să dețină o atât de mare libertate de decizie, o atât de imensă forță socială, încât obișnuim să ne referim la ea ca fiind „absolută"?

Într-adevăr, dispunând monopolist de mijloacele militare de putere, principele a ținut în șah celelalte straturi ale teritoriului său de dominație și îndeosebi straturile de vârf. Datorită unei constelații sociale particulare, tocmai dependența acestor straturi de un coordonator și reglementator major a fost atât de mare în sistemul extrem de tensionat al acestei faze, încât au fost nevoite, vrând-nevrând, să renunțe la lupta pentru control și participarea la decizii la cel mai înalt nivel pe timp îndelungat.

Constelația particulară de interdependențe nu poate fi înțeleasă fără a ține seama de calitatea relațiilor interumane, care iese de asemenea în evidență o dată cu diferențierea tot mai mare a funcțiilor din societate: *ambivalența deschisă sau latentă a acestora*. În relațiile dintre persoanele individuale, ca și între diversele straturi funcționale, există o *dualitate specifică sau chiar o pluralitate de interese*, care se manifestă cu atât mai pronunțat cu cât mai amplă și mai bogat diversificată devine rețeaua de interdependențe. Toți oamenii, toate grupările, stările sau clasele se află într-o interdependență oarecare; reprezintă potențialii prieteni, aliați sau parteneri de acțiune; sunt totodată potențialii adversari, concurenți sau chiar dușmani. În societățile cu o economie naturală se creează uneori relații net negative, de dușmănie pură, neatenuată. Când nomazii invadează un ținut locuit, în relația dintre aceștia și locuitorii teritoriului respectiv nu există nici o urmă de dependență funcțională reciprocă. Aceste grupări ajung atunci să nutrească reciproc o dușmănie pură, pe viață și pe moarte. Dar societățile atât de simplu stratificate se pretează la stabilirea unor raporturi de dependențe reciproce necomplicate, la

apariția amiciției, a alianțelor, a unor relații afective și bazate pe serviabilitate, fără rețineri. În ciudatele gravuri în alb și negru incluse în numeroase cărți medievale, care adeseori nu par să înregistreze altceva decât prieteni buni sau ticăloși, este clar exprimată marea susceptibilitate a realității medievale. În orice caz, corespunzător acestei realități, lanțurile de dependențe funcționale sunt relativ scurte; adeseori există o rapidă trecere de la o extremă la cealaltă, o „succesiune", o interschimbabilitate a unor prietenii clare cu dușmănii nete. Atunci când funcțiile sociale și interesele oamenilor devin tot mai complexe și contradictorii, întâlnim frecvent în comportamentul și opinia acestora o viziune particulară, o „concordanță" de elemente pozitive și negative, un conglomerat de afectivitate relativ reținut și o aversiune la fel de reținută, în diverse proporții și nuanțe. Posibilitatea să existe o dușmănie primară, lipsită de ambiguitate, se reduce; tot mai evident, orice acțiune întreprinsă împotriva unui oponent amenință într-o formă oarecare existența socială a făptuitorului; distruge totodată întregul angrenaj al lanțurilor de acțiune diferențiate funcțional, din care face parte. Am merge aici prea departe dacă am cerceta în detaliu această fundamentală *ambivalență a intereselor*, consecințele sale pentru sfera politică sau pentru structura psihologică și pentru sociogeneza acestui conflict în legătură cu diviziunea funcțiilor ce ia amploare. Sintetizând aceste observații, putem constata că se constituie ca una dintre particularitățile structurale cele mai importante ale societății bogat diferențiate, totodată ca unul dintre factorii esențiali de modelare a conduitei civilizate.

În sensul acesta, de exemplu, o dată cu diviziunea funcțională tot mai accentuată, devin tot mai ambivalente relațiile dintre diferitele unități de dominație. Relațiile dintre statele din zilele noastre, îndeosebi dintre statele europene, oferă un exemplu grăitor în acest sens. Chiar dacă integrarea și diviziunea funcțiilor *între* acestea nu s-a dezvoltat încă atât de mult precum diviziunea funcțiilor *în interiorul* lor, orice confruntare militară amenință încă și astăzi în asemenea măsură această rețea bine diferențiată a națiunilor ca întreg, încât în cele din urmă forța victorioasă este ea însăși zdruncinată în foarte mare măsură. Acest stat nu mai poate – și nici nu mai dorește – să depopuleze și să pustiască țara dușmană, astfel încât să transfere în acea zonă prin colonizare segmente întregi ale populației sale. În vederea victoriei este obligat să distrugă, după posibilități, puterea industrială a dușmanului și trebuie totodată, în interesul propriei sale pacificări, să încerce să mențină acest aparat între anumite limite sau să-l restabilească. Poate să dobândească posesiuni coloniale, să obțină o revizuire a granițelor, să cucerească noi piețe de desfacere, să beneficieze de avantaje economice sau militare, pe scurt, o consolidare generală a puterii; dar chiar datorită faptului că în luptele purtate între comunitățile sociale complexe, fiecare rival și adversar

este totodată un partener de acțiune, care își aduce contribuția la același angrenaj al diviziunii funcțiilor, orice modificare radicală ce se petrece brusc într-un anumit sector al rețelei conduce în mod inevitabil la distrugerea sau modificarea altuia. Cu siguranță că din acest motiv mecanismul concurențial și de monopol nu încetează să acționeze. Inevitabilele lupte pentru supremație devin tot mai riscante pentru sistemele statale precare. Dar prin aceste tensiuni și prin descărcările lor, configurația manifestă tendința de a forma treptat o structură hegemonică mai puțin echivocă și de a unifica pentru început în mod *federativ* unități tot mai mari, în vederea realizării unor centre de supremație.

Tot mai ambivalentă devine în același sens diviziunea progresivă a funcțiilor în relația diverselor straturi sociale *din cadrul* unei uniuni de dominație. Aici, de asemenea, pe o bază cu mult mai restrictivă, niște grupări a căror existență socială este dependentă reciproc pe baza diviziunii funcțiilor luptă unele cu altele pentru deținerea oportunităților, fiind adversari și parteneri de acțiune în același timp. Există situații limită în care organizarea din cadrul unei societăți funcționează atât de prost și tensiunile interne iau o asemenea amploare, încât unui imens segment de populație, anumitor clase sociale, ajunge într-o oarecare măsură să „nu le mai pese". Într-o astfel de situație, latura negativă a relațiilor ambivalente, conflictul de interese poate să surclaseze într-o asemenea măsură latura pozitivă, comunitatea de interese ce rezultă din interdependența funcțiilor, încât să se ajungă la descărcări violente ale tensiunilor, la o deplasare bruscă a centrului de pondere socială și la reorganizarea societății pe o bază socială modificată. Până la o asemenea situație revoluționară, clasele legate între ele prin diviziunea funcțiilor oscilează mereu între interesele lor, în multiple privințe divergente și foarte contradictorii. Pendulează între necesitatea de a dobândi tot mai multe avantaje față de adversar și teama ca în lupta împotriva acestuia să nu distrugă întregul aparat social, de a cărui funcționare depinde însăși actuala lor existență socială. Iar aceasta este constelația, forma relației care include cheia pentru a înțelege transformările de putere socială a funcționarilor centrali. Atunci când colaborarea celor mai puternice clase funcționale nu prezintă o dificultate deosebită, atunci când conflictele de interese nu sunt suficient de mari, pentru a surclasa interdependența lor reciprocă și pentru a amenința funcționarea întregului aparat social, sfera decizională a autorității centrale este mai mult sau mai puțin îngrădită. Tinde să crească atunci când procesele manifestă o tensiune în creștere între anumite grupări principale ale societății ; și atinge un nivel optim atunci când cele mai diverse clase funcționale sunt încă în asemenea măsură interesate de menținerea existenței lor sociale în forma consacrată, încât se tem fundamental de orice perturbare majoră a aparatului în totalitatea sa

și de zdruncinarea la fel de profundă a propriei lor existențe, dar totodată conflictul structural de interese dintre grupările funcționale puternice este atât de mare, încât nu se mai realizează un compromis liber consimțit și se instaurează ca fenomene permanente tot felul de mici lupte sociale neliniștitoare, fără o victorie sau o înfrângere decisivă. Cel mai acut este în acele faze cazul în care diversele grupări sau clase sociale au devenit aproximativ la fel de puternice, în care asemenea straturi sunt aproximativ egale ca forță socială, chiar dacă nobilimea și burghezia sau burghezia și proletariatul cu siguranță nu sunt egal reprezentate instituțional. În constelația unei societăți neliniștite și epuizate ca urmare a unor asemenea lupte nedecise, cine reușește să-și adjudece controlul asupra organelor supreme de reglementare și de control deține șansa de a forța un compromis între interesele divergente pentru menținerea repartizării sociale a echilibrului de putere. Diversele grupări de interese nu reușesc nici să se separe, nici să se asocieze; menținerea existenței lor sociale actuale le face dependente de coordonatorul central într-o cu totul altă măsură decât acele situații în care interesele interdependente sunt mai puțin divergente, iar înțelegerea directă între reprezentanții lor este mai facilă. Dacă marii majorități a diferitelor clase funcționale sau cel puțin grupărilor ce acționează la vârf nu le merge încă atât de rău, încât să fie tentate să-și riște existența socială efectivă, și se simt totodată amenințate una de cealaltă, atunci ponderile sunt atât de uniform repartizate, încât fiecare se teme de orice avantaj cât de mărunt, de orice consolidare cât de mică de cealaltă parte, iar forțele se echilibrează; faptul conferă puterii centrale o șansă mai mare decât oricărei alte constelații din interiorul unei societăți. Le conferă celor învestiți cu autoritatea respectivă, oricine ar fi aceștia, intervalul optim de decizie. Variațiile acestor configurații de interrelaționare sunt multiple pe parcursul realității istorice. Am afirmat deja faptul că ele se profilează bine abia în societățile cu o diferențiere superioară și că societățile mai puțin interdependente, cu o diviziune mai puțin diferențiată a funcțiilor, îndeosebi victoria în război și forța militară, fundamentează o autoritate centrală puternică asupra unor teritorii mai mari. Chiar și în societățile mai complex diferențiate victoria în război sau în disputele cu alte puteri joacă desigur un rol decisiv pentru o autoritate centrală puternică. Dar dacă facem abstracție de interdependențele externe ale unei societăți și de semnificația lor pentru echilibrul din interior, dacă ne punem întrebarea cum tocmai într-o societate amplu diferențiată, în ciuda marilor interdependențe mai constante a tuturor funcțiilor, devine posibilă o putere centrală puternică, ne confruntăm din nou de fiecare dată cu acea constelație specifică, care aici se evidențiază pentru început sub forma unei scheme generale de observație: *se apropie ceasul unei autorități centrale puternice în cadrul unei societăți amplu diferențiate atunci când ambivalența*

de interese ale celor mai importante grupări funcționale devine atât de mare, iar ponderile sunt atât de uniform repartizate, încât nu se poate ajunge la un compromis și nici la o luptă și victorie decisive.

Este o configurație de acest tip ceea ce denumim aici pe scurt *„mecanism monarhic"*. În realitate, autoritatea centrală ajunge la o putere socială optimă în cadrul unei monarhii „absolutiste" în relație cu o astfel de constelație a forțelor sociale. Dar un aparat de echilibru de acest gen cu siguranță că nu se regăsește doar ca mecanism sociogenetic al unei dominații monarhice puternice; se formează în societățile diferențiate prin fiecare formă autocrată de guvernământ, oricare ar fi denumirea acesteia. Întotdeauna puterea autocrată – fie că este vorba de un individ sau de o grupare – se situează în poziția de echilibru al unor tensiuni între grupări de importanță variabilă, care se țin în șah în mod reciproc, ca antagoniști interdependenți, ca adversari și ca parteneri de acțiune. Acest tip de configurație ar putea să pară la prima vedere un mecanism foarte labil. Realitatea istorică, asemenea tuturor celorlalte mecanisme de interrelaționare, dovedește cât de obligatorii și de ineluctabile sunt legăturile dintre indivizii care le formează, care le țin în dependență până ce deplasarea continuă a centrelor de greutate de-a lungul unor generații face posibile schimbări mai mult sau mai puțin brutale ale tipului de legături reciproce, producând astfel noi forme de integrare.

18. Legitatea dinamicii sociale plasează domnitorul central și aparatul central pe o poziție specială, și anume cu atât mai hotărâtoare, cu cât mai specializat este acest aparat și organele sale. Domnitorul central și aparatul său ar putea să ajungă la vârful administrației centrale ca exponenți ai unei anumite formațiuni sociale; sau ar putea fi recrutați preponderent dintr-un anumit strat al societății în ansamblu. Dar dacă cineva ajunge vreodată într-o poziție al aparatului central și se afirmă acolo un anumit timp, atunci societatea îi impune propria sa legitate. Aceasta îl distanțează mai mult sau mai puțin de toate celelalte grupări și clase sociale, inclusiv de acea grupare care l-a propulsat, de acel strat social din care provine. Datorită funcției sale specifice într-o societate diferențiată, domnitorul central are interese specifice. Funcția sa este aceea de a asigura coeziunea și funcționarea întregii societăți, așa cum există ea, și el este până la un anumit grad interesat de echilibrarea intereselor între celelalte grupe de funcții. Însăși această sarcină, cu care se confruntă în experiența sa cotidiană, care determină punctul său de vedere asupra mecanismului social, îl distanțează mai mult sau mai puțin de toate celelalte grupe de funcții. Dar, totodată, el trebuie, ca toți ceilalți oameni, să se îngrijească de menținerea propriei sale existențe sociale, să se preocupe ca propria sa existență socială să nu regreseze, dimpotrivă, să progreseze eventual, iar în acest sens să adopte la rândul său o atitudine partinică în cadrul jocului forțelor sociale. În măsura în care,

datorită particularității funcției, interesele sale sunt legate de siguranța și de funcționarea structurii sociale de ansamblu, el trebuie totodată, în cadrul sistemului, să-i avantajeze pe unii, să se implice în luptele și alianțele existente, pentru a-și consolida poziția personală. Nici în acest sens interesele domnitorului central nu sunt niciodată *absolut* identice cu cele ale vreunei clase sociale sau grupări sociale individuale. Pe alocuri, acestea pot să coincidă cu ale uneia sau alteia dintre grupări, dar atunci când domnitorul central se identifică prea pronunțat cu una dintre grupări, când distanța dintre el și una dintre grupări s-a diminuat prea mult, mai devreme sau mai târziu poziția lui socială este amenințată. Căci puterea depinde, după cum am mai spus, pe de o parte de existența unui anumit echilibru între diversele grupări și un anumit grad de cooperare și de coeziune între diversele interese ale unei societăți ; dar totodată depinde, pe de altă parte, de persistența tensiunilor și conflictelor de interese. Domnitorul central își subminează propria poziție dacă prin mijloacele sale de putere și prin susținerea sa permite unei grupări individuale din cercul său social să devină extrem de puternică în defavoarea celorlalte. Dependența de un coordonator suprem și, în felul acesta, caracterul de dominație al funcției sale se diminuează inevitabil, dacă una dintre grupările sau clasele sociale câștigă o supremație inechivocă asupra tuturor celorlalte, doar dacă această grupare nu este ea însăși deosebit de eterogenă și traversată de tensiuni puternice. Iar poziția domnitorului central nu este mai puțin compromisă și subminată, dacă tensiunile dintre grupările principale din societatea sa se diminuează în asemenea măsură, încât ajung să reglementeze însăși colaborarea dintre ele, aliindu-se în vederea unor acțiuni comune. Faptul este valabil cel puțin în vremuri de pace. În război, atunci când trebuie să fie înfruntat un dușman extern al întregii societăți sau cel puțin al grupărilor majore ale acesteia, un regres al tensiunilor interne poate fi avantajos pentru domnitorul central, fără să implice pericole.

Domnitorul central și aparatul acestuia formează, pentru a ne exprima sintetic, un centru propriu de interes în interiorul societății. Poziția sa determină adeseori mai degrabă încheierea unei alianțe cu gruparea socială de rang secund decât identificarea cu cea mai puternică dintre grupările sociale ; iar interesul său implică o anumită colaborare și o anumită tensiune între părțile sociale. Poziția sa nu depinde deci exclusiv de natura și de puterea ambivalenței dintre diferitele formațiuni ale societății în ansamblu ; relația sa cu fiecare formațiune este ea însăși ambivalentă.

Schema fundamentală a aparatului social creat astfel este relativ simplă. Domnitorul unic, regele, ca individ, este de fiecare dată incomparabil mai slab decât întreaga societate al cărei domnitor sau al cărei slujitor suprem este. Dacă societatea în ansamblu sau doar

segmente considerabile s-ar alia împotriva sa, ar fi neputincios față de presiunea creată, așa cum orice individ este neputincios față de presiunea unei rețele întregi de oameni interdependenți. Poziția unică, autoritatea suverană a unui individ în calitate de domnitor central într-o societate poate fi explicată, după cum am mai spus, prin faptul că interesele oamenilor din această societate sunt parțial convergente, parțial divergente, prin faptul că acțiunile lor sunt deopotrivă acordate unele cu celelalte, cum sunt și îndreptate unele împotriva celorlalte; ea se explică prin ambivalența fundamentală a relațiilor sociale din interiorul unei societăți diferențiate. Există circumstanțe în care latura pozitivă a acestor relații devine predominantă sau, în orice caz, în care nu este acoperită de latura negativă. Pe calea către predominanță a celei negative există însă faze intermediare, în care antagonismele, interesele contrare devin atât de puternice, încât necontenita interdependență de acțiuni și interese este pierdută din vedere, fără a pierde complet din însemnătate. Configurația de interrelaționare creată astfel a fost tratată mai sus: diverse părți ale societății se mențin aproximativ într-un echilibru social de putere; tensiunile dintre ele sunt exprimate printr-un șir de lupte mai mari sau mai mici; dar nici una dintre părți nu poate s-o învingă sau s-o distrugă pe cealaltă; nu se pot alia, deoarece orice consolidare a intereselor unei părți ar amenința existența socială a celeilalte; nu pot să devină divergente, deoarece existența lor socială este interdependentă. Aceasta este situația care îi conferă regelui, acelui bărbat situat în vârf, domnitorului central, puterea sa optimă. Ea dovedește cât se poate de neechivoc unde se află interesele sale specifice. Datorită acestei întrepătrunderi de interdependențe puternice și de antagonisme marcate se creează un aparat social care ar putea trece drept o invenție periculoasă, în același timp semnificativă și înfricoșătoare, dacă ar fi opera unui singur artizan social. Ca toate formațiunile sociale din aceste faze ale istoriei, „aparatul monarhic", care conferă unui individ, în calitate de coordonator suprem, autoritatea suverană, se formează absolut treptat și neintenționat de-a lungul dezvoltării sociale.

Reprezentarea acestui aparat este foarte simplă, dacă ne imaginăm o luptă cu odgonul. Două grupări, forțe sociale care se mențin într-un echilibru relativ, trag de o frânghie, pe care o tensionează. O parte se împotrivește cu toată forța celeilalte; trag fără încetare una de alta; dar nici una dintre părți nu reușește s-o disloce pe cealaltă. Dacă însă, în această situație de tensiune extremă, între grupările care trag de aceeași frânghie în direcții opuse, care, însă, sunt legate totodată una de cealaltă prin această frânghie, există un individ ce nu aparține în totalitate nici uneia dintre grupările aflate în concurență, care are posibilitatea de a se implica prin forța personală ba într-o direcție, ba în cealaltă, și care cu această ocazie este preocupat ca tensiunile să nu se diminueze, ca nici una dintre cele două părți să nu

dobândească un avantaj decisiv, atunci este acela care dirijează în realitate întregul sistem de tensiuni; consumul minim de forță al individului, care nu ar putea el însuși să determine singur deplasarea nici uneia dintre grupări și, desigur, nici a grupărilor unificate, în cazul acestei dispuneri a forțelor sociale se dovedește suficient pentru a pune ansamblul în mișcare. Este evident de ce este suficient: în cadrul aparatului de echilibru sunt legate între ele enorme forțe latente. Fără un factor declanșator, acestea nu pot ajunge să se manifeste. Printr-o apăsare cu degetul, un individ declanșează forțele unificate ale unuia dintre adversari; acesta leagă de sine forțele latente, care acționează în aceeași direcție, încât să câștige o infimă preponderență. Acest fapt le determină să se manifeste. Aparatul social reprezintă în această configurație într-o oarecare măsură o instalație de forță, care multiplică în mod automat cel mai mic efort al individului ce deține controlul. Dar este nevoie de o manipulare extrem de precaută a aparatului ca el să funcționeze timp îndelungat fără nici o defecțiune. Cel ce dirijează este supus acelorași legități și constrângeri ale mecanismului. Intervalul său de decizie este mai mare decât al celorlalți, dar strâns dependent de structura aparatului; în nici un caz puterea sa nu este nelimitată.

Cele descrise mai sus nu reprezintă altceva decât schițarea schematică a acelor grupări de forțe sociale, care conferă unui domnitor central măsura optimă de putere. Dar schema demonstrează indubitabil structura fundamentală a poziției sale sociale. Nu în mod întâmplător și nici de fiecare dată când se naște o puternică personalitate de domnitor, ci atunci când o anumită structurare socială oferă șansele în acest sens, organul central dobândește acea forță optimă care își găsește de obicei expresia într-o puternică formă autocrată de guvernământ. Intervalul relativ mare de decizie la dispoziția unui domnitor central într-o societate amplă și bine diferențiată ajunge să se realizeze prin faptul că acesta se află în focul încrucișat al tensiunilor sociale, că poate să acționeze asupra intereselor și ambițiilor de sens contrar, care mențin echilibrul în teritoriul său de dominație.

Cu siguranță, schema simplifică raportul real de forțe până la un anumit grad. Echilibrul câmpului de tensiuni, pe care îl reprezintă orice societate, se realizează în cadrul unor rețele umane diferențiate prin concurența și divergența unei serii întregi de grupări și de clase sociale. Dar semnificația tensiunilor multipolare pentru poziția domnitorului central nu este alta decât a tensiunilor bipolare prezentate în schema noastră.

Antagonismul dintre diversele părți ale societății nu îmbracă desigur doar forma unui conflict conștient. Planurile și obiectivele de luptă adoptate conștient sunt considerabil mai puțin decisive în producerea tensiunilor decât dinamica anonimă de configurație. Pentru a da doar un exemplu, mecanismele monetizării și comercializării progresive la sfârșitul Evului Mediu determină mai degrabă declinul seniorilor

feudali decât atacurile conștiente ale unor cercuri burgheze citadine. Dar, ca de fiecare dată, antagonismele ivite o dată cu avansarea interrelaționării monetare, prin intermediul cărora ajung să fie exprimate planurile și obiectivele unor indivizi sau ale unor grupări, produc totodată o creștere a tensiunii dintre straturile sociale urbane, tot mai puternice, și domnitorii țării, care din punct de vedere funcțional devin tot mai ineficienți. O dată cu creșterea acestor interrelaționări și tensiuni ia amploare însă și spațiul de decizie al celor care s-au format pe calea mecanismului concurențial, devenind domnitorii centrali ai ansamblului, regii, până când, în cele din urmă, oscilând între burghezie și nobilime, dobândesc puterea optimă, sub forma monarhiei absolutiste.

19. Ne-am pus anterior problema cum este de fapt posibil ca într-o societate diferențiată să se formeze o putere centrală de forța celei absolutiste, în ciuda faptului că domnitorii centrali nu sunt în acest caz mai puțin dependenți de unitatea în ansamblu a mecanismului divizat pe funcții decât sunt deținătorii altor poziții. Schema mecanismului monarhic ne oferă un răspuns. Puterea socială a domnitorului central în această fază nu mai poate fi explicată *exclusiv* prin puterea militară și prin dimensiunea posesiunilor și a veniturilor, chiar dacă fără aceste două componente nu poate funcționa în societate nici o autoritate centrală. Ca domnitorii centrali să poată atinge într-o societate diferențiată puterea optimă, așa cum s-a întâmplat în epoca absolutismului, este nevoie în plus și de o diviziune aparte a forțelor în interiorul societății.

În realitate, instituția socială a monarhiei atinge punctul culminant al puterii sale în acea fază a istoriei sociale în care o nobilime aflată în declin este obligată în numeroase privințe să se situeze pe poziții de rivalitate cu grupările burgheze în ascensiune, fără ca vreuna dintre clase să reușească s-o îndepărteze pe cealaltă în mod decisiv din perimetrul în care se dă lupta. Monetizarea și comercializarea, care în secolul al XVI-lea avansează rapid, conferă grupărilor burgheze un impuls enorm și determină un considerabil declin al clasei războinicilor, vechea nobilime. La capătul luptelor sociale în care această transformare masivă a societății devine evidentă, interdependența dintre părți ale nobilimii și părți ale stratului burghez a devenit deja considerabil mai mare. Nobilimea, a cărei funcție socială și a cărei formă suferă o transformare decisivă, are acum de înfruntat o a treia stare, ai cărei membri au devenit cu mult mai puternici și mai ambițioși din punct de vedere social decât înainte. Numeroase familii ale vechii nobilimi războinice se sting, numeroase familii burgheze adoptă un caracter aristocratic, iar urmașii lor reprezintă, chiar și în decursul a doar câtorva generații, interesele nobilimii transformate în confruntarea cu clasa burgheză, interese care acum, corespunzător cu mai strânsa interdependență, sunt și mai inevitabil antagoniste.

Dar obiectivul acestei clase burgheze, sau cel puțin al grupărilor sale de la vârf, nu este – precum cel al unor părți considerabile ale burgheziei de la 1789 – suprimarea nobilimii ca instituție socială. Țelul major al indivizilor burghezi este, după cum am mai spus, să dobândească pentru ei și familiile lor un titlu nobiliar și privilegiile aferente; iar grupările reprezentative de la vârf ale acestei nobilimi în ansamblu se înscriu în lupta pentru privilegiile și prestigiul nobilimii războinice; intenția nu este să îndepărteze nobilimea ca atare, ci, în cel mai bun caz, s-o înlocuiască, în calitatea sa de nobilime nouă, sau să coexiste cu vechea nobilime. Fără încetare, această grupare de la vârf a stării a treia, acea „noblesse de robe", accentuează pe parcursul secolului al XVII-lea și îndeosebi pe parcursul secolului al XVIII-lea faptul că noblețea lor este cel puțin la fel de valoroasă, de importantă și de autentică, precum cea dobândită prin forța armelor. Iar rivalitatea exprimată în acest fel cu siguranță că nu se manifestă prin cuvinte și prin concepte ideologice. O luptă constantă, chiar dacă mai mult sau mai puțin mascată și nedecisă pentru pozițiile de putere și pentru avansul de putere dintre reprezentanții ambelor stări, dublează această rivalitate.

Am subliniat anterior faptul că în anumite situații obturăm înțelegerea constelației sociale a regimului absolutist atunci când pornim de la supoziția că burghezia din această fază ar reprezenta aproximativ aceeași configurație ca și cea de astăzi sau din trecutul apropiat, cu alte cuvinte, dacă îl considerăm pe „negustorul independent" ca reprezentant tipic al burgheziei de maximă importanță din punct de vedere social. Cel mai reprezentativ și mai influent din punct de vedere social reprezentant al burgheziei din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea este, cel puțin în marile țări de pe continent, slujitorul burghez al regilor și al principilor, deci un bărbat ai cărui strămoși mai apropiați sau mai îndepărtați au fost cu siguranță meșteșugari sau comercianți, care ocupă însă acum o poziție asemănătoare în cadrul aparatului de dominație. Înainte ca straturile negustorești să formeze ele însele grupările de la vârf ale burgheziei, inițial la vârful stării a treia se situează – pentru a ne exprima cu un termen specific vremurilor noastre – funcționarul.

Structura și caracterul posturilor statale sunt relativ diferite în diverse țări. În vechea Franță, cel mai important reprezentat al burgheziei este un amestec particular de rentier și funcționar; este acel bărbat care și-a cumpărat prin mijloace bănești proprii o poziție în aparatul de stat, ca o posesiune personală și într-o oarecare măsură privată, sau care a moștenit-o de la tatăl său, ceea ce în ultimă instanță înseamnă același lucru. Pe baza acestei poziții, se bucură de o serie întreagă de privilegii foarte precise; de numeroase asemenea poziții se leagă, de exemplu, scutirea de impozite; iar capitalul investit se amortizează sub forma unor taxe percepute pentru serviciile

prestate în calitatea lor de funcționari, salariu sau alte venituri pe care i le aduce poziția sa.

Magistrații, acești „hommes de robe", care în „ancien régime" reprezintă burghezia în adunările stărilor, sunt în general și în afara acestor adunări purtătorii de cuvânt, apărătorii intereselor față de alte stări și față de regi. Orice ar deține starea a treia ca pondere socială se exprimă prin pretențiile și tactica politică a acestor grupări de la vârf. Desigur, interesele stratului burghez superior nu sunt de fiecare dată absolut identice cu ale celorlalte grupări burgheze. Dar ele au în comun – pe lângă multe altele – mai ales *un anume* interes: interesul de menținere a diferitelor lor privilegii. Căci nu doar existența socială a nobilului sau a deținătorului unei funcții se evidențiază prin drepturi speciale, prin privilegii; pe privilegii se fundamentează și existența negustorului din epocă; de privilegii depinde existența meșteșugarilor organizați în bresle. Oricare ar fi aceste privilegii în particular, burghezia, în măsura în care deține o pondere socială, este până în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, ca și nobilimea, o formațiune socială, caracterizată și menținută prin drepturi speciale. Iar aici întâlnim acel angrenaj de interdependențe, datorită căruia burghezia este incapabilă să dea o lovitură decisivă adversarilor săi, nobililor. Poate să conteste unul sau altul dintre drepturile speciale ale nobilimii; dar nu poate și nici nu va reuși niciodată să înlăture instituția socială a privilegiilor, care transformă nobilimea într-o clasă de un tip special; căci propria existență socială, a cărei menținere este obiectivul său principal, este de asemenea apărată și menținută prin intermediul privilegiilor.

Abia când existențele burgheze ies tot mai pronunțat în evidență în alcătuirea structurală a societății, când baza socială a acestora încetează a fi constituită din privilegiile de stare, când, legat de acest fapt, un segment tot mai mare al societății percepe drepturile speciale, garantate sau create de guvern, ca perturbații majore ale întregii desfășurări a procesului diferențiat pe funcții, abia atunci există forțele sociale apte să se opună în mod decisiv nobilimii, dorind nu doar să îndepărteze privilegiile individuale ale nobilimii, ci chiar instituția socială a privilegiilor nobilimii.

Dar gruparea neoburgheză care combate acum instituția privilegiilor ca atare, fie că este conștientă de acest fapt, fie că nu, atacă astfel totodată și fundamentul vechilor formațiuni burgheze, ale burgheziei corporative. Privilegiile acesteia, întreaga formă organizatorică de stare dețin o funcție socială doar atât timp cât se opun stării nobililor privilegiați. Stările sunt formațiuni înrudite ce se dușmănesc sau, mai precis, cu caracter ambivalent, elemente structurale interdependente ale aceleiași rânduieli sociale. Atunci când una dintre acestea este distrusă ca instituție, automat se năruie și cealaltă, prin urmare orânduirea în ansamblu.

În fapt, Revoluția de la 1789 nu reprezintă pur și simplu lupta burgheziei împotriva nobililor. Prin ea, existența socială a burgheziei ca stare, îndeosebi cea a magistraților, a deținătorilor privilegiați ai unor poziții din starea a treia și a vechilor meșteșugari organizați în bresle este distrusă în egală măsură ca și nobilimea. Iar acest sfârșit comun aruncă dintr-o lovitură o lumină asupra întregii implicări sociale, asupra constelației specifice de forțe a fazei premergătoare. Ilustrează ceea ce s-a spus mai sus, la modul foarte general despre interdependențele și ambivalența de interese specifice anumitor straturi sociale, despre mecanismul de echilibru creat o dată cu acestea și despre puterea socială a autorității centrale. Părțile relevante din punct de vedere politic ale burgheziei sunt în epoca absolutismului, până la apariția unei noi burghezii, neorganizate ca stare, diferențiindu-se treptat de burghezia mai veche, legate prin interese, comerț și mentalitate integral de existența și de echilibrul specific al orânduirii bazate pe stări. Tocmai din această cauză, în ciuda tuturor divergențelor cu nobilimea și, desigur, și cu prima stare, clerul, cad mereu în capcana intereselor lor ambivalente. În lupta cu nobilimea nu reușesc niciodată să meargă prea departe, fără a acționa în dauna propriilor lor interese; orice lovitură decisivă împotriva nobilimii ca instituție ar zgudui întregul aparat statal și social și, în felul acesta, ar putea să atingă ca un bumerang existența socială a burgheziei privilegiate. Toate straturile privilegiate sunt în egală măsură interesate ca lupta unora împotriva celorlalți să nu depășească o anumită limită; toți aceștia nu se tem de nimic mai mult decât de zguduirea de amploare și de deplasarea centrelor de greutate în cadrul structurii sociale ca entitate.

Dar totodată ei nu pot să evite lupta unora împotriva celorlalți; căci interesele lor, orientate în aceeași direcție pe de o parte, sunt în numeroase privințe diametral opuse. Ponderea socială este astfel distribuită, iar rivalitatea dintre ei este atât de mare, încât una dintre părți se simte amenințată de orice mic avantaj al celeilalte, de tot ceea ce ar putea să confere celeilalte părți cel mai neînsemnat avans de putere. În mod corespunzător, pe de o parte nu lipsesc relațiile deosebit de curtenitoare și chiar amicale dintre membrii diverselor grupări; pe de altă parte însă, relația dintre reprezentanții celor două stări și îndeosebi dintre grupările lor de la vârf se mențin deosebit de tensionate de-a lungul întregului „ancien régime". Fiecăruia îi este teamă de celălalt; fiecare observă pașii celuilalt cu o constantă susceptibilitate, bine mascată. În plus, axa majoră a tensiunilor dintre nobilime și burghezie este încastrată într-o multitudine de alte tensiuni nu mai puțin ambivalente. Ierarhia funcționărească din aparatul laic de dominație se află într-o constantă luptă concurențială deschisă sau latentă pentru dreptul de executare a puterii și pentru prestigiu cu ierarhia funcționărească ecleziastică. La rândul său, clerul ajunge

mereu să se confrunte în anumite privinţe cu unul sau cu altul dintre cercurile nobile. Astfel, în acest sistem multipolar de echilibru se ajunge în permanenţă la izbucniri sau la lupte mărunte, la probe sociale de putere, ce îmbracă numeroase travestiuri ideologice şi cu cele mai diverse prilejuri, de multe ori absolut insignifiante.

Regele sau un reprezentant al acestuia dirijează însă şi controlează întregul angrenaj prin faptul că se implică ba într-o direcţie, ba în cealaltă. Iar forţa sa socială este atât de mare datorită faptului că tensiunea structurală dintre grupările principale ale reţelei sociale este prea puternică pentru a permite să ajungă la o înţelegere nemijlocită cu privire la afacerile comune şi pentru a adopta în comun o atitudine fermă împotriva regelui.

Este cunoscut faptul că în această epocă într-o singură ţară grupările burgheze şi nobile reuşesc o asemenea procedură comună împotriva regelui, şi anume în Anglia. Oricare ar fi particularităţile structurale ale societăţii engleze care contribuie la diminuarea tensiunilor între stări şi face posibile contacte stabile între părţi, constelaţia socială, care conduce după anumite fluctuaţii la îngustarea intervalului de decizie al domnitorului central, evidenţiază din nou cât se poate de clar pe baza căror constelaţii de interdependenţe puterea socială majoră dobândeşte în alte ţări forma absolutistă de putere centrală.

Pe parcursul secolului al XVI-lea şi încă la începutul secolului al XVII-lea nici în Franţa nu sunt rare încercările de coalizare a unor oameni de cele mai diverse origini sociale în vederea unui demers comun împotriva puterii monarhice ce a luat proporţii ameninţător de mari. Toate acestea eşuează. Toate războaiele civile şi revoltele demonstrează neechivoc ce puternică este şi în Franţa în cadrul diverselor grupuri de stări dorinţa de a limita intervalul decizional al regilor şi al reprezentanţilor acestora. Dar ele demonstrează totodată, nu mai puţin evident, ce puternice sunt rivalităţile şi conflictele de interese între aceste grupări, care împiedică o acţiune comună în aceeaşi direcţie. Fiecare dintre ele doreşte să limiteze monarhia în favoarea sa şi fiecare este suficient de puternică pentru a o împiedica pe cealaltă să reuşească. Toate se ţin reciproc în şah şi, în cele din urmă, se resemnează din nou la dependenţa comună de un rege puternic.

Cu alte cuvinte, în cadrul fiecărei transformări sociale de amploare, care permite din punct de vedere funcţional grupărilor burgheze să devină mai puternice, iar grupărilor nobile să devină mai slabe, există o fază când cele două grupări de funcţii – în ciuda tuturor tensiunilor faţă de grupările terţe şi în interiorul lor – menţin în linii mari echilibrul puterii sociale. În acest fel, se creează într-adevăr, pe o durată mai scurtă sau mai lungă, acel aparat de interdependenţe care a fost descris anterior ca „mecanism monarhic": contradicţiile dintre

cele două grupări principale sunt prea mari pentru a permite să se încheie între acestea un compromis decisiv ; iar modalitatea de repartizare a ponderilor, ca și strânsa interdependență a existențelor sociale, nu permite să se ajungă la o luptă decisivă și la supremația clară a uneia dintre ele. Incapabile de a se unifica, incapabile de a se lupta cu toată forța și de a se învinge reciproc, acestea trebuie să lase în seama unui domnitor central toate deciziile pe care nu sunt în stare să le ia.

Acest aparat se formează, după cum am mai spus, întâmplător și fără a fi fost plănuit în cursul proceselor sociale. Dacă sunt bine sau prost conduse depinde în orice caz în mare măsură de persoana căreia îi revine funcția de domnitor central. Câteva indicii cu privire la fapte istorice individuale ar trebui să fie suficiente aici pentru a demonstra cum se formează acest angrenaj și pentru a ilustra ceea ce s-a spus la modul general despre mecanismul monarhic absolutist.

20. În societatea din secolele al IX-lea și al X-lea există două clase de oameni liberi, clerul și războinicii. Sub aceștia se situează masa servilor, legați de glie în grade diferite, care sunt excluși de la portul armelor și care nu participă activ la viața socială, chiar dacă existența societății se fundamentează pe activitatea lor. Dependența războinicilor, a latifundiarilor, relativ autarhici, de activitatea de coordonare a unui domnitor central este, după cum am mai spus, deosebit de redusă în circumstanțele particulare ale ținutului franc de apus. Din variate motive, dependența clericilor de rege este cu mult mai mare. Biserica ținutului franc de apus nu a reușit, spre deosebire de cea a Imperiului German, să dobândească nicicând o putere laică de dimensiuni comparabile. Aici arhiepiscopii nu au devenit duci. Vârfurile ecleziastice se află și rămân în linii mari în afara sistemului format de seniorii teritoriali aflați în concurență. Astfel că interesele centrifuge orientate către slăbirea domnitorului nu sunt deosebit de puternice. Proprietățile clerului se află răspândite mai mult sau mai puțin în teritoriile de dominație ale seniorilor laici. Sunt expuși în permanență atacurilor și jafurilor acestora. Biserica este deci interesată de existența unei puteri centrale, a unui rege, care să dețină suficientă putere pentru a o proteja față de violența laică. Războaiele mai mici sau mai mari, care izbucnesc neîncetat pe întregul teritoriu, nu sunt câtuși de puțin pe placul călugărilor și al celorlalți clerici, care, cu siguranță, în aceste vremuri sunt mai apți să participe la război și mai belicoși decât ulterior, dar care nu trăiesc în nici un caz de pe urma războiului și pentru război, adesea nedorit. Aceste lupte și războaie se petrec suficient de des pe cheltuiala lor. În repetate rânduri, preoții maltratați și mănăstirile jefuite din întregul teritoriu, ale căror drepturi sunt tot mai îngrădite, apelează la rege pentru judecată.

Legătura puternică, arareori umbrită, dintre primii regi capețieni și biserică nu este desigur întâmplătoare; iar cauzele nu constau în pietatea excesivă a primilor membri ai dinastiei Capetingilor, ci este totodată expresia unei constelații de interese evidente. Demnitatea de rege este în mod constant în această fază un instrument al preoților în disputa cu casta războinicilor. Ungerea și încoronarea sunt tot mai des determinate de ceremonialul bisericesc de învestire; funcția monarhică obține un fel de caracter sacral; într-un anumit sens, devine o funcție ecleziastică. Faptul că, spre deosebire de fenomenele înrudite din alte societăți, nu este depășită faza de simplă încercare de unificare a puterii centrale laice cu cea ecleziastică, direcția respectivă de dezvoltare fiind apoi abandonată, depinde în bună parte de structura bisericii creștine. Aceasta este mai veche, fiind din punct de vedere organizatoric mai solidă decât majoritatea domeniilor laice de dominație din acea vreme; are un conducător propriu, care aspiră tot mai evident să îmbine preeminența spirituală cu supremația laică, în calitatea sa de autoritate centrală, situată deasupra tuturor celorlalte; mai devreme sau mai târziu se creează în mod asemănător o situație concurențială și o luptă pentru supremație între papă și domnitorul central laic al unui anumit teritoriu. Această luptă se sfârșește pretutindeni prin faptul că papa este reîndrumat la poziția sa de preponderență ecleziastică, că laicitatea împăraților și regilor este reafirmată răspicat, că demersurile de integrare în ierarhia bisericească și în ritualul bisericesc regresează, fără a dispărea complet. Dar merită să acordăm o anumită atenție faptului că în lumea apuseană se ajunge la asemenea încercări – îndeosebi pentru comparația structurilor sociale și pentru explicitarea deosebirilor existente între diversele procese sociale.

Regii franci de apus se aliază inițial cu biserica, corespunzător legității structurale a funcției lor, despre care am discutat anterior. În confruntarea lor cu cea mai puternică și mai periculoasă grupare socială se bazează pe cea de rang secund, ceva mai slabă. Aceștia sunt, după titlu, seniorii feudali ai tuturor celorlalți războinici. Dar în domeniul celorlalți mari domnitori ei sunt aproape lipsiți de putere și chiar în propriul teritoriu puterea lor este foarte limitată. Legătura strânsă dintre casa regală și biserică determină ca mănăstirile, abațiile și episcopatele din teritoriile altor seniori teritoriali să devină bastioane ale monarhiei, de influența ecleziastică a bisericii beneficiind întregul teritoriu. Regii profită în numeroase feluri de pe urma științei de carte a clericilor, a tezaurului de experiență organizatorică și politică al birocrației ecleziastice și nu în ultimul rând de pe urma forței lor financiare. Rămâne deschisă întrebarea dacă regii epocii capețiene timpurii ar mai fi beneficiat de venituri de pe urma propriilor lor teritorii, dacă ar mai fi beneficiat de fapt de „veniturile imperiale", de dările colectate din întregul teritoriu al Imperiului Franc de Apus.

Dacă mai beneficiază de asemenea venituri, acestea, în orice caz, abia dacă mai sunt niște gratificații de luat în seamă față de veniturile rezultate din teritoriul lor dinastic. Un fapt însă este cert: ei obțin de pe urma ținuturilor din afara propriului teritoriu niște dări ale instituțiilor bisericești, cum ar fi, de exemplu, veniturile unei episcopii vacante sau, ocazional, ajutoare în cazul unor situații deosebite. Iar dacă ceva conferă casei regale tradiționale un avantaj de putere față de casele concurente, dacă ceva contribuie inițial ca în luptele timpurii de eliminare din cadrul acestui teritoriu tocmai Capetingii să fie cei ce se ridică din nou, este vorba de o alianță cu biserica a celor ce poartă titlul de domnitori centrali. De pe urma sa provin îndeosebi în această fază, cu imensele sale tendințe centrifuge, acele forțe sociale, care contribuie, dincolo de existența regilor ca indivizi, la continuitatea imperiului în direcția unei centralizări. Însemnătatea clerului ca forță motrice socială pentru centralizare scade apoi, fără să dispară complet, în măsura în care se dezvoltă a treia stare. Dar încă din această fază se dovedește felul cum tensiunile dintre diversele grupări sociale, deci inițial tensiunile dintre stratul bisericesc și cel al războinicilor, îi sunt de folos domnitorului central și totodată se dovedește faptul că fiind legat de respectivele tensiuni el devine prizonierul lor. Puterea excesivă a numeroșilor seniori războinici determină apropierea dintre rege și biserică, chiar dacă nu lipsesc conflictele minore. Dar primele divergențe majore dintre rege și biserică, primele adevărate lupte pentru putere nu izbucnesc decât atunci când regele începe să beneficieze de la sfera burgheziei de mijloace de putere mai semnificative, constând din oameni și capital, adică în vremea lui Filip August.

21. O dată cu formarea stării a treia se complică rețeaua de tensiuni, iar axa de tensiune din interiorul societății se deplasează. Așa cum într-un sistem interdependent de teritorii concurente sau de domnitori teritoriali concurenți se conturează de fiecare dată anumite tensiuni principale, de care se leagă toate celelalte antagonisme ca tensiuni secundare, până când în cele din urmă preponderența unuia dintre marile centre de putere crește și se consolidează, în mod asemănător există și în interiorul unui teritoriu de dominație anumite tensiuni centrale, pe lângă care se cristalizează numeroase altele mai mici și care se deplasează treptat în favoarea uneia sau alteia dintre părți. Dacă până în secolele al XI-lea și al XII-lea relația ambivalentă dintre războinici și cler reprezintă tensiunile centrale, începând cu aceste secole, încet, dar constant, antagonismul dintre războinici și grupările burgheze urbane devine principala tensiune internă care se evidențiază. O dată cu întreaga diferențiere a societății, a cărei expresie este, domnitorul central dobândește o nouă importanță: dependența tuturor părților din societate de un coordonator suprem crește. Regii, care se ridică prin expansiune teritorială tot mai mult deasupra stratului războinic pe parcursul luptelor pentru supremație, se distanțează

tot mai mult de ceilalți războinici, datorită poziției pe care o ocupă în cadrul tensiunilor dintre aceștia și straturile orășenești. În cadrul acestor tensiuni, ei nu se află în nici un caz de partea războinicilor, printre care se numără inițial, ci se implică în luptă ba în favoarea uneia, ba în favoarea celeilalte părți.

Dobândirea drepturilor comunale de către orașe este primul jalon pe această cale. Regii acelor vremuri, îndeosebi Ludovic VI și Ludovic VII, împreună cu reprezentanții lor, se situează, ca și ceilalți seniori feudali, pe o poziție de neîncredere față de comunele în devenire, tratându-le cel puțin cu „semiostilitate[101]", îndeosebi pe propriile lor domenii. Abia treptat regii sesizează utilitatea acestor formațiuni neobișnuite. Este necesar de fiecare dată să treacă un anumit timp până ce devin conștienți de faptul că formarea unei a treia stări reprezintă în alcătuirea structurală a societății o uriașă potențare a propriilor lor șanse. Apoi încurajează cu mare consecvență interesele stării a treia, în măsura în care faptul corespunde propriilor lor interese. Ei favorizează îndeosebi puterea financiară a burgheziei, care este impozabilă. Dar, oricând au puterea în acest sens, combat cu toată energia revendicările orașelor de a deține funcții de dominație, pretenție inevitabilă o dată cu forța socială și economică în creștere a straturilor orășenești. Ascensiunea monarhiei și a burgheziei se află într-o interdependență funcțională dintre cele mai strânse; parțial conștienți, parțial fără să-și dea seama, cele două poziții sociale se potențează reciproc în ascensiunea lor, dar relațiile dintre ele sunt și rămân mereu ambivalente. Nicicând nu au lipsit animozitățile dușmănoase și conflictele între cele două straturi și inițial nu au lipsit ocaziile în care nobilimea și burghezia s-au aliat pentru a delimita puterea discreționară a regilor. De-a lungul Evului Mediu, regii se regăsesc mereu în situația în care, pentru anumite măsuri, sunt nevoiți să obțină aprobarea reprezentanților din adunarea stărilor; iar desfășurarea adunărilor stărilor, ale celor mici, regionale, precum și ale celor mari, în care sunt reprezentate părți vaste ale imperiului, dovedește cât se poate de evident ce diferită este, în ciuda tuturor fluctuațiilor, structura tensiunilor față de cea a perioadei absolutiste[102]. Parlamentele de stare – pentru a folosi aici termenul englez care le desemnează – funcționează, ca și parlamentele pluripartinice ale societății burgheze industriale, atât timp cât, pentru anumite scopuri, este posibilă o înțelegere nemijlocită între reprezentanții diverselor straturi. Ele funcționează cu atât mai prost, cu cât mai improbabile devin compromisurile directe, cu cât mai mari devin tensiunile în societate; în aceeași măsură cresc șansele de putere pentru domnitorii centrali. În realitate, în condițiile tot mai limitate ale interdependenței comerciale și monetare din lumea medievală, nici interdependențele și nici antagonismele dintre clasa războinică, posesoare de pământ, și

clasa burgheză, citadină, nu sunt astfel dispuse încât să fie nevoite să lase reglementarea relațiilor lor în seama domnitorului central. Fiecare stare, în egală măsură cavalerii și burghezii, precum și clerul, în ciuda tuturor contactelor, trăiește totuși mult mai evident în sfera sa proprie decât aveau să se petreacă lucrurile ulterior. Diversele stări nu concurează atât de des și de nemijlocit pentru deținerea acelorași șanse sociale; iar grupările burgheze de la vârf nu sunt încă nici pe departe suficient de puternice pentru a putea să conteste predominanța socială a nobilimii războinice. Există un singur domeniu în societate în care elementele burgheze aflate în ascensiune reușesc încetul cu încetul să-și adjudece cu ajutorul monarhiei pozițiile în locul cavalerilor și al clerului: în cadrul aparatului de dominație, deci, pentru a vorbi în termenii uzuali de astăzi, ca funcționari publici.

22. Dependența funcțională a monarhiei de cele petrecute în societate în ansamblul său se manifestă deosebit de clar prin dezvoltarea aparatului de dominație, prin diferențierea tuturor acelor instituții care inițial nu reprezintă mai mult decât segmente ale administrației regale de familie și domeniale. Când societatea oamenilor liberi este în esență compusă exclusiv din cavaleri și clerici, aparatul de dominație este alcătuit îndeosebi din cavaleri și clerici. Dar, după cum am spus, clericii sau „clercs" sunt în cele mai multe cazuri slujitori devotați și reprezentanți ai intereselor monarhice, în timp ce seniorii feudali de la curte și din cadrul administrației imperiale sunt în numeroase cazuri rivalii regelui, mai degrabă preocupați de consolidarea unei poziții proprii de putere decât de cea a regelui. Atunci când stratul de războinici din afara aparatului de dominație se diferențiază mai puternic, atunci când pe parcursul luptelor de eliminare seniorii feudali mai mari sau mai mici se separă în și mai mare măsură, această constelație se oglindește și în alcătuirea aparatului de dominație aflat în plină dezvoltare: clericii și membrii familiilor micilor războinici își formează o suită proprie; marii seniori feudali nu mai pot fi întâlniți decât în câteva poziții, de exemplu ca membri ai marelui consiliu sau ai sfatului restrâns.

Încă din această fază nu lipsesc cu siguranță din administrațiile regale acei oameni din stratul situat inferior față de războinici și preoți, chiar elemente provenind din clasa servilor, care nu joacă în mod evident în dezvoltarea aparatului central francez același rol precum în dezvoltarea celui german. Se prea poate ca situația să depindă de faptul că din acest strat în Franța se ridică ceva mai devreme decât în Germania comunele urbane și astfel starea a treia, formată din oameni liberi. În orice caz, în teritoriile Franței, o dată cu dezvoltarea orașelor, crește totodată ponderea elementelor citadine ce dețin funcții în administrația regală, iar aceste elemente pătrund aici treptat încă din timpul Evului Mediu în aparatul de dominație până la un grad pe care teritoriile germane nu l-au atins nici în vremurile moderne.

Acestea intră în aparatul administrativ pe două căi[103]: o dată, datorită ponderii lor în creştere în funcţiile laice, adică poziţiile care fuseseră anterior ocupate de nobili, apoi prin ponderea lor în funcţiile ecleziastice, deci în calitate de „clercs". Termenul de „clerc" îşi schimbă treptat, începând cu sfârşitul secolului al XII-lea, semnificaţia; conotaţia de „cleric" regresează în cadrul acestui termen şi desemnează din ce în ce mai mult pe omul simplu care a studiat, care ştie să scrie şi să citească în latină, primele faze ale unei cariere ecleziastice putându-se constitui în acest sens ca o premisă. De-a lungul timpului şi în legătură cu extinderea aparatului de dominaţie se secularizează tot mai mult semnificaţia termenului de „clerc", precum şi diferitele tipuri ale studiului universitar. Nu se mai studiază latina exclusiv pentru a deveni ecleziast, se studiază şi cu scopul direct de a deveni funcţionar public. Desigur, există în continuare burghezi care, datorită diligenţei lor negustoreşti sau organizatorice, ajung în sfatul regelui. Majoritatea burghezilor ajung însă în sferele mai înalte ale aparatului de dominaţie prin studiu, prin cunoştinţele lor de drept canonic şi roman. Studiul devine o cale firească de ascensiune socială pentru oamenii provenind din straturile urbane de vârf. Elementele burgheze le înlătură treptat pe cele nobile şi ecleziastice din aparatul de dominaţie. Stratul de slujitori princiari, de aşa-numiţi „funcţionari publici" devine – spre deosebire de Germania – o formaţie exclusiv burgheză.

„Dès Philippe-Auguste au plus tard... les légistes, vrais «chevaliers ès lois» apparaissaient: ils allaient, pour en faire la loi monarchique, se charger d'amalgamer la loi féodale avec la loi canonique et la loi romaine... Petite armée de trente scribes en 1316, de 104 ou 105 en 1359, d'une soixantaine en 1361, ces clercs de la chancellerie gagnèrent maints avantages à grossoyer constamment dans le voisinage du roi. La grande masse formerait des notaries privilégiés: l'élite (trois sous Philippe le Bel, douze avant 1388, seize en 1406, huit en 1413) donnerait naissance aux clercs du secret ou bien aux secrétaires des Finances... L'avenir était à eux. A la différence des grands officiers palatins, ils n'avaient pas d'ancêtres, mais ils allaient être eux-mêmes des ancêtres[104]."

O dată cu extinderea posesiunilor regale se formează un strat de specialişti a căror poziţie socială depinde în primul rând de poziţia lor de slujitori, al căror prestigiu de stare, ale căror interese personale sunt în linii mari identice cu interesele monarhiei şi ale aparatului de dominaţie. Ca şi mai înainte, şi apoi în continuare, într-o oarecare măsură, reprezentanţii bisericii, de data aceasta membrii stării a treia sunt cei care în cele mai diferite funcţii, ca secretari şi consilieri ai regelui, ca administratori fiscali, ca membri ai judecătoriilor supreme se străduiesc să asigure interesele funcţiei centrale şi continuitatea politicii monarhice dincolo de viaţa regilor în particular şi adeseori împotriva înclinaţiilor personale ale purtătorilor coroanei. În cazul de faţă, şi straturile burgheze contribuie ca monarhia să se ridice, iar regii, de asemenea, ajută straturile burgheze să se ridice.

23. O dată cu îndepărtarea completă a nobilimii din aparatul de dominație, burghezia atinge însă în decursul vremii o poziție de putere care este de cea mai mare însemnătate pentru raportul de echilibru din interiorul societății. În Franța, după cum am amintit, aproape până la sfârșitul acelui „ancien régime" nici comercianții avuți, nici breslele în mod direct nu reprezintă burghezia în disputele cu nobilimea, ci funcționărimea în cele mai diverse formații ale sale. Slăbirea poziției sociale a nobilimii, consolidarea burgheziei se remarcă prin faptul că funcționărimea de rang înalt emite, cel puțin de la începutul secolului al XVII-lea, pretenția de egalitate din punct de vedere social cu nobilimea. În realitate, în aceste vremuri interrelaționarea și tensiunile dintre nobilime și burghezie au atins acea forță care îi asigură domnitorului central o putere deosebit de mare.

Ocuparea aparatului central cu oameni provenind din burghezia orășenească reprezintă una dintre configurațiile de interdependență care dovedește cât se poate de nemijlocit ce strânsă este interdependența funcțională dintre ascensiunea monarhiei și cea a burgheziei. Stratul social burghez alcătuit din familiile înalților „slujitori ai regelui" acumulează treptat, în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, atât de multă putere socială, încât domnitorul central s-ar afla la discreția lor, dacă n-ar exista în rândurile nobilimii și ale clerului o contraponderе socială, a cărei rezistență să echilibreze situația. Nu este greu de observat felul cum regii, îndeosebi Ludovic XIV, vor miza în mod constant pe aceste tensiuni. În fazele premergătoare, nobilimea și clerul – în ciuda oricărei ambivalențe inerente acestei relații – există ca niște contraponderi ale puterii centrale cu mult mai puternice decât burghezia orășenească. Tocmai de aceea burghezii însetați de ascensiune socială devin factori auxiliari, pe cât de dispuși să-și pună sprijinul la dispoziție, pe atât de bineveniți. Regii permit ca rețeaua aparatului central să devină o poziție monopolistă a oamenilor din starea a treia datorită faptului că aceasta continuă să fie mai slabă din punct de vedere social decât primele două stări.

Pe de altă parte, se evidențiază interdependența dintre creșterea puterii sociale a regelui și cea a burgheziei, slăbirea nobilimii și chiar a clerului, atunci când analizăm interdependențele financiare ale existenței lor sociale. Am subliniat deja faptul că această deplasare a ponderii în defavoarea nobilimii nu poate fi atribuită decât în mică măsură unor acțiuni conștiente și sistematice ale cercurilor burgheze. Este o consecință a mecanismului concurențial, datorită căruia majoritatea nobilimii ajunge dependentă de o singură casă nobiliară, de casa regală, situându-se astfel, într-un anumit sens, pe aceeași treaptă cu burghezia. Pe de altă parte, este mai cu seamă o urmare a interrelaționării monetare progresive. O dată cu traiectoria sinuoasă a majorării volumului monetar se instaurează o necontenită devalorizare a banilor. Creșterea volumului masei monetare și devalorizarea

banilor se accelerează deosebit de puternic în secolul al XVI-lea. Iar nobilimea, care trăiește de pe urma veniturilor asigurate de proprietățile sale, care nu-și poate majora veniturile corespunzător cu devalorizarea banilor, sărăcește.

Războaiele religioase – pentru a nu menționa aici decât acest act final – au pentru nobilimea tot mai slabă aceeași semnificație ca de atâtea ori războaiele civile pentru straturile aflate în declin: ele maschează inițial implacabilitatea destinului lor. Frământările și neliniștile sociale, afirmarea în luptă, posibilitatea de a jefui și pustii precum și ușurința înavuțirii trezesc în rândurile nobilimii credința că și-ar putea păstra poziția socială amenințată, salvându-se de la decădere și sărăcire. Persoanele afectate nu au habar de transformările economice în al căror vârtej sunt implicate. Constată că banii sunt tot mai mulți, că prețurile cresc, dar nu înțeleg ceea ce se întâmplă. Brantôme, unul dintre războinicii de curte ai vremii, a exprimat această situație[105]:

„... tant s'en faut, que ceste guerre (civile) ait appauvry la France, elle l'a du tout enrichie, d'autant qu'elle descouvrit et mit en évidence une infinité de trésors cachez soubz terre, qui ne servoient de rien,... et les mirent si bien au soleil et convertirent en belles et bonnes monnoyes à si grand' quantité, qu'on vist en France reluyre plus de millions d'or qu'auparavant de millions de livres et d'argent, et paroistre plus de testons neufz, beaux, bons et fins, forgez de ces beaux trésors cachez, qu'auparavant il n'y avoit de douzains... Ce n'est pas tout: les riches marchans, les usuriers, les bancquiers et autres raque-deniers jusques aux prebstres, quintenoient leurs escus cachez et enfermez dans leurs coffres, n'en eussent pas faict plaisir ny presté pour un double, sans de gros intérestz et usures excessives ou par achaptz et engagemons de terres, biens et maisons à vil prix; de sorte que le gentilhomme, qui, durant les guerres étrangères s'estoit appauvry et engagé son bien, ou vendu, n'en pouvoit plus et ne sçavoit plus de quel bois se chauffer, car ces marauts usuriers avoient tout rafflé: mais ceste bonne guerre civile les restaura et mit au monde. Sie bien que j'ay veu tel gentilhomme, et de bon lieu, qui paradvant marchoit par pays avec deux chevaux et un petit lacquays, il se remonta si bien, qu'on le vist, durant et après la guerre civile, marcher par pays avec six et sept bon chevaux... *Et voilà comme la brave noblesse de France se restaura par la grâce, ou la graisse, pour mieux dire, de ceste bonne guerre civile.*"

În realitate, la întoarcerea din acest „război civil benefic", din a cărui pradă a sperat să se refacă, marea majoritate a nobilimii franceze se regăsește mai mult sau mai puțin presată de datorii și ruinată din nou. Viața devine mai costisitoare. Creditorii, pe lângă negustorii bogați, cămătari și bancheri, și înalții funcționari și magistrații obligă la plata banilor datorați. Ori de câte ori au posibilitatea, aceștia pun stăpânire pe domeniile nobiliare și adesea, o dată cu ele, și pe titlurile nobiliare. Iar nobilii care își mențin domeniile descoperă foarte curând că veniturile nu le mai ajung pentru a-și acoperi traiul zilnic, tot mai costisitor:

„Les seigneurs qui avaient cédé des terres à leurs paysans contre des redevances en espèces, continuaient à percevoir le même revenu, mais qui n'avait plus la même valeur. Ce qui coûtait cinq sols au temps passé en coûtait vingt au temps d'Henri III. Les nobles s'appauvrissaient sans le savoir[106]."

24. Imaginea distribuției sociale a puterii care rezultă astfel este cât se poate de neechivocă. Transformarea structurii sociale, care se petrecea de mult timp în defavoarea vechii nobilimi războinice și în favoarea straturilor burgheze, se accelerează în secolul al XVI-lea. Acestea dobândesc ca pondere socială ceea ce pierd ceilalți. Antagonismele din societate se adâncesc. Nobilimea războinică nu înțelege constrângerea proceselor care o obligă să renunțe la pozițiile dobândite ereditar, dar identifică acest proces cu bărbații din starea a treia cu care trebuie să concureze tot mai direct pentru șanse egale, îndeosebi pentru obținerea mijloacelor financiare, iar prin intermediul banilor și pentru propriile lor domenii și chiar pentru prioritate socială. În felul acesta se creează treptat acel echilibru care îi va conferi unui individ, domnitorului central, puterea optimă.

În luptele din secolele al XVI-lea și al XVII-lea se disting corporațiile burgheze care s-au îmbogățit, sunt mai numeroase, și în felul acesta destul de puternice pentru a se opune cu îndârjire pretențiilor de dominație și de putere ale nobilimii războinice, dar care nu sunt nici capabile, nici suficient de puternice pentru a-i face pe războinicii ce dețin puterea militară nemijlocit dependenți de ele. Există o nobilime care continuă să fie suficient de puternică și de războinică pentru a reprezenta o permanentă amenințare pentru straturile burgheze, dar deja prea slabă, mai cu seamă prea slabă din punct de vedere economic, pentru a controla direct pe locuitorii orașelor și a putea dispune de impozitele plătite de aceștia. Faptul că la acea vreme nobilimea pierduse integral funcția administrativă și judiciară, aceste funcții aflându-se în totalitate în mâinile corporațiilor burgheze, are o contribuție deloc neînsemnată la slăbirea nobilimii. Dar încă nici o parte a societății nu reușește să dobândească timp îndelungat superioritate asupra celeilalte. În această situație, regele apare mereu ca aliat al fiecărui strat și al fiecărei corporații și ca susținător față de amenințările altor grupări sau corporații, fără ajutorul cărora n-ar putea face față ca domn.

Desigur, nobilimea și burghezia sunt alcătuite din diverse grupări și straturi, ale căror interese nu sunt întotdeauna convergente. În tensiunea primară dintre cele două stări se împletesc numeroase alte tensiuni, fie în cadrul lor, fie între grupări individuale și cler; însă existența tuturor acestor grupări și clase este totodată mai mult sau mai puțin dependentă de existența celorlalte; nici una dintre ele nu este la început destul de puternică pentru a răsturna orânduirea existentă în ansamblu; grupările de la vârf, singurele care pot exercita

în cadrul instituțiilor existente o oarecare influență politică, sunt cel mai puțin interesate de o schimbare radicală, iar multitudinea tensiunilor abia consolidează puterea potențială a regilor.

Desigur că fiecare dintre grupările de la vârf, vârful nobilimii și „mărimile" de la curte, ca și vârful burgheziei, parlamentele, ar vrea să limiteze puterea regală în favoarea lor. Aspirațiile sau cel puțin ideile care merg în această direcție, apar din nou pe parcursul întregului „ancien régime". Grupările sociale ale căror interese și aspirații sunt divergente ocupă o poziție ambivalentă față de monarhie. Nu lipsesc prilejurile în care se evidențiază acest fapt; nu lipsesc nici alianțele ocazionale dintre grupările nobile și straturile burgheze citadine, îndeosebi parlamentele, împotriva reprezentanților monarhiei. Dar cel mai bun exemplu îl constituie soarta unor astfel de alianțe ocazionale, care dovedesc dificultatea unei reconcilieri directe, intensitatea tensiunilor și rivalitatea dintre ele.

Un bun exemplu îl constituie acele mișcări de revoltă denumite „Fronde". Ludovic XIV este încă minor. La conducere se află Mazarin. Încă o dată, pentru ultima oară de-a lungul unei perioade de timp, niște grupări sociale disparate se unifică pentru a asedia puterea absolutistă a monarhiei reprezentată de ministru. Parlamentele și nobilimea de stare, corporațiile orășenești și reprezentanții înaltei nobilimi, cu toții încearcă să folosească în interesul lor momentul de slăbiciune a monarhiei, și anume regența asigurată de regină și exercitată de cardinal. Dar imaginea acestei revolte ne arată de fapt cât se poate de clar ce tensionate sunt relațiile dintre aceste grupări. „Fronda" este un fel de experiment social. Ea dovedește încă o dată structura mecanismului de tensiuni care conferă putere autorității centrale, dar care rămâne imperceptibilă atunci când aceasta s-a stabilizat: ori de câte ori unul dintre adversarii aliați pare să-și adjudece cel mai neînsemnat avantaj, ceilalți se simt amenințați, părăsesc alianța, fac front comun cu Mazarin împotriva foștilor aliați, întorcându-se uneori apoi din nou la aceștia. Fiecare dintre grupări dorește să îngrădească puterea regală; dar fiecare o dorește în avantajul său; fiecare se teme că puterea altei forțe sociale ar putea să crească între timp. În cele din urmă – nu în ultimă instanță datorită istețimii cu care Mazarin se pricepe să mânuiască oportunitățile acestui aparat de tensiuni – se restabilește vechiul echilibru în favoarea casei regale aflate la domnie. Ludovic XIV nu a uitat nicicând învățămintele trase în acele zile; cu mult mai conștient și mai precaut decât predecesorii săi, a vegheat apoi la menținerea echilibrului, la menținerea diferențelor și tensiunilor sociale existente.

25. Mult timp pe parcursul Evului Mediu straturile orășenești sunt, în conformitate cu poziția lor socială, evident mai slabe decât nobilimea războinică. În aceste vremuri comunitatea de interese dintre regi și segmentul burghez al societății este considerabilă, chiar dacă

nu atât de mare, încât să nu existe fricțiuni și chiar lupte între orașe și domnitorul central. Una dintre urmările cele mai vizibile ale acestei comunități de interese, după cum am mai spus, este îndepărtarea nobilimii din structurile de dominație ale monarhiei și ocuparea acestora cu persoane de origine burgheză.

Apoi, când pe parcursul interrelaționării monetare și al formării de monopol puterea socială a nobilimii se diminuează în raport cu cea a burgheziei, regii se implică din nou ceva mai mult în favoarea nobilimii. Acum ei apără existența nobilimii ca o clasă elevată față de burghezia care exercită presiuni, și anume exact în măsura în care este necesar pentru a menține diferențele sociale dintre nobilime și burghezie și astfel și echilibrul de tensiuni din cadrul teritoriului lor de dominație. În acest sens, asigură majorității nobilimii o scutire de impozite, fapt pe care burghezia l-ar dori desființat sau cel puțin îngrădit. Dar, cu siguranță, aceasta nu este suficient pentru a asigura posesorilor de pământ slăbiți economic o bunăstare pe măsura pretențiilor lor de strat superior, îndestulătoare pentru a permite o reprezentare demonstrativă și diferențiată. În ciuda scutirii de impozite, masa nobilimii de țară duce pe parcursul întregului „ancien régime" o viață relativ nevoiașă. Nu se poate măsura ca bunăstare materială cu straturile de vârf ale burgheziei. Față de autorități, îndeosebi față de instanțele judecătorești, poziția lor este departe de a fi avantajoasă; căci posturile sunt ocupate de persoane de proveniență burgheză. La toate acestea se adaugă faptul că regii, susținuți de segmente ale opiniei aristocratice, respectă prevederea că un nobil care participă direct la negustorie este obligat să renunțe la titlul și la privilegiile nobiliare, cel puțin pe durata acestei activități. Dar prevederea servește cu siguranță la menținerea deosebirilor existente între burghezie și nobilime, de care regii nu sunt mai puțin interesați decât nobilimea. Dar pentru nobilime este astfel blocată singura cale directă de asigurare a prosperității. În orice caz, indirect, prin căsătorie, nobilul poate să beneficieze uneori de bogăția care provine din comerț și din deținerea unei funcții. Nobilimea nu ar beneficia cu nimic de pe urma strălucirii și a prestigiului social pe care le are încă în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, ar sucomba în fața burgheziei ce se consolidează economic și eventual și în fața unei noi nobilimi burgheze, dacă ea însăși sau cel puțin o mică parte a sa n-ar fi dobândit cu ajutorul monarhiei o nouă poziție monopolistă la curte, care îi permite un mod de viață reprezentativ și adecvat stării sale, și care o apără totodată de amestecul în activitățile burgheze; funcțiile de la curte, numeroasele slujbe ale gospodăriei regale sunt rezervate aristocrației; astfel, sute și în cele din urmă mii de nobili obțin posturi mai mult sau mai puțin bine remunerate; favorurile regilor, dovedite prin daruri ocazionale, contribuie în plus în acest sens; apropierea față de rege conferă acestor posturi un înalt prestigiu. În felul acesta, din

grosul nobilimii de țară se ridică un strat aristocratic care poate contrabalansa strălucirea și influența straturilor de vârf ale burgheziei, și anume nobilimea de curte. Așa cum pe vremuri, atunci când burghezia era mai slabă decât nobilimea, posturile din administrația regală au devenit cu ajutorul monarhiei un monopol al straturilor burgheze, tot astfel acum, în condițiile în care nobilimea slăbește, tot cu ajutorul regilor pozițiile la curte se transformă într-un monopol al nobilimii.

Ocuparea exclusivă a funcțiilor de la curte de către nobili se petrece la fel de puțin brusc sau exclusiv după planul unui rege, ca și, mai înainte, ocuparea exclusivă a celorlalte poziții de stat de către burghezi.

Sub Henric IV și încă sub Ludovic XIII funcțiile de la curte, ca și majoritatea gradelor militare și cu atât mai mult pozițiile din administrație și din sistemul juridic, sunt achiziționabile, devenind astfel o proprietate a deținătorilor lor. Faptul este valabil chiar și pentru posturile de *gouverneur*, comandantul militar din anumite districte ale imperiului. Cu siguranță că în anumite cazuri, deținătorul unei asemenea funcții nu este îndreptățit să-și exercite funcția decât cu aprobarea regelui și bineînțeles că uneori se întâmplă ca un anumit post să nu fie acordat decât prin favoarea regelui. Dar, în general, ocuparea posturilor prin răscumpărare a dobândit în aceste vremuri preponderență față de ocuparea posturilor cu favor. Cum marea majoritate a nobilimii nu se poate măsura în nici un caz în privința posesiunilor financiare cu straturile superioare ale burgheziei, starea a treia, sau cel puțin familiile care provin din starea a treia și care au fost înnobilate cu puțin timp înainte, pătrund încet, dar vizibil, în posturile de la curte și în cele militare. Doar marile familii aristocrate ale țării au, parțial datorită propriilor posesiuni de pământ, parțial pe baza rentelor plătite de către rege, venituri suficiente pentru a putea face față unei asemenea concurențe.

În această situație, este absolut inconfundabilă disponibilitatea regilor de a sprijini nobilimea, îndeosebi în cazul lui Henric IV, ca și al lui Ludovic XIII și Richelieu. Nici un moment aceștia nu uită că ei înșiși provin din rândurile aristocrației. Iar Henric IV a ajuns să ocupe tronul în calitate de conducător al unei armate de nobili. Făcând integral abstracție de faptul că față de procesele economice care se manifestă în defavoarea nobililor ei înșiși sunt cât se poate de slabi, funcția monarhică în sine are propriile sale necesități, iar raportul dintre această funcție și nobilime este ambivalent. Henric IV, ca și Richelieu, și succesorii lor doresc și sunt nevoiți, pentru a-și asigura propria existență, să mențină pe cât posibil la distanță nobilimea de toate acele poziții care conferă o influență politică, și totodată doresc să mențină nobilimea ca un factor social autonom în echilibrul social.

Fața dublă a curții absolutiste corespunde întocmai relației ambivalente dintre rege și nobilime : curtea este un instrument de dominație

asupra nobilimii și totodată un instrument de întreținere a ei. În această direcție se dezvoltă curtea treptat.

A trăi în mijlocul unui cerc nobiliar este și pentru Henric IV o obișnuință firească. Dar politica sa nu este atât de strict îndreptată către susținerea staționării permanente la curte a acelei părți a nobilimii care se străduiește să intre în grațiile regelui. Nu deține încă mijloacele pentru a finanța un stat monarhic atât de puternic și pentru a acorda cu mărinimie posturi la curte, favoruri și rente ca ulterior Ludovic XIV. În vremea sa, domeniul social continuă să fie instabil. Familiile nobiliare decad, cele burgheze se află în ascensiune. Stările există, dar componența lor este cuprinsă de o transformare radicală. Zidul care desparte stările a devenit foarte permeabil. Competența sau incompetența personală, norocul sau ghinionul determină în acele vremuri șansele unei familii adesea la fel de mult ca apartenența inițială la una sau alta dintre stări. Căile de acces la curte și la posturile de la curte sunt în epocă încă relativ accesibile unor indivizi de origine burgheză.

Nobilimea deplânge acest fapt. Ea dorește și propune ca funcțiile să-i fie rezervate. Și nu doar aceste funcții. Dorește să dețină și alte lucruri; dorește să redobândească poziția pierdută în aparatul de dominație. În anul 1627 îi adresează lui Ludovic XIII o petiție intitulată „Requestes et articles pour le rétablissement de la Noblesse", în care sunt cuprinse propuneri precise în acest sens[107].

În petiție s-a afirmat pentru întâia oară faptul că nobilimea este cea căreia, prin grația lui Dumnezeu și sabia lui Henric IV, i se datorează menținerea coroanei într-o vreme în care celelalte pături ar fi fost incitate să se revolte; cu toate acestea, nobilimea se află „au plus pitoyable état qu'elle fut jamais... la pauvreté l'accable... l'oisiveté la rend vicieuse... l'oppression l'a presque réduite aus désespoir", într-o stare demnă de compasiune, cum nu mai fusese nicicând, strivită de sărăcie, viciată de atâta trândăvie, adusă într-o stare vecină cu disperarea, datorită opresiunii.

Cu alte cuvinte, este schițată aici imaginea unei clase pe cale de dispariție. Ea corespunde în linii mari realității. Majoritatea domeniilor sunt sufocate de datorii. Numeroase familii de războinici și-au pierdut întreaga proprietate. Tineretul aristocrat nu are nici un fel de perspective; neliniștea și presiunea socială care emană de la aceste persoane care nu-și mai găsesc un rost se face resimțită pretutindeni în viața socială. Ce este de făcut?

Printre cauzele acestei stări este menționată textual neîncrederea inoculată regelui, prin aroganța și orgoliul lor, de câțiva nobili; în felul acesta, regii ar fi ajuns să considere că puterea unor asemenea nobili trebuie îngrădită, prin excluderea lor de la funcții și demnități, pe care eventual nu le-au tratat cu onoarea cuvenită, și prin ascensiunea stării a treia; începând de acum, nobilii sunt excluși din administrația juridică și fiscală și alungați din consiliile regelui.

În cele din urmă, în vederea ameliorării stării sale, nobilimea pretinde printre altele, în cele 22 de articole, următoarele: pe lângă funcțiile de comandanți militari ai diferitelor *gouvernements*, gradele civile și militare ale casei regale – prin urmare, scheletul a ceea ce ulterior va transforma de fapt curtea într-o sinecură a nobilimii – să înceteze a mai fi vandabile, fiind rezervate aristocraților.

În plus, nobilimea pretinde o anumită influență în administrația provinciilor și cooptarea câtorva nobili eligibili în cadrul marilor judecătorii, în parlamente, cel puțin cu vot consultativ și fără să fie remunerați; în cele din urmă, pretinde de asemenea ca o treime dintre membrii consiliului financiar, ai consiliului militar și ai altor instituții ale administrației regale să provină din rândurile sale.

Dintre toate aceste revendicări, făcând abstracție de câteva concesii minore, nu le este satisfăcută decât una singură: funcțiile de la curte devin inaccesibile burgheziei, fiind rezervate nobilimii. Toate celelalte revendicări, în măsura în care într-un sens, oricât de limitat, converg la participarea nobilimii la dominație sau la participarea acesteia la administrarea țării, rămân nesatisfăcute.

În numeroase teritorii germane, nobilii caută și obțin, pe lângă funcții militare, și funcții în administrație și în judecătorii; cel puțin începând cu Reforma, se întâlnesc în mod corespunzător și în universități[108]. Majoritatea funcțiilor înalte în stat reprezintă aici aproape exclusiv un monopol al nobilimii; iar în rest, nobilimea și burghezia se mențin în echilibru *în cadrul* a numeroase alte funcții statale, după un algoritm de repartizare foarte precis.

În aparatul central francez, după cum am mai spus, permanentele tensiuni și lupte, deschise sau latente, dintre cele două stări ajung să fie exprimate de faptul că administrația se menține în totalitate ca o poziție de monopol a burgheziei, în timp ce curtea, în accepția restrânsă a termenului, ocupată dintotdeauna în bună parte de nobili, amenințată acum de pericolul de a fi ocupată de burghezie o dată cu posturile devenite vandabile, se transformă în secolul al XVII-lea definitiv într-o poziție de monopol a nobilimii.

Richelieu recomanda în testamentul său blocarea accesului la curte a celor ce „nu au avut norocul să se bucure de o origine nobilă"[109]. Ludovic XIV a limitat apoi în cea mai mare măsură posibilitățile de acces la funcțiile de la curte pentru burghezie; însă nici el nu le-a închis complet. După numeroase mișcări pregătitoare în care, într-o anumită măsură, interesele sociale ale nobilimii și cele ale monarhiei sunt reciproc tatonate și evaluate, în cele din urmă curtea dobândește forma sa evidentă de sinecură a nobililor, pe de o parte, și de instituție de supraveghere și de temperare a vechiului strat de războinici, pe de altă parte. Viața cavalerească liberă a luat definitiv sfârșit.

Pentru majoritatea nobilimii nu devine neîndestulătoare doar baza economică, ci și spațiul său de acțiune și orizontul de viață se îngustează

foarte mult. Aceasta rămâne limitată la veniturile mai mult sau mai puțin minime rezultate din domeniul de la țară. Posibilitatea de a se sustrage sărăciei prin participarea la campaniile militare este cel puțin în parte desființată. Nici în războaie nobilii nu mai luptă în calitate de cavaleri liberi, ci de ofițeri, într-o ordine strict reglementată. Este nevoie de o situație deosebit de fericită sau de relații eficiente pentru ca cineva să treacă definitiv din cercul nobilimii de țară în cercul cu un orizont mai larg, cu posibilități mai mari de desfășurare și de înalt prestigiu al nobilimii de la curte.

Acesta, segmentul mai mic al nobilimii, găsește la curtea regală, la Paris și în împrejurimi, un domiciliu nou, mai precar. Până la Henric IV și Ludovic XIII pentru nobilii care fac parte din cercul de la curte nu reprezintă o dificultate să părăsească temporar curtea, pentru a-și petrece timpul pe propriul domeniu sau al altui nobil. Până în aceste vremuri există de fapt o nobilime de curte, care se ridică deasupra cercului larg al nobilimii de țară; dar societatea este încă puternic descentralizată. Ludovic XIV, cel marcat de timpuriu de experiența mișcărilor de revoltă ale „Frondei", exploatează din plin și cu mare înțelepciune dependența nobilimii față de el. Dorește „să-i adune sub ochii săi pe toți potențialii conducători ai unei revolte și ale căror castele ar putea servi ca loc de instruire..."[110].

Alcătuirea curții de la Versailles corespunde celor două tendințe ale monarhiei ce se îmbină, și anume sarcina de a se îngriji de părți ale nobilimii, în calitatea sa de clasă reprezentativă, precum și cea-laltă, de a o domina și de a o constrânge în mod desăvârșit. Regele este darnic cu protejații săi, iar uneori îi dăruiește din belșug; dar pretinde obediență; îi face pe nobili să resimtă dependența de bani și de celelalte șanse pe care le poate împărți. Iată ce relatează Saint-Simon în *Mémoires*[111]:

„Regele nu avea în vedere doar faptul ca înalta nobilime să se strângă la curtea sa, ci pretindea acest lucru și de la mica nobilime. În timp ce aveau loc ceremoniile de *lever* și *coucher*, la mese, în grădinile sale de la Versailles, în permanență se uita în jur și remarca pe câte cineva. Celor de rang aristocratic le era luat în nume de rău dacă nu se stabileau permanent la curte, celorlalți doar dacă veneau arareori, iar dizgrația sa neînduplecată se revărsa asupra celor care nu se arătau la curte niciodată. Dacă vreunul dintre aceștia îi solicita ceva, regele declara cu semeție: «Nu-l cunosc.» Iar această sentință era irevocabilă. Nu le lua în nume de rău dacă preferau să-și petreacă timpul la țară, dar era necesar să cunoască măsura, iar în cazul unor sejururi îndelungate, erau nevoiți să-și ia dinainte măsuri de precauție. Cu ocazia unei călătorii pe care am făcut-o în tinerețe la Rouen, unde aveam un proces, regele a dat dispoziție unui ministru să-mi scrie, pentru a afla despre pricina respectivă."

Tendința de a supraveghea cu mare atenție tot ce se petrece nu este mai puțin caracteristică pentru structura autorității monarhice. Prin aceasta se exprimă cât se poate de clar ce puternice sunt în

esență tensiunile pe care regele trebuie să le supravegheze și să le soluționeze pentru a-și menține dominația, și anume nu doar în interiorul societății, ci și în afara ei. Iată aproximativ spusele lui Ludovic XIV în recomandările făcute urmașului său la tron[112]: „Arta guvernării nu este nicidecum dificilă și nici dezagreabilă; ea constă pur și simplu în a cunoaște ceea ce gândesc de fapt toți principii europeni, în a ști ce doresc oamenii să ascundă de noi, în a le pătrunde tainele și a-i supraveghea cu mare atenție."

Într-un alt loc Saint-Simon relatează următoarele[113]:

> „Curiozitatea regelui de a ști ce se petrece în jurul său a sporit neîncetat; și-a însărcinat camerierul și pe guvernatorul de la Versailles să angajeze în serviciile sale o gardă elvețiană. Soldații au fost îmbrăcați în livrea regală, depinzând de cei mai sus numiți și au primit însărcinarea de taină ca ziua și noaptea să cutreiere prin ganguri și pasaje, să se ascundă, să observe lumea, s-o urmărească încotro se îndreaptă, să-i surprindă discuțiile și să raporteze despre toate acestea cu mare precizie."

Nimic nu este mai grăitor pentru structura particulară a societății, care să permită consolidarea unei forme autocrate de guvernământ, decât această imperioasă necesitate a domnitorului central de a supraveghea totul cât se poate mai atent, de a vedea cât se poate de exact ceea ce se petrece în teritoriu. Această necesitate este o expresie a puternicelor tensiuni și a înaltului grad de instabilitate a aparatului social, fără care de funcțiile de coordonare ale domnitorului central nu s-ar lega o autoritate atât de imensă. Echilibrul de tensiuni dintre diferitele grupări sociale și poziția marcat ambivalentă a fiecăreia față de domnitorul central nu au fost cu siguranță create de un rege anume. Dar o dată ce această constelație, cu bogăția sa deosebită de tensiuni, s-a creat în interacțiunea proceselor de interrelaționare, pentru domnitorul central este vital să o mențină în întreaga sa instabilitate. Astfel este necesară o supraveghere cât se poate de precisă a supușilor.

În acest proces, Ludovic XIV menține un ochi deosebit de atent asupra celor mai apropiați prin rang. Diviziunea muncii, dependența mai uniformă a fiecăruia de toți ceilalți și în felul acesta dependența domnitorului central de masele de oameni nu s-a dezvoltat încă în asemenea măsură încât presiunea unor largi mase populare să reprezinte o amenințare majoră pentru rege, chiar dacă frământările din cadrul acestor mase, îndeosebi la populația Parisului, nu sunt desigur complet inofensive pentru rege; iar unul dintre motivele pentru care regele mută curtea de la Paris la Versailles constă indubitabil tocmai în acest raționament. Dar ori de câte ori la vremea predecesorilor lui Ludovic sporește nemulțumirea în rândul maselor populare largi și izbucnesc mișcări de revoltă, de fiecare dată membrii familiei regale sau ai nobilimii de prim rang sunt cei care se instaurează la conducerea mișcărilor și trag foloase de pe urma acestor grupări politice și

a nemulțumirii lor, pentru a-și împlini propriile ambiții. Aici, în cercul din imediata sa apropiere, se află în continuare cei mai periculoși rivali ai monarhiei.

Am arătat mai sus cum treptat, pe parcursul formării monopolului, cercul celor care pot concura în vederea obținerii șanselor de dominație se limitează la membrii familiei regale. Ludovic XI i-a învins în cele din urmă pe seniorii feudali princiari și a adus înapoi teritoriile acestora la domeniile coroanei; dar în timpul războaielor religioase la conducerea diverselor partide se confruntă între ele diverse ramuri ale familiei regale. O dată cu Henric IV, după stingerea liniei principale, ajunge din nou la tron o linie secundară. Și în continuare principii de sânge, cei „mari", ducii și conții de Franța, continuă să dispună de o putere considerabilă. Este relativ evident pe ce se bazează această putere. Se bazează în primul rând pe poziția lor de *gouverneurs*, pe aceea de comandanți supremi militari ai unei provincii sau pe fortărețele lor. Treptat, o dată cu consolidarea monopolurilor de dominație acești posibili rivali ai regelui dobândesc caracterul de funcționari ai unui foarte puternic aparat de dominație. Dar ei se opun acestei transformări. Fratele natural al lui Ludovic XIII, ducele de Vendôme, bastardul lui Henric IV, se revoltă împotriva puterii centrale la conducerea unui grup secesionist; este guvernator de Bretagne și consideră că are prin căsătorie drept ereditar asupra provinciei. Apoi, printre aceștia se numără guvernatorul regiunii Provence, de la care pornește revolta, de asemenea guvernatorul ținutului Languedoc, ducele de Montmorency; rezistența nobilimii hughenote se bazează pe o putere asemănătoare. Puterea militară a țării nu a fost încă definitiv centralizată; comandanții de fortărețe și căpitanii unor cetăți întărite continuă să aibă în mare măsură autonomie. Guvernatorii provinciilor consideră locurile plătite ca proprietate. Astfel, în această formă se ajunge din nou la revigorarea tendințelor centrifuge în țară. Ele sunt perceptibile încă sub Ludovic XIII. Fratele regelui, Gaston, duce de Orléans, la fel ca numeroși alți frați ai regilor de mai înainte, se ridică împotriva puterii centrale. Rupe formal orice relație de amiciție cu cardinalul, după ce a preluat conducerea grupului secesionist aflat în rivalitate cu acesta, și pornește la drum spre Orléans, ca să declanșeze lupta împotriva lui Richelieu și a regelui de pe o poziție fortificată din punct de vedere militar.

În cele din urmă, Richelieu iese victorios din toate luptele, nu în ultimă instanță cu ajutorul burgheziei și cu mijloacele financiare superioare pe care aceasta i le-a pus la dispoziție. Dintre oponenții nobili, o parte vor putrezi în temnițe ca prizonieri, unii vor lua calea exilului, după ce alții muriseră în luptă; din dispoziția lui Richelieu, însăși regina mamă va fi lăsată să se stingă în străinătate.

„De croire que pour être fils ou frère du Roi ou prince de son sang, ils puissent impunément troubler le Royaume, c'est se tromper. Il est bien

plus raisonnable d'assurer le Royaume et la Royauté que d'avoir égard à leurs qualités qui donneroient impunité."

Așa scrie în memoriile sale. Ludovic XIV se bucură de roadele victoriei; dar și-a însușit pe tot restul vieții amenințarea venită din partea nobilimii, și anume tocmai din partea înaltei nobilimi din imediata sa apropiere. Poate să treacă ocazional cu vederea rămânerea micii nobilimi departe de curte. Față de cei „mari" este însă neîndurător. Iar sarcinile curții ca instituție de supraveghere ies în evidență deosebit de clar. „La meilleure place de sûreté pour un fils de France est le cœur du Roi", cel mai sigur loc pentru un fiu al Franței este acela din inima regelui, replică atunci când fratele său îi solicită un „gouvernement" și o fortăreață, după cum spune el însuși, un „place de sûreté". Faptul că primul său născut are la Meudon o curte proprie îi este cât se poate de puțin agreabil. Iar când moștenitorul tronului moare, regele dispune cu toată graba vânzarea mobilei din *château,* de teama că acela dintre nepoții săi căruia îi revine Meudon ar putea să uzeze de castel în același sens și să „divizeze din nou curtea"[114].

Această neliniște era, după cum afirmă Saint-Simon, complet lipsită de temei. Căci nici unul dintre nepoții regelui nu ar fi riscat să-i displacă. Dar când este vorba de menținerea prestigiului și de asigurarea domniei personale regele nu face nici un fel de deosebire între rudele sale și alte persoane în privința severității procedeelor.

În felul acesta, monopolurile de dominație, centrate în jurul monopolurilor fiscale și de constrângere fizică au ajuns, pe o anumită treaptă, la forma lor desăvârșită, și anume ca monopoluri personale ale unui individ. O organizație de supraveghere relativ eficientă le protejează. Regele care poseda pământuri și acorda pământuri sau rente în natură s-a transformat într-un rege care posedă bani și care acordă rente în bani: faptul conferă centralizării o putere și o soliditate fără precedent. Puterea forțelor centrifuge din societate a fost definitiv înfrântă. Toți posibilii concurenți ai domnitorului monopolist au fost aduși în starea de dependență față de el asigurată instituțional. O parte dintre nobili, și anume nobilii de la curte, luptă acum unii cu alții pentru șansele pe care le poate acorda domnitorul monopolist, nu în concurență liberă, ci monopolistă, iar acesta se situează sub permanenta presiune a unei armate de rezervă alcătuită din nobili de țară și elemente burgheze aflate în ascensiune. Curtea reprezintă forma organizatorică a acestei lupte concurențiale restricționate.

Dar chiar dacă puterea de control personală a regelui asupra șanselor monopolizate este mare în această fază, ea nu este nicidecum nelimitată. În alcătuirea puterii monopoliste relativ private se definesc deja cât se poate de neechivoc acele elemente structurale care vor duce în cele din urmă de la puterea de control personală asupra monopolurilor la un control public, exercitat de segmente tot mai cuprinzătoare ale societății. Lui Ludovic XIV i se aplică până la un

anumit grad butada: «L'Etât c'est moi», fie că a rostit-o el însuși sau nu. Din punct de vedere instituțional, organizația de monopol deține încă într-o măsură considerabilă caracterul unei posesiuni personale. Din punct de vedere funcțional însă, dependența domnitorului monopolist de alte straturi, de ansamblul societății diferențiată funcțional, este deja deosebit de puternică, iar dependența funcțională se află totodată într-o creștere continuă, cu cât progresează mai mult interrelaționarea comercială și monetară a societății. Doar situația deosebită a societății, echilibrul particular al tensiunilor dintre grupările burgheze aflate în ascensiune și cele nobiliare care slăbesc, apoi între numeroasele grupări mai mari sau mai mici ale țării, conferă domnitorului central imensul său interval decizional și de control. Independența mare cu care pe vremuri regii dispuneau de posesiunile lor funciare și domeniale, expresie a unei interrelaționări sociale diminuate, ține de domeniul trecutului. Imensa rețea umană peste care domnește Ludovic XIV își are propriile sale legități și propriul său centru de greutate, cărora le este subordonat. Este necesar un efort uriaș, o puternică stăpânire de sine pentru a menține echilibrul oamenilor și al grupărilor în această rețea și controlul asupra întregului, acționând asupra tensiunilor.

Posibilitatea unui funcționar central de a ghida în linii mari întreaga rețea umană în interesul său personal este limitată în mai mare măsură abia atunci când echilibrul de tensiuni pe care se balansează se răstoarnă în favoarea burgheziei și se creează un nou echilibru social, cu alte axe de tensiune. Abia în felul acesta monopolurile personale devin și din punct de vedere instituțional monopoluri publice. Într-o lungă serie de eliminări, într-o centralizare treptată a mijloacelor de violență fizică și a impozitelor, în legătură cu o diviziune tot mai pronunțată a funcțiilor și cu ascensiunea straturilor burgheze profesionale, societatea franceză se organizează pas cu pas, luând forma unui stat.

VIII. Sociogeneza monopolului fiscal

26. Un anumit aspect al formării monopolurilor, și implicit al formării statelor, îi scapă cu ușurință observatorului ce privește retrospectiv, datorită faptului că de obicei și-a format o imagine mai clară cu privire la stadiile ulterioare, la rezultatele acestor procese, decât la intervalele de timp mai îndepărtate. Abia dacă este în stare să-și imagineze în prezent faptul că monarhia absolutistă și dominația centralizată de pe vremuri s-au format treptat cândva, constituindu-se pentru lumea medievală ca un element de maximă noutate și uimire. Cu toate acestea, abia încercarea de a reconstitui acest aspect ne oferă posibilitatea de a înțelege ce s-a petrecut în acele vremuri.

Linia principală a transformării este evidentă. Ea poate fi redată în puține cuvinte de pe o anumită poziție centrală: *proprietățile funciare ale unei familii de războinici, controlul acesteia asupra anumitor pământuri și pretențiile la dările în natură și serviciile cele mai diverse de la oamenii care trăiau pe acele pământuri se transformă, o dată cu diviziunea progresivă a funcțiilor și pe parcursul a numeroase lupte concurențiale și de eliminare, într-un control centralizat asupra mijloacelor militare și asupra dărilor regulate în bani sau impozite în cadrul unui teritoriu cu mult mai mare.* Nimeni nu poate face uz în acele vremuri, în cadrul teritoriului respectiv, de arme, fortificații sau forță fizică de orice fel, fără permisiunea domnitorului central. Faptul acesta este o noutate într-o societate în care inițial o clasă întreagă putea folosi armele și forța fizică în funcție de mijloacele deținute și în mod discreționar. Orice persoană de la care domnitorul central pretinde acest lucru este acum obligată să plătească regulat o anumită parte din încasări sau din capital în favoarea domnitorului central. Faptul reprezintă o noutate absolută față de uzanțele inițiale din societatea medievală. În această societate, caracterizată precumpănitor de o economie naturală, în care mijloacele monetare sunt relativ puține, pretenția principilor și a regilor de a obține dări în bani – făcând abstracție de anumite ocazii statuate tradițional – este percepută ca ceva fără precedent; la asemenea măsuri lumea nu se raportează cu mult altfel decât la jafuri și la practica de percepere a cametei.

„Constituti sunt reditus terrarum, ut ex illis viventes a spoliatione subditorum abstineant[115]" – veniturile funciare sunt menite să-i împiedice pe stăpânii locului să-și jefuiască supușii, după cum a afirmat Sfântul Toma d'Aquino. Iar acest punct de vedere, cu siguranță, nu exprimă doar opinia cercurilor ecleziastice, chiar dacă mai întâi probabil instituțiile bisericești erau afectate în mod deosebit de asemenea măsuri, datorită posesiunilor lor considerabile. Nici regii nu gândesc cu mult diferit, chiar dacă, în penuria generală de mijloace monetare, nu se abțin să pretindă mereu dări obligatorii. Filip August, de exemplu, prin impunerea unei serii de biruri și îndeosebi prin dijma pentru cruciada din anul 1188, renumita „dîme saladine", stârnește o asemenea revoltă și o asemenea rezistență încât, în cele din urmă, în anul 1189, declară textual că ordonă pentru vecie să nu mai fie niciodată ridicată vreo dare în bani. În felul acesta, se spune în decretul pe care îl emite, nici el și nici urmașii săi nu vor putea comite din nou aceeași greșeală; interzice cu autoritatea sa monarhică și cu întreaga autoritate a tuturor bisericilor și baronilor din regat această cutezanță reprobabilă. Dacă cineva, regele sau oricine altcineva, „par une audace téméraire", printr-o insolentă cutezanță, ar încerca să revină asupra acestei dispoziții, ar vrea ca acela să nu fie luat în seamă[116]. Se prea poate ca acest decret domnesc să fi fost consemnat de niște notabilități cuprinse de panică. Dar când, în anul 1190, se pregătește de cruciadă, ordonă textual ca, în cazul morții sale în timpul campaniei, o parte

din tezaurul de război să fie împărțită în favoarea acelora care au sărăcit din cauza acestor dări. Dijmele în bani cerute de regi nu înseamnă de fapt, în această societate relativ săracă în bani, altceva decât impozitele într-o societate cu un înalt grad de comercializare. Nimeni nu le ia în calcul ca pe un mecanism permanent; tranzacțiile pe piață și nivelul prețurilor nu sunt nicidecum adaptate la acest fenomen; într-o anumită măsură, ele apar din senin, ca ceva ieșit din comun și neașteptat, și duc în mod corespunzător la ruinarea unui șir întreg de existențe. Uneori, regii sau reprezentanții acestora sunt conștienți de felul cum se prezintă lucrurile. Dar în condițiile în care veniturile în bani pe care le pot obține nemijlocit de pe urma proprietăților lor domeniale sunt atât de limitate, se află de fiecare dată în fața alternativei fie de a face rost de bani, uzând de toate mijloacele de amenințare și de violență, fie de a fi învinși de forțele rivale. Agitația cu privire la zeciuiala saladină și rezistența pe care a provocat-o această dijmă pare a avea un efect îndelungat în memoria societății. Abia peste șaptezeci și nouă de ani un rege pretinde din nou o dare în bani, o „aide féodale", pentru cruciada sa.

Credința generală a regilor este aceea că seniorii unui teritoriu trebuie să se întrețină pe ei și administrația lor din veniturile realizate pe domeniul lor, în sensul restrâns al cuvântului, în esență din veniturile propriilor latifundii. Cu siguranță, purtătorii coroanei și câțiva alți mari seniori feudali se diferențiază pe parcursul mecanismului monopolist considerabil de majoritatea seniorilor feudali; privind retrospectiv, observăm că aici se dezvoltă funcții noi. Dar *funcțiile* noi se dezvoltă abia treptat, printr-o multitudine de pași mici și printr-o luptă continuă cu reprezentanții altor funcții, devenind *instituții* cu o coeziune de sistem. Inițial, regele este un mare războinic printre numeroși alți războinici mai mari sau mai mici. El trăiește, ca și aceștia, din venitul domeniilor sale; ca și ei, are în orice caz dreptul tradițional de a colecta, de la locuitorii domeniilor sale, în anumite situații excepționale, contribuții bănești. Fiecare senior feudal pretinde și obține anumite dări în bani atunci când își căsătorește fiica, când fiul său este învestit cavaler, sau pentru a strânge suma de răscumpărare când cade prizonier de război. La început, acestea reprezintă dările feudale în bani, acele „aides féodales"; regii pretind aceste „aides" în aceeași măsură ca și toți ceilalți seniori feudali. Colectarea altor dări în bani nu este uzuală; tocmai de aceea sunt considerate de către societate ca jaf și șantaj.

Apoi, aproximativ în secolele al XII-lea și al XIII-lea, începe să se încetățenească o altă formă de beneficii în folosul principilor. În secolul al XII-lea se dezvoltă încetul cu încetul orașele. După vechile uzanțe feudale, nu au obligația de a presta serviciul militar decât bărbații din clasa războinicilor, nobilimea; dar cetățenii au luptat cu arma în mână pentru a dobândi independența orașului lor sau sunt pe cale de a lupta în acest scop; aproximativ din vremea lui

Ludovic VI se ivește obiceiul ca și cetățenii orașului („bourgeois"), să fie recrutați pentru serviciul militar. Orășenii vor prefera însă foarte curând să le ofere seniorilor teritoriali anumite sume de bani în locul serviciului militar, încât războinicii să-și poată plăti mercenarii. Ei comercializează serviciul militar; iar regilor și celorlalți mari seniori feudali nu le convine procedura. Oferta de servicii militare din partea unor războinici care nu au suficiente mijloace de subzistență depășește în majoritatea cazurilor puterea de cumpărare a seniorilor teritoriali aflați în rivalitate. Astfel, contribuțiile bănești ale orașelor în vederea scutirii de serviciul militar se transformă într-o uzanță stabilă, instituționalizându-se. Reprezentanții regelui pretind fiecărei comunități urbane pentru o anumită campanie militară echipamentul pentru un număr de războinici sau plata sumei corespunzătoare, iar comunitățile urbane acceptă să plătească aceste sume, negociind uneori un rabat. Dar nici această uzanță nu poate fi înțeleasă decât ca o altă formă a acelor „aides féodales" pentru situații de excepție; ea se numește „aide de l'ost", dijma pentru oaste, iar toate sunt cuprinse în termenul general de „aides aux quatre cas", dări în bani pentru cele patru cazuri speciale.

Am divaga dacă am demonstra modul în care comunitățile urbane încep treptat să formeze pentru obligațiile comunale un fel de fiscalitate internă și un aparat fiscal. Pretențiile regilor contribuie la dezvoltarea acestora, la fel cum, pe de altă parte, instituțiile urbane de colectare a dărilor, care încep să se consolideze spre sfârșitul secolului al XII-lea, au o însemnătate pentru organizarea celor regale, ce nu trebuie subestimată. Burghezia și monarhia se stimulează reciproc – în majoritatea cazurilor involuntar. Dar în felul acesta nu am afirmat desigur că burghezia sau altă clasă socială și-ar plăti dările benevol sau fără să opună rezistență. Aceste dări ocazionale în bani în cazul unor situații excepționale nu sunt plătite, așa cum se va întâmpla ulterior cu dările regulate în bani, cu impozitele, decât dacă lumea se simte obligată în acest sens, fie direct, fie indirect. Ambele fenomene se constituie ca o expresie extrem de precisă pentru tipul de dependență reciprocă a grupurilor existente într-o societate și a raportului de putere dintre ele.

Regii nici nu doresc și nici nu-și pot permite să provoace o rezistență prea puternică, pentru aceasta forța socială a funcției regale nefiind încă, în mod evident, destul de mare. Pe de altă parte, pentru funcția lor, pentru autoafirmare, îndeosebi pentru finanțarea neîncetatelor lupte concurențiale au nevoie mereu de sume de bani tot mai mari, care nu pot fi colectate prin asemenea „aides". Măsurile pe care le adoptă se modifică. Vedem cum, sub presiunea momentului, reprezentanții regilor experimentează diverse soluții; ei aruncă povara principală când asupra unuia, când asupra altuia dintre straturile orășenești. Dar percepem și modul în care, în ciuda tuturor căutărilor, puterea socială a monarhiei se află în continuă creștere și cum, o dată

cu această creștere, stimulându-se reciproc, impozitele dobândesc treptat un alt caracter.

În anul 1292 regele pretinde taxa de un *denier* pentru fiecare livră realizată prin comercializarea oricărui fel de marfă, taxa fiind obligatorie atât pentru cumpărător, cât și pentru vânzător. „Exactio quaedam in regno Franciae non audita", un impozit cum nu s-a mai auzit în regatul Franciei, cum spune un cronicar al vremii. La Rouen sunt jefuite vistieriile funcționarilor imperiali care colectează banii. Rouen și Paris, cele două orașe mai importante ale regatului, reușesc în cele din urmă să se răscumpere, plătind o sumă fixă[117]. Dar taxa se menține încă mult timp în memoria poporului cu proasta reputație de „mal-tôte"; iar în memoria funcționarilor regali se menține timp îndelungat rezistența de care s-au lovit. În mod corespunzător, regele încearcă să obțină în anul următor un împrumut forțat de la burghezii înstăriți. Atunci când și aici are de înfruntat o rezistență acerbă, în anul 1295 se revine la acea „aide" în forma ei inițială; se pretinde o taxă de la toate clasele sociale, nu doar de la starea a treia. Urmează să fie plătită o sutime din valoarea oricăror bunuri. Dar ceea ce se adună în cele din urmă prin această impunere nu este suficient. În anul următor, taxa se ridică la două procente. Iar acum, desigur, se indignează și seniorii feudali, consternați. Regele se declară dispus să transfere în seama seniorilor feudali laici și ecleziastici o parte din ceea ce reușește să colecteze din teritoriul său de dominație. Introduce într-un anumit sens o coparticipare. Dar faptul în sine nu-i poate liniști în totalitate. Îndeosebi seniorii feudali laici, războinicii, își simt tot mai mult amenințate drepturile ereditare, puterea autonomă de dominație și eventual chiar existența lor socială de către aparatul central de dominație. Oamenii regelui pătrund pretutindeni; aceștia își însușesc drepturi și taxe care mai înainte țineau în exclusivitate de prerogativele seniorului feudal. Iar aici, ca de atâtea ori în istorie, dările în bani reprezintă picătura care face în cele din urmă să se reverse paharul. Când, în 1314, cu puțin timp înainte de moartea lui Filip cel Frumos, din nou sunt anunțate taxe ridicate pentru o campanie militară în Flandra, cresc nemulțumirile alimentate de proasta conducere militară, încât se ajunge la o rezistență fățișă. Unul dintre cei vizați declară[118]: „Nu putem tolera creșterea acestor «aides», n-o putem suporta cu conștiința împăcată; ne-am pierde în felul acesta onoarea, privilegiile și libertățile". Iar un alt contemporan relatează: „Pentru a acoperi cheltuielile, a fost aplicată o nouă modalitate de estorcare abuzivă, nemaiauzită în Franța și îndeosebi la Paris; se spune că banii sunt necesari pentru războiului din Flandra. Stările servile și miniștrii regelui doresc ca vânzătorii și cumpărătorii să plătească nu mai puțin de șase *deniers* de fiece livră din prețul de vânzare. Nobilii și nenobilii... și-au unificat prin jurământ forțele, pentru a-și menține libertățile și pentru unitatea patriei."

Într-adevăr, nemulțumirea este atât de mare și de generalizată încât orașele și seniorii feudali se aliază împotriva regelui. Este unul dintre acele experimente istorice de pe urma căruia putem descifra gradul divergenței de interese, forța tensiunilor existente. Sub amenințarea comună datorită pretențiilor fiscale emise de reprezentanții regelui și din cauza puternicelor mișcări declanșate pretutindeni este posibilă o alianță puternică între burghezie și nobilime. Va fi aceasta oare de durată, va avea vreo eficiență? Am amintit că în alte țări, îndeosebi în Anglia, pe baza unei alte structuri sociale, ajunge să se formeze treptat o apropiere și o procedură comună în anumite straturi urbane și de la țară, care – în ciuda tuturor tensiunilor și ostilităților chiar între acești factori –. în cele din urmă nu contribuie nesemnificativ la îngrădirea puterii regale. Soarta unor asemenea alianțe în societatea franceză, care inițial sunt insolite, iar apoi, o dată cu interdependența tot mai marcată dintre stări, devin mai frecvente, este în mod evident diferită. Unitatea stărilor nu durează mult; avântul acțiunilor lor comune a fost frânt datorită neîncrederii reciproce. „Mânia și nemulțumirea contribuie la crearea unei apropieri, dar interesele lor nu permit să se ajungă la o unitate[119]."

„Il sont lignée deslignée
Contrefaite et mal alignée."

Astfel sună un cântec de pe vremea aliaților. Oricum, reacția uriașă împotriva impunerii discreționare a unor taxe creează o impresie extrem de puternică nu în ultimul rând printre funcționarii regești. Asemenea zguduiri în interiorul teritoriului de dominație nu sunt lipsite de pericol pentru desfășurarea luptei concurențiale cu rivalii din afară. Poziția socială a domnitorului central nu este încă suficient de puternică pentru a fi el însuși în stare să stabilească toate dările și cuantumul acestora; ponderile continuă să fie astfel repartizate încât, de fiecare dată când dorește să colecteze bani, trebuie să negocieze cu stările pentru a obține acordul lor. Căci aceste „aides" nu au devenit încă nici acum altceva decât niște dijme ocazionale și excepționale, niște dări în bani pentru un anumit scop concret. Situația se modifică treptat pe parcursul Războiului de o sută de ani. Acum războiul devine un fenomen permanent, și o dată cu el se permanentizează dările în bani de care are nevoie domnitorul central pentru a-l purta.

27. „On ne peut comprendre et apprécier la lutte que la royauté eut à soutenir, quand elle voulut fonder et développer son pouvoir fiscal, qu'en cherchant à se rendre compte des forces sociales et des intérets qu'elle rencontre et qui firent obstacles à ses desseins[120]." Această propoziție indică într-adevăr trăsătura fundamentală a sociogenezei monopolului fiscal. Cu siguranță că înșiși regii prevăd la fel de puțin ca oricare dintre adversarii lor din această luptă ce fel de instituție nouă se va forma. De fapt, nu au intenția generală „de a-și mări

puterea fiscală". Atât ei, cât și reprezentanții lor, doresc pur și simplu să obțină de la caz la caz cât se poate de mulți bani din teritoriul lor de dominație și de fiecare dată există obligații și cheltuieli absolut precise pe care le au în vedere și care îi determină să procedeze în acest sens. Impozitele și monopolul fiscalității nu au fost create de vreun individ anume; de-a lungul secolelor în care se formează treptat această instituție nici un individ și nici o serie de indivizi nu au planificat-o în mod deliberat. Fiscalitatea, ca orice altă instituție, este un produs al interrelaționării sociale. Ea se creează – ca într-un paralelogram de forțe – din lupta diverselor grupări și interese sociale, până când, în cele din urmă, mai devreme sau mai târziu, instrumentul care s-a dezvoltat aici ca o punere permanentă la încercare a raporturilor sociale de putere este din ce în ce mai conștient extins la o organizare planificată și sistematică sau la o instituție. În felul acesta, în legătură cu transformarea treptată a societății și deplasarea raporturilor de putere, dările ocazionale în bani prestate în favoarea seniorilor teritoriali sau feudali, pretinse și plătite pentru o anumită campanie militară sau ca bani de răscumpărare în cazul luării în prizonierat sau chiar pentru înzestrarea fiicelor și dotarea fiilor, se transformă în impozite regulate. Atunci când în societatea predominată de economia naturală sectorul monetar și comercial ia treptat amploare, atunci când o anumită casă de seniori feudali devine treptat casa regală, ce domnește asupra unui ținut tot mai mare, aceste „aides aux quatre cas" feudale se transformă pas cu pas în impozite.

Începând cu anul 1328, apoi și mai evident din 1337, se accelerează transformarea dărilor excepționale în taxe plătite regulat. În anul 1328, în anumite părți ale regatului, este perceput un impozit direct pentru războiul cu Flandra, în 1335, într-o serie de orașe din vest, este colectată o taxă indirectă, un impozit din orice vânzare pentru dotarea unei flote, în 1338 din salariul tuturor funcționarilor regali este reținută o anumită sumă, în 1340 se reinstaurează taxa generalizată din vânzarea mărfurilor, în 1341 se adaugă o taxă suplimentară pentru vânzarea sării, „gabelle du sel". În anii 1344, 1345, 1346 aceste taxe indirecte continuă să fie majorate. După bătălia de la Crécy, funcționarii regali încearcă să introducă din nou o taxă personală directă, în 1347 și 1348 se revine la forma indirectă, la impozitul pe mărfurile vândute. Toate acestea sunt într-o anumită măsură experimente; toate perceperile de impozite, după cum am mai spus, sunt considerate contribuții temporare ale societății pentru războaiele purtate de rege, „les aides sur le fait de la guerre". Regele și funcționarii săi declară în repetate rânduri că o dată cu încetarea ostilităților va înceta și pretenția bănească[121]. Ori de câte ori reprezentanții stărilor au prilejul subliniază acest fapt; de câte ori au posibilitatea, încearcă să dobândească un anumit control ca banii proveniți din „aides" să fie utilizați într-adevăr exclusiv în scopuri militare. Regii însă, cel puțin începând cu Carol V, nu respectă niciodată cu mare strictețe această

pretenție. Dispun de controlul asupra fondurilor rezultate din „aides" și continuă să achite din aceste surse, atunci când li se pare adecvat, cheltuielile pentru propria lor gospodărie sau ca răsplată pentru protejații lor. Această dezvoltare în ansamblul său, acest aflux de bani spre vistieria regelui, ca și alcătuirea unei forțe militare plătite din aceste surse contribuie treptat, dar sigur, la consolidarea extremă a funcției centrale. Fiecare stare, și îndeosebi nobilimea, se opune desigur, pe cât posibil, dobândirii unui spor de putere de către autoritatea centrală. Dar chiar și aici divergența de interese slăbește această rezistență. Sunt în mult prea mare măsură afectați de război, prea direct interesați de respingerea englezilor, pentru a refuza să-i plătească regelui dările pentru campaniile militare. În această situație, forța antagonismelor, împreună cu diferențele locale, nu numai că subminează întreprinderea unor acte comune în vederea limitării pretențiilor financiare ale regelui sau a controlului asupra acestui venit, ci împiedică organizarea nemijlocită a campaniilor militare de către stări. Amenințarea din afară îi face pe oamenii din această societate, relativ puțin unitară și puțin interdependentă, să fie în mare măsură dependenți de rege, coordonatorul suprem, și de aparatul său de dominație. Așa că trebuie să accepte an de an să fie anunțate din nou, în numele regelui, „dări extraordinare" pentru războiul care nu mai ia sfârșit.

În cele din urmă, după luarea în captivitate a regelui Ioan în bătălia de la Poitiers, în vederea achitării sumei enorme de răscumpărare pretinse de englezi, pentru prima oară impozitul este anunțat nu pentru un an, ci pe o perioadă de șase ani. Acum, ca de atâtea ori în istorie, marele eveniment întâmplător impulsionează ceea ce se pregătește de mult timp în societate. În realitate, acest impozit nu va fi colectat în mod constant în următorii șase ani, ci în următorii douăzeci de ani, și putem presupune că în această perioadă se creează o anumită adaptare a circuitului pieței la asemenea taxe. În plus, la acest impozit comercial pentru banii de răscumpărare a regelui se adaugă mereu taxe pentru alte scopuri; în 1363, o taxă directă pentru acoperirea nemijlocită a costurilor de război, în 1367 se percepe o altă taxă pentru combaterea bandelor înarmate care jefuiesc, în 1369, cu ocazia reluării războiului, noi dări directe și indirecte, printre care și mult repudiatul bir pe fumărit, așa-numitul „fouages".

„Toate acestea continuă desigur să reprezinte acele «aides» feudale, dar generalizate, uniformizate, și percepute nu doar în domeniile coroanei, ci în întregul imperiu, sub supravegherea unui aparat administrativ central specializat[122]." În realitate, în această fază a Războiului de o sută de ani, în care așa-numitele „aides" devin treptat un fenomen permanent, se formează încetul cu încetul niște funcții specializate, dedicate perceperii și reglementării juridice a „taxelor extraordinare" – cum continuă ele să se numească. Inițial sunt pur și simplu reprezentate de câțiva „généraux sur le fait des finances", care

supraveghează armata de responsabili cu colectarea acestor „aides" în întreaga țară. Apoi, în 1370, există deja doi administratori supremi, dintre care unul se ocupă în mod special de afacerile financiare, iar celălalt de problemele juridice rezultate din perceperea acestor „aides". Este prima formă de manifestare a ceea ce ulterior avea să se mențină de-a lungul întregului „ancien régime" ca unul dintre cele mai importante organe ale administrației financiare, prima formă de manifestare a acelei *Chambre* sau *Cour des Aides*. Dar acum, între anii 1370 și 1380, această instituție este într-o anumită măsură în plin proces de formare; încă nu a dobândit stabilitate; ea reprezintă mai întâi o încercare în lupta deschisă sau mascată în care diferitele centre sociale trebuie să facă în mod constant dovada puterii lor. Iar aspectul lor nu ne permite să uităm, așa cum se prezintă numeroasele instituții consolidate și stabilizate, care este jocul forțelor sociale a căror rezultantă se constituie. De fiecare dată când monarhia, ca răspuns la rezistența diverselor segmente ale populației, este obligată să-și limiteze pretențiile de taxe, regresează și aceste posturi oficiale. Situația și curba dezvoltării lor reprezintă un indicator relativ precis de putere a funcției centrale și a aparatului central în raport cu nobilimea, clerul și straturile urbane.

Sub Carol V, după cum am mai spus, acele „aides sur le fait de la guerre" se permanentizează, ca și războiul. Impozitele revin în seama unui popor care sărăcise datorită acestui război, devastărilor, incendiilor, dificultăților comerciale și, nu în ultimă instanță, datorită trecerii neîncetate a trupelor, care trebuie hrănite și care se hrănesc prin forța sabiei. Cu atât mai apăsătoare sunt pretențiile bănești pe care le emite regele; și cu atât mai puternic sunt percepute ca fiind în contradicție cu tradiția, deoarece se transformă dintr-un fenomen de excepție într-o regulă. Atât timp cât trăiește Carol V, toate acestea nu-și găsesc expresia evidentă. Mizeria se adâncește pe nesimțite; o dată cu ea și nemulțumirea. Dar se pare că regele este într-o oarecare măsură conștient de tensiunea ce mocnește, îndeosebi în privința dărilor. Probabil că ia în calcul pericolul pe care-l provoacă această stare de spirit atunci când în locul său, în locul bătrânului rege experimentat, urcă la tron un copil, fiul său minor, a cărui tutelă fusese încredințată rudelor aflate în rivalitate. Probabil că de teama de viitor se leagă și un anumit tip de remușcare. Cu siguranță că regelui i se par aceste dări, pe care aparatul său le-a perceput an de an, inevitabile și imperios necesare. Dar chiar și pentru el, care beneficiază de pe urma lor, de aceste dări este atașat în mod evident un iz de nedreptate. În orice caz, cu puține ore înainte de a muri, la 16 septembrie 1380, semnează un decret prin care este anulată cea mai apăsătoare și mai puțin agreată dintre taxe, birul pe fumărit, care îi împovărează în egală măsură pe cei avuți și pe cei nevoiași. În ce măsură decretul corespunde situației create prin moartea regelui se dovedește cât se poate de repede. Funcția centrală este slăbită și

tensiunile latente izbucnesc în țară. Rudele regelui decedat aflate în rivalitate, îndeosebi Ludovic de Anjou și Filip cel Semeț de Burgundia, se luptă pentru predominanță și nu în ultimă instanță pentru a dispune de vistieria regală. Orașele încep să se revolte împotriva dărilor. Poporul îi alungă pe funcționarii regali care colectează aceste „aides". Iar marea revoltă a straturilor urbane inferioare inițial nu-i este dezagreabilă burgheziei mai înstărite. Interesele ambelor clase se îndreaptă în acest caz în aceeași direcție. Notabilitățile orășenești care se întrunesc în noiembrie 1380 cu reprezentanții celorlalte stări la Paris pretind desființarea impozitelor regale. Probabil că ducele de Anjou, cancelar al regelui, promite sub presiune directă satisfacerea revendicărilor. Iar la 16 noiembrie 1380 este emis în numele regelui un decret prin care sunt desființate „doresnavant à tousjours – de acum înainte și pentru totdeauna – tous les fouaiges, imposicions, gabelles, IIIIes, XIIIes, dont ils – supușii regelui – ont esté et sont moult grevés, touz aydes, subsides quelxconques qui pour le fait des dictes guerres ont esté imposez...".

„Întregul sistem financiar din ultimii zece ani, toate cuceririle făcute în anii 1358-1359 și în 1367-1368 au fost sacrificate. Imperiul regresează cu aproape un secol. Se află cam în aceeași fază ca la începutul Războiului de o sută de ani[123]."

Ca un sistem de forțe ce nu a ajuns în stare de echilibru, societatea pendulează în lupta pentru împărțirea puterii între diverși poli. Este o dovadă a puterii sociale deținute de aparatul central și funcția monarhică în aceste vremuri faptul că pozițiile pierdute sunt recucerite relativ repede, chiar dacă regele însuși este un copil, complet dependent de administratorii și slujitorii funcției monarhice. Ceea ce se dovedește ulterior sub Carol VII din nou și cu o deosebită claritate iese oarecum în evidență chiar din acest moment: șansele ce se leagă în această structură și situație a societății franceze de funcția monarhică sunt deja atât de mari, încât monarhia poate dobândi din ce în ce mai multă putere socială, chiar și atunci când regele este el însuși o persoană slabă sau complet neînsemnată. Dependența grupărilor sau claselor din această societate de un coordonator suprem, care menține în funcțiune schimbul și cooperarea diverselor funcții și sectoare sociale crește o dată cu interdependența acestora, și încă și mai pronunțat sub presiunea pericolului unui război. Astfel îi furnizează celui care reprezintă interesele comune, îndeosebi în lupta cu dușmanii externi, deci regelui și locțiitorilor acestuia, în mod deliberat sau mai puțin deliberat, din nou acele mijloace necesare pentru a duce un război. Dar furnizează totodată monarhiei și mijloacele de dominație asupra lor înșiși.

În anii 1382-1383 monarhia, adică regele împreună cu toți membrii familiei sale, cu consiliile și cu slujitorii, care țin de aparatul de dominație în vreun fel, este din nou în situația de a impune orașelor, centrelor principale de rezistență, impozitele pe care le consideră necesare.

Problema fiscalității se situează în centrul mișcării urbane de rezistență din anul 1382. Dar în lupta pentru impozite și pentru distribuirea sarcinilor de către aparatul central, după cum am mai spus, adeseori este pusă la încercare și decisă problema repartizării în totalitate a puterii și a dominației. În această perioadă este relativ evident faptul că obiectivul notabilităților orășenești este acela de a-și asigura participarea la decizii, la perceperea și la împărțirea taxelor, deci – situându-se într-o poziție centrală – controlul asupra aparatului de dominație; și nu doar al lor; și reprezentanții altor stări fac ocazional presiuni în aceeași direcție asupra adunărilor de stare. Punctul de vedere al straturilor orășenești inferioare și mijlocii este în general mai limitat; ele vor îndeosebi o degrevare de sarcinile care îi apasă, nimic altceva. În această privință, țelurile diverselor grupări orășenești sunt divergente, chiar dacă – spre deosebire de aparatul central al țării – confruntarea nu este neapărat ostilă. În cercul mai restrâns al orașelor lucrurile se petrec însă diferit. Aici interesele diverselor straturi, cu toate dependențele și tocmai datorită unei strânse interdependențe, sunt în general divergente.

Comunitățile orășenești sunt deja în aceste vremuri formațiuni relativ complexe. Există în cadrul lor un strat superior privilegiat, burghezia propriu-zisă, a cărei poziție aparte de tip monopolist se exprimă prin faptul că dispune de funcțiile orășenești și astfel și de controlul asupra finanțelor. Există un strat mediu, un tip de mică burghezie, meșteșugarii și micii negustori, mai puțin avuți; și în cele din urmă există masa calfelor și a lucrătorilor, „poporul". În acest caz, impozitele se constituie din nou ca un punct nodal în care ies deosebit de clar în evidență interdependențele, ca și contradicțiile. Dacă ajung să fie exprimate de fapt pretenții clare, atunci grupările situate inferior și mijlociu pretind ca impozitele să fie directe și ierarhizate, în funcție de averea fiecăruia, în timp ce stratul superior urban preferă impozitele indirecte sau impozitele cu coeficient invariabil. Agitația poporului cu privire la impozite și primul val de mișcări protestatare, cum se întâmplă adeseori, nu este neagreată inițial de stratul superior orășenesc. Acesta favorizează mișcarea câtă vreme ea le susține propria opoziție față de monarhie sau față de seniorii feudali locali. Dar foarte rapid mișcarea protestatară se întoarce împotriva stratului urban avut. În parte, aceasta devine o luptă pentru administrația citadină între patriciatul burghez, aflat la conducere, și stratul de mijloc, care pretinde să dețină cel puțin partea ce i se cuvine din funcțiile orășenești, așa cum în sfera mai largă notabilitățile orășenești dețin o pondere în dominația țării. Stratul superior orășenesc se refugiază sau se apără; în cele din urmă, pentru aceștia, în stadiul respectiv al luptei, sosirea trupelor regale reprezintă salvarea.

Ne-am îndepărta de la subiect dacă am urmări în particular aceste lupte și mișcările protestatare din diferite orașe. Ele se finalizează cu

o deplasare a ponderii în continuare în favoarea aparatului central și a monarhiei. Capii răzmeriței, îndeosebi aceia care au refuzat să-și plătească birurile, sunt condamnați la moarte, alții la plata unor amenzi foarte mari. Orașelor li se stabilesc dări foarte mari. La Paris, castelele regale și închisorile fortificate, „bastilles", sunt consolidate și se construiesc altele noi, apărate de „gens d'armes" ai regelui. Iar libertățile orășenești sunt îngrădite. Tot mai mult de acum înainte administrațiile orășenești locale sunt subordonate funcționarilor regali, până când și ele devin în cele din urmă în esență organe ale aparatului de dominație monarhică. În felul acesta, scara ierarhică a aparatului central de dominație, ai cărei deținători de funcții formează vârfurile burgheziei, cuprinde de la posturile ministeriale și cele mai înalte funcții judecătorești până la cele de primar și staroste de breaslă. Iar problema impozitelor va fi decisă în același mod. Ele vor fi dictate de acum de autoritatea centrală.

Dacă analizăm cauzele care determină această probă de forță, atât de repede decisă în favoarea funcției centrale, ne vom lovi și în acest caz de imaginea despre care am discutat de atâtea ori până acum: forța antagonismelor dintre diversele grupări ale societății conferă funcției centrale puterea sa. Stratul superior burghez nu se află doar într-o relație de tensiune cu seniorii feudali laici și ecleziastici, ci și față de straturile orășenești inferioare. Aici este vorba îndeosebi de lipsa de coeziune dintre straturile orășenești care îl favorizează pe domnitorul central. Nu mai puțin important este faptul că și între diversele orașe ale imperiului abia dacă mai există o legătură cât de cât solidă. Există slabe tendințe în vederea abordării unui demers comun de către mai multe orașe. Dar în vederea unei acțiuni comune interdependența este încă departe de a fi suficientă. Diversele orașe se confruntă între ele ca niște puteri străine; în plus, între ele există o luptă concurențială mai mult sau mai puțin intensă. Astfel, reprezentanții regelui încheie un armistițiu cu Parisul, pentru a avea mână liberă față de orașele din Flandra. Asigurați în felul acesta, reușesc să învingă rezistența orășenească din Flandra, apoi cea a orașului Rouen, apoi a Parisului. Cuceresc pe rând fiecare oraș. Nu doar sciziunea socială, ci și cea regională – în măsura în care, ca și aici, se menține în anumite limite și este însoțită de o anume interdependență – favorizează funcția centrală. În fața rezistenței unificate a tuturor segmentelor de populație, monarhia ar fi sucombat. Fiecare strat în parte, fiecare regiune în parte este cu mult mai slabă în comparație cu funcția centrală, care beneficiază de mijloace de putere din întreaga țară.

Și mai departe, segmente ale societății încearcă mereu să îngrădească din nou puterea funcției centrale sau s-o distrugă. De fiecare dată după un astfel de seism, pe baza aceleiași legități de structurare, echilibrul de tensiuni al societății se restabilește după un anumit timp în favoarea regelui și fiecare probă de putere de acest tip determină un considerabil progres al puterii de control a domnitorilor

centrali. Dările în bani plătite regelui, impozitele dispar din când în când sau sunt îngrădite temporar; dar de fiecare dată ele cunosc o revigorare. Tot astfel dispar și sunt apoi create din nou acele posturi care se ocupă cu administrarea și perceperea impozitelor. Istoricul formării acelei *Chambre des Aides*, de exemplu, este plin de asemenea convulsii și răsturnări neașteptate. Iată mai multe revigorări succesive între anii 1370 și 1390. Apoi, din nou, în 1413, 1418, 1425, 1462, 1464, 1474 aceasta cunoaște, după cum notează cronicarul, „exuberanța vieții și a morții, întreaga imprevizibilitate a renașterii[124]", până când, în cele din urmă, pe baza ei se creează o instituție solid alcătuită a aparatului monarhic de dominație. Toate aceste vicisitudini, care nu reflectă desigur doar marile dovezi ale forței sociale, ne oferă un tablou aproximativ cu privire la sociogeneza funcției regale și la devenirea organizației monopoliste în general; devine evident cât de puțin aceste funcții și structuri se creează pe baza unor planuri de lungă durată, ca niște creații conștiente ale unui individ, cât de mult apar în schimb ca fenomene de interdependență în lupta constantă a forțelor sociale, prin mii de pași mărunți și de încercări repetate.

28. Ca indivizi, regii sunt în privința acțiunilor lor, în desfășurarea forțelor lor personale, integral dependenți de situația în care preiau funcția regală. Arareori acest fapt se dovedește mai evident decât în cazul lui Carol VII. Ca individ, cu siguranță nu este deosebit de autoritar; nu este o personalitate mare, puternică. Cu toate acestea – după ce englezii au fost respinși din teritoriul său, oricare ar fi fost conjunctura respectivă –, monarhia se consolidează tot mai mult în timpul domniei sale. Acum regele se prezintă în fața poporului în calitate de conducător militar victorios, oricât de puțin i-ar reveni personal acest merit. În război, toate mijloacele financiare și umane ale țării s-au concentrat în mâna puterii centrale. Centralizarea conducerii militare și dispunerea monopolistă asupra impozitelor au progresat în mod considerabil. Dușmanul extern a fost alungat, dar armata, sau cel puțin o bună parte a ei, există în continuare. Aceasta îi conferă regelui o asemenea preponderență în interiorul țării încât ar fi o cauză pierdută ca stările să opună rezistență dorințelor sale, ținând seama de faptul că populația epuizată își dorește și are nevoie în primul rând de un singur lucru: de pace. În această situație, regele declară în 1436 că națiunea și-ar fi dat acordul ca el să perceapă aceste „aides" pe o perioadă nedeterminată de timp, că ar fi fost rugat să nu mai convoace întâi stările pentru a decide impozitele; costurile de călătorie pentru adunările stărilor, afirmă el, ar reprezenta o povară prea mare pentru populație.

Desigur, motivația este complet lipsită de substanță; măsura în sine, suprimarea adunărilor stărilor, este pur și simplu o expresie a puterii sociale a monarhiei. Puterea autorității centrale a luat o asemenea amploare, încât aceste „aides", care deveniseră pe parcursul

războiului un fenomen de durată, pot fi acum declarate fără ascunziș ca instituție permanentă. Iar puterea a devenit atât de neechivocă, încât regele consideră că a cădea la învoială cu contribuabilii cu privire la volumul și felul dărilor nu mai este necesar. După cum am mai spus, vor urma și în continuare din când în când mișcări regresive, anumite încercări din partea stărilor de a opune rezistență. De asemenea, excluderea parlamentelor stărilor și puterea de control dictatorială a regilor nu se consolidează fără să fie supuse din când în când unor încercări. Dar fiecare dintre demonstrațiile de forță dovedește mereu și tot mai sigur cât de inexorabil se amplifică puterea funcției centrale o dată cu diferențierea progresivă și cu interrelaționarea societății. În repetate rânduri, puterea militară concentrată centralizat este aceea care asigură și amplifică puterea de control a autorității centrale cu privire la impozite, reprezentând un control concentrat asupra fiscalității, ceea ce permite o tot mai puternică monopolizare a exercitării forței fizice și militare. Pas cu pas cele două mijloace de putere se potențează reciproc până când, în cele din urmă, devine evidentă la un moment dat superioritatea forței care iese învingătoare în acest proces, și anume cea a funcției centrale, sub privirile nedumerite și profund neliniștite ale contemporanilor indignați. Mai mult decât orice descriere, și aici ne lămurește glasul unui contemporan despre felul cum sunt percepute de oameni toate aceste fenomene ca o noutate ce-i copleșește, fără să-i înțeleagă cauzele și efectele.

Când, în timpul lui Carol VII, aparatul central începe să dea publicității și să colecteze în mod deschis impozite de durată și fără aprobarea stărilor, Juvénal des Ursines, arhiepiscop de Reims, îi scrie regelui o epistolă în acest sens. În acest text, prezentat aici în traducere liberă, se spune printre altele[125]:

„Când predecesorii Domniei voastre aveau de gând să poarte un război, ținea de uzanțe să convoace cele trei stări; invitau clerul, nobilii și reprezentanții poporului să se adune laolaltă în cadrul unuia dintre consiliile consacrate. Apoi se înfățișau și expuneau acolo care era starea de fapte prin care se intenționa combaterea dușmanului și pretindeau să se sfătuiască cum puteau să poarte războiul și cum, corespunzător acestei consilieri, puteau să beneficieze de dări. Domnia voastră a procedat la fel până când a constatat și și-a însușit ideea că Dumnezeu și Fortuna – oricât de instabilă ar fi – i-au ajutat Domniei voastre să ajungă să se considere mai presus de fapte. Impuneți aceste «aides» și celelalte biruri și tolerați felul cum sunt aplicate, cum sunt percepute ca niște dări de pe propriile domenii ale Domniei voastre, fără a avea încuviințarea celor trei stări.

Pe vremuri ...acest regat putea, pe bună dreptate, să fie numit «Royaume France», căci oamenii erau liberi (francs) și beneficiau de toate libertățile (franchises et libertés). Astăzi nu sunt nimic altceva decât niște sclavi care plătesc birurile stabilite discreționar (taillables à voulenté). Din populația regatului nu a mai rămas nici a zecea parte din ceea ce a fost pe vremuri. Nu aș dori să îngrădesc puterea Domniei voastre, ci s-o

amplific, după umila mea putință. Nu încape nici o îndoială cu privire la faptul că un principe, iar Domnia voastră în particular poate să perceapă (tailler) o parte din venitul supușilor săi și să colecteze «aides» în anumite cazuri, îndeosebi atunci când este vorba apărarea regatului și cauza publică (chose publique). Dar cu privire la acest fapt trebuie să se sfătuiască în mod înțelept cu ceilalți. Ceea ce îmi revine mie ca obligație nu îi revine și Domniei voastre. Se prea poate ca Domnia voastră să fie suverană în probleme de administrație judiciară și că acesta este resortul Domniei voastre. Dar în ceea ce privește veniturile domeniale, Domnia voastră deține domeniul său și fiecare persoană deține un domeniu. (N.B. Ceea ce înseamnă, cu alte cuvinte, ca regele să facă bine să se întrețină din domeniile sale și din veniturile domeniale și să nu-și aroge dreptul suveran cu privire la impozitele percepute din întreaga țară.) Iar azi, supușii nu sunt doar ignorați, nu sunt doar tunși de lâna pe care o dau, ci li se ia pielea, carnea și sângele până la oase."

Iar într-un alt loc, arhiepiscopul dă și mai puțin voalat glas indignării sale:

„Merită să fie privat de dominație cel care o folosește după bunul său plac și nici măcar pe jumătate în avantajul supușilor săi. Feriți-vă deci ca îmbelșugarea care vă revine din aceste «aides» să nu însemne că vă jupuiți de vii supușii și că le striviți sufletele. Sunteți totodată cel care dispune de trupurile lor. Nu ar exista marea tiranie, dacă cel ce dispune de ființa umană nu i-ar distruge inima, mâinile și tălpile." (N.B. Ceea ce simbolic se referă la ecleziaști, la războinici și la poporul de jos).

De acum înainte și pe o perioadă lungă de timp supușii sunt cei care indică asupra caracterului public al funcției monarhice. Expresii precum „chestiune publică", „patrie" și chiar „stat" sunt inițial utilizate de obicei în opoziție față de principi și de regi. Chiar domnitorii centrali dispun în această fază de șansele monopolizate, și îndeosebi de impozitele percepute din ținutul lor de dominație – după cum afirmă Juvénal des Ursines –, ca de o posesiune privată. În acest sens, ca replică la utilizarea antagonistă a unor termeni ca *patrie* sau *stat*, trebuie înțeleasă afirmația atribuită unui rege: „Statul sunt eu."

Uluirea cu privire la această tendință de dezvoltare în ansamblul său nu se limitează însă la francezi. Regimul care se formează în Franța, puterea și soliditatea aparatului central și a funcției centrale, care mai devreme sau mai târziu, pe baza unor structuri asemănătoare, va ieși la iveală în aproape toate țările europene, este în secolul al XV-lea ceva încă surprinzător și o noutate absolută pentru observatorii din afara Franței. Nu este nevoie decât să citâm relatările trimisului venețian din acele vremuri pentru a ne lămuri despre felul în care își formează aici, în Franța, observatorul străin, și, cu siguranță, nu un observator cu un orizont îngust și lipsit de experiență, impresia cu privire la forma de guvernământ, care îi este necunoscută.

În anul 1492 Veneția trimite doi ambasadori la Paris, pentru a-i transmite în mod oficial felicitări lui Carol VIII cu ocazia căsătoriei cu Anne de Bretagne, dar în realitate și pentru a se informa cum și

unde intenționează Franța să intervină în Italia, precum și cu privire la situația din Franța, starea finanțelor, ce fel de oameni sunt regele și guvernanții săi, ce fel de produse se importă și se exportă acolo, ce partide s-au format; trimișii trebuie să se informeze, cu alte cuvinte, cu privire la tot ceea ce merită să fie știut, încât Veneția să poată acționa corect din punct de vedere politic. La rândul lor, acești trimiși, care se transformă dintr-o instituție ocazională în una permanentă, reprezintă un semn al modului în care Europa devine treptat în aceste vremuri interdependentă pe spații tot mai extinse.

În mod corespunzător, în această relatare se găsește o expunere precisă cu privire la finanțele franceze și la uzanțele financiare din țară. Trimisul apreciază că regele are un venit anual de aproximativ 3 600 000 de franci – din care „1 400 000 franchi da alcune imposizioni che se solevano metter *estraordinarie* ... le quali si sono continuate per tal modo che al presente sono fatte *ordinarie*", 1 400 000 de franci din impozitele care pe vremuri erau *excepționale*, dar care au devenit *uzuale*. Cheltuielile regelui sunt estimate de către trimis la 6 600 000 sau 7 300 000 *franchi*. Deficitul care rezultă astfel este colectat, după cum relatează, în felul următor:

> „În fiecare an, în ianuarie, directorii administrației financiare ai fiecărui ținut, prin urmare cei ai domeniului regal propriu-zis, ai ținuturilor Dauphiné, Languedoc, Bretagne și Burgundia – se adună și fac un calcul aproximativ (fanno il calcolo) cu privire la veniturile și cheltuielile anului următor. Și anume, aceștia consideră *mai întâi* cheltuielile (prima mettono tutta la spesa), iar în funcție de deficitul dintre cheltuieli și veniturile preconizate calculează un impozit general pentru toate provinciile imperiului. Nici prelații și nici nobilii nu plătesc impozite, ci doar poporul. În felul acesta, veniturile ordinare și impozitul denumit *taille* aduc suficient de mult, încât să poată acoperi cheltuielile pentru anul următor. Dacă pe parcursul anului izbucnește vreun război sau se ivesc alte cheltuieli neprevăzute, încât estimările se dovedesc insuficiente, sunt aplicate alte impozite sau sunt adaptate și diminuate rentele, încât în orice situație să fie colectată suma necesară[126]."

Până aici s-a vorbit adesea despre formarea monopolului fiscal. Din relatarea trimisului venețian obținem o imagine clară cu privire la forma și funcționarea monopolului fiscal pe această treaptă de dezvoltare. Aici întâlnim totodată cea mai importantă dintre particularitățile structurale, una dintre pozițiile cheie în alcătuirea absolutismului și – până la un anumit grad –, de fapt, a „statului": cheltuielilor li se acordă prioritate față de venituri. Individului din această societate, îndeosebi burghezului, pe parcursul dezvoltării îi intră tot mai mult în obișnuință necesitatea de a-și orienta cheltuielile foarte strict după venituri. În gospodăria unei unități sociale, în schimb, cheltuielile reprezintă punctul de referință; iar de ele sunt dependente veniturile, și anume impozitele pretinse pe baza monopolului fiscal de niște indivizi din societate. Totodată, este un exemplu pentru modul

în care ansamblul rezultă din interdependența indivizilor, având particularități structurale și fiind subordonate legităților, care se deosebesc de cele ale individului și care nu trebuie înțelese din particular. Singura limită impusă necesarului financiar al unei asemenea autorități sociale centrale este dictată de capacitatea fiscală a întregii societăți și de puterea socială a grupărilor individuale în raport cu domnitorul cu drept de a dispune de monopolul financiar. Ulterior, când administrația monopolistă ajunge sub controlul unor ample straturi burgheze, se desparte net bugetul societății în ansamblul său de bugetul persoanei individuale care administrează monopolurile centrale în calitate de funcționar al societății. Societatea ca întreg, statul, trebuie și poate în esență să creeze o dependență între pretențiile fiscale și cheltuielile necesare din punct de vedere social; regii, domnitorii centrali ca indivizi trebuie însă de acum să se comporte ca oricare alt individ; au venituri precis stabilite și își orientează cheltuielile în funcție de venituri.

Acum, în prima fază a monopolului deplin, faptele se petrec diferit. Bugetul monarhiei și bugetul public nu au fost încă separate. Regii subordonează impozitele pe care le pretind cheltuielilor pe care le consideră necesare, fie că este vorba de cheltuieli pentru războaie sau pentru construcția unor castele, fie că reprezintă cadouri acordate protejaților lor. Monopolurile cheie ale dominației au aici efectiv caracterul unor monopoluri personale. Dar ceea ce din punctul nostru de vedere constituie doar o primă perioadă de dezvoltare a monopolurilor sociale sau publice, în ochii observatorilor venețieni de la 1500 apare ca o noutate pe care o privesc ca pe o curiozitate, așa cum se obișnuiește să te raportezi la obiceiurile și uzanțele necunoscute ale unor popoare străine. La ei acasă situația este diferită. Puterea de control a autorității supreme venețiene este asemănătoare cu cea a principilor medievali, îngrădită în foarte mare măsură datorită drepturilor de autodeterminare ale corporațiilor din diversele regiuni și stări. Veneția este la rândul său centrul unui mare teritoriu de dominație. Alte municipalități au ajuns mai mult sau mai puțin liber-consimțit sub dominația sa. Dar chiar și în cazul comunităților subordonate, printre condițiile prin care acestea acceptă integrarea în teritoriul de dominație al Veneției se numără de fiecare dată prevederea „că nu pot fi introduse noi tranșe de fiscalitate fără aprobarea majorității sfaturilor[127]". În relatările lipsite de patos ale observatorului extern, cele ale trimisului venețian, este exprimată probabil mai explicit transformarea care a avut loc în Franța decât mai înainte, prin cuvintele pline de indignare ale arhiepiscopului de Reims.

În anul 1535 în relatarea trimisului venețian citim următoarele:

„Făcând abstracție de faptul că regele este puternic din punct de vedere militar, el obține bani datorită obedienței poporului său. Susțin că Maiestatea Sa deține în mod obișnuit venituri de două milioane și jumătate. Spun în mod «obișnuit»; căci, dacă dorește, poate să majoreze

impozitele pe seama poporului. Atât cât le impune, atât plătesc, fără nici un fel de îngrădire. Dar în această privinţă trebuie să spun că populaţia de la ţară, în seama căreia cade greul acestor dări, este foarte săracă, încât o majorare oricât de neînsemnată a acestei poveri ar deveni insuportabilă."

În fine, în anul 1546 trimisul veneţian Marino Cavalli face o relatare detaliată şi precisă despre Franţa, în care expune particularităţile formei de guvernământ din această ţară, aşa cum se prezintă privirii unui contemporan imparţial, cu un orizont larg. Aici se spune, printre altele[128]:

„Multe regate sunt mai mănoase şi mai bogate decât Franţa, de pildă Ungaria şi Italia, multe sunt mai mari şi mai puternice, de exemplu Germania şi Spania. Dar nici unul nu este atât de unit şi de obedient precum Franţa. Nu cred că alta poate fi cauza consideraţiei decât aceste două elemente: unitatea şi obedienţa (unione e obbedienza). Desigur că libertatea este cel mai râvnit dar de pe lume; însă nu toată lumea este demnă de ea. Astfel, unele popoare sunt menite să fie întru totul obediente, altele să comande. Dacă starea firească a lucrurilor este răsturnată, atunci se vor petrece nişte evenimente precum cele din prezent în Germania şi din trecut în Spania. Între timp francezii, care poate şi-au recunoscut limitările în acest sens, şi-au pus libertatea şi voinţa integral în subordinea regelui. Astfel, este suficient ca acesta să spună: doresc atât, aprob această sumă, decid aşa şi în acest cuantum. Iar totul se execută prompt, ca şi cum s-ar fi decis în comun. Situaţia a evoluat atât de mult, încât, în prezent, unul dintre ei, mai spiritual decât ceilalţi, a spus: pe vremuri, regilor lor li se spunea «reges francorum», iar acum se pot numi «reges servorum». Astfel, nu doar că regelui i se plăteşte cât pretinde, ci tot restul de capital se află la discreţia sa.
A crescut obedienţa poporului lui Carol VII după ce acesta a eliberat ţara de asuprirea englezilor, după ce Ludovic XI şi Carol VIII au cucerit Neapole. Ludovic XII a contribuit şi el, la rândul lui. Dar regele în exerciţiu (Francisc I) se poate mândri că şi-a întrecut cu mult toţi predecesorii: îşi obligă supuşii să plătească sume exorbitante, atât cât doreşte; unifică noi posesiuni cu domeniile coroanei, fără să înstrăineze la rândul său ceva. Iar când totuşi dăruieşte câte ceva, darurile sunt limitate pe durata vieţii, fie a celui ce dăruieşte, fie a beneficiarului. Iar dacă vreunul dintre aceştia trăieşte prea mult, beneficiul îi este în întregime retras, ca ceva ce aduce prejudicii coroanei. Este adevărat, câteva dintre aceste posesiuni vor fi ulterior confirmate. Tot aşa procedează în problema comandanţilor şi a altor grade militare ale trupelor cetăţeneşti. Prin urmare, când cineva intră în serviciul Alteţei voastre şi afirmă că a obţinut de la francezi o anumită răsplată, un anumit număr de titluri şi o rentă viageră, atunci Alteţa voastră va şti despre ce fel de rentă, de titluri şi de donaţii este vorba. Mulţi nu le obţin niciodată, sau poate doar o dată în viaţă, alţii rămân doi, trei ani fără să primească nici un fel de răsplată (che non toccano un soldo). Alteţa voastră, care nu numai că face anumite daruri, ci pe unele le dă ca bunuri succesorale, cu siguranţă că nu trebuie să fie influenţată de ceea ce se petrece în alte părţi. După aprecierea mea, uzanţa de a da numai pe timpul vieţii este ... excelentă. Aceasta

îi dă regelui în permanență ocazia de a-l răsplăti pe cel merituos; și îi rămâne mereu câte ceva de dăruit. Dacă donațiile ar fi transmisibile urmașilor, ne-am afla acum în fața unei Franțe sărăcite, iar regii din vremea noastră nu ar mai avea nimic de dăruit; în schimb, acum sunt serviți de niște persoane care dau dovadă de mai multe merite decât ar avea urmașii unor persoane răsplătite anterior. Alteța voastră este nevoită să reflecteze cum ar trebui să procedeze ceilalți principi, care nu dispun de o țară la fel de întinsă, dacă în Franța lucrurile se petrec astfel. Dacă nu ne vom gândi la consecințele acestor donații transmisibile ereditar – la a le menține în familie, după cum se spune –, se va întâmpla că nu va mai fi posibilă o răsplată adecvată pentru cei ce dovedesc efectiv niște merite, sau poporul va avea de suportat noi impozite. Ambele situații sunt în egală măsură inechitabile și păguboase. Dacă donația este limitată doar pe perioada vieții, nu sunt răsplătiți decât cei care merită recompensa. Bunurile circulă și ajung după o anumită vreme înapoi la fisc... De optzeci de ani încoace, fără a da ceva de la sine, coroana dobândește în mod constant noi posesiuni prin confiscare, prin acceptarea moștenirilor sau prin achiziții. În acest fel, coroana a absorbit în asemenea măsură totul, încât nu există nici un singur principe în întregul imperiu care să aibă un venit de 20 000 de scuzi. Iar cei care posedă venituri și pământuri nu sunt posesorii de drept; căci regele își menține predominanța prin revocări, impozite, garnizoane militare și toate celelalte noi sarcini extraordinare. Coroana devine tot mai avută, mai unitară și dobândește un prestigiu imens; iar acest fapt o protejează de războaiele civile. Căci din moment ce nu există decât principi săraci, aceștia nu au nici justificarea, nici mijloacele de a întreprinde vreo acțiune împotriva regelui, așa cum au procedat pe vremuri ducii de Bretagne, Normandia, Burgundia și numeroși alți mari seniori din Gascogne. Iar dacă se găsește cineva care să procedeze necugetat și să încerce să se răzvrătească pentru a provoca vreo schimbare, precum casa de Bourbon, acest fapt îi conferă regelui o șansă rapidă să se îmbogățească prin ruinarea ei."

Avem aici o privire de ansamblu cu privire la particularitățile decisive de structurare a absolutismului. Un senior feudal a câștigat controlul asupra tuturor concurenților săi, predominanța asupra tuturor pământurilor. Iar controlul asupra pământurilor este din ce în ce mai mult comercializat și monetizat. Transformarea se exprimă pe de o parte prin faptul că regele posedă un monopol asupra perceperii impozitelor și a stabilirii cuantumului acestora pe întreg cuprinsul țării, încât dispune de departe de cel mai mare venit din întreaga țară. Un rege care posedă și împarte pământuri se transformă tot mai mult într-un rege care dispune de bani și acordă rente în bani. Tocmai în felul acesta reușește din ce în ce mai mult să se sustragă fatalității cercului în care se aflau domnitorii în societatea predominant caracterizată de economia naturală. El nu mai răsplătește serviciile militare, precum și pe cele curtenești și administrative, celor care îl slujesc acordându-le părți din posesiunile sale, deci bunuri transmisibile succesoral, așa cum era în mod evident cazul în parte la Veneția, ci în cel

mai bun caz le acordă pământuri și rente în bani pe durata vieții, pe care le retrage apoi, încât posesiunile coroanei nu se diminuează; într-un număr tot mai mare de cazuri el răsplătește serviciile doar prin daruri în bani, prin salarii. Centralizează impozitele din întreaga țară și distribuie banii astfel încasați cum crede de cuviință și în interesul dominației sale, încât un mare număr de oameni, mereu în creștere, depinde în întreaga țară direct sau indirect de bunăvoința regelui, de plățile administrației financiare regale. Interesele mai mult sau mai puțin private ale regelui și ale slujitorilor săi cei mai apropiați sunt cele care impulsionează utilizarea șanselor în această direcție; dar ceea ce rezultă din lupta de interese a diverselor funcții sociale este acea formă de organizare a societății pe care o numim „stat". Monopolul fiscal alcătuiește, împreună cu monopolul forței fizice, coloana vertebrală a acestei forme de organizare. Nu putem înțelege geneza și existența „statelor" atât timp cât nu devenim conștienți de modul – fie mai întâi chiar pe baza exemplului *unei* țări – în care se formează pas cu pas una dintre instituțiile centrale ale „statului" pe parcursul dinamicii relațiilor, și anume pe baza unei foarte precise inevitabilități a structurilor de relație, a întrepătrunderii intereselor și acțiunilor. Organul central al societății dobândește deja aici – ceea ce devine evident din relatarea venețianului – o stabilitate și o putere necunoscute anterior. Datorită monetizării societății în ansamblu, domnitorul nu mai este obligat să răsplătească serviciile prin acordarea de pământuri din propriile sale posesiuni, care s-ar epuiza mai devreme sau mai târziu, ci doar prin sume în bani din veniturile fiscale ce intră în vistierie cu regularitate. Particularitatea banilor însă îl scutește în cele din urmă de necesitatea recompensei în pământuri de mai înainte, care se transformă în recompensă în bani: îl scutește de obligația de a răsplăti prin acordarea unor posesiuni pe viață, transmisibile urmașilor. Ea face posibil ca un serviciu anume sau o serie de servicii să fie de fiecare dată răsplătite printr-o plată unică, corespunzător de mare, prin salariu sau bonificații. Trebuie să ignorăm aici consecințele variate și cu efecte de durată ale acestei transformări. Mirarea trimisului venețian arată din plin felul cum aici această uzanță, astăzi firească, le apărea oamenilor ca o noutate. Explicațiile pe care le dă dovedesc încă o dată deosebit de clar de ce abia monetizarea societății face posibilă apariția unor organe centrale stabile: plata în bani menține toată lumea într-o stare permanentă de dependență față de autoritatea centrală. Abia acum tendințele centrifuge pot fi anihilate definitiv.

Iar din acest context mai amplu trebuie deci să înțelegem ce se întâmplă cu nobilimea: în vremurile anterioare, când nobilimea era încă puternică, regele, în calitatea sa de domnitor central, s-a implicat în anumite limite în favoarea burgheziei. Astfel, aparatul său de dominație s-a transformat într-un bastion al burgheziei. Acum, când pe

parcursul interdependenței monetare și al centralizării militare, războinicii, latifundiarii, nobilimea, decad tot mai mult, regele își implică puterea și oportunitățile pe care le poate împărți din nou ceva mai mult în favoarea nobilimii. Creează pentru o parte a nobilimii posibilitatea de a se menține ca strat superior, situat deasupra burgheziei. Încetul cu încetul, după ultimele încercări inutile ale unor elemente din stări de a opune rezistență în războaiele religioase și apoi din nou în cadrul Frondei, funcțiile la curte devin treptat un privilegiu și un bastion al nobilimii. În acest fel regii apără prioritatea nobilimii; ei distribuie favorurile și șansele în bani astfel încât să fie menținut echilibrul, periclitat datorită declinului nobilimii. Dar pe parcursul acestui proces, nobilimea relativ liberă a războinicilor de pe vremuri se transformă într-o nobilime care se află toată viața dependentă de domnitorul central și în serviciul acestuia. Cavalerii devin curteni. Iar dacă ne punem întrebarea care este de fapt funcția socială efectivă a curtenilor, aici vom afla răspunsul. Ne-am obișnuit să definim nobilimea de curte din „ancien régime" ca o clasă „lipsită de funcții". Într-adevăr, aceasta nu a avut nicicând o funcție în sensul diviziunii muncii și astfel în sensul națiunilor bazate pe diviziunea muncii din secolele al XIX-lea și al XX-lea. Circuitul funcțiilor din „ancien régime" este diferit. În esență, este determinat de faptul că aici domnitorul central este încă în foarte mare măsură posesorul personal al monopolurilor de dominație, că aici nu există încă o delimitare între domnitorul central ca persoană particulară și ca funcționar al societății. Nobilimea de curte nu deține o funcție nemijlocită în procesul diviziunii muncii, dar are o funcție pentru rege. Se numără printre fundamentele indispensabile ale dominației sale. Îi permite regelui să se distanțeze de burghezie, așa cum burghezia i-a permis să se distanțeze de nobilime. Constituie în societate o contrapondere a burgheziei. Pe lângă numeroase altele, aceasta este pentru rege cea mai importantă funcție a nobilimii; fără tensiunea dintre nobilime și burghezie, fără diferențierea accentuată a stărilor, regele ar pierde o mare parte a puterii sale de control. Existența nobilimii de curte este într-adevăr o expresie a modului în care monopolurile de dominație continuă să reprezinte o posesiune personală a domnitorului central, în care veniturile țării pot fi distribuite în continuare corespunzător intereselor particulare ale funcției centrale. Posibilitatea unei distribuții planificate a veniturilor țării este prefigurată o dată cu monopolizarea acestora. Dar posibilitatea planificării continuă aici să fie folosită pentru susținerea straturilor sau a funcțiilor aflate în declin.

Rezultă o imagine clară cu privire la structurarea societății absolutiste: societatea laică a acelui „ancien régime" francez este compusă mai clar decât cea din secolul al XIX-lea din două sectoare, unul mai mare, agrarian, și unul mai mic, care devine treptat tot mai puternic din punct de vedere economic, format din burghezia orășenească. În

ambele există un strat inferior, în acesta din urmă pauperii citadini, masa calfelor și a lucrătorilor, în cel dintâi țăranii. În amândouă există un strat inferior mediu, micii meșteșugari și funcționarii mărunți, respectiv nobilii de țară scăpătați din colțurile provinciei; în ambele există și un strat mediu elevat, adică negustorii bogați și bine situați, înalta funcționărime orășenească, iar în provincie și înalta funcționărime administrativă și judiciară, respectiv nobilimea provincială și de țară bine situată. Iar în ambele sectoare există în cele din urmă un strat de vârf, care ajunge până la curte, funcționărimea superioară, acea „noblesse de robe", nobilimea de curte, elita nobilimii militare, „noblesse d'épée". În cadrul tensiunilor dinlăuntrul și dintre aceste sectoare, complicate prin tensiunile și alianțele amândurora cu stratul ecleziastic scindat în mod corespunzător, regele menține cu mare grijă un anumit echilibru. El asigură privilegiile și prestigiul social al nobilimii în fața puterii economice în creștere a grupărilor burgheze. Totodată, utilizează în mod nemijlocit o parte a produsului social, pe care o alocă grație monopolului său financiar, pentru a asigura subzistența înaltei nobilimi. Apoi, când cu puțin timp înainte de Revoluție, după ce au eșuat toate încercările de reformă, printre revendicările grupărilor burgheze opozante apare în prim-plan aceea de a desființa privilegiile nobilimii, este cuprinsă aici în mod direct și revendicarea cu privire la o altă dispunere a monopolului fiscal și a beneficiilor fiscalității. Desființarea privilegiilor nobiliare înseamnă pe de o parte abrogarea scutirii de impozit a nobilimii, deci o altă repartizare a sarcinilor fiscale; pe de altă parte, înseamnă desființarea sau cel puțin reducerea a numeroase posturi la curte, suprimarea nobilimii lipsite de funcții și de utilitate – așa cum este aceasta văzută de către noua burghezie, burghezia profesională – și totodată o altă repartizare a beneficiilor fiscalității, care să nu fie făcută în beneficiul regelui, ci mai degrabă în interesul ansamblului societății diferențiate funcțional, sau cel puțin în cel al înaltei burghezii. În cele din urmă însă abrogarea privilegiilor nobiliare înseamnă și distrugerea poziției de până acum a domnitorului central ca păstrător al echilibrului între cele două stări în ierarhia de rang existentă. În realitate, domnitorii centrali din perioada următoare vor fi cuprinși în sistemul de echilibru al unei alte rețele de tensiuni. Aceștia și funcțiile lor au în mod corespunzător un alt caracter. Un singur lucru se menține constant: în cadrul acestui alt tip de alcătuire a axelor de tensiune, puterea instanțelor centrale este relativ limitată atât timp cât tensiunile nu sunt foarte mari, cu alte cuvinte câtă vreme mai este posibilă o înțelegere directă și permanentă între reprezentanții polilor opuși de tensiune, iar aceasta crește în faza în care cresc și tensiunile, cât timp nici una dintre grupările aflate în luptă nu dobândește o preponderență decisivă.

Sinopsis

Schița unei teorii a civilizării

I. Constrângerea socială ca autoconstrângere

Ce are de a face organizarea societății sub forma „statelor", ce au de-a face monopolizarea și centralizarea fiscalității și exercitarea forței fizice în cadrul unui teritoriu de amploare cu „civilizația"?

Observatorul procesului civilizării este confruntat cu o multitudine de probleme. Anticipând aici câteva dintre problemele generale, iat-o pe cea mai importantă: constatăm – iar comentariile din primul volum al lucrării au încercat să ilustreze acest fapt printr-un material specific – că procesul civilizării reprezintă o modificare a conduitei și a simțirii umane într-o direcție absolut precisă. Dar în mod evident aceste modificări, această „civilizare" nu au fost intenționate cândva, într-un moment anume din vremurile trecute, de către niște indivizi, ca apoi să fie treptat concretizate în mod conștient și „rațional" prin măsuri subordonate unui scop. În mod vădit, „civilizarea" este, la fel de puțin ca și raționalizarea, un produs al „rațiunii" umane sau rezultatul unei deliberări de perspectivă. Cum ar fi de imaginat faptul că treptata „raționalizare" este deja fundamentată de un comportament „rațional" și de planificarea ei de-a lungul secolelor? Cum am putea concepe faptul că procesul civilizării a fost declanșat o dată cu perspectiva pe termen lung, cu acea reglementare a tuturor reacțiilor emoționale pe termen scurt, care ea însăși ar presupune un îndelungat proces de civilizare?

În realitate, nimic în istorie nu indică faptul că această modificare ar fi fost întreprinsă în mod rațional printr-o educație conștientă întreprinsă de indivizi sau de grupuri individuale. Ea se realizează cu totul neplanificat; dar, cu toate acestea, nu se petrece în afara unei ordini particulare. Am arătat mai înainte în mod amănunțit, sub cele mai diferite aspecte, cum constrângerile exterioare se transformă în autoconstrângeri, cum, sub o formă tot mai diferențiată, necesitățile oamenilor sunt tot mai mult alungate în culisele vieții sociale și încărcate de sentimentul pudorii, cum, printr-un autocontrol constant, reglementarea întregii vieți instinctuale și afective devine tot mai generală, mai uniformă și mai stabilă. Toate acestea cu siguranță că nu sunt reductibile la o *idee* rațională, care să fi fost cîndva, cu secole în urmă, concepută de indivizi și care apoi să fi fost implantată unei generații

după alta ca scop al acțiunii, ca obiectiv ideal, până cînd în cele din urmă, în „secolele progresului" să fi ajuns la realizarea sa integrală; cu toate acestea, transformarea nu este o schimbare astructurală și haotică.

Problema ridicată prin prisma procesului de civilizare nu este altceva decât problema generală a transformării istorice: transformarea ca ansamblu nu este planificată „rațional", dar nici nu este o fluctuație incidentală a unor forme neordonate. Cum e posibilă? Cum se ajunge de fapt în societatea omenească la configurări pe care nici un individ nu le-a plănuit în mod intenționat și care nu sunt totuși alcătuiri nebuloase, lipsite de stabilitate și de structură?

Cercetările anterioare și îndeosebi acele părți ale cercetărilor dedicate problemelor dinamicii sociale încearcă să formuleze un răspuns la aceste întrebări. Acesta este relativ simplu: planurile și acțiunile, impulsurile emoționale și raționale ale indivizilor se înlănțuie constant în acord ori dezacord. *Această întrepătrundere fundamentală a planurilor și acțiunilor umane individuale poate determina transformări și structurări pe care nu le-a planificat sau realizat un individ anume. Din interdependența oamenilor rezultă o ordine sui-generis, mai restrictivă și mai puternică decât voința și rațiunea indivizilor care o formează*[129]. Această ordine de interrelaționare socială este cea care determină cursul transformării istorice, fundamentând procesul civilizării.

Ea nu este nici „rațională", dacă prin „rațional" se înțelege ceva creat intenționat, de gândirea orientată cu un scop a unor indivizi, nici „irațională", dacă prin „irațional" se înțelege ceva creat în mod incomprehensibil. Ea a fost ocazional identificată de indivizi cu ordinea „naturii"; a fost interpretată de Hegel și de alți câțiva ca o categorie a „spiritului" supraindividual, iar conceptul *„List der Idee"*, viclenia ideii, arată cât de mult l-a preocupat pe filozof faptul că din toate intențiile deliberate și acțiunile umane rezultă numeroase fapte pe care nici un om nu le-a proiectat de fapt. Dar uzanțele de gândire care ne fac să înclinăm spre stabilirea unor alternative precum „rațional" sau „irațional", „spirit" sau „natură" se dovedesc aici insuficiente. Realitatea nu este nici în această privință atât de elaborată pe cât ne-ar face să credem aparatura conceptuală a unui anumit standard, care cu siguranță a servit în mod remarcabil la vremea sa ca busolă prin lumea necunoscută. *Legitatea imanentă a configurațiilor sociale nu este identică nici cu legitatea „spiritului", a gândirii și plănuirii individuale, nici cu legitatea a ceea ce numim „natură", chiar dacă toate aceste dimensiuni variate ale realității sunt indisolubil legate din punct de vedere funcțional.* Dar referința generală la legitatea imanentă a configurațiilor sociale nu facilitează înțelegerea unor asemenea manifestări, rămânând inutilă și echivocă dacă nu demonstrăm pe baza anumitor transformări istorice care sunt mecanismele concrete ale interrelaționării sociale și totodată efectele acestei legități. Tocmai acest fapt se numără printre obiectivele cărora le este dedicat capitolul

al treilea al prezentei lucrări. Am încercat să demonstrăm care este modalitatea de interrelaționare, care sunt dependențele și subordonările reciproce dintre oameni pe care, de exemplu, le declanșează procesul feudalizării. Am demonstrat cum constrângerea situațiilor concurențiale aduce în stare de rivalitate o serie de seniori feudali, cum cercul concurenților se restrânge treptat, cum se ajunge la poziția monopolistă a unuia dintre aceștia, ca în cele din urmă – în dependență de alte mecanisme de interrelaționare – să se ajungă la formarea unui stat absolutist. Întreaga reorganizare a relațiilor interumane are cu certitudine o semnificație directă pentru acea transformare a atitudinii umane, al cărei rezultat prealabil ne este cunoscut sub forma conduitei și simțirii „civilizate"; despre interdependența dintre această transformare specifică a structurii relațiilor interumane și transformarea corespunzătoare a structurii atitudinii psihice vom discuta în cele ce urmează. Dar observarea acestui mecanism de interrelaționare este de asemenea relevantă într-un sens mai general pentru înțelegerea procesului civilizării. De abia atunci recunoaștem obligativitatea unei anumite configurații sociale prin care este impulsionată structura socială și de interrelaționare, care, datorită tensiunilor sale intrinsece, se reorientează către o transformare specifică și în felul acesta către alte forme de interrelaționare[130]. Astfel vom putea înțelege cum se realizează acele transformări în atitudinea umană și în modelarea aparatului psihic, care se pot observa mereu, din cele mai vechi timpuri până în prezent. De abia atunci vom putea înțelege că procesului de modificare a atitudinii psihice umane în sensul unei civilizări îi este intrinsecă o anumită direcție precisă și o anumită ordine, chiar dacă n-au fost plănuite de indivizi și nici induse prin măsuri cu finalitate „rațională". Civilizarea nu este nici „rațională"[131], cum nu este nici „irațională". Ea este pusă în mișcare orbește și la fel este menținută în funcție prin dinamica proprie a rețelei relaționale, prin transformările specifice ale modului în care oamenii trăiesc în interdependență. Dar nu este deloc imposibil s-o transformăm în ceva „mai rațional", în ceva care să funcționeze mai bine, corespunzător necesităților și scopurilor noastre. Căci tocmai în legătură cu procesul civilizării, jocul orb al mecanismelor de interrelaționare conferă treptat o libertate mai mare de acțiune intervenției planificate în țesătura de interrelaționare și în atitudinea psihică, intervenției pe baza cunoașterii legităților sale neplanificate.

Dar ce transformare specifică a modului în care oamenii sunt făcuți să trăiască împreună le modelează aparatul psihic chiar în sensul „civilizării"? La această întrebare primul și cel mai general răspuns pe baza celor afirmate anterior despre transformarea societății occidentale se dovedește a fi relativ simplu. Din cele mai vechi timpuri ale istoriei occidentale și până în prezent funcțiile sociale se diferențiază tot mai mult sub puternica presiune concurențială. Cu cât se diferențiază mai mult, cu atât mai mare devine numărul de funcții și în

felul acesta și cel al oamenilor de care depinde în mod constant individul în toate acțiunile sale, de la cele mai simple și cotidiene la cele mai complexe și mai rare. Conduita a tot mai mulți oameni trebuie să se acorde reciproc, întreteserea acțiunilor să se structureze mai precis și mai ordonat, pentru ca acțiunile individuale să-și poată realiza funcția socială. Individul este obligat să-și reglementeze comportamentul în mod tot mai diferențiat, tot mai uniform și mai stabil. Am demonstrat că în acest caz nu este vorba de o reglementare conștientă. Pentru modificarea aparatului psihic în cursul civilizării este caracteristic faptul că reglementarea mai diferențiată și mai stabilă a conduitei îi este inoculată individului de la o vârstă fragedă tot mai mult sub forma unui automatism, ca o autoconstrângere căreia nu i se poate sustrage, chiar dacă în mod conștient ar manifesta vreo tendință în acest sens. Întreteserea acțiunilor devine atât de complexă și de extinsă, efortul de a se comporta „corect" în cadrul acesteia devine atât de mare la individ, încât, pe lângă autocontrolul conștient, se consolidează totodată un mecanism de autocontrol, care funcționează automat, urmărind, printr-o barieră de angoase adânc înrădăcinate, să împiedice nerespectarea conduitei sociale, și care, tocmai pentru că funcționează mecanic pe baza uzanțelor, induce adesea în mod indirect asemenea coliziuni cu realitatea socială. Dar indiferent dacă este conștientizată sau nu, orientarea acestei modificări de conduită în sensul unei reglementări tot mai diferențiate a întregului aparat psihic este determinată de sensul diferențierii sociale, prin diviziunea funcțiilor ce ia amploare și prin extinderea lanțurilor de interdependențe în care este integrată inevitabil, mijlocit sau nemijlocit, orice emoție, orice exprimare a individului.

Dacă vom căuta o imagine simplă prin care să exemplificăm această deosebire dintre integrarea individului într-o societate mai puțin diferențiată și interrelaționarea în cadrul uneia mai diferențiate, putem să ne gândim la situația drumurilor și șoselelor specifică fiecăreia dintre aceste societăți. Ele reprezintă într-o anumită măsură niște funcții spațiale ale integrării sociale, care în ansamblu nu mai este exprimabilă exclusiv printr-un aparat conceptual dedus dintr-un continuu cvadridimensional. Să ne gândim la șoselele desfundate, nepavate, devastate de ploaie și vânt, din societatea războinică, caracterizată de o economie naturală nu prea dezvoltată. Circulația este, cu puține excepții, cât se poate de redusă; pericolul principal pe care omul îl reprezintă aici pentru semenii săi constă într-un atac războinic sau în jaf. Când oamenii privesc în jur, când scrutează din priviri copacii și dealurile sau când se uită de-a lungul drumurilor, procedează astfel în primul rând pentru că trebuie să fie pregătiți mereu cu arma în mână că vor fi atacați și abia în al doilea sau în al treilea rând ca să evite ciocnirea. Viața pe marile șosele în această societate implică o permanentă disponibilitate de a lupta și de a lăsa frâu liber pasiunilor, în apărarea vieții sau a proprietății față de un

atac fizic. Circulația pe străzile principale ale unui mare oraș în societatea diferențiată din vremurile noastre necesită o cu totul altă modelare a aparatului psihic. Aici pericolul unui atac banditesc sau războinic este redus la minimum. Automobilele se deplasează în viteză în diferite direcții; pietonii și bicicliștii încearcă să-și croiască un loc prin furnicarul de automobile; agenții de circulație din marile intersecții reglementează traficul. Dar această reglementare externă se bazează pe presupunerea că fiecare individ își reglementează *el însuși* în mod cât se poate de precis conduita, corespunzător necesităților acestei rețele. Pericolul principal pe care îl reprezintă aici oamenii unul pentru celălalt se creează datorită faptului că cineva din acest furnicar uman își poate pierde stăpânirea de sine. Este necesară o autosupraveghere constantă, un autocontrol diferențiat la maximum al conduitei, pentru ca individul să reușească să se descurce în furnicarul de oameni. Este suficient ca tensiunea implicată de autoreglementare să devină prea mare, pentru ca individul să poată reprezenta pentru sine și pentru ceilalți un pericol vital.

Desigur că cele relatate mai sus nu reprezintă decât un exemplu. Întreteserea lanțurilor de acțiune în care orice acțiune individuală este împletită în cadrul acestei societăți diferențiate este cu mult mai complicată, autocontrolul la care viața este educată de la o vârstă fragedă cu mult mai adânc ancorat decât se poate deduce din acest exemplu. Dar, cel puțin, ne creăm o impresie din ce anume constă interdependența a ceea ce conferă amprentă atitudinii psihice a omului „civilizat" într-o atât de mare măsură, persistența și diferențierea autoconstrângerilor, diferențierea funcțiilor sociale și varietatea acțiunilor, care ar trebui să fie în mod constant acordate reciproc.

Schema autoconstrângerilor și șabloanele modelării instinctuale sunt cu siguranță cât se poate de diverse după funcție, după locul unde se află individul în cadrul acestei întreteseri, în diferitele sectoare ale lumii apusene existând anumite gradații ale puterii și stabilității aparatului de autoconstrângere, care ne apar ca fiind considerabile. Se creează aici o multitudine de probleme individuale, pentru a căror rezolvare metoda sociogenetică ar putea să ofere o abordare. La o comparare cu atitudinile specifice oamenilor din societățile mai puțin diferențiate, aceste deosebiri și gradații pierd din semnificație în cadrul unei societăți mai diferențiate, iar marea linie de transformare, a cărei subliniere este extrem de importantă, apare cu claritate și bine conturată: o dată cu diferențierea întreteserii sociale se diferențiază tot mai mult aparatul de autocontrol psihic, sociogen, generalizându-se și stabilizându-se.

Dar diferențierea progresivă a funcțiilor sociale nu reprezintă decât prima și cea mai generală dintre transformările sociale perceptibile pentru observator când se pune problema cu privire la cauzele modificării atitudinii psihice în sensul „civilizării". Această progresivă diviziune funcțională este însoțită de o reorganizare totală a structurii

sociale. Am arătat până acum în detaliu faptul că într-o societate cu o diviziune funcțională redusă organele centrale ale unor societăți de un anumit ordin de mărime sunt relativ instabile, fiind ușor supuse dezintegrării; totodată am tratat cauzele acestui proces; am arătat cum, datorită unei anumite configurații, unor constrângeri relaționale, tendințele centrifuge și mecanismele feudalizării sunt încetul cu încetul anihilate și cum pas cu pas se formează niște organe centrale mai stabile, instituții monopoliste mai solide ale exercitării forței fizice. Stabilitatea particulară a aparatului psihic de auotconstrângere, care rezultă ca o caracteristică decisivă a atitudinilor specifice fiecărui om „civilizat", se află în cea mai strânsă dependență cu formarea instituțiilor monopoliste ale exercitării forței fizice și cu stabilitatea tot mai pronunțată a organelor monopoliste centrale. Abia o dată cu formarea unor asemenea instituții monopoliste stabile se creează acel aparat social de condiționare care va determina ca individul să fie obișnuit de copil cu o temperare a propriilor sale porniri, precis reglementată și constantă; abia în dependență cu aceste monopoluri se formează la individ un aparat de autocontrol mai stabil, care în bună parte funcționează în mod automat.

Atunci când se formează un monopol de putere, se creează spații pacificate, câmpuri sociale în cadrul cărora în mod obișnuit nu se exercită forța fizică. Constrângerile care acționează asupra indivizilor sunt de o altă natură decât mai înainte. Formele de violență, existente dintotdeauna, dar care au persistat până în acest moment doar amestecate sau contopite cu forța fizică, se detașează; ele se mențin în sine și într-o formă modificată, în mod corespunzător, în spațiile pacificate; materializează cel mai evident pentru mentalitatea standard din prezent violența economică, reprezentată de constrângerile economice; în realitate, este vorba de un amestec de cele mai diferite tipuri de forță sau de constrângere, care se mențin în spațiile umane, când exercitarea forței fizice regresează treptat de pe scena deschisă a vieții sociale cotidiene și nu mai colaborează decât într-o formă mijlocită la educarea uzanțelor.

Privind la modul general, aceasta este direcția în care se transformă conduita și potențialul afectiv atunci când structura relațiilor interumane se modifică în sensul relatat mai sus: societățile în care nu există un monopol stabil al exercitării violenței sunt totodată societăți în care diviziunea funcțiilor este relativ redusă, iar lanțurile de acțiune care îi interrelaționează pe indivizi sunt relativ scurte. Reversul este de asemenea valabil: societățile care dețin monopoluri mai stabile ale exercitării forței fizice, reprezentate inițial de fiecare dată de către o curte regală sau princiară de dimensiuni mai mari, sunt societăți în care diviziunea funcțiilor este mai mult sau mai puțin dezvoltată, în care lanțurile de acțiune care îi interrelaționează pe indivizi sunt mai lungi și dependențele funcționale mai mari. Aici

viața individului este în linii mari protejată de atacurile violente, de invaziile copleșitoare prin violență; dar el însuși este obligat totodată să-și reprime propria izbucnire pasională, accesele emoționale care îl împing către atacul fizic la persoană. Iar celelalte forme de constrângere, care predomină acum în spațiile pacificate, modelează conduita și manifestarea relațiilor emoționale în același sens. Cu cât mai strânsă devine rețeaua de interdependențe în care este cuprins individul o dată cu diviziunea progresivă a funcțiilor, cu atât mai mari sunt spațiile umane cuprinse în rețea și care, datorită reticulării, fie de natură funcțională, fie de natură instituțională, se unifică formând o entitate, cu atât mai mult este amenințat în existența sa socială acel individ care dă curs acceselor și pasiunilor sale spontane; cu atât mai mult deține un avantaj social individul care se pricepe să-și atenueze reacțiile emoționale și cu atât mai puternică este persoana obligată de mic copil să țină seama de consecințele acțiunilor sale sau de consecințele acțiunilor altora asupra unui șir întreg de elemente componente ale lanțurilor. Moderarea acceselor spontane, temperarea reacțiilor emoționale, extinderea spațiului mental prin depășirea momentului și uzanța de a relaționa evenimentele trecând dinspre lanțurile de cauzalitate ale trecutului spre cele ale consecințelor în viitor, toate acestea sunt aspecte diferite ale aceleiași transformări comportamentale, și anume ale acelei transformări comportamentale care se petrece în mod necesar o dată cu monopolizarea forței fizice, o dată cu extinderea lanțurilor de acțiune și a interdependențelor în spațiul social. Este o transformare a conduitei în sensul „civilizării".

Transformarea nobilimii dintr-un strat de cavaleri într-un strat de curteni este un exemplu în acest sens. În spațiile în care exercitarea forței fizice este un eveniment cotidian inevitabil și în care lanțurile de dependențe ale individului sunt relativ scurte, deoarece în cea mai mare parte trăiește direct de pe urma produselor propriului său pământ, acolo o atenuare puternică și constantă a impulsurilor sau a reacțiilor emoționale nu este nici necesară, nici posibilă și nici utilă. Viața războinicilor, ca și viața celorlalți indivizi dintr-o asemenea societate, în care există un strat superior format din războinici, este permanent și direct amenințată de exercitarea forței fizice; se mișcă în mod corespunzător, potrivit cu viața în spațiile pacificate, între extreme. Îi conferă războinicului posibilitatea – față de celălalt tip de societate – să beneficieze de o libertate extrem de mare în manifestarea reacțiilor emoționale și pasiunilor sale, posibilitatea de a savura plăcerile sălbatice, de a da curs satisfacerii neinhibate a pornirilor sexuale sau urii, prin distrugerea și torturarea a tot ceea ce îi este dușman sau aparține dușmanului. Dar îl amenință totodată pe războinic, când este înfrânt, să sufere, printr-o deosebit de mare expunere la violență, o asuprire radicală, cu forme extreme de tortură fizică; ulterior, când tortura fizică, prizonieratul și umilirea extremă a

individului au devenit deja monopolul unei puteri centrale, acestea nu mai sunt în mod normal practicate în viaţa cotidiană. O dată cu această monopolizare, ameninţarea fizică a individului devine treptat mai impersonală; nu se mai menţine atât de nemijlocit dependentă de reacţiile emoţionale de moment; este supusă treptat unei legiferări tot mai puternic reglementate; şi, în cele din urmă, ea însăşi se atenuează, în cazul unei încălcări a legii între nişte limite şi cu anumite oscilaţii.

O mai mare spontaneitate în manifestarea pornirilor instinctuale şi măsura mai mare de ameninţare fizică pe care le întâlnim pretutindeni acolo unde încă nu s-au format puternice monopoluri centrale mai stabile sunt, după cum vedem, fenomene complementare. În cadrul acestei structuri sociale este mai mare posibilitatea de manifestare liberă a instinctelor şi reacţiilor emoţionale pentru învingători şi oamenii liberi, dar pe măsură de mare este şi periclitarea directă a individului prin reacţiile emoţionale ale celuilalt; este omniprezentă posibilitatea de înrobire şi de umilire fără limite, în cazul în care un individ ajunge la discreţia altuia. Faptul nu este valabil doar pentru relaţia dintre războinici, pentru care deja pe parcursul monetizării şi al îngustării cercului concurenţial liber se formează treptat un cod de conduită, caracterizat de o moderare a reacţiilor emoţionale; la nivelul întregii societăţi, iniţial existenţa seniorului este mai liberă comparativ cu existenţa îngrădită a femeilor şi mai puţin expusă decât cea a supuşilor, prizonierilor sau servilor săi.

Viaţa polarizată între asemenea extreme, incertitudinea constantă a individului datorită structurării acestei reţele interumane, corespunde conduitei individuale şi potenţialului psihic individual. După cum în relaţiile interumane se poate ivi inopinat un pericol, o victorie sau nesperata eliberare a unui prizonier, tot astfel individul oscilează mai des şi mai nemijlocit între plăcere şi suferinţă. Funcţia socială a războinicului liber este în realitate astfel alcătuită, încât pericolele sunt previzibile cu mult timp înainte, efectul acţiunilor individuale putând fi evaluat până la cea de-a treia sau a patra etapă, şi se modifică în Evul Mediu o dată cu centralizarea tot mai accentuată a armatei. Iniţial, acesta reacţionează sub imperiul momentului; aşa cum se schimbă situaţia de moment, aşa se schimbă şi manifestările reacţiilor emoţionale; plăcerea este gustată din plin, fără a lua nimic altceva în calcul, fără a ţine seama de urmările posibile într-un viitor mai apropiat sau mai îndepărtat; dacă provoacă suferinţă, prizonierat, înfrângere, toate trebuie înfruntate direct; iar neliniştea continuă, permanenta proximitate a pericolului, întreaga atmosferă a acestei vieţi mai puţin previzibile şi mai nesigure, în care există în cel mai bun caz momente efemere de protecţie, produce frecvent, fără vreo cauză externă, asemenea răsturnări neaşteptate ale celei mai exuberante plăceri în deznădejde şi căinţă. Psihicul este aici, dacă ne

putem permite o astfel de exprimare, incomparabil mai expus și mai obișnuit să treacă de fiecare dată cu aceeași intensitate de la o extremă la alta și adeseori este suficientă o impresie pentru a declanșa asociații necontrolabile, panică și răsturnări bruște[132].

Atunci când structura relațiilor interumane se modifică, când se formează organizațiile monopoliste de exercitare a forței fizice, iar în locul constrângerii prin lupte și războaie se impun constrângerile mai constante ale unor funcții bazate pe acumularea de bani sau dobândirea de prestigiu, când toate acestea pun stăpânire asupra individului, treptat manifestările reacțiilor emoționale tind către o linie de mijloc. Fluctuațiile de conduită și de manifestare a reacțiilor emoționale nu dispar, dar se temperează. Amplitudinea nu mai este la fel de mare, schimbările nu mai sunt la fel de bruște.

Reversul acestei situații ne dovedește cu un plus de claritate care sunt elementele supuse transformării. Amenințarea reprezentată de un individ pentru semenii săi este subordonată unei reglementări mai stricte datorită formării monopolurilor de putere și devine mai previzibilă. Viața cotidiană nu mai este în egală măsură subordonată unor inopinate răsturnări radicale. Utilizarea forței fizice este înregimentată; iar din rezervoarele acestor cazărmi copleșește viața individului doar în cazuri extreme, în vremuri de război și de răsturnări sociale. În mod normal, forța fizică, devenită monopol al anumitor grupări profesioniste, este exclusă din viața celorlalți indivizi; întreaga organizație monopolistă a exercitării forței fizice nu se mai află decât marginal în cotidianul social, ca organizație de control asupra conduitei individuale.

Și în această formă, de organizație de control, forța fizică și amenințarea ce decurge din aceasta au o influență decisivă asupra individului în societate, fie că el o percepe conștient sau nu. Dar nu mai este vorba de o incertitudine constantă în viața individului, ci de o formă aparte de securitate. Aceasta nu-l mai obligă pe individ nici să aplice forța fizică, nici s-o îndure, ca persoană care obține o victorie prin forță fizică sau este învins prin forță fizică, și nici să oscileze între imensele izbucniri de plăcere și angoasele cumplite, ci, de la această putere acumulată în culisele vieții cotidiene, pornește o presiune constantă, uniformă asupra vieții individului, pe care acesta de multe ori abia dacă o resimte, pentru că s-a adaptat integral la ea, pentru că modelarea reacțiilor sale instinctuale și conduita sa au fost acordate din prima tinerețe la structura socială. În realitate, se modifică întregul aparat de modelare a conduitei; iar în mod corespunzător, după cum am mai spus, nu se mai transformă doar modurile individuale de conduită, ci întregul caracter al conduitei, întreaga structură a autocontrolului psihic. Organizarea monopolistă a forței fizice nu-l constrânge de obicei pe individ printr-o amenințare nemijlocită. În mod constant, asupra individului se exercită o constrângere sau

o presiune mediată în multiple forme și previzibilă în linii mari. Acestea operează în bună parte prin mediul propriei sale reflecții. Ea însăși este în mod normal prezentă în societate doar ca factor potențial, ca instanță de control; iar constrângerea efectivă nu este o constrângere pe care individul, pe baza cunoașterii posibilelor consecințe ale acțiunilor sale, s-o exercite asupra unei serii întregi de interrelaționări de acțiuni sau pe baza unor gesturi corespunzătoare de la vârsta adultă, care au modelat aparatul său psihic în copilărie. Monopolizarea forței fizice, concentrarea armelor și a persoanelor înarmate sub o autoritate unică face exercitarea forței fizice mai mult sau mai puțin previzibilă și îl obligă pe individul care nu deține arme ca în cadrul spațiilor sociale pacificate să manifeste reticență, prin previziune sau reflecție; pe scurt, îi obligă pe oameni într-o mai mică sau mai mare măsură să dea dovadă de stăpânire de sine.

Nu se poate pune problema că în societatea războinică medievală ar fi lipsit cu desăvârșire orice formă de stăpânire de sine sau că în alte societăți, în care nu există o administrare monopolistă, diferențiată și stabilă, a exercitării forței fizice autocontrolul ar fi fost total absent. Instanța psihică a autocontrolului, supraeul, conștiința sau oricare ar fi denumirea, este inoculată unei asemenea societăți războinice prin educarea în legătură directă cu actele de forță fizică, fiind condiționată și întreținută; forma acesteia corespunde vieții mai puternic contrastante și mutațiilor mai bruște, mai neașteptate. Ea este difuză, instabilă și foarte permeabilă față de descărcările afective intempestive în raport cu aparatul de autocontrol din societățile mai puternic pacificate. Angoasele, asigurate din punct de vedere social de conduita „corectă", încă nu au fost nici pe departe în asemenea măsură transferate din conștiința individului către așa-numita „viață lăuntrică". După cum pericolul decisiv încă nu provine dintr-o nerealizare sau relaxare a autocontrolului, ci dintr-o amenințare fizică externă, tot așa angoasa comună continuă să dețină predominant caracterul unei temeri față de forțele externe. În aceeași măsură în care este mai puțin stabil, tot astfel aparatul de control este mai puțin cuprinzător, mai unilateral sau doar parțial. Se prea poate ca o asemenea societate să cultive un autocontrol extrem în privința suportării durerilor fizice; dar, în conformitate cu standardele „civilizate", se va crea un complement definit ca o libertate extremă a reacțiilor emoționale prin tortura aplicată semenilor. În mod similar, în anumite sectoare ale societății medievale se regăsesc forme extreme de asceză, de autoconstrângere și de renunțare de sine, cărora în alte sectoare ale societății le sunt contrapuse descărcări de plăcere nu mai puțin extreme; adeseori întâlnim mutații neașteptate de la o atitudine la alta în viața individului. Autoconstrângerea pe care și-o impune aici individul, lupta împotriva propriului trup, nu este mai puțin intensă și unilaterală, nu este mai puțin radicală și pasională decât contraponderea sa, lupta împotriva celorlalți ori savurarea plăcerilor.

Ceea ce se creează o dată cu monopolizarea actului de forță fizică în spațiile pacificate este un alt tip de autostăpânire sau de autoconstrângere. Este o autostăpânire mai puțin pasională. Instanța de control și de supraveghere din societate corespunde instanței de control care se formează în cadrul potențialului psihic al individului. Ambele tind să subordoneze, în sensul unei reglementări mai precise, întreaga conduită și, în egală măsură, toate pasiunile. Ambele – în mare măsură mijlocindu-se reciproc – exercită o presiune uniformă, constantă, în vederea unei inhibări a dezlănțuirii reacțiilor emoționale. Ele estompează oscilațiile extreme ale conduitei și ale manifestării reacțiilor emoționale. Așa cum monopolizarea forței fizice diminuează angoasele și temerile pe care un om le nutrește față de semenii săi, dar totodată oferă posibilitatea de a le inspira celorlalți teamă, angoasă sau de a-i tortura, deci posibilitatea unor descărcări de plăcere sau emoționale, tot astfel și autocontrolul constant, în sensul căruia individul este din ce în ce mai pronunțat educat, tinde să reducă mutațiile intempestive și contrastele de conduită, diminuând în egală măsură încărcătura emoțională a tuturor manifestărilor. Condiționarea individului este reprezentată de o transformare a întregului potențial emoțional, în sensul reglementării constante și continue a pornirilor sale instinctuale și a conduitei sale în toate privințele.

Iar în aceeași direcție acționează constrângerile și forțele nonviolente, cărora individul le este expus nemijlocit în spațiile pacificate, deci constrângerile economice. Acestea sunt mai puțin pasionale, mai ponderate, mai stabile și mai puțin dezordonate decât constrângerile pe care omul le exercită asupra semenilor săi într-o societate războinică lipsită de monopol. De asemenea, reprezentate în întregul spectru de funcții accesibile în societate, ele îl obligă neîncetat pe individ, pentru a transcende momentul, să țină seama de ceea ce a existat în trecut și este previzibil în viitor, corespunzător lanțurilor mai complexe și mai lungi în care se împletește orice acțiune în mod automat; ele pretind de la individ o stăpânire constantă a impulsurilor sale instinctuale și emoționale de moment, prin prisma consecințelor pe termen lung ale conduitei sale. Comparativ cu celălalt standard, îl condiționează pe individ în sensul unui autocontrol constant, care cuprinde întreaga sa conduită ca un cerc, al reglementării mai constante a pornirilor sale instinctuale, în sensul normelor sociale. Nu doar funcțiile vieții adulte în sine determină această temperare și reglementare constantă a pornirilor instinctuale și a reacțiilor emoționale la oameni. Parțial automat, parțial conștient, prin modurile lor de conduită și prin obiceiurile lor, adulții determină anumite atitudini de conduită și uzanțe la copii. Individul este condiționat încă din prima sa tinerețe în sensul acelei reticențe și uzanțe de a prevedea pe termen lung consecințele faptelor sale în mod constant, de care va avea nevoie pentru funcțiile sale în viața adultă. Această

autoconstrângere a conduitei sale și a potențialului instinctual îi este adânc inculcată ca o obișnuință încă din vremea copilăriei, ca un fel de releu al standardelor sociale, formându-se o instanță automată de autosupraveghere a pornirilor instinctuale în sensul unor scheme și al unor modele funcționale în societatea respectivă, o „rațiune", un supraeu mai diferențiat și mai stabil, iar o parte a impulsurilor instinctuale și a înclinațiilor reprimate nu vor mai fi nici măcar direct apelabile în planul conștientului.

Anterior, în societatea războinică, individul putea să exercite forța fizică dacă era suficient de puternic; el putea să dea curs liber înclinațiilor sale în numeroase direcții, care au fost dublate ulterior de interdicții sociale și nu mai sunt acceptate în societate. Dar plătea oportunitatea sporită de a savura plăcerea nemijlocit cu prețul unei mai mari temeri nemijlocite. Reprezentările medievale ale Infernului ne permit să ne facem o anumită impresie cu privire la cât de puternică și de intensă era în condițiile respectivei structurări a relațiilor interumane această teamă față de alt individ. Ambele, plăcerea și suferința, se descarcă aici mai deschis și mai liber înspre exterior. Dar individul era prizonierul acestora; era adeseori victima propriilor sale sentimente, precum și a forțelor naturii. Își stăpânea mai puțin pornirile pasionale; era mai puternic dominat de acestea.

Mai târziu, când conveierele care străbat existența individuală au devenit mai lungi și mai complexe, individul învață să se stăpânească într-un mod mai constant; omul este acum în mai mică măsură prizonierul pasiunilor sale decât mai înainte. Dar, cum este legat mai puternic decât înainte prin dependența sa funcțională de activitatea unui număr tot mai mare de oameni, tot așa este incomparabil mai încorsetat decât înainte în ceea ce privește conduita, în oportunitatea satisfacerii directe a înclinațiilor și impulsurilor sale instinctuale. Viața devine într-un anumit sens mai puțin periculoasă, dar și mai puțin emoțională și mai îngrădită în savurarea plăcerii, cel puțin în ceea ce privește manifestarea directă a plăcerilor; iar pentru ceea ce lipsește din cotidian, lumea își creează un substitut prin vise, cărți, imagini. Astfel, nobilimea pe cale de a deveni curteană începe să citească romane cavalerești, ulterior cetățeanul contemplă violența fizică și manifestările erotice în filme. Luptele fizice, războaiele și învrăjbirile se atenuează, iar ceea ce amintește de ele, chiar și tranșarea animalelor sacrificate, precum și utilizarea cuțitului la masă, este reprimat sau cel puțin subordonat unei reglementări sociale tot mai precise. Dar câmpul de luptă este totodată într-un anumit sens deplasat spre interior. O parte a tensiunilor și a pasiunilor, care se consumau pe vremuri nemijlocit în lupta dintre oameni, trebuie rezolvate acum în sinele ființei umane. Constrângerile mai pașnice exercitate asupra sa datorită relațiilor cu lumea se reproduc în personalitatea sa; aici se consolidează o particulară aparatură a uzanțelor,

un „supraeu" specific, care tinde în mod constant să reglementeze, să transforme și să reprime reacțiile sale emoționale în sensul structurării sociale. Dar pornirile instinctuale, reacțiile emoționale pasionale, cărora acum nu li se mai permite să se manifeste nemijlocit în relațiile *dintre* oameni, luptă de acum adeseori nu mai puțin violent *în interiorul* individului împotriva instanței de control a sinelui. Nu de fiecare dată această luptă semiautomată a individului cu sine își găsește o soluționare fericită; nu de fiecare dată transformarea de sine pe care o pretinde viața în această societate conduce la o nouă stare de echilibru a reacțiilor instinctuale. Adesea pe parcursul acestei transformări intervin perturbații mai mici sau mai mari, revolta unei laturi a individului împotriva celeilalte, sau atrofieri semnificative, care ajung să îngreuneze sau să împiedice rezolvarea de durată a funcțiilor sociale. Oscilațiile pe verticală, dacă ne este permis să le descriem astfel, mutațiile de la angoasă la plăcere, de la desfătare la căință se diminuează, în timp ce dezacordul pe orizontală, cuprinzând în întregime personalitatea, tensiunile dintre „supraeu" și „inconștient" sau „subconștient" se amplifică.

Și aici se dovedește din nou a fi relativ simplă schema generală a fenomenelor de interrelaționare, dacă nu luăm în calcul doar structurile statice, ci le studiem sociogeneza. Prin interdependența unor grupuri mai mari de oameni și prin excluderea exercitării forței fizice în cadrul acestora se realizează un mecanism social în care constrângerile exercitate de oameni unii asupra celorlalți se transformă în mod constant în autoconstrângeri. Acestea, funcții ale unor constante reflecții retrospective și ale unor previziuni de viitor, care se formează la individ de la vârsta copilăriei, corespunzător interrelaționării sale în lanțuri de acțiune de mare amploare, iau parțial forma unei autostăpâniri conștientizate, parțial forma unor obiceiuri ce funcționează automat. Ele acționează în sensul unei atenuări uniforme, al unei reticențe continue, al unei reglementări precise a manifestărilor instinctuale și emoționale în conformitate cu o schemă diferențiată, corespunzătoare situației sociale; dar în funcție de presiunea internă, de situația societății și a individului în cadrul acesteia, se creează și tensiuni și disfuncții particulare în conduita și în viața instinctuală a individului. În anumite cazuri, conduc la o neliniște constantă și la o insatisfacție a individului tocmai pentru că o parte a predispozițiilor și a instinctelor sale nu mai pot fi satisfăcute decât într-o formă denaturată, cum ar fi prin fantezie, prin contemplare vizuală sau prin audiție, prin reveria diurnă sau visul nocturn. Iar uneori obișnuința de a practica inhibarea reacțiilor emoționale merge atât de departe – senzațiile constante de plictis sau de alienare reprezentând un exemplu în acest sens –, încât individul nu mai este capabil să-și manifeste fără teamă reacțiile emoționale modificate, sau să-și satisfacă direct instinctele reprimate. Niște ramificații instinctuale individuale

sunt într-o anumită măsură anesteziate în asemenea cazuri prin acea structură specifică a rețelei de interrelaționare socială în care omul este educat de copil. Sub presiunea pericolelor determinate de manifestarea lor în spațiul social al copilăriei, acestea se înconjoară în asemenea măsură de angoase automatizate, încât, după caz, pot să rămână întreaga viață inerte și inabordabile. În alte cazuri, s-ar putea ca niște ramuri instinctuale individuale să fie într-atât denaturate datorită conflictelor majore, inevitabile pentru natura rudimentară emoțională și pasională a ființei umane la vârsta copilăriei, aflată în faza modelării ca ființă „civilizată", încât energiile sale să nu poată refula decât pe căi colaterale, prin acțiuni coercitive și prin alte simptome de perturbare. În alte cazuri, aceste energii irup transformate în asemenea măsură în manifestări unilaterale de afectivitate sau de aversiune, necontrolabile în predilecția lor pentru o anumită marotă bizară. Iar în ambele cazuri, o anumită neliniște internă permanentă, aparent nemotivată, poate reprezenta un indiciu cu privire la câtă energie instinctuală este în felul acesta îngrădită într-o formă care nu permite o satisfacere adevărată.

Procesul individual al civilizării, ca și cel social, se petrece până în zilele noastre în cea mai mare măsură orbește. Sub acoperirea a ceea ce gândesc și plănuiesc adulții, acest tip de relație, care se creează între ei și adolescent are funcții și efecte asupra potențialului psihic al celui din urmă, pe care adulții nu le-au intenționat și despre care nu știu aproape nimic. Neplănuite în acest sens se produc fenomene de modelare extrem de defavorabile și anormale din punct de vedere social, cum dovedesc aceste exemple; anomaliile psihice, care nu reprezintă de fapt fenomene propriu-zise de modelare, reductibile la trăsături ereditare *inalterabile,* pot fi aici ignorate. Dar atitudinea specifică, inclusă în cadrul normelor sociale, și care este totodată mai satisfăcătoare din punct de vedere subiectiv, se creează la fel de spontan. Din același mecanism social de modelare rezultă un spectru amplu diversificat de caracteristici umane, dispuse mai favorabil sau mai nefavorabil. Angoasele reproduse în mod automat, care se leagă pe parcursul conflictelor civilizatorii de manifestări instinctuale, pot în anumite cazuri să nu conducă la o insensibilizare totală și de durată a ramurilor instinctuale individuale, ci doar la atenuarea și reglementarea acestora în cadrul a ceea ce este considerat normal. Devierea și transformarea anumitor energii instinctuale individuale își pot găsi expresia nu în acțiuni speciale constrângătoare și lipsite de utilitate, nu în preferințe și uzanțe bizare, ci într-o activitate individuală, în cea mai mare măsură satisfăcătoare și extrem de benefică din punct de vedere social, sau în anumite înzestrări. În ambele situații, rețeaua relațională a celei mai maleabile faze, cea a copilăriei și tinereții, se imprimă în aparatul psihic al individului, în relația dintre supraeul și centrul instinctual, pentru a forma structura lui individuală. În ambele cazuri, ele se consolidează formând un mecanism al obișnuințelor,

exprimat în toate modurile de conduită, în restul relațiilor față de semeni. În cazurile fericite – pentru a ne exprima metaforic –, rănile lăsate de conflictele civilizatorii asupra personalității individului se cicatrizează treptat. În cele nefavorabile, ele nu se închid niciodată sau se redeschid o dată cu noi conflicte. Astfel, conflictele interpersonale ale fazei timpurii, consolidate în aparatul psihic, irup din nou, perturbând în continuare relațiile interumane, fie sub forma unor contradicții între automatismele de autoconstrângere, care pornesc de la diferitele relații, de la dependențele și subordonările multiple ale copilului, uneori sub forma unor conflicte recurente între aparatura de autoconstrângere și centrul instinctual. În situații deosebit de favorabile, contradicțiile între diversele secțiuni și straturi ale structurii supraeului se echilibrează treptat; conflictele puternic perturbatoare între această structură și centrul instinctual sunt treptat reprimate. Ele nu dispar doar treptat din conștiința clară, ci sunt astfel reprimate și asimilate încât, fără un consum prea mare de satisfacere subiectivă, nici nu mai izbucnesc în continuare neintenționat în relațiile interpersonale. În unul dintre cazuri, autocontrolul conștient sau inconștient se menține pe anumite porțiuni difuz și deschis, permeabil față de energiile sociale modelate inadecvat, în celălalt, acest autocontrol, care și astăzi se aseamănă în faza juvenilă mai degrabă cu conglomeratul unei banchize de gheață format din straturi suprapuse sau alăturate prin coliziune decât cu un strat compact și neted, devenind treptat mai uniform și mai stabil, este în corespondență cu structura societății. Dar cum structura este extrem de maleabilă chiar în zilele noastre, necesită totodată o flexibilitate a uzanțelor de conduită, care în cele mai multe cazuri implică o pierdere în stabilitate.

Teoretic, nu este greu de stabilit în ce constă deosebirea dintre un proces civilizatoriu individual, considerat reușit, și un altul, nereușit. În primul caz, după toate eforturile și conflictele implicate de acest proces, în cadrul unei funcții sociale adulte se formează în cele din urmă modalități de conduită bine adaptate la funcția socială adultă și un aparat adecvat al uzanțelor, și totodată – dar nu în mod necesar implicit – un bilanț pozitiv al plăcerilor. În celălalt caz, fie că autoreglementarea indispensabilă din punct de vedere social este dobândită doar prin tensiuni puternice în vederea rezolvării unor energii instinctuale contradictorii, cu un consum mare în detrimentul satisfacției personale, fie subordonarea acestor energii, renunțarea la satisfacerea lor nu reușește deloc; adeseori, în cele din urmă nu mai este posibil un bilanț pozitiv al plăcerilor, pentru că imperativele și interdicțiile sociale nu sunt reprezentate doar de alți indivizi, ci de însăși persoana care oscilează în acest fel, pentru că instanța sa de control interzice și pedepsește ceea ce și-ar dori cealaltă latură.

În realitate, rezultatul procesului individual al civilizării este în mod neechivoc nefavorabil sau favorabil doar în relativ puține cazuri, la extremitățile spectrului. Majoritatea persoanelor civilizate trăiește

între aceste extreme pe o linie de mijloc. Caracteristicile favorabile și nefavorabile din punct de vedere social, tendințele personale satisfăcătoare sau nesatisfăcătoare se împletesc în diferite proporții.

Procesul social de modelare în sensul civilizării occidentale este deosebit de dificil. Pentru a se realiza fie și parțial, în mod corespunzător cu structura societății occidentale, acesta necesită o diferențiere deosebit de bogată, o reglementare deosebit de intensă și de stabilă a aparatului psihic. Astfel, procesul de modelare durează în general, și îndeosebi în straturile mijlocii și superioare, mai mult timp decât în societățile mai puțin diferențiate. Rezistența față de adaptarea la standardul de civilizare existent, efortul întreprins de individ pentru această adaptare, pentru transformarea profundă a personalității sale, este considerabil. Comparativ cu societățile mai puțin diferențiate, individul din lumea occidentală ajunge mai târziu ca, o dată cu funcția adultă, să dețină atitudinea psihică specifică unui adult, a cărei apariție desemnează în linii mari încheierea procesului de civilizare individuală.

Chiar dacă modelarea aparatului psihic este deosebit de cuprinzătoare și de intensă în societățile apusene mai diferențiate, procesele civilizatorii individuale și sociale convergente nu se desfășoară desigur doar în lumea occidentală. Ele se regăsesc pretutindeni acolo unde, sub presiunea concurențială, diviziunea funcțiilor face ca niște spații umane mai ample să fie reciproc dependente, unde monopolizarea exercitării forței fizice permite o cooperare lipsită de pasiuni, și pretutindeni unde se creează funcții care necesită reflectarea retrospectivă și o previziune constantă pe viitor a acțiunilor și intențiilor celorlalți pe parcursul a numeroase etape. Determinantă pentru felul și gradul unor asemenea faze de civilizare este de fiecare dată amploarea interdependențelor, ca și gradul de diferențiere funcțională și structura funcțiilor din cadrul acestora.

II. Extinderea constrângerii pe termen lung și a autoconstrângerii

Ceea ce transformă procesul civilizării occidentale într-un fenomen de un tip aparte, singular, este faptul că aici s-a constituit o diferențiere funcțională de o amploare atât de mare, monopoluri de exercitare a forței fizice și de fiscalitate de o asemenea stabilitate, interdependențe și concurențe ce au cuprins spații atât de extinse și mase de oameni atât de numeroase cum nu s-a mai întâmplat nicicând în istoria omenirii.

Este evident că interrelaționări monetare sau comerciale de amploare, în care pe alocuri existau organizații relativ stabile de monopol asupra exercitării forței fizice, nu se formaseră anterior decât de-a lungul unor căi navigabile, îndeosebi în văile râurilor și pe coastele

mărilor. Amplele ținuturi continentale s-au menținut mai mult sau mai puțin într-o stare de economie naturală, deci relativ lipsite de interrelaționare și autarhice, chiar dacă erau străbătute de anumite artere comerciale și existau unele piețe de dimensiuni mai mari. Începând cu societatea occidentală, s-a format o rețea de interdependențe care nu a continuat să interrelaționeze doar mările, așa cum se petrecuseră faptele în trecutul istoric, ci, depășind aceste limite, a creat legături între mari ținuturi continentale, până în ultimul colț de pământ arabil. Acestui fapt îi corespunde necesitatea unei puneri de acord a conduitei oamenilor de-a lungul unor ținuturi atât de ample și a făcut necesară previziunea cu privire la niște lanțuri de acțiune mai extinse decât existaseră vreodată mai înainte. În mod corespunzător de puternică este autostăpânirea, la fel de constante sunt constrângerea, atenuarea reacțiilor emoționale și reglementarea pornirilor instinctuale, pe care viața le impune în centrele acestei rețele de interdependențe. Unul dintre fenomenele care se evidențiază datorită interdependenței între dimensiunea și presiunea interioară a rețelei de interdependențe, pe de o parte, și starea psihică a individului, pe de altă parte, este ceea ce definim „ritm"[133] al vremurilor noastre. Acest „ritm" nu este în realitate altceva decât expresia nenumăratelor lanțuri de interrelaționare, care se combină în fiecare funcție socială individuală, și a presiunii concurențiale care, pornind de la această rețea amplă și dens populată, impulsionează fiece acțiune individuală. Se prea poate ca în cazul unui oficial sau al unui om de afaceri ritmul să se exprime prin frecvența întrevederilor sau întâlnirilor de afaceri, în cazul unui muncitor prin sincronizarea precisă a mișcărilor sale. În ambele cazuri, ritmul este o expresie a multitudinii de acțiuni interdependente, a lungimii și densității lanțurilor care se compun pentru a forma acțiunile individuale, a intensității luptelor concurențiale și de eliminare, menținând în mișcare întreaga rețea de interdependențe. În ambele cazuri, funcția creată în punctul de intersecție al numeroaselor lanțuri de acțiune face necesară o împărțire foarte precisă a timpului; ea obligă la crearea uzanței unei subordonări a înclinațiilor momentane sub presiunea unor interdependențe de mare amploare; educă în sensul eliminării tuturor disfuncțiilor de conduită și al realizării unei constante autoconstrângeri. Aceasta este cauza pentru care individul manifestă atât de des tendința de a se revolta împotriva timpului social reprezentat de propriul său supraeu și datorită căruia atât de mulți oameni ajung în conflict cu ei înșiși când doresc să fie punctuali. De pe urma dezvoltării instrumentelor de măsurare a timpului și a conștiinței temporale – ca și de pe urma mijloacelor monetare și a altor instrumente de interrelaționare – putem descifra relativ precis modul în care progresează diferențierea funcțiilor și, o dată cu ea, autoreglementarea impusă individului.

De ce în cadrul acestei rețele schemele reglementării reacțiilor emoționale sunt variabile între anumite limite, de ce, de exemplu,

într-o țară sexualitatea este înconjurată de restricții mai puternice decât în altele este în sine o întrebare. Dar modul cum ajung de fiecare dată să se formeze deosebirile individuale, direcția generală de modificare a conduitei, „tendința" mișcării civilizatorii este pretutindeni aceeași. De fiecare dată, modificarea tinde la o autosupraveghere mai mult sau mai puțin automatizată, la o subordonare a impulsurilor momentane sub imperiul previziunii de scurtă durată și, în conformitate cu uzanțele, la formarea unui mecanism mai diferențiat și mai stabil al „supraeului". În linii generale, modalitatea de subordonare a acestor necesități și a reacțiilor emoționale momentane unor scopuri mai îndepărtate se propagă în mod identic: pretutindeni sunt cuprinse inițial straturi de vârf mai restrânse, apoi pături tot mai ample ale societății occidentale.

Există o deosebire considerabilă dacă cineva trăiește într-o lume unde relațiile de interdependență sunt foarte extinse, chiar dacă în cadrul acestora nu se constituie decât ca obiect pasiv al interdependențelor, dacă individul este afectat de evenimentele îndepărtate, fără să poată influența sau chiar percepe amplele interdependețe ce acționează în propria sa existență, sau dacă cineva deține o poziție și o funcție în societate care implică o adaptare de durată a perspectivei de-a lungul unor interrelaționări mai mari și o reglementare constantă a comportamentului său în acest sens. Inițial, în dezvoltarea occidentală există anumite funcții ale straturilor superioare și mijlocii, care impun o asemenea autodisciplinare activă constantă cu o perspectivă pe termen lung, funcții curtenești din centrele de dominație ale unei societăți extinse și funcții comerciale din centrele rețelei de comerț cu ținuturile îndepărtate, aflate sub protecția unui monopol stabil de exercitare a forței fizice. Dar printre particularitățile proceselor sociale ale Occidentului se numără faptul că aici, o dată cu extinderea interdependențelor în sine, se extinde totodată și necesitatea unor asemenea perspective pe termen lung și a unor asemenea armonizări active ale comportamentului individual în cadrul unor entități mai mari, atât în spațiu cât și în timp, în straturi tot mai cuprinzătoare ale societății. Funcțiile și întreaga situație socială a straturilor subordonate necesită și permit tot mai mult o anumită previziune pe termen îndelungat și produc o transformare corespunzătoare sau o reprimare a tuturor acelor predispoziții care promit o satisfacere pe termen scurt, momentană, în detrimentul celor cu bătaie mai lungă. În trecut, funcțiile straturilor subordonate de lucrători erau în general atât de legate într-o rețea de interdependențe, încât deținătorii lor resimțeau efectele pe termen lung și – dacă acestea erau nefavorabile – răspundeau prin mișcări de revoltă, prin descărcări emoționale imediate. Dar funcțiile lor nu erau astfel structurate încât, în cadrul lor, constrângerile din exterior să se transpună în mod constant în autoconstrângeri; sarcinile lor cotidiene îi abilitau doar într-o anumită măsură să manifeste o reținere a dorințelor lor imediate și a reacțiilor lor emoționale

în favoarea a ceva ce nu părea tangibil aici și acum. Astfel, asemenea izbucniri abia dacă aveau vreodată un succes de durată.

Constatăm aici convergența între diverse interrelaționări. În cadrul fiecărei rețele umane mai ample există sectoare mai mult sau mai puțin centrale. Funcțiile din aceste sectoare centrale, de exemplu funcțiile coordonatoare, nu sunt restrictive doar datorită poziției lor centrale, datorită mulțimii lanțurilor de acțiune care se intersectează, deci nu constrâng în direcția unei reținere mai constante și mai riguroase. Se interrelaționează în mod corespunzător cu amploarea acțiunilor care depind de cele ale deținătorilor lor și au o forță socială extrem de mare. Ceea ce conferă dezvoltării occidentale o amprentă aparte este faptul că interdependența tuturor devine mai uniformă. Într-o măsură mai mare, angrenajul extrem de diferențiat și de diversificat din punct de vedere al diviziunii muncii din societatea occidentală depinde de faptul că straturile inferioare, agrariene și orășenești, își reglementează conduita și activitățile recunoscând interrelaționările aflate la distanță spațială și pe termen îndelungat. Aceste straturi încetează de a mai fi niște straturi sociale „inferioare". Angrenajul diviziunii muncii devine atât de complex și de vulnerabil, perturbațiile dintr-un anumit punct al conveierelor care îl traversează devin atât de amenințătoare la adresa întregului, încât straturile conducătoare, care dispun de fapt de putere, sunt obligate să ajungă sub presiunea propriilor lor lupte de eliminare la o tot mai mare considerație față de masele mari de oameni. Dar cum funcțiile sociale ocupă pe parcursul acestor transformări un loc tot mai important și câștigă o tot mai mare pondere în cadrul întregii rețele umane divizate funcțional, tot astfel ele pretind și permit abordarea unei perspective de lungă durată. De regulă, sub o presiune socială puternică, straturile inferioare se adaptează pas cu pas unei reticențe a reacțiilor emoționale de moment și unei disciplinări a conduitei de ansamblu, recunoscând interdependențele întregii societăți și sarcinile ce le revin în cadrul acestora. Astfel, conduita straturilor inferioare este obligată să se îndrepte tot mai mult în direcția conduitei limitate inițial la straturile superioare ale societății occidentale. Crește în raport cu acestea puterea lor socială; dar crește totodată și uzanța de a gândi previzional, oricine ar oferi modelele ideatice ale acestei perspective pe termen lung. Asupra acestora acționează tot mai mult acel tip de constrângeri exterioare, care se transformă la nivelul individului în autoconstrângeri; crește tensiunea pe orizontală între o instanță de autocontrol, un „supraeu", și energiile pornirilor instinctuale, care nu mai pot fi manifestate, care sunt transformate, reglementate sau suprimate. Astfel, în interiorul societății apusene continuă să se extindă constant structurile civilizatorii; întreaga lume occidentală, straturile inferioare și straturile superioare, manifestă tendința de a deveni un fel de strat superior și centru al unei rețele de interrelaționare dinspre care se extind structurile civilizatorii asupra unor

tot mai ample părți ale teritoriilor colonizate sau nu din afara lumii occidentale. Abia viziunea asupra acestei mișcări cuprinzătoare, extinderea progresivă a anumitor structuri funcționale și de conduită spre straturi și zone din afară, abia recunoașterea faptului că noi înșine ne aflăm pe parcursul acestei mișcări oscilatorii, în mijlocul crizelor unei asemenea mișcări civilizatorii și nu la sfârșitul lor, va plasa problema „civilizării" în lumina potrivită. Cum se prezintă – aceasta este întrebarea – mișcarea oscilatorie, atunci când pornim din prezent spre trecut, analizând-o pas cu pas?

III. Diminuarea contrastelor, amplificarea modalităților de joc

Civilizarea se înfăptuiește printr-un lung șir de mișcări ascendente și descendente. De fiecare dată un strat inferior aflat în ascensiune sau o societate inferioară aflată în ascensiune preia funcția și atitudinea unui strat superior față de alte straturi și societăți, care prin presiunea exercitată de jos în sus vor amortiza respectiva ascensiune; și de fiecare dată pe urmele clasei aflate în ascensiune, devenită clasă superioară, în imediată apropiere se află o clasă sau o grupare mai extinsă și mai bine reprezentată numeric, care va tinde să se emancipeze.

Rezultă de pe urma deosebirilor și gradațiilor dintre straturile superioare, mijlocii și inferioare un cerc de probleme aparte. În general, se poate spune că straturile inferioare dau mai degrabă frâu liber reacțiilor emoționale și instinctuale, conduita lor fiind mai puțin strict reglementată decât cea a straturilor superioare. Constrângerile care acționează asupra straturilor inferioare reprezintă de-a lungul unor mari perioade ale istoriei constrângeri ale amenințării directe prin forța fizică, ale amenințării cu tortura fizică sau cu suprimarea prin sabie, mizerie și înfometare. Iar asemenea acte de violență și asemenea presiuni nu conduc la o transformare stabilă a constrângerilor externe în autoconstrângeri. Un țăran din Evul Mediu, care renunță la consumul de carne pentru că este prea sărac, pentru că vitele sunt rezervate consumului la masa seniorului, deci exclusiv datorită constrângerii fizice, va da frâu liber poftei de a mânca o bucată de carne ori de câte ori va putea, fără a se expune vreunui pericol extern, spre deosebire de întemeietorul unui ordin călugăresc, el însuși membru al stratului superior, care prin faptul că se gândește la viața de apoi și prin penitența impusă își interzice singur consumul de carne. Persoana care nu deține nici o proprietate, care muncește pentru alții sub permanenta amenințare a înfometării sau a pericolului de întemnițare va înceta să muncească atunci când încetează să mai existe amenințarea unei forțe fizice externe, spre deosebire de negustorul înstărit, care va continua mereu să lucreze pentru sine,

chiar dacă necesarul vieții îi este asigurat și fără activitate. Acesta nu se menține în afaceri de nevoie, ci datorită presiunii luptei concurențiale, luptei pentru putere și prestigiu, datorită faptului că profesia, starea lui sus-pusă reprezintă sensul și legitimarea vieții sale, în cele din urmă această autoconstrângere constantă transformându-i munca într-o asemenea măsură în obișnuință, încât potențialul său sufletesc suferă atunci când este nevoit să-și întrerupă activitatea.

Se numără printre particularitățile societății apusene faptul că pe parcursul dezvoltării sale contrastul între situația și codul de conduită a straturilor inferioare și superioare se diminuează în mod considerabil. Pe parcursul acestei dezvoltări, asupra tuturor straturilor se extind niște caracteristici ale straturilor inferioare. Faptul că treptat societatea occidentală a devenit în ansamblu o societate ce lucrează în mod regulat este un simptom în acest sens; mai înainte, prestarea unei munci era un atribut al straturilor inferioare. Totodată, se extind asupra întregii societăți caracteristicile care anterior se constituiau ca elemente de diferențiere față de straturile superioare. Transformarea constrângerilor sociale externe în autoconstrângeri, reticența emoțională și reglementarea pornirilor instinctuale într-o obișnuință automatizată, de la sine înțeleasă – posibile doar în cazul acelor indivizi care în mod normal sunt protejați față de amenințările fizice prin sabie sau prin înfometare – se petrec în cadrul societății occidentale tot mai frecvent și în cadrul unor straturi tot mai cuprinzătoare.

Dacă cercetăm îndeaproape un interval restrâns al acestei mișcări, deosebirea dintre modelarea pornirilor instinctuale și conduita straturilor inferioare și superioare din lumea civilizată poate încă să apară ca absolut considerabilă. Dacă avem în vedere mișcarea de amploare de-a lungul unor secole, observăm că aceste contraste nete în conduita diverselor grupuri sociale, ca și contrastele și mutațiile de conduită ale indivizilor, se diminuează în mod constant. Modelarea instinctelor, formele de conduită, întreaga atitudine specifică a straturilor inferioare din lumea civilizată se apropie tot mai mult, o dată cu creșterea însemnătății funcțiilor în ansamblul rețelei de diviziune a muncii, de atitudinea specifică a celorlalte grupări, inițial îndeosebi de cea a straturilor de mijloc, fie că o parte a autoconstrângerilor și tabuurilor provin la acestea din impulsul de a se „diferența", din necesitatea de a dobândi un anumit prestigiu mai înalt, care lipseau în cazul celor dintâi, fie că tipul de dependență socială în cazul acelora nu necesită încă și nici nu permite un asemenea grad de îngrădire a reacțiilor emoționale și de perspectivă constantă pe termen lung ca la straturile superioare din aceeași vreme.

Această diminuare a contrastelor din societate, precum și dintre indivizi, acest amestec specific de particularități de conduită, care inițial corespundeau unor stratificări sociale extrem de diferite, reprezintă în cel mai înalt grad o caracteristică pentru direcția de dezvoltare a societății apusene. Este una dintre cele mai importante

particularități ale procesului „civilizării". Dar această mișcare a societății și a civilizației nu se petrece desigur rectiliniu. În cadrul mișcării generale există mereu reculuri mai mici sau mai mari, în care contrastele din societate și fluctuațiile de conduită ale individului și izbucnirile emoționale iau din nou amploare.

Ceea ce se întâmplă sub ochii noștri, ceea ce obișnuim să denumim într-un sens mai restrictiv „extindere a civilizației", extinderea instituțiilor și a standardelor noastre de conduită dincolo de limitele lumii occidentale, reprezintă, după cum am mai spus, ultimele valuri de până acum ale unei mișcări care s-a realizat inițial de-a lungul secolelor în societățile occidentale, și a cărei tendințe, a cărei configurație caracteristică s-a impus aici cu mult înainte de a fi existat conceptul de „civilizație". Dinspre societatea occidentală – ca un fel de strat superior – se extind în prezent modalitățile „civilizate" de conduită ale lumii occidentale asupra unor ample spații dincolo de ea, fie prin colonizarea întreprinsă de occidentali, fie prin asimilarea straturilor superioare ale altor grupări etnice, așa cum pe vremuri, în Apus, modelele de conduită s-au extins dinspre o clasă superioară sau alta, dinspre anumite centre comerciale sau curtenești. Desfășurarea tuturor acestor expansiuni nu este determinată decât în mică măsură de planurile și aspirațiile celor ale căror modalități de conduită sunt preluate. Straturile care dictează modelele nu reprezintă nici azi factorii creatori liberi sau determinanți ai mișcării de expansiune. Această expansiune a structurilor identice de conduită dinspre „patriile albe" are loc ca o consecință a implicării celorlalte spații umane în aceeași rețea de interdependențe politice și economice, specifică luptelor de eliminare dintre și din cadrul națiunilor din Occident. Nu „tehnica" este cauza acestei modificări de conduită ; ceea ce numim „tehnică" nu reprezintă în sine decât *unul* dintre simboluri, una dintre ultimele forme de manifestare a acelei perspective constante pe termen lung spre care impulsionează formarea unor lanțuri de acțiune tot mai îndelungate și lupta concurențială ce se creează printre cei astfel interrelaționați. Formele „civilizate" de conduită se răspândesc în aceste spații diferite datorită faptului și în măsura în care, prin implicarea în rețeaua de interdependențe, al căror centru este inițial format de occidentali, se modifică în egală măsură structura societății, structura relațiilor interumane în ansamblu. Tehnica, sistemul educațional reprezintă fenomene parțiale ale dezvoltării de ansamblu. Aici, în ținuturile de expansiune ale vechiului Occident, se transformă tot mai mult funcțiile sociale cărora individul este obligat să li se subordoneze, în așa fel încât acestea presupun și permit o educare constantă a previziunii pe termen lung și o reglementare la fel de puternică a reacțiilor emoționale ca și în lumea occidentală. Transformarea întregii existențe sociale continuă și aici să reprezinte fundamentul de civilizare a conduitei. Tocmai de aceea se dezvoltă – în raportul dintre

Apus și alte ținuturi ale lumii – acea diminuare a contrastelor, care este particulară tuturor valurilor semnificative de mișcări civilizatorii.

Permanent recurenta fuziune dintre modalitățile de conduită ale straturilor superioare funcționale și cele ale straturilor inferioare, aflate în ascensiune, nu este mai puțin semnificativă pentru ciudat de ambivalenta poziție a straturilor superioare din cadrul acestui proces. Obișnuința de a gândi în termenii unei perspective mai îndelungate, reglementarea mai strictă a conduitei și a reacțiilor emoționale, specifice straturilor superioare datorită funcțiilor și poziției lor, reprezintă deci pentru colonialismul european instrumente importante de predominanță; ele servesc ca mijloace de diferențiere; se numără printre caracteristicile de prestigiu ale poziției de clasă superioară. Tocmai de aceea o asemenea societate repudiază încălcarea schemei tradiționale de reglementare a reacțiilor emoționale și a pornirilor instinctuale, starea de „pierdere a controlului de sine" a unuia dintre membrii săi, prin condamnarea la o proastă reputație. Măsura punitivă este cu atât mai severă cu cât este mai mare puterea socială a grupărilor inferioare, cu cât mai mulți indivizi dintr-o asemenea grupare tind în sus și cu cât este mai intensă concurența, lupta dată pentru aceleași oportunități între grupările inferioare și cele superioare. Efortul și previziunea pe termen lung, necesare aici pentru a menține poziția elevată a stratului superior, sunt astfel exprimate în interiorul societății prin forța supravegherii sociale, pe care o exercită membrii săi unul asupra celuilalt. Teama care provine de pe urma situării întregii grupări, de pe urma luptei pentru menținerea poziției elevate mai mult sau mai puțin amenințate, acționează astfel nemijlocit ca forță propulsoare în vederea menținerii codului de conduită, în vederea educării acelui supraeu în fiecare dintre indivizi; se transpune în teamă individuală, în frica individului față de degradarea personală sau chiar față de diminuarea prestigiului în propria sa societate. Această teamă, educată ca autoconstrângere față de diminuarea prestigiului propriu în ochii celorlalți, poate să îmbrace forma de pudicitate sau de simț al onoarei, care asigură permanenta habitualizare a conduitei diferențiate și a reglementării severe a instinctelor individului.

Dar în timp ce astfel, pe de o parte, straturile superioare – iar într-o anumită privință, după cum am spus, națiunile occidentale în ansamblul lor dețin funcția de strat superior – tind în acel sens și sunt puternic motivate să mențină conduita lor aparte și reglementarea specifică a impulsurilor instinctuale ca indicii de diferențiere, pe de altă parte propria lor poziție, precum și structura mișcării de ansamblu spre care se îndreaptă, îi forțează în cele din urmă tot mai mult la atenuarea diferențelor de conduită. Mișcarea de expansiune a civilizației occidentale demonstrează acest dublu caracter. Civilizația este caracteristica de diferențiere, care conferă superioritate

occidentalilor. Dar totodată lumea apuseană produce și impune, sub presiunea propriei lor lupte concurențiale, în ample părți ale lumii modificarea relațiilor și funcțiilor interumane ale propriului lor standard. Face ca ample părți ale lumii să devină dependente de ea și devine – corespunzător unei legități evidente de diferențiere progresivă a funcțiilor – dependentă la rândul ei de acestea. Pe de o parte, prin intermediul unei serii de instituții sau datorită unei supravegheri stricte a propriei conduite, ridică un zid între ea și acele grupări pe care le colonizează și pe care, pe baza „dreptului celui mai puternic", le consideră inferioare; pe de altă parte, o dată cu formele ei sociale își răspândește și formele de conduită și instituțiile în acele ținuturi. Ele acționează, în bună parte fără să vrea, într-o direcție care va conduce mai devreme sau mai târziu la reducerea deosebirilor de putere socială și în egală măsură a celor de conduită, existente între colonișți și cei colonizați. Încă din vremea noastră contrastele încep să devină sensibil mai mici. În funcție de forma de colonizare, în funcție de situația unui ținut din cadrul rețelei mai mari, divizate pe funcții, și nu în ultimă instanță în funcție de propria istorie și de structura unui ținut, în spațiile izolate din exteriorul lumii occidentale încep treptat să se petreacă procese de întrepătrundere, similare celor care au fost schițate pe baza conduitei curtenești și burgheze din diversele țări ale lumii apusene. În ținuturile coloniale pătrund, în funcție de situație și de puterea socială a diverselor grupări, standardele occidentale de conduită de sus în jos și, ocazional, și de jos în sus, dacă menținem această imagine spațială, și se contopesc în entități noi, unice, o varietate a conduitei civilizate. *Contrastele de conduită între grupările care la un moment dat se situează superior și cele care se situează inferior se estompează o dată cu extinderea civilizării; varietatea și gradațiile conduitei civilizate devin mai mari.* Această transformare incipientă a orientalilor sau a africanilor în direcția standardului occidental de conduită reprezintă până în acest moment ultimele valuri ale mișcării civilizatorii pe care le putem observa. Dar pe măsură ce se ridică acest val, în cadrul său se evidențiază deja semnele unor noi valuri ulterioare, direcționate în același sens; căci straturile inferioare care se apropie în ținuturile coloniale printr-o mișcare ascendentă de stratul superior occidental sunt în general straturile superioare ale populațiilor autohtone.

Un pas înapoi în istoria lumii occidentale ne permite să observăm valuri asemănătoare ale acelor mișcări analizate aici: asimilarea straturilor inferioare, orășenești sau rurale, în standardul conduitei civilizate, sensibilizarea tot mai pronunțată a acestor straturi cu previziunea pe termen lung, cu atenuarea mai uniformă și reglementarea mai precisă a reacțiilor emoționale, cu formarea tot mai puternică a unui aparat de autoconstrângere. Aici, de asemenea, în funcție de structura istorică a fiecărei țări, în cadrul conduitei civilizate apar

modelări și variații cât se poate de diferite ale formării reacțiilor emoționale. În Anglia, de exemplu, continuă să răzbată din ținuta muncitorilor acea conduită a gentilomilor de țară și a negustorilor din cadrul unei rețele mai ample de comerț cu ținuturile îndepărtate, în Franța, cea a curtenilor și a unei burghezii care a ajuns să dețină puterea prin revoluție. În cazul muncitorilor întâlnim o reglementare mai strictă a formelor de conduită, un tip de curtenie mai puternic ancorat în tradițional, la acele națiuni coloniale care au deținut timp îndelungat funcția de strat superior în cadrul unei ample rețele de interdependențe; reglementarea reacțiilor emoționale este mai puțin precisă, mai puțin cizelată la acele națiuni care au ajuns târziu sau nu au ajuns deloc să practice expansiunea colonială, deoarece în cazul lor puternicele monopoluri de exercitare a forței fizice și a fiscalității au determinat relativ târziu o centralizare a mijloacelor naționale de putere – premisă pentru orice expansiune colonială durabilă – comparativ cu națiunile concurente.

Anterior, în secolele al XVII-lea, al XVIII-lea și al XIX-lea – în funcție de structura țării, în unele mai devreme, în altele mai târziu – întâlnim aceeași configurație într-un cerc și mai restrâns: întrepătrunderea standardelor de conduită dintre nobilime și burghezie. În mod corespunzător cu raporturile de putere, produsul acestei întrepătrunderi este inițial dominat de modelele derivând din situația stratului superior, apoi de tipurile de conduită ale straturilor inferioare aflate în ascensiune, până când, în cele din urmă, ca sediment al proceselor trecute, se creează de fiecare dată un amalgam, o nouă entitate de caractere unice. Aici întâlnim același dualism al stratului superior, vizibil în prezent în avangarda „civilizării". De asemenea, aristocrația de curte, avangarda acelei *civilité*, este impulsionată la o reticență mai strictă a reacțiilor emoționale și la perfecționarea mai precisă a conduitei, datorită interrelaționării sale mereu mai puternice într-o rețea de interdependențe, exprimată prin încleștarea în care ajunge datorită situării sale între monarhie și burghezie. Stăpânirea de sine, la care este obligată datorită funcției și poziției, servește totodată nobilimii de curte ca valoare de prestigiu, ca mijloc de diferențiere față de straturile inferioare aflate în ascensiune și care exercită o presiune; aceasta face tot ce-i stă în putință ca deosebirile să nu se estompeze. Doar persoana inițiată, doar cel ce aparține acelui grup este menit să cunoască taina comportamentului ales; doar frecventând societatea bună poate fi învățat acest comportament. Scrierea despre „savoir-vivre" a lui Gracián y Morales, acel celebru *Oráculo manual*, se pare că a fost concepută intenționat criptic, după cum explică o prințesă de la curte[134], pentru a preveni ca nu oricine să-și poată însuși acele cunoștințe cu prețul câtorva bănuți; iar Courtin nu omite să sublinieze în introducerea la tratatul despre *civilité* că manuscrisul său nu a fost conceput de fapt decât pentru

uzul privat al câtorva prieteni, că nici în formă tipărită nu este destinat altcuiva decât celor din societatea aleasă. Dar încă din acest moment se dovedește ambiguitatea situației respective. Datorită particularei sale interrelaționări, aristocrația curteană nu putea să împiedice, ba dimpotrivă, prin contactele pe care le întreținea cu straturile burgheze avute de care depindea într-o formă sau alta, contribuia ea însăși ca manierele, uzanțele, gusturile sale și limbajul său să se extindă în rândul altor straturi. Inițial, în secolul al XVII-lea se extinde asupra unor grupări de vârf ale burgheziei – acel „Excurs cu privire la modelarea curtenească a vorbirii[135]" oferind un bun exemplu –, apoi, în secolul al XVIII-lea, în rândul unor straturi burgheze mai ample; numărul impresionant de scrieri despre *civilité* din acea vreme este o dovadă evidentă în acest sens. Forța curentului de interrelaționare ca întreg, tensiunile și luptele concurențiale care impulsionează în cadrul acestuia, diferențierea și complexitatea funcțională tot mai mare, dependența individului de un număr tot mai mare de alți indivizi, ascensiunea unor straturi tot mai ample s-au dovedit mai puternice decât zidul cu care nobilimea încerca să se înconjoare.

Constrângerea rezultată din interdependența funcțională în creștere la previziune pe termen lung, la autodisciplinare diferențiată, la formarea mai stabilă a supraeului se face observată inițial în mici centre funcționale; apoi, tot mai multe cercuri funcționale se transformă în Occident în același sens. În cele din urmă, pe baza unor forme civilizatorii deja existente în țările extraeuropene, începe aceeași transformare a funcțiilor sociale, și astfel a conduitei, a întregului aparat psihic. Aceasta este imaginea care rezultă, dacă încercăm să cuprindem cu privirea istoria de până acum a mișcării civilizatorii occidentale în spațiul social ca întreg.

IV. Curtenizarea războinicilor

Societatea curteană din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea și îndeosebi nobilimea de curte din Franța, care formează nucleul acesteia, ocupă o poziție aparte în ansamblul mișcării de întrepătrundere a formelor de conduită în cadrul unor cercuri tot mai largi. Nu curtenii, după cum am mai spus, sunt cei care au determinat sau au inventat atenuarea reacțiilor emoționale și perfecționarea uniformă a conduitei în ansamblul său. Ca toți indivizii implicați în această mișcare, se supun unor constrângeri de interrelaționare, pe care nu le-a plănuit nici un individ și nici o grupare individuală. Dar în această societate de curte va fi modelat fundamentul a numeroase forme de conduită și uzanțe sociale, ca apoi, prin întrepătrunderea cu altele și în funcție de situația straturilor portante, o dată cu constrângerea la previziunea pe termen lung, să fie transferate asupra unor cercuri funcționale tot

mai ample. Situația specială a acestei mișcări îi transpune pe oamenii din societatea aleasă de curte, mai mult decât orice altă grupare occidentală, în situația de specialiști ai perfecționării și modelării conduitei în relațiile sociale. Căci, spre deosebire de toate grupările care s-au perindat în poziția de strat superior, ele au o funcție socială, dar nu exercită o profesie.

Nu doar în procesul civilizării occidentale, ci și în alte procese civilizatorii, de exemplu în cele din Orientul Îndepărtat, are aceeași mare însemnătate modelarea căreia îi este subordonată conduita de la marile curți, ca și aceea a centralelor administrative ale monopolurilor-cheie asupra fiscalității și exercitării forței fizice. La curtea seniorului monopolist sunt reunite toate firele unei rețele mai ample de interdependențe; aici, într-un anumit segment al proceselor sociale, se intersectează lanțuri de acțiune mai lungi decât în orice alt punct al rețelei. De asemenea, legăturile comerciale cu ținuturile îndepărtate, în care sunt implicate centrele orășenești și negustorești individuale, nu se dovedesc niciodată a fi durabile și stabile, dacă nu beneficiază de o protecție considerabilă și pe timp îndelungat din partea unor autorități centrale puternice. În mod corespunzător, previziunea pe termen lung, reglementarea severă a conduitei, pe care organul central o pretinde de la funcționarii săi și de la principe sau de la reprezentanții și slujitorii acestuia, este mai mare decât în orice alt punct. Ceremonialul și eticheta fac ca situația să fie exprimată cu claritate. Se creează atât de numeroase presiuni directe sau indirecte asupra domnitorului central și asupra anturajului său provenind din întregul teritoriu de dominație, orice pas, orice gest pot avea de la caz la caz o semnificație atât de gravă și de cuprinzătoare, tocmai pentru că monopolurile dețin încă în foarte mare măsură un caracter personal sau privat, încât fără sincronizarea precisă, fără reticență și distanțare diferențiată în societate, echilibrul tensiunilor sociale pe care se bazează activitatea mai pașnică a administrației de monopol poate ajunge rapid în stare de dezordine. Chiar dacă nu întotdeauna direct, totuși cel puțin prin persoana domnitorului central și a miniștrilor săi, orice mișcare de oarecare însemnătate și orice zguduire influențează întregul ținut de dominație, inclusiv clasa de curteni și cercul mai restrâns sau mai larg al principilor. Direct sau indirect, interrelaționarea în care ajunge în mod inevitabil fiecare om de la curte determină o anume precauție constantă, care permite individului să-și cântărească foarte exact spusele și faptele.

Formarea monopolurilor de exercitare a forței fizice și de fiscalitate și a marilor curți din jurul acestor monopoluri nu reprezintă cu siguranță mai mult decât un fenomen parțial în cursul proceselor integrale, care aducea treptat civilizarea. Dar reprezintă totodată unul dintre acele fenomene-cheie pornind de la care putem avea acces fără dificultate la mecanismul acestor procese. Marea curte regală se află un timp în

centrul interrelaționărilor sociale care pun în mișcare și mențin o civilizare a conduitei. Dacă urmărim sociogeneza curții, percepem o transformare civilizatorie care este deosebit de marcantă și care reprezintă totodată o premisă indispensabilă pentru toate transformările ulterioare în direcția civilizării. Vedem cum pas cu pas, în locul unei nobilimi războinice, se instaurează o nobilime temperată, cu reacții emoționale atenuate, aristocrația de curte. Nu doar în procesul occidental de civilizare, ci în măsura în care putem cerceta faptele în fiecare proces civilizatoriu mai mare, unul dintre fenomenele decisive îl constituie *curtenizarea războinicilor*. Dar nici nu mai este necesar să subliniem faptul că există diverse nuanțe și grade de curtenizare, de pacificare interioară a societății. În lumea occidentală, curtenizarea războinicilor are loc treptat, începând cu secolele al XI-lea și al XII-lea, până se încheie în cele din urmă în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea.

Felul în care s-a ajuns la curtenizare a fost prezentat în amănunt în capitolele precedente: la început există un teritoriu amplu, cu numeroase cetăți și latifundii; gradul de interrelaționare a oamenilor este redus; pentru marea majoritate a războinicilor, precum și a țăranilor, dependența cotidiană și, în mod corespunzător, orizontul se limitează la acel teritoriu:

> „Localism was writ large across the Europe of the early Middle Ages, the localism at first of the tribe and the estate, later shaping itself into those feudal and manorial units upon which mediaeval society rested. Both politically and socially these units were nearly independent, and the exchange of products and ideas was reduced to a minimum[136]."

Apoi, din multitudinea de cetăți și proprietăți latifundiare se ridică în fiecare teritoriu unele ai căror domnitori, datorită acumulării a tot mai multe pământuri și sporirii puterii războinice, au dobândit predominanță asupra altor războinici în districte mai mult ori mai puțin extinse. Reședințele lor devin, corespunzător cantității sporite de mărfuri care afluează spre ele, un adăpost pentru un număr tot mai mare de oameni, niște „curți" într-o nouă accepție a termenului. Oamenii care se reunesc aici în căutarea unor șanse noi, printre ei aflându-se de fiecare dată și un număr de războinici mai puțin avuți, nu mai sunt la fel de independenți ca războinicii liberi, care domnesc totalitar asupra senioriilor lor mai mult sau mai puțin autarhice; cu toții se află într-un tip de concurență determinată monopolist. Încă de acum, în cercul încă mic, în comparație cu cel al curții absolutiste, coabitarea obligă ca o serie de oameni, ale căror acțiuni se întrepătrund în mod constant, inclusiv războinicii care au ajuns în această stare de interdependență, să-și însușească o anumită considerație constantă și o anumită previziune pe termen lung, în sensul unei reglementări mai puternice a conduitei și – îndeosebi în relațiile cu stăpâna curții, de care sunt dependenți – să dea dovadă de o mai mare reținere a reacțiilor emoționale, de o remodelare a potențialului

instinctual. Codul de conduită *courtois* oferă o imagine în privința reglementării comportamentului social, iar *Minnesang*-ul[137] o impresie cu privire la reglementarea pornirilor instinctuale care devin necesare și uzuale la curțile teritoriale mai mici sau mai mari. Ele sunt mărturii ale primelor impulsuri în acea direcție care conduce apoi în cele din urmă la integrala curtenizare a aristocrației și la o transformare de durată în sensul „civilizării". Dar rețeaua de interdependențe în care ajunge aici războinicul încă nu este foarte extinsă și strictă. La curte este nevoie ca omul să se obișnuiască cu o anumită reticență, dar în același timp există un număr imens de oameni și de situații față de care nu este nevoie ca cineva să se subordoneze vreunei constrângeri. De seniorul și de doamna de la o anumită curte se poate fugi, în speranța de a găsi la altă curte adăpost și cele necesare traiului. Pe drum pot avea loc nenumărate întâlniri dorite și mai puțin dorite, care nu pretind o reglementare prea mare a conduitei. La curte, în relațiile cu stăpâna, se prea poate să fie necesară o renunțare la actele de violență și la izbucnirile emoționale; dar și cavalerul *courtois* este în primul rând un războinic, iar viața sa un șir aproape neîntrerupt de războaie, lupte și acte de violență. Constrângerile interrelaționării mai pașnice, care acționează în sensul unei transformări de adâncime a potențialului instinctelor, nu au încă un efect constant și uniform asupra vieții acestora. Ele apar doar intermitent, sunt în permanență întrerupte și infiltrate de constrângeri războinice, care nici nu tolerează, nici nu necesită o reprimare a reacțiilor emoționale. În mod corespunzător, acele autoconstrângeri pe care și le impune cavalerul *courtois* la curte se stabilizează în mică măsură, devenind uzanțe semiinconștiente, un mecanism aproape automat, caracteristic pentru o fază ulterioară. Preceptele *courtoises* – am făcut deja referiri în acest sens – se adresează în perioada de înflorire a societății cavalerești curtene în bună parte atât adulților cât și copiilor; a se comporta în conformitate cu acestea nu este în rândul adulților un fapt atât de firesc încât să nu se mai vorbească despre ele. Impulsurile contrare nu au dispărut din conștiință. Aparatul de autoconstrângere, „supraeul", încă nu s-a dezvoltat foarte puternic și foarte uniform.

În plus, lipsește aici una dintre principalele forțe propulsoare care ulterior, în societatea curteană absolutistă, va impulsiona într-o măsură deosebită în sensul consolidării formelor de comportament elevat ale individului și totodată în sensul rafinării tot mai accentuate a regulilor de comportament în societate: ascensiunea straturilor burgheze orășenești față de nobilime este încă relativ redus, și în mod corespunzător de redusă este tensiunea concurențială dintre cele două stări. Desigur, la curțile teritoriale uneori se întâmplă să se afle în concurență războinicii și orășenii, luptând pentru dobândirea acelorași oportunități. Există *Minnesängeri* burghezi, cum există și

Minnesängeri aristocrați; în această privință, la curtea *courtoise* începe să se întrevadă pe alocuri o legitate asemănătoare de structurare ca și ulterior, pe deplin dezvoltată, la curtea absolutistă: aceasta îi reunește pe oamenii de sorginte burgheză cu cei de sorginte aristocrată. Dar apoi, în perioada monopolurilor de dominație pe deplin formate, interrelaționarea funcțională dintre nobilime și burghezie, și în felul acesta posibilitatea creării unor contacte permanente, și în egală măsură a unor tensiuni permanente, a luat amploare proporțională și în afara curții. Contactele dintre burghezie și războinici, așa cum au loc la curțile *courtoises*, continuă să reprezinte un fenomen relativ izolat. În spațiul mai amplu al acestei societăți, interrelaționarea, dependența reciprocă dintre burghezie și nobilime, continuă să fie foarte redusă în comparație cu vremurile ulterioare. Orașele și seniorii feudali dintr-un perimetru mai restrâns sau mai amplu se confruntă în continuare ca entități sociale și politice străine. Expresia evidentă a acestei diferențieri funcționale mai puțin dezvoltate, dovadă a relativei independențe a diverselor straturi, este furnizată de faptul că circulația uzanțelor sau ideilor între orașe, curți, mănăstiri, relațiile din cadrul aceluiași strat al societății sunt adeseori mai intense chiar la mare distanță decât contactele dintre cetățile și orașele situate în același ținut[138]. Aceasta este structura socială pe care – oarecum antagonic – trebuie s-o avem în vedere pentru a înțelege alcătuirea diferită, procesele sociale diferite prin intermediul cărora se va ajunge treptat la o tot mai puternică „civilizare" a autocontrolului psihic.

Aici, ca în orice societate caracterizată predominant de o economie naturală, schimbul, și astfel și interrelaționarea, dependența reciprocă dintre diversele straturi sunt încă reduse în comparație cu fazele ulterioare. Mai puțin uniform este, în consecință, întregul mod de viață. Puterea armelor, potențialul războinic și proprietatea continuă aici să se afle în cea mai strânsă și cea mai directă dependență. În mod corespunzător, țăranul care nu are arme trăiește în stare de inferioritate, la discreția seniorului care deține arme, spre deosebire de viața cotidiană a fazelor ulterioare în care s-au format monopoluri de stat sau publice de exercitare a forței fizice, când nici un individ nu mai este în asemenea măsură expus față de semeni. Stăpânul înarmat, războinicul, pe de altă parte, este nesubordonat, dependența lui funcțională față de oamenii din stratul inferior – care desigur nu lipsește niciodată – este în asemenea măsură limitată prin amenințarea fizică directă pe care o reprezintă, cum nu va mai fi ulterior situația în nici o relație de dependență între straturile superioare și cele inferioare. În mod asemănător se prezintă faptele și cu standardul de viață; contrastul dintre straturile inferioare și cele superioare din societate este de asemenea extrem de mare, fiind îndeosebi evident în fazele în care se ridică din nou din masa războinicilor un număr tot

mai mic de seniori deosebit de puternici și de înstăriți. Întâlnim contraste la fel de mari și azi în acele spații umane care, în conformitate cu structura lor socială, sunt mai asemănătoare cu societatea occidentală medievală decât cu societatea occidentală de azi, de exemplu în India sau în Abisinia. Membrii unor elite puțin numeroase dispun de un venit imens, din care o cotă parte a veniturilor foarte mari, cu mult mai însemnată decât se practică în prezent în Occident, este destinată consumului personal al deținătorului său, pentru luxul practicat de acesta, ceea ce am denumi „viața sa privată", deci pentru îmbrăcăminte și bijuterii, pentru locuință și grajduri, pentru veselă și ospețe, pentru serbări și alte bucurii ale vieții. Membrii straturilor inferioare, pe de altă parte, trăiesc mizer și în permanentă amenințare datorită recoltelor proaste sau înfometării; în mod normal, produsul muncii lor nu le ajunge decât pentru a-i împiedica să nu moară prin înfometare; standardul lor de viață este considerabil mai scăzut decât al oricărui alt strat din societățile „civilizate". La un moment dat aceste contraste se diminuează, sub presiunea concurențială ce tensionează societatea de sus și până jos, se accentuează diferențierea funcțională în cadrul unei dependențe reciproce, a interrelaționării diferitelor funcții pe spații mari, când dependența funcțională, inclusiv cea a straturilor superioare, crește, ca și puterea socială, o dată cu standardul de viață al stratului inferior; atunci se ajunge treptat la acea previziune constantă pe termen lung, la „stăpânirea de sine" manifestată de stratul superior, la presiunea exercitată de straturile inferioare și la toate celelalte modificări concurente în cadrul impulsurilor de extindere a mișcării civilizatorii.

Inițial – oarecum în punctul de pornire al acestei mișcări –, războinicii trăiesc mai mult sau mai puțin o viață în sine, iar orășenii și țăranii își trăiesc viața lor. Discrepanța dintre stări este foarte mare chiar și atunci când conviețuirea se petrece în același perimetru; uzanțele, gesturile, îmbrăcămintea sau distracțiile sunt diferite între cele două stări, chiar dacă, desigur, nu lipsesc cu desăvârșire influențele reciproce. Contrastul social în toate privințele – sau cum obișnuiesc să-l numească oamenii dintr-o lume mai omogenă –, diversitatea vieții este mai mare. Stratul superior, nobilimea, nu resimte încă o presiune socială deosebit de mare provenind dinspre straturile inferioare; chiar și burghezia abia dacă îi contestă funcțiile și prestigiul. Încă nu se află în situația de a fi obligată să-și impună vreo reținere și să reflecteze pentru a-și menține neatinsă poziția de strat superior. Deține pământ și arme; pericolul predominant pentru războinic îl reprezintă semenii săi războinici. În mod corespunzător, este mai mic controlul pe care nobilii îl exercită reciproc asupra conduitei lor de diferențiere, mai mic fiind – și sub acest aspect – autocontrolul la care este obligat cavalerul. Acesta ocupă o poziție socială incomparabil mai sigură și bineînțeles mai stabilă decât nobilimea de la curte.

Nu este nevoit să alunge din viața sa grosolănia și vulgaritatea. Straturile inferioare nu-i creează vreo neliniște; în privința aceasta nu-l urmărește nici o spaimă și, în consecință, nu există în straturile superioare, cum avea să se întâmple ulterior, nici o interdicție socială în relațiile cu tot ceea ce ar putea aminti de straturile inferioare. Nu trezește nici un *sentiment de aversiune* faptul de a vedea indivizi din straturile inferioare sau obiceiurile lor, ci un sentiment de *dispreț* care, nedisimulat și neumbrit în nici un fel de reticență, este exprimat neinhibat și nesublimat. Capitolul „Scene din viața unui cavaler"[139], prezentat în volumul întâi al acestei cărți, ne permite să ne creăm o anumită impresie cu privire la atitudinea amintită, chiar dacă materialul selectat provine dintr-o perioadă curtenească târzie a cavalerimii.

Modul în care războinicii sunt implicați în tumultul unei interrelaționări mai puternice și mai strânse cu alte straturi și grupări, modul în care o parte considerabilă a războinicilor ajunge tot mai mult în dependență funcțională și în cele din urmă instituțională a fost prezentat *in extenso* mai înainte în anumite capitole. Acestea sunt procese de secole, care acționează în același sens: la pierderea autarhiei militare și economice de către toți războinicii și la curtenizarea unei părți a acestora.

Detectăm existența mecanismelor de interrelaționare încă din secolele al XI-lea și al XII-lea, atunci când domniile teritoriale se consolidează și când un număr de oameni, printre care îndeosebi și un număr de războinici mai puțin favorizați se îndreaptă spre curțile princiare, mai mici sau mai mari, pentru a-și oferi serviciile.

Atunci se ridică treptat puținele mari curți ale feudalității princiare, depășindu-le pe celelalte; doar membrii casei regale mai au acum șansa de a se măsura liber unii cu ceilalți. Îndeosebi cea mai bogată și cea mai strălucitoare curte din acest cerc concurențial al feudalității princiare, curtea burgundă, ne permite să ne creăm o impresie despre modul cum se petrece treptat curtenizarea războinicilor.

În cele din urmă în secolul al XV-lea, dar mai cu seamă în secolul al XVI-lea, se accelerează întreaga mișcare ce impulsionează curtenizarea războinicilor, diferențierea funcțională, integrarea, întrepătrunderea reciprocă a unor spații și straturi umane tot mai mari. Pe baza acelui instrument social, și anume mișcarea monetară, a cărui utilizare și transformare indică cel mai bine starea diviziunii funcționale, recunoaștem deosebit de clar amploarea și felul interdependențelor sociale: volumul monetar crește mai repede și, în mod corespunzător, descrește puterea de cumpărare sau valoarea banilor. Această mișcare, precum și curtenizarea războinicilor, tendința spre devalorizarea metalului monetizat intervin încă din Evul Mediu timpuriu. Acum, în perioada de trecere de la Evul Mediu la epoca modernă noutatea nu constă în monetizare, în diminuarea puterii de cumpărare a metalului monetizat ca atare, ci în ritmul și dimensiunile acestei mișcări. Dar aici, ca de atâtea ori pe parcursul istoriei, ceea ce nu apare inițial

decât ca o modificare cantitativă este, la o cercetare mai atentă, expresia modificării calitative, a transformării de structură a relațiilor interumane, a remodelării structurii societății.

Devalorizarea accelerată a masei monetare nu este cu siguranță ea însăși cauza modificărilor sociale, care ies în evidență tot mai clar în acest timp; face parte dintr-un proces mai amplu, o pârghie în cadrul unui sistem de interrelaționări sociale. Sub presiunea luptelor concurențiale dintr-un anumit stadiu și având o anumită structură, în această perioadă sporește *necesarul* de bani; pentru a-l acoperi, oamenii caută și găsesc mereu noi căi și mijloace. Dar această mișcare are – așa cum am indicat anterior[140] –, pentru diverse grupări sociale, o semnificație cât se poate de diferită. Tocmai din aceasta rezultă cât de considerabilă a devenit de pe acum dependența funcțională reciprocă a diverselor straturi: sunt favorizate în cursul acestor modificări toate acele grupări cărora funcția deținută le permite să compenseze devalorizarea mijloacelor financiare prin acumularea de *mai mulți* bani, printr-o majorare corespunzătoare a veniturilor, deci îndeosebi straturile burgheze și regii, ca deținători ai monopolurilor fiscale; sunt defavorizate grupările de războinici sau de aristocrați care au în continuare același venit nominal, dar care, raportat la puterea de cumpărare, este tot mai mic, cu cât mai accentuată și mai rapidă este devalorizarea. Este vâltoarea acestei mișcări, pe parcursul căreia, în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, tot mai mulți războinici sunt împinși către curte, devenind nemijlocit dependenți de rege, în timp ce, pe de altă parte, venitul regilor, realizat de pe urma fiscalității, crește atât de mult, încât aceștia pot întreține un număr tot mai mare de oameni la curțile lor.

Dacă ne raportăm la moștenirea trecutului ca la un fel de album de artă, dacă urmărim îndeosebi transformarea „stilurilor", ne putem ușor forma o impresie despre modul cum, la anumite intervale de timp, gusturile sau psihicul oamenilor s-au transformat oarecum în salturi, printr-o mutație bruscă: avem de-a face cu „omul gotic", apoi cu „omul renascentist", iar ulterior cu „omul baroc". Dacă încercăm să ne formăm o opinie cu privire la alcătuirea întregii rețele relaționale în care sunt implicați indivizii dintr-o anumită epocă, dacă încercăm să urmărim transformarea instituțiilor existente în epocă sau a funcțiilor care fundamentează existența lor socială, dispare tot mai mult impresia că la un moment dat, în numeroase personalități individuale s-a petrecut în mod inexplicabil, pe neașteptate, o mutație identică. Toate aceste transformări se petrec într-un interval considerabil de timp, de fiecare dată cu pași mici, fiind în bună parte insesizabile pentru cei care nu au capacitatea de a percepe decât evenimentele de răsunet. Marile explozii, prin care existența se transformă abrupt, deosebit de perceptibil, nu sunt altceva decât fenomene parțiale în cadrul unor asemenea mutații sociale de durată, al căror efect nu devine perceptibil decât prin compararea diverselor generații, prin confruntarea

destinului social al părinților cu cel al fiilor și al nepoților. În acest fel se prezintă curtenizarea războinicilor, modificarea pe parcursul căreia locul unui strat superior de cavaleri liberi este luat de un strat superior de curteni. Chiar și în ultimele faze ale acestui proces numeroși indivizi își identifică împlinirea existențială, aspirațiile, reacțiile emoționale, talentele cu viața de cavaleri liberi; dar toate aceste înzestrări și reacții emoționale devin acum, datorită transformării treptate a relațiilor interumane, tot mai puțin posibil de manifestat; funcțiile care le-au creat dispar din structura rețelei interumane. Nu alta este în cele din urmă situația la curtea absolutistă; nici ea nu a fost inventată sau creată cândva de un individ în mod intempestiv, ci s-a format pe baza unei anumite deplasări treptate a raporturilor sociale de putere. Toți indivizii sunt interrelaționați în această formă specifică datorită unei anumite dependențe față de ceilalți, se mențin într-o stare de dependență reciprocă, ce devine mai stabilă, iar curtea nu este creată din relaționarea dependențelor, ci se reproduce mereu ca o formă a relațiilor interpersonale ce durează mai mult decât viața individuală a oamenilor, ca o instituție bine angrenată, câtă vreme acest mod anume de dependențe reciproce se creează pe baza unei anumite structurări a întregii societăți. Nu putem înțelege instituția socială reprezentată de o fabrică, dacă nu încercăm să înțelegem structura socială care generează fabrici, de ce oamenii aflați în relație de dependență în cadrul acesteia prestează, în calitate de funcționari sau de muncitori, servicii pentru o întreprindere și de ce întreprinzătorul este dependent la rândul său de asemenea prestații; tot astfel nu putem înțelege instituția socială a curții absolutiste, dacă nu cunoaștem formula acesteia, și anume natura și gradul dependențelor reciproce prin care oamenii diferiți între ei sunt uniți sub această formă și menținuți în această unitate. Astfel apare curtea în realitatea sa, astfel putem vizualiza curtea așa cum a fost; abia astfel pierde aspectul de grupare creată fortuit sau arbitrar, în legătură cu care ar fi inutil și imposibil să ridicăm problema cauzalității, dobândind sensul unei rețele de relații interumane, care de-a lungul unei perioade de timp s-a reprodus de fiecare dată în același mod, deoarece a oferit unui mare număr de indivizi șansele de satisfacere a unor necesități precise, create din nou prin interdependențele și subordonările educate social.

Constelația acestor necesități, din care de fiecare dată „curtea" se reproduce ca o instituție de-a lungul unor generații, a fost demonstrată mai sus: nobilimea sau cel puțin părți ale nobilimii au avut nevoie de rege, pentru că o dată cu formarea tot mai pronunțată a monopolurilor din societate a dispărut funcția războinicului liber și deoarece pe parcursul interrelaționării monetare tot mai ample, produsele domeniilor lor – măsurate după standardul burgheziei în ascensiune – nu mai asigurau decât o subzistență medie și uneori nici

măcar atât, dar, cu siguranță, nu și o existență socială care să poată menține prestigiul nobilimii ca strat superior în confruntarea cu puterea tot mai mare a stratului aflat în ascensiune, burghezia. Sub această presiune, o parte a nobilimii – toată lumea care putea nutri o speranță să găsească acolo un adăpost – s-a mutat la curte și s-a supus astfel dependenței nemijlocite față de rege. Doar viața de la curte îi deschidea unui aristocrat situat în acest câmp social accesul către șanse economice și totodată de prestigiu care ar fi putut întrucâtva satisface pretențiile de clasă reprezentativă. Dacă nobililor nu le-ar fi păsat decât de oportunitățile economice, atunci n-ar fi trebuit să se mute la curte; mulți dintre ei ar fi reușit să pună mâna pe bani mai bine și cu mai mult succes prin activități negustorești – de exemplu, ca urmare a încheierii unei căsătorii – decât prin viața la curte. Dar pentru a se îmbogăți dintr-o activitate negustorească ar fi fost nevoiți să renunțe la rangul lor nobiliar; în propriii lor ochi și al celorlalți nobili ar fi însemnat o degradare. Însă tocmai distanța lor față de burghezie, caracterul lor aristocratic, apartenența la stratul superior al țării conferea vieții lor un sens și o direcție pe măsura propriei exigențe; dorința de menținere a prestigiului de stare, necesitatea de a se „distinge" avea preponderență față de necesitatea de a dispune de bani, față de acumularea de capital. Nu numai că se mutau la curte, nu numai că se stabileau acolo pentru că erau dependenți de rege din punct de vedere economic, ci rămâneau în stare de dependență față de rege, deoarece numai prin trecerea la curte și prin viața în mijlocul societății de curte puteau să mențină acea distanță față de toți ceilalți și prestigiul de care depindea salvarea lor, existența ca membri ai stratului superior, ca membri ai acelei „society" a țării. Cu siguranță, cel puțin o parte dintre nobili nu ar fi putut trăi la curte, dacă acolo nu li s-ar fi oferit și diferite șanse economice. Dar ceea ce căutau nu erau pur și simplu posibilități existențiale – asemenea posibilități, după cum am mai spus, ar fi putut să găsească și altundeva decât la curte –, ci posibilitățile existențiale compatibile cu menținerea prestigiului care îi distingea, cu caracterul lor aristocratic. Iar această dublă legătură, prin necesitățile economice și totodată prin cele de prestigiu, este într-o mai mare sau mai mică măsură caracteristică pentru toate straturile superioare, nu doar pentru purtătorii acelei *civilité*, ci și pentru cei ai așa-numitei *Zivilisation*. Pe de o parte, constrângerea exercitată asupra individului de apartenența sa la un strat „elevat" și necesitatea de a se menține în cadrul lui nu sunt mai puțin puternice, mai puțin formative decât constrângerea în care se constituie simpla necesitate de a-și asigura subzistența. Ambele atitudini îl încătușează pe individ ca un lanț dublu și imposibil de rupt, aplicat acestor straturi, ca și nevoia de prestigiu, teama față de pierderea prestigiului, lupta împotriva ștergerii deosebirilor sociale; situația este greu de explicat doar ca o nevoie mascată de a poseda

mai mulți bani, de a beneficia de avantaje economice, cum se întâlnea pe vremuri pe lungă durată în straturile care trăiau sub o presiune externă extrem de puternică, la marginea înfometării și a mizeriei. Nevoia de a deține un anumit prestigiu social se regăsește ca motiv primar al acțiunilor lor doar la membrii acelor straturi, ale căror venituri în condiții normale nu sunt nesemnificative, fiind chiar în creștere și depășind în mod apreciabil limita de înfometare. În cazul unor asemenea straturi, presiunea de a se angrena într-o activitate economică nu se mai bazează pe simpla nevoie de a-și astâmpăra foamea, ci pe aspirația de a menține un standard de viață elevat din punct de vedere social și prestigiul. Așa se explică de ce în asemenea straturi reglementarea reacțiilor emoționale, și îndeosebi formarea autoconstrângerilor, este în general mai mare decât în straturile inferioare corespunzătoare: teama de pierdere sau doar de diminuare a prestigiului social constituie una dintre cele mai puternice forțe propulsoare de transformare a constrângerilor externe în autoconstrângeri. Ca în numeroase alte instanțe, caracteristicile stratului superior, ale „societății bune", sunt demonstrate de aristocrația de curte din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea tocmai pentru că aici banii reprezintă un instrument indispensabil vieții, iar bogăția este dorită cu certitudine, dar, spre deosebire de mediul burghez, nu pentru că ar reprezenta esența prestigiului. Apartenența la societatea de curte înseamnă pentru conștiința membrilor săi mai mult decât bogăția; tocmai de aceea ei sunt atât de legați de curte, fără posibilități de a se sustrage; tocmai de aceea obligația de a-și duce viața la curte, care le modelează conduita, este atât de puternică. Pentru ei nu există alt loc în care ar putea trăi fără să se degradeze; și tocmai de aceea dependența lor față de rege, subordonarea lor este atât de mare.

La rândul său, regele este dependent de nobilime dintr-o serie întreagă de motive. El are nevoie de convivi care etalează aceleași maniere ca ale sale; îi creează posibilitatea de a se evidenția față de toate celelalte grupări din țară datorită faptului că oamenii care îl servesc, fie la masă, fie la culcare sau la vânătoare, se numără printre aristocrații de vârf ai țării. Dar mai cu seamă are nevoie de nobilime ca o contrapondere față de burghezie, după cum are nevoie de burghezie ca o contrapondere față de nobilime, căci echilibrul instabil dintre cele două clase îi creează lui însuși posibilitatea de a dispune de monopolurile cheie, iar acestea nu trebuie să se diminueze. Îndeosebi legitatea inerentă „mecanismului monarhic" este aceea care determină dependența domnitorului absolutist față de nobilime. Menținerea nobilimii ca strat de distincție, și în felul acesta echilibrul de tensiuni dintre nobilime și burghezie, fără a permite ca vreuna dintre cele două stări să devină prea puternică sau prea slabă, constituie fundamentul politicii monarhice.

Nobilimea – ca și burghezia – nu este doar dependentă de rege; și regele este dependent de existența nobilimii; dar cu siguranță că

dependența individului aristocrat față de rege este incomparabil mai mare decât aceea a regelui față de vreunul dintre nobili; faptul se exprimă cât se poate de clar prin relația dintre rege și nobilime, așa cum se realizează aceasta la curte.

Regele nu este doar cel care oprimă nobilimea, după cum percep anumite segmente ale aristocrației de curte; de asemenea, nu este doar cel care asigură subzistența nobilimii, după cum înțeleg ample segmente ale burgheziei; el îndeplinește ambele funcții. Curtea îndeplinește în egală măsură ambele funcții: este o instanță de temperare și totodată de menținere a nobilimii. La Bruyère afirmă în pasajul dedicat curții: „Un Noble, s'il vit chez luy dans sa Province, il vit libre, mais sans appuy: s'il vit a la Cour, il est protégé, mais il est esclave". Raportul se aseamănă în anumite privințe cu cel dintre un mic negustor independent și înalții funcționari ai unui extrem de puternic concern de familie. La curte, o parte a nobilimii găsește posibilitatea de a-și asigura subzistența în conformitate cu starea; dar nobilii individuali nu concurează liber între ei, cum se întâmpla pe vremuri cu cavalerii, ci se află într-o concurență mai legată din punct de vedere monopolist pentru acele oportunități pe care le poate oferi domnitorul monopolist. În această situație, ei nu trăiesc doar sub presiunea domnitorului central; nu se află doar sub presiunea concurențială pe care o exercită ei înșiși și o armată de rezervă de nobili de țară unul asupra celuilalt, ci se află îndeosebi sub presiunea unor straturi burgheze aflate în ascensiune. O dată cu sporirea puterii sociale, nobilimea de curte este nevoită să se înfrunte în mod constant; ea trăiește de pe urma dărilor, a veniturilor realizate prin fiscalitate, care provin în principal de pe urma stării a treia. Interdependența, interrelaționarea diverselor funcții sociale, și îndeosebi interdependența dintre nobilime și burghezie au devenit incomparabil mai strânse decât în fazele anterioare. Mai omniprezente sunt în mod corespunzător și tensiunile dintre aceste straturi. Așa cum se schimbă în asemenea măsură structura relațiilor interpersonale, așa cum, cu totul diferit de vremurile anterioare, individul este cuprins în acea rețea umană și modelat datorită țesăturii sale de dependențe, tot așa se modifică și structura potențialului său instinctual și de conștiință. Interdependența mai strânsă în toate direcțiile, presiunea constant puternică, exercitată din cele mai diverse direcții, pretind și educă un autocontrol mai constant, un supraeu mai stabil și noi forme de comportament în relațiile interpersonale: războinicii se transformă în curteni.

Oriunde întâlnim pe pământ procese civilizatorii de mare amploare, întâlnim și acel sistem de pârghii sociale și istorice care declanșează schimbările de mentalitate. Fie că se desfășoară mai încet sau mai rapid, fie că, precum în cazul de față, se petrec dintr-o singură mare mutație, sau intermitent și având de înfruntat contramișcări puternice, o mai stabilă sau mai tranzitorie curtenizare a războinicilor, mai

mult sau mai puțin decisivă, se numără, după cum observăm în zilele noastre, printre premisele sociale elementare ale oricărei mișcări civilizatorii mai ample. Dar oricât de mică ar fi valoarea de actualitate a formațiunii sociale a curții la prima vedere, o anumită înțelegere a structurării curții este indispensabilă pentru înțelegerea procesului civilizării. Se prea poate ca una sau alta dintre particularitățile sale structurale să arunce totodată mai multă lumină asupra vieții din centrele de dominație în general puternice.

V. *Refularea pornirilor instinctuale. Psihologizare și raționalizare*

Iată ce scrie La Bruyère[141]:

„La vie de la cour est un jeu sérieux, mélancolique, qui applique: Il faut arranger ses pièces et ses batteries, avoir un dessein, le suivre, parer celui de son adversaire, hasarder quelquefois, et jouer de caprice; et après toutes ses rêveries et toutes ses mesures on est échec, quelquefois mat."

La curte, și îndeosebi la marea curte absolutistă, se formează pentru prima oară un tip de societate și de relații interpersonale cu particularități de structurare care vor juca mereu de acum înainte din nou un rol decisiv în cursul unor perioade lungi din istoria occidentală și al tuturor transformărilor. Se formează în mijlocul unui amplu spațiu uman, care în linii mari este liber de exercitarea violenței fizice, o așa-numită „societate bună". Dar dacă aplicarea forței fizice regresează în cadrul relațiilor interumane, dacă a fost interzis duelul, oamenii exercită de acum numeroase alte forme de constrângere și de violență. În acest cerc viața nu este desigur pașnică. Foarte mulți oameni depind în mod constant unii de alții. Presiunea concurențială în vederea dobândirii prestigiului și pentru a intra în favorurile regelui este puternică. Așa-numitele „incidente", disputele pentru rang și favoruri nu contenesc. Dacă sabia nu mai joacă un rol la fel de mare ca mijloc de decizie, locul ei este luat de intrigi și de lupte, în care miza este cariera și succesul social, iar lupta se dă prin intermediul vorbelor. Acestea pretind și educă alte calități decât luptele purtate cu ajutorul armelor. Reflecția, calculul pe termen lung, stăpânirea de sine, reglementarea extrem de precisă a propriilor reacții emoționale, cunoașterea oamenilor și a întregului teren devin premise indispensabile pentru orice succes social.

Orice individ face parte dintr-o „grupare", dintr-un cerc social care îl susține când se ivește ocazia; dar grupările se schimbă. Se încheie alianțe, și anume, pe cât posibil, cu persoane situate în poziții înalte de la curte. Dar poziția de la curte se poate nărui adesea foarte rapid; există concurenți; există dușmani deschiși și mascați; iar tactica luptelor, ca și a alianțelor, are nevoie de o cumpănire foarte precisă.

Distanțarea și apropierea în conduită față de orice alt individ trebuie să fie dozată extrem de exact; orice salut, orice convorbire au o însemnătate ce depășește nivelul strict a ceea ce a fost rostit sau al acțiunilor directe; ele indică poziția la curte; și contribuie la formarea opiniei de la curte cu privire la rangul acelei persoane:

„Qu'un favori s'observe de fort près: car s'il me fait moins attendre dans son antichambre, qu'à l'ordinaire, s'il a le visage plus ouvert, s'il fronce moins le sourcil, s'il m'écoute plus volontiers, et s'il me reconduit un peu plus loin, je penserai qu'il commence à tomber, et je penserai vrai"[142].

Curtea este ca un fel de bursă; ca în orice „societate aleasă" se formează în mod constant în schimbul dintre oameni o opinie „estimativă" cu privire la valoarea fiecărui individ. Dar valoarea nu se întemeiază pe posesiunea banilor și nici pe performanțele sau abilitățile individului, ci pe favorurile de care se bucură din partea regelui, pe influența pe care o are față de alți potentați, pe importanța pe care o are în jocul grupărilor de la curte. Toate aceste favoruri, influența, importanța, întregul joc periculos și complicat, în cursul căruia aplicarea violenței fizice și a izbucnirilor directe ale reacțiilor emoționale sunt interzise, pretind de la orice participant să practice în mod constant previziunea pe termen lung, o cunoaștere exactă a celuilalt în raport cu poziția sa, a valorii sale în acel circuit; pretinde o acordare precisă a propriei conduite la valoarea de interrelaționare. Orice mișcare eronată, orice pas imprudent fac ca în opinia curții să descrească valoarea celui care le-a comis; și-i amenință uneori întreaga poziție la curte.

„Un homme, qui sait la cour, est maître de son geste, de ses yeux et de son visage; il est profond, impénétrable; il dissimule les mauvais offices, sourit à ses enemis, contraint son humeur, déguise ses passions, dément son cœur, agit contre ses sentiments"[143].

Transformarea nobilimii în direcția conduitei „civilizate" este evidentă. Ea nu este încă atât de adâncă și de cuprinzătoare ca mai târziu, în societatea burgheză; căci curteanul și doamna de la curte sunt obligați să-și impună o constrângere atât de puternică doar față de cei de o seamă cu ei; față de cei situați inferior din punct de vedere social, ea este incomparabil mai mică. Făcând total abstracție de faptul că schema de reglementare a pornirilor instinctuale și a reacțiilor emoționale este în societatea de curte diferită de cea din societatea burgheză, conștiința faptului că este vorba de o reglementare întreprinsă din motive sociale este și mai acută. Înclinațiile contrare, cel puțin parțial, nu dispar încă din conștiința diurnă; autoconstrângerile nu s-au transformat încă integral într-o aparatură de uzanțe ce acționează aproape automat și care include toate relațiile interpersonale. Dar este cât se poate de evident felul cum individul s-a diferențiat și s-a scindat deja, în mod mai clar perceptibil, într-o formă absolut specifică. El se află într-un sens oarecare în confruntare cu

sine. El își „ascunde pasiunile", își „dezavuează chemările inimii", „acționează împotriva sentimentelor sale". Plăcerea sau preferințele de moment sunt reprimate datorită prevederii neplăcerii care urmează dacă li se dă curs; iar acest fapt reprezintă în realitate același mecanism prin care, de acum, adulții – fie că este vorba de părinți sau de alte persoane – educă tot mai decisiv la copil un „supraeu" stabil. Impulsurile momentane ale pornirilor instinctuale și ale reacțiilor emoționale sunt într-o anumită măsură refulate și înfrânate prin teama față de neplăcerea care urmează, până când teama ajunge în cele din urmă să se opună habitual modalităților de conduită și înclinațiilor interzise, chiar și atunci când nu există în mod nemijlocit de față o altă persoană, care să o producă; iar energiile unor asemenea înclinații sunt îndreptate într-o direcție care nu prezintă pericole și nu este amenințată de nici o neplăcere.

Corespunzător cu transformarea societății și a relațiilor interpersonale se transformă și potențialul emoțional al individului: pe măsură ce cresc în mod constant numărul oamenilor și al acțiunilor de care depinde individul, se intensifică și obișnuința de a practica previziunea asupra unor lanțuri mai lungi. Iar după cum se transformă conduita și potențialul sufletesc al individului, se modifică în mod corespunzător și felul în care un om își privește semenii. Imaginea pe care omul o are despre om devine mai nuanțată, mai puțin subordonată emoțiilor spontane: se „psihologizează".

Acolo unde structura funcțiilor sociale îi permite individului să acționeze sub influența impulsurilor de moment într-o măsură mai mare decât la curte nu este nevoie și nici posibil să se disece în amănunt cum este alcătuită structura personală a conștiinței și a reacțiilor emoționale ale celuilalt și care sunt motivele ascunse și calculele care-i fundamentează conduita. În măsura în care la curte calculul fundamentează calculele, în societățile mai puțin evoluate reacțiile emoționale fundamentează în mod direct reacțiile emoționale. Această putere a reacțiilor emoționale nemijlocite îl constrânge însă pe individ la un număr redus de opțiuni comportamentale: cineva îi este prieten sau dușman, cineva este bun sau rău; în funcție de felul cum este perceput unul dintre semeni, în conformitate cu aceste schițări în alb și negru ale reacțiilor emoționale, se modelează și conduita. Totul pare raportat în mod direct la omul sensibil. Faptul că soarele strălucește, că la un moment dat cerul este brăzdat de un fulger, că cineva râde sau că își încrețește fruntea, toate acestea apelează în cadrul respectivei structurări a reacțiilor emoționale în mod nemijlocit la sensibilitatea celui care percepe acele manifestări. Iar după felul în care îl afectează aici și acum în mod plăcut sau neplăcut, percepe și acea situație, ca și cum ar fi astfel intenționată pentru sine. Nu-i trece prin minte că toate acestea – un fulger care era cât pe ce să-l lovească sau o expresie a feței care îl lezează – își găsesc explicația

într-un context mai amplu, care nu are nimic de-a face cu sine. Această previziune pe termen lung cu privire la natură și la societate este dobândită de oameni abia în măsura în care diferențierea funcțională progresivă și interdependențele cotidiene ce formează lanțuri umane mai lungi îl obișnuiesc pe individ cu o asemenea previziune pe termen lung și cu o reticență mai mare a reacțiilor emoționale. Abia atunci se ridică treptat acel văl pe care îl constituie pasiunile și care-i acoperă privirea, dezvăluindu-i o lume nouă, o lume prietenoasă sau dușmănoasă pentru individ, fără ca acesta să considere direct că este intenționat prietenoasă pentru sine, o interrelaționare de evenimente ale căror interdependențe necesită, pentru a le înțelege, o observare lipsită de pasiune pe parcursul unor perioade îndelungate.

Ca și conduita de ansamblu, și observarea faptelor și a oamenilor în cursul civilizării devine mai neutră din punct de vedere afectiv; și „imaginea despre lume" este treptat mai puțin direct determinată de dorințele și temerile oamenilor și se orientează mai puternic după ceea ce denumim „experiență" sau „empirism", după seriile de interconectări ce dețin o anume legitate imanentă. După cum astăzi, de exemplu, printr-un nou impuls în această direcție, cursul istoriei și al societății rezultă treptat din nebuloasa reacțiilor emoționale și a implicării personale, din cea a aspirațiilor și a temerilor colective, prezentându-se în fața ochilor ca o interdependență interrelațională autonomă, tot așa se petreceau lucrurile pe vremuri cu natura și – într-un context mai limitat – cu oamenii. Îndeosebi în cercul de la curte se dezvoltă ceea ce azi am numi o analiză „psihologică" a omului, o observare mai precisă a semenilor și a sa însuși, în cursul unor serii mai lungi de motivații și conexiuni cauzale, tocmai pentru că aici supravegherea vigilentă a sa însuși și perpetua supraveghere a semenilor se numără printre premisele elementare pentru menținerea poziției sociale. Dar acest fapt este în realitate doar un exemplu a ceea ce numim „orientare empirică", observația unor interrelaționări mai lungi, care începe să se dezvolte treptat atunci când structura societății îl presează pe individ să refuleze în mai mare măsură reacțiile emoționale momentane și să-și transforme într-o mai mare măsură energiile instinctuale.

Saint-Simon a observat cândva un individ, a cărui poziție nu-i era cunoscută. Descrie propria sa atitudine în felul următor:

> „Je m'aperçus bientôt, qu'il se refroidissait; je suivis de l'oeil sa conduite à mon égard, pour ne pas me méprendre entre ce qui pouvait être accidentel dans un homme chargé d'affaires épineuses et ce que j'en soupçonnais. Mes soupçons devinrent une évidence, qui me firent retirer de lui tout à fait sans toutefois faire semblant de rien."[144]

Această artă curtenească de a observa oamenii – spre deosebire de ceea ce numim azi în mod obișnuit „psihologie" – nu are niciodată ca scop cercetarea omului în sine, ca și cum trăsăturile sale caracteristice

de conduită ar apărea independent față de relațiile sale cu semenii și s-ar interrelaționa oarecum abia ulterior; abordarea este aici cu atât mai realistă, cu cât individul este mereu ținut sub observație în textura socială *ca om în relație cu semenii săi, ca individ care se află într-o situație socială.*

Am indicat mai sus faptul[145] că preceptele de conduită din secolul al XVI-lea nu se deosebesc de cele din secolele trecute în asemenea măsură, și în orice caz nu doar după conținut, ci mai ales prin tonalitate, prin atmosfera reacțiilor emoționale modificate; introspecțiile psihologice, observațiile personale încep să joace în cadrul acestora un rol mai mare. O comparare a preceptelor de conduită enunțate de Erasmus sau Della Casa cu regulile medievale corespunzătoare evidențiază acest fapt. Cercetarea asupra modificărilor sociale ale vremii, a transformării pe care o cunosc relațiile interpersonale în această fază ne oferă o explicație. „Psihologizarea" preceptelor de conduită sau, pentru a fi mai precișsi, impregnarea lor mai accentuat cu observații și experiențe este o expresie a curtenizării accelerate a stratului superior și a interrelaționării mai strânse a tuturor segmentelor societății din acea vreme. Observăm semne ale transformării în acest sens nu doar în scrierile care consemnează standardul „comportamentului elevat"; le regăsim și în operele care servesc destinderii acestor straturi. Observarea oamenilor, necesară vieții în cercul de la curte, își găsește expresia literară în arta portretizării.

Înaltul prestigiu de care se bucură cărțile în cadrul unei societăți este în sine un semn cert al unui impuls civilizatoriu mai pronunțat; căci transformarea instinctelor și reglementarea lor, care determină atât scrierea cât și citirea cărților, este în orice caz considerabilă. Dar cartea încă nu joacă în societatea de curte același rol ca în societatea burgheză. Frecventarea societății, circuitul valorilor de prestigiu formează pentru fiecare individ punctul central al existenței sale; dar cărțile sunt mai puțin destinate lecturii în cabinetul de studiu sau pentru o oră de solitudine, smulsă din tumultul unei vieți profesionale, cât mai ales pentru coexistența în societate; cărțile formează o parte și o continuare a conversației și a jocurilor de societate sau, ca majoritatea memoriilor curtenești, un substitut de conversație ce nu a putut fi purtată, de la care, dintr-un motiv sau altul, lipsește unul dintre interlocutori. Înalta artă a portretizării practicată în memoriile curtene, în scrisori sau în aforisme ne permite să ne creăm o bună impresie cu privire la observarea diferențiată a oamenilor, inspirată de viața de la curte. Ca în numeroase alte privințe, în Franța societatea burgheză continuă să dezvolte moștenirea curtenească într-un mod singular; menținerea unei „societăți alese" pariziene ca beneficiară și continuatoare a ceea ce s-a dezvoltat în cercul curtenesc ca instrument de prestigiu, mult timp după Revoluție și până în prezent, poate să fi contribuit la această stare de fapt. În orice caz, se poate afirma că

de la portretele de curteni ale lui Saint-Simon și ale contemporanilor săi până la portretizarea „societății bune" din secolul al XIX-lea făcută de Proust – trecând prin Balzac, Flaubert, Maupassant și mulți alții –, în cele din urmă, prin prezentarea vieții unor straturi mai ample de unii scriitori precum Jules Romain sau André Malraux și de o serie de filme franceze, există o continuitate a tradiției printre ale cărei trăsături caracteristice se numără tocmai luciditatea observației, capacitatea de a percepe oamenii în întregul lor context social și de a-i înțelege prin intermediul acestuia. Figura individuală nu este niciodată izolată artificial din textura existenței sale sociale, prin simpla dependență și subordonare față de semeni. Tocmai de aceea ea menține în relatare atmosfera și plasticitatea faptelor trăite pe viu.

Similar cu „psihologizarea" se prezintă faptele și în cazul „raționalizării", care devine perceptibilă treptat, începând din secolul al XVI-lea, în cele mai diverse manifestări ale societății. Nici ea nu reprezintă un fapt izolat; nici nu este decât expresia modificării *întregului* potențial psihic, care reiese mai puternic în epocă, și a perspectivei pe termen lung ce se dezvoltă, care de acum înainte cultivă și presupune o tot mai pronunțată diferențiere funcțională a societății.

Aici, ca în multe alte situații, pentru înțelegerea devenirii istorice și sociale este nevoie de o destindere a uzanțelor de gândire cu care am fost educați în copilărie. În cazul acestei raționalizări spirituale observate adesea, nu este vorba în realitate de faptul că pe parcursul istoriei numeroși indivizi, fără relații între ei, ar dezvolta simultan, din „interior", pe baza unui fel de armonii prestabilite, un nou organ sau o nouă substanță, o „inteligență" sau o „ratio", inexistentă până atunci. Se modifică modalitatea în care conviețuiesc oamenii; de aceea se modifică și conduita lor; de aceea se modifică în ansamblu conștiința și potențialul lor instinctual. „Circumstanțele" care se modifică nu reprezintă nimic din ceea ce vine oarecum „din afară" către om; „circumstanțele" care se modifică sunt chiar relațiile dintre oameni.

Omul este o ființă extrem de modelabilă și schimbătoare; transformările atitudinii umane luate aici în discuție reprezintă exemple ale acestei maleabilități. Ea nu se referă nicidecum doar la ceea ce obișnuim să distingem drept „psihologic" de ceea ce este „fiziologic". Se modelează diferit pe parcursul istoriei și corespunzător cu rețeaua de interdependențe, care străbate o viață de om, acel „physis" al individului, aflat în indestructibilă interdependență cu ceea ce numim „psyche"; să ne gândim la modelarea musculaturii feței și la fizionomia unui om de-a lungul vieții; să ne gândim la formarea pe scoarță a centrilor scrierii și citirii. În mod corespunzător se află față de acestea ceea ce numim, substanțializând, „ratio" sau „intelect" sau „rațiune". În ciuda a ceea ce sugerează termenii respectivi, toate acestea nu au o existență proprie în afara transformărilor sociale și istorice

în același mod în care există, de exemplu, inima ori stomacul. Ci acestea sunt mai degrabă niște expresii ale unei modelări particulare a întregului potențial psihic; sunt aspecte ale unei modelări care se petrece absolut treptat, prin numeroase impulsuri și contramișcări, care se evidențiază cu atât mai puternic cu cât mai concis și mai integral impulsurile spontane ale individului amenință să producă prin structura dependențelor umane aversiune, decădere și inferioritate în raport cu ceilalți, sau chiar ruinarea existenței sociale. Sunt aspecte ale acelei modelări prin care în echilibrul psihic se diferențiază tot mai clar centrul pornirilor instinctuale și centrul ego-ului, până când în cele din urmă se formează o aparatură de autoconstrângere mai cuprinzătoare, mai stabilă și foarte puternic diferențiată. De fapt, nu există o „ratio", există în cel mai bun caz o „raționalizare".

Uzanțele noastre de gândire ne determină să manifestăm tendința de a căuta „începuturile"; dar nu există nicăieri un „punct" în dezvoltarea omului despre care s-ar putea spune: până acum nu a existat nici o „ratio", iar acum „s-a format"; până acum nu au existat încă nici un fel de autoconstrângeri și nici „supraeul", iar acum, începând cu un anumit secol, au apărut deodată. Nu există un punct zero al tuturor acestor manifestări. Dar acest fapt rezolvă problemele la fel de puțin atunci când gândim: tot ceea ce a existat există dintotdeauna în această formă. Uzanțele de autoconstrângere, potențialul conștiinței și al reacțiilor emoționale se deosebesc ca *întreg* în alcătuirea lor în mod clar și evident de cele ale așa-numiților „primitivi"; dar ambele sunt prin structură modelări clar abordabile, cu o funcție naturală aproximativ asemănătoare.

Uzanțele tradiționale de gândire ne fac să ne confruntăm mereu cu niște alternative statice; într-o anumită măsură s-au format ca modele eleate; nu ne putem imagina decât numeroase puncte individuale, numeroase transformări discontinue sau chiar nici un fel de modificare. În mod evident, este greu să percepem mai întâi de toate propria situare într-o transformare graduală și continuă, cu o anumită structură și legitate, care se pierde pentru noi în întuneric, într-o mișcare care să fie pe cât posibil înțeleasă ca întreg, precum traiectoria unei săgeți sau curgerea unui râu, nu ca o revenire a aceluiași lucru în diferite puncte și nici ca un salt de la un punct la altul. Ceea ce se modifică pe parcursul a ceea ce numim istorie, pentru a reitera acest fapt, sunt relațiile reciproce dintre oameni și modelarea la care este supus individul în cadrul lor. Dar tocmai atunci când percepem clar istoricitatea fundamentală a oamenilor, ni se dezvăluie legitatea și particularitățile de structură ale existenței umane, care rămân constante. Orice aspect individual al vieții sociale a omului este comprehensibil doar dacă îl percepem în complexitatea acestei mișcări perpetue; detaliile nu sunt detașabile; ele se formează în cadrul contextului aflat în mișcare – mișcarea poate să ni se pară înceată, ca la mulți primitivi, sau rapidă, ca în cazul nostru – și trebuie înțelese ca părți

ale unei anumite trepte sau ale unui anumit val. Astfel că nicăieri nu lipsesc printre oameni niște reglementări și restricții sociale ale pornirilor instinctuale și nici o anumită previziune; dar previziunea, înfrânarea reacțiilor emoționale are, pentru a da un exemplu, printre simplii crescători de animale sau într-o familie de războinici o altă formă și o altă dimensiune decât printre curteni, funcționarii de stat sau membrii unei armate mecanizate. Constrângerea devine cu atât mai puternică și mai cuprinzătoare cu cât este mai mare diferențierea funcțională și astfel și numărul oamenilor cu care trebuie pusă de acord activitatea unui individ. Iar tipul de „inteligență" sau de „gândire", transformat în obișnuință pentru individ, în raport cu oamenii din propria societate, devine atât de asemănător sau de diferit ca și situația socială, ca și poziția în cadrul rețelei interumane în care crește de copil și în care este integrat, raportându-se la părinții săi și la cei care l-au format. Perspectiva pe termen lung a tipografului sau a mecanicului este alta decât cea a contabilului, iar cea a inginerului este diferită de cea a directorului de vânzări, cea a ministrului de finanțe de cea a unui comandant de oști, chiar dacă toate aceste modelări diferite de suprafață sunt până la un anumit grad adaptate și echilibrate prin interdependența funcțiilor. Deosebită este – într-un strat mai profund – raționalitatea și modelarea reacțiilor emoționale ale celui care s-a format într-o familie de muncitori față de structurile celui care a crescut în bunăstare; în cele din urmă, în mod corespunzător, deosebirile istoriei interdependențelor, raționalitatea și schema reacțiilor emoționale, conștiința de sine și structura instinctuală ale germanilor, englezilor, francezilor și italienilor sunt diferite, așa cum este și modelarea socială a occidentalilor în ansamblu față de cea a orientalilor. Dar toate aceste deosebiri sunt comprehensibile tocmai datorită faptului că la baza lor se află aceeași legitate social-umană. Diferențele individuale *din interiorul* acestor grupări, de exemplu diferențele de „inteligență", nu sunt decât nuanțe în cadrul unor forme istorice foarte precise de modelare, ale unor diferențieri, față de care societatea, rețeaua interumană în care se dezvoltă individul, în funcție de structura sa, asigură un interval mai mic sau mai mare de decizie. Să ne gândim de exemplu la fenomenele puternic individualizate ale așa-numitelor „inteligențe creatoare". Cutezanța unei gândiri autonome, individuale, neautoritare, atitudinea prin care cineva își dovedește „inteligența creatoare" nu au ca premisă doar un destin particular și individual al instinctelor. Această cutezanță nu este de fapt posibilă decât într-o structurare foarte precisă a aparaturii de putere; premisa sa este o *structură socială* absolut specifică. De asemenea, depinde în continuare de faptul dacă individul cu o asemenea structură are acces la acea educație și la funcțiile sociale, nu foarte numeroase, care să-l capaciteze să dezvolte previziuni pe termen lung și de adâncime, autonome și individuale.

Diferită în acest sens este și perspectiva pe termen lung sau „gândirea" cavalerului față de cea a curteanului. O scenă relatată de Ranke[146] oferă o bună impresie despre modul în care, o dată cu monopolizarea tot mai accentuată a mijloacelor de exercitare a forței fizice, este condamnată la dispariție structura particulară a reacțiilor emoționale și a uzanțelor cavalerești. Ea ne dă totodată, dintr-un punct de vedere mai general, un exemplu despre modul în care transformarea structurii funcțiilor sociale implică o schimbare de conduită.

Ducele de Montmorency, fiu al unui bărbat care contribuise în mod esențial la victoria lui Henric IV, s-a revoltat. Principele era un cavaler generos, strălucitor, viteaz și ambițios. L-a servit pe rege; dar nu putea înțelege și nici aproba faptul că acesta sau, mai precis, Richelieu, voia să acapareze puterea. Așa a început, împreună cu suita lui, să lupte împotriva regelui, cum lupta adesea în vremurile vechi un cavaler, un senior feudal, împotriva unui dușman. S-a ajuns la o confruntare. Generalul regelui, Schomberg, se afla pe o poziție tactică nu tocmai favorabilă. Ceea ce însă, după cum relatează Ranke, „era un avantaj pe care Montmorency nu l-a prea luat în seamă; văzând armata dușmană, luă decizia să atace neîntârziat. Căci înțelegea războiul mai cu seamă ca o șarjă de cavalerie, plină de bravură. Un companion experimentat, contele Rieux, îl rugă să aibă răbdare până când, împreună cu câțiva oameni înarmați, care tocmai fuseseră aduși în ajutor, urma să fie zdruncinată poziția de luptă a inamicului. Dar Montmorency era deja cuprins de frenezie războinică. Era de părere că nu mai era timp de pierdut, iar față de această impetuozitate a cavalerului, sfătuitorul, oricât de mult ar fi întrezărit dezastrul, nu îndrăzni să i se opună. «Stăpâne», strigă acesta, «vreau să mor la picioarele domniei-tale.»
Montmorency se distingea având un armăsar de luptă împodobit cu un magnific panaș roșu, albastru și cafeniu; trecu șanțul de apărare însoțit de o suită puțin numeroasă; doborâră tot ceea ce le stătea în cale; avansară luptând, până ajunseră în cele din urmă în fața pozițiilor inamicului. Aici însă fură întâmpinați cu o salvă de focuri de muschetă, trasă de la mică distanță: caii și cavalerii au fost răniți sau uciși; contele Rieux, precum cei mai mulți dintre ei, căzu în luptă; ducele de Montmorency, rănit, se prăvăli de pe calul său, de asemenea atins, și căzu prizonier."
Richelieu l-a adus în fața unei judecăți, pe al cărei verdict putea să conteze, și în scurt timp ultimul dintre Montmorency a fost decapitat în curtea primăriei din Toulouse.

A da curs nemijlocit impulsurilor și a nu cumpăni întâi faptele prin efectul lor pe termen lung era, în fazele anterioare, în care războinicii puteau încă să concureze liber unii cu ceilalți, una din modalitățile de conduită care – chiar dacă duceau la dispariția individului – erau adecvate alcătuirii sociale de ansamblu și, desigur, „realității". Fervoarea marțială era o premisă indispensabilă a succesului a prestigiului pentru un nobil. O dată cu formarea progresivă a monopolului și cu centralizarea această stare de fapte se schimbă total.

Structura modificată a societății condamnă acum la o dispariție sigură descărcările emoționale și acțiunile neprevăzute cu o perspectivă pe termen lung. Iar cine, în condițiile raporturilor existente, nu este de acord cu omnipotența regelui, este nevoit să-și revizuiască atitudinea. Să-i dăm citire lui Saint-Simon. La ceva mai mult de o generație după Motmorency, el este și rămâne toată viață un duce în opoziție. Tot ceea ce poate face este să creeze la curte un fel de grupare adversă; iar dacă este abil, poate spera să-l câștige pe urmașul regelui, pe delfin, de partea ideilor sale. Dar practică un joc periculos la curtea regelui Ludovic XIV, la care este necesară o precauție extrem de mare. Prințul trebuie întâi să fie precis cercetat, ca apoi să fie îndreptat încetul cu încetul în direcția dorită. Iată cum relatează Saint-Simon[147] că a procedat în timpul unei conversații cu delfinul:

„Je m'étais principalement proposé de le sonder sur tout ce qui intéresse notre dignité; je m'appliquai donc à rompre doucement tous les propos qui s'écartaient de ce but, à y ramener la conversation et la promener sur tous les différents chapitres... Le Dauphin, activement attentif, goûtait toutes mes raisons... prit feu... et gémit de l'ignorance et du peu de réflexion du Roi. De toutes ces diverses matières, je ne faisais presque que les entamer en les présentant successivement au Dauphin, et le suivre après, pour lui laissser le plaisir de parler, de me laisser voir qu'il était instruit, lui donner lieu à se persuader par lui-même, à s'échauffer, à se piquer et à moi de voir ses sentiments, sa manière de concevoir et de prendre des impressions pour profiter de cette connaissance... Je cherchais moins à pousser les raisonnements et les parenthèses que.. de l'imprégner doucement et solidement de mes sentiments et de mes vues sur chacune de ces matières..."

O scurtă privire asupra atitudinii celor doi bărbați, asupra comportamentului ducelui de Montmorency și a ducelui de Saint-Simon atunci când doresc să dea expresie împotrivirii lor față de atotputernicia regelui ne poate ajuta să întregim această imagine. Cel dintâi, unul dintre ultimii cavaleri, încearcă să-și atingă scopul prin luptă fizică, cel din urmă, curteanul, prin conversație; unul acționează impulsiv, sub imperiul momentului, fără a se gândi în mod special la cei din jurul său; celălalt își adaptează neîncetat conduita, în funcție de interlocutor. Ambii, nu doar Montmorency, ci și Saint-Simon, se află într-o situație deosebit de periculoasă. Delfinul poate oricând nesocoti regulile conversației curtenești; dacă îi surâde, poate pune punct unei conversații sau unei relații dintr-un motiv oarecare, fără a avea prea mult de pierdut; poate, dacă Saint-Simon nu este foarte precaut, să întrevadă atitudinea sedițioasă a ducelui și să-l înștiințeze pe rege. Montmorency nu este conștient de pericol; este în întregime subordonat conduitei rectilinii, prescrisă de pasiunea lui; el încearcă să surmonteze pericolul tocmai prin impetuozitatea pasiunii. Saint-Simon percepe exact amploarea pericolului; în consecință, el va proceda cu o extremă stăpânire de sine și chibzuință. Nu-și propune să obțină

nimic prin violență; acționează având în vedere o perspectivă îndelungată. Dă dovadă de reținere, pentru a-l „impregna" pe celălalt pe nesimțite, dar trainic, cu sentimentele sale.

Ceea ce ne oferă această anecdotă autobiografică este o piesă relativ semnificativă pentru acea *raționalitate curteană* care, în ciuda faptului că în cele mai multe cazuri nu este astfel apreciată, a avut importanță în dezvoltarea a ceea ce numim „iluminism" și chiar pentru a-i adapta pe oameni la funcțiile rețelei comerciale, pe alocuri chiar mai mare decât, de exemplu, raționalitatea orășenesc-negustorească, decât previziunea pe termen lung. Dar, desigur, cele două forme de previziune pe termen lung, raționalizarea și psihologizarea grupărilor de vârf ale nobilimii curtene și ale grupărilor de vârf ale stării de mijloc, oricât ar fi de diferite ca structură, se află în strânsă interdependență. Ele indică o tot mai puternică interrelaționare a nobilimii cu burghezia; își au originile în transformarea relațiilor interumane în întreaga societate: ele depind în cel mai strâns mod de acea transformare în cursul căreia, din niște grupări de stare relativ puțin interrelaționate ale societății medievale, se formează treptat formațiuni subordonate ale unei societăți mai puternic centralizate, ale unui stat absolutist.

Procesul istoric al raționalizării este un exemplu pentru un anumit tip de procese, care până acum abia dacă a fost abordat sau, eventual, într-o formă foarte vagă, în cadrul gândirii științifice sistematice. El aparține – dacă aderăm la schema tradițională a disciplinelor academice – domeniului unei științe care nici nu există încă, domeniului psihologiei istorice. În forma actuală a cercetării științifice, se practică în general o delimitare clară între cercetarea întreprinsă de istoric și cea a psihologului. Doar oamenii care trăiesc în prezent în Occident par a simți nevoia unei cercetări psihologice, declarîndu-și disponibilitatea în acest sens, la fel ca și așa-numiții primitivi din zilele noastre. Calea care duce în istoria occidentală de la această structură psihică mai simplă spre cea mai diferențiată din zilele noastre se menține în obscuritate. Tocmai pentru că psihologul gândește integral anistoric, pentru că abordează structurile psihice ale contemporanilor ca și cum ar fi ceva neevolutiv și imanent, rezultatele cercetării sale nu sunt utilizabile în general de către istoric. Tocmai pentru că istoricul, străduindu-se să descifreze ceea ce numește fapte istorice, evită pe cât posibil problemele psihologice, efectuează la rândul său o cercetare puțin relevantă pentru psiholog.

Nu cu mult mai bine se prezintă știința sociologiei. De altfel, în măsura în care se ocupă cu problemele istorice, acceptă integral linia de demarcație pe care istoricul o trasează între activitățile psihice ale omului și diversele manifestări ale acestora, arte, idei etc. Nu s-a recunoscut faptul că intervine necesitatea de a practica o psihologie socială a istoriei, o cercetare psihogenetică și sociogenetică în același

timp, pentru a trasa o linie unificatoare între toate aceste manifestări ale omului și existența lui socială. Cel ce se ocupă de istoria societății, ca și cel ce se ocupă de istoria spiritului, percepe atât societatea cât și gândirea și „ideile" acesteia ca două formațiuni diferite, care pot fi separate una de cealaltă într-un sens oarecare. Ambii par să considere că ar exista fie o societate dincolo de idei și de gândire, fie idei dincolo de societate. Disputa dintre ei nu pare a avea alt obiectiv decât acela de a stabili care dintre cele două ar fi manifestarea „cea mai importantă": unii susțin că ceea ce pune societatea în mișcare ar fi ideile disociate de societate, iar ceilalți că o societate disociată de idei este aceea care pune „ideile" în mișcare.

Procesul civilizării, și în cadrul lui fenomene precum treptata psihologizare și raționalizare, nu se încadrează în această problematică. Nici în cadrul gândirii ele nu pot fi complet separate de transformarea istorică a structurării relațiilor interumane. Desigur că nu are sens să ne întrebăm dacă trecerea treptată de la o modalitate de gândire și de conduită mai puțin rațională la una mai rațională modifică societatea; căci procesul de raționalizare, ca și procesul civilizatoriu, mai cuprinzător, este în același timp un fenomen psihic și social. Dar are la fel de puțin sens să explicăm procesul civilizatoriu ca o „suprastructură" sau ca o „ideologie", și anume exclusiv datorită funcției ca armă în lupta unor grupări și interese sociale individuale.

Treptata raționalizare și, în continuare, întreaga transformare civilizatorie se petrec, fără îndoială, într-o permanentă legătură cu disputa dintre diverse straturi și grupări. Întreaga rețea relațională occidentală, substratul acestui ultim și cel mai puternic impuls civilizatoriu până în prezent, nu constituie cu siguranță acea unitate pacificată, așa cum apare uneori în construcțiile ideatice armonice. Nu a existat inițial o entitate concordantă care să determine conflicte doar accidental – uneori datorită inimiciției sau incapacității raționale a indivizilor. Ci tensiunile și luptele formează – precum dependența reciprocă a oamenilor – un element integrant al structurii acestora; ele au o semnificație decisivă pentru direcția în care are loc modificarea. Cu siguranță că un proces civilizatoriu poate dobândi o semnificație considerabilă ca armă în această dispută. Căci deprinderea de a practica previziunea pe termen lung și de a manifesta o reticență mai marcată a reacțiilor emoționale momentane – pentru a nu aminti aici decât aceste manifestări ale civilizării – conferă în anumite circumstanțe membrilor unei grupări o considerabilă superioritate asupra alteia. Dar o măsură mai mare de raționalitate și de refulare a pornirilor instinctuale *poate* avea în anumite situații un efect de slăbire și de dezavantajare. „Civilizarea" este în anumite circumstanțe o armă cu două tăișuri. Oricum ar fi aceasta tratată în particular, asemenea impulsuri civilizatorii se petrec în linii mari independent de faptul dacă grupările respective o agreează și o

consideră sau nu utilă. Ele se petrec pe baza unor mecanisme imense de interrelaționare, a căror direcție generală nu se află la îndemâna vreunei grupări individuale. Ele se sustrag unei manipulări conștiente sau semiconștiente, unei convertiri deliberate ca arme în luptele sociale, într-o cu totul altă măsură decât *substanța* ideatică. Ca și structura atitudinii psihice, și structurile civilizatorii specifice se formează simultan ca produs și ca pârghie în angrenajul cuprinzătoarelor procese sociale, în cadrul cărora se formează de asemenea niște straturi și interese individuale, care se dezvoltă și se transformă. Transformarea civilizatorie, și o dată cu ea și raționalizarea, nu este un proces dintr-o sferă aparte a „ideilor" sau a „gândirii". Aici nu avem de-a face doar cu niște transformări ale „cunoașterii", ale unor „ideologii", pe scurt cu alterări ale *substanței* conștiinței, ci cu transformările întregii atitudini specific umane, în cadrul căreia substanța conștiinței și uzanțele de gândire nu formează decât o manifestare parțială, un sector individual. Este vorba de transformările de formă ale întregului potențial psihic, traversând toate zonele sale, de la sistemul de control al individului, mai puternic conștientizat, până la controlul pornirilor instinctuale devenit complet inconștient. Iar pentru înțelegerea transformărilor de acest gen încetează să mai fie suficientă acea schemă ideatică pe care o avem în fața ochilor atunci când vorbim despre „suprastructură" sau despre „ideologii".

De mult timp s-a înrădăcinat adânc în conștiința oamenilor ideea că „psihicul" uman este alcătuit din zone diferite, care funcționează și pot fi tratate independent unele de altele. Se obișnuiește în cadrul reflectării să se disocieze unul dintre straturile funcționale ale potențialului psihic ca reprezentând oarecum „esențialul" în autocontrolul psihic al oamenilor, diferențiindu-l de celelalte. Astfel, de exemplu, istoria gândirii sau sociologia cunoașterii manifestă îndeosebi tendința de a practica examinarea omului de pe latura științei și a gândirii. Gândirea și ideile apar în lumina unei asemenea cercetări într-o anumită măsură ca elementul primordial al autocontrolului psihic. Iar instinctele inconștiente, întregul câmp de structuri ale reacțiilor emoționale și instinctelor se menține pentru acești cercetători mai mult sau mai puțin obscur.

Orice cercetare care nu cuprinde cu privirea decât conștiința oamenilor, „rațiunea" sau „ideile", care nu are în vedere totodată și structura pornirilor instinctuale, direcția și forma reacțiilor emoționale și pasiunile omului este sortită din start să nu producă rezultate semnificative. Mult din ceea ce este indispensabil pentru înțelegerea oamenilor se sustrage acestui tip de abordare. Raționalizarea intelectului uman și, dincolo de aceasta, ansamblul transformărilor structurale ale funcțiilor eului și supraeului, toate aceste fenomene – după cum am arătat anterior și după cum vom arăta în continuare – sunt greu de abordat prin reflectare atât timp cât cercetarea se restrânge la aceste substanțe intelectuale, la structurile eului și supraeului,

neacordând atenția cuvenită transformărilor corespunzătoare ale structurilor reacțiilor emoționale și pornirilor instinctuale. Nu putem înțelege cu adevărat nici istoria ideilor, nici a formelor cognitive, decât atunci când, o dată cu transformarea relațiilor interumane, avem în vedere structura conduitei, sistemul potențialului psihic ca *întreg*.

Iar accentuarea inversă, împreună cu delimitarea corespunzătoare a câmpului vizual, se regăsește relativ des în cercetarea psihanalitică. Aceasta înclină adeseori, în observarea oamenilor, să extragă ceva „inconștient", ca un „sine" (*Es*) anistoric, izolându-l ca pe cel mai important element din totalitatea structurii psihice. Corecturile întreprinse în această privință în ultimul timp au condus eventual în practica terapeutică, dar, cu siguranță, nu și în elaborarea teoretică a materialului prelevat din practică, la o dezvoltare mai adecvată a instrumentelor conceptuale. În plan teoretic, lucrurile apar de obicei ca și cum controlul omului, datorită unor impulsuri instinctuale inconștiente, ar avea inițial o formă și o structură în sine, independent de destinul configurațional al individului, independent și de forma și de structura celorlalte funcții de control asupra potențialului psihic, și deținând o însemnătate mai mare decât acestea pentru existența umană. Nu se face o distincție între materialul instinctual natural brut, care se modifică de fapt prea puțin de-a lungul întregii istorii a omenirii, și structurile și căile care devin tot mai stabile, și care, datorită interrelaționării sale cu alți semeni, imprimă o direcție determinată în cazul fiecărui om încă din prima zi a vieții sale. Eventual cu excepția demenților, orice confruntare cu semenii reprezintă în cele din urmă o confruntare cu niște funcții psihice neprelucrate ; energiile instinctuale deja prelucrate, cu care avem de-a face în cazul oricărei ființe vii, direcțiile și structurile sociogenetice ale instinctelor nu pot fi în nici un caz separate de structurile corespunzătoare ale eului și supraeului. Ambele determină conduita umană. Nici nu sunt, așa cum se creează uneori impresia în literatura psihanalitică, mai puțin raportate social, mai puțin maleabile istoric decât structura funcțiilor eului și ale supraeului.

Decisiv pentru o persoană, așa cum ni se înfățișează, nu este pur și simplu nici acel „sine" *(Es)*, nici doar „eul" sau „supraeul", ci de fiecare dată și în mod fundamental *relația dintre* aceste straturi funcționale, care parțial cooperează, parțial se înfruntă, ale autocontrolului psihic. Dar acestea, *relațiile din cadrul individului*, și totodată forma controlului său asupra impulsurilor instinctuale, precum și forma de control asupra eului și supraeului, se transformă concomitent, pe parcursul procesului civilizării, corespunzător cu transformarea specifică a *relațiilor dintre oameni*, a relațiilor sociale. Pe parcursul acestui proces, pentru a formula concis, *conștiința devine mai puțin permeabilă față de pornirile instinctuale, iar pornirile instinctuale mai puțin permeabile față de conștiință.*

Putem, în concordanță cu principiul sociogenetic, să observăm procese de același sens încă și astăzi la orice copil: abia atunci când pe parcursul istoriei omenirii sau pe parcursul unui proces civilizatoriu individual, controlul eului și al supraeului, pe de o parte, și controlul pornirilor instinctuale, pe de altă parte, *se diferențiază* din ce în ce mai net, abia o dată cu formarea unor funcții conștiente mai puțin permeabile față de instincte, automatismele instinctuale dobândesc tot mai mult acel caracter care le este atribuit azi în mod obișnuit ca o particularitate pur „naturală", anistorică, caracterul de „inconștient". Iar pe parcursul aceleiași transformări însăși conștiința se transformă în direcția unei „raționalizări" tot mai mari: abia o dată cu această diferențiere mai puternică și mai stabilă a potențialului psihic, funcțiile psihice orientate nemijlocit spre exterior îmbracă acel caracter al unei conștiințe care funcționează rațional, fiind relativ lipsită de reacții emoționale și instinctuale.

Forma și structura autocontrolului psihic conștient sau inconștient nu poate fi nicicând înțeleasă sau observată dacă ni le imaginăm ca existând sau funcționând de sine stătător. Ambele sunt în egală măsură esențiale pentru existența umană; ambele formează împreună un unic continuu funcțional mai amplu. Iar structura și transformările acestora nu pot fi de asemenea înțelese atât timp cât ne limităm să observăm indivizi. Nu le putem înțelege decât în contextul structurii relațiilor *inter*umane și al transformării pe termn lung a structurilor sociale.

Astfel, în vederea descifrării sale, procesul civilizării reclamă – aceasta fiind calea abordată aici – cercetarea transformării sociale și psihice în ansamblu. Într-un perimetru restrâns se impune o cercetare *psihogenetică,* orientată către cuprinderea totală a câmpului de activitate și de luptă, a energiilor psihice și individuale, către structura și forma autocontrolului instinctual și a celui conștient. Iar pentru a fi înțeles într-un perimetru mai extins, procesul civilizării pretinde o cercetare *sociogenetică*, o cercetare a structurii de ansamblu a unui câmp social determinat sau a orânduirii istorice în care se transformă.

În vederea cercetării adecvate a unor astfel de procese sociale este însă necesară o corectare similară a unor uzanțe tradiționale de gândire, cum s-a dovedit anterior a fi necesară pentru a crea o bază adecvată abordării psihogenetice. Pentru înțelegerea structurilor și proceselor sociale în orice caz nu este niciodată suficientă cercetarea unui strat individual de funcții în cadrul unui câmp social. Aceste structuri și procese impun, pentru a deveni cu adevărat inteligibile, o cercetare *a relațiilor dintre diferitele straturi funcționale*, care sunt interrelaționate în cadrul unui câmp social și care, o dată cu deplasarea mai lentă sau mai rapidă a raporturilor de putere, pe baza structurii specifice a acesteia se reproduc mereu pe o anumită perioadă de timp. După cum în orice cercetare psihogenetică este necesar să ținem seama nu doar de stratul funcțional psihic al „inconștientului"

sau doar de cel al „conștientului", ci și de ciclul *continuu* al funcțiilor psihice, tot așa este important în cazul oricărei cercetări sociogenetice să fie avută în vedere *întreaga configurație* a unui câmp social mai mult sau mai puțin diferențiat și tensionat. Acest demers este posibil doar datorită faptului că textura socială și transformarea istorică nu sunt haotice, ci chiar și în fazele celor mai mari neliniști și mișcări sociale dețin o ordine și o structură clară. A cerceta totalitatea unui câmp social nu înseamnă că trebuie studiate procesele individuale ce se desfășoară în cadrul lui. Mai întâi, trebuie descoperite structurile de bază care conferă tuturor proceselor individuale din cadrul acestui câmp direcția și amprenta lor specifică. Astfel, este necesar să ne punem problema din ce constau diferențele dintre axele de tensiuni, lanțuri funcționale și instituții ale societății din secolul al XV-lea, față de cele din secolele al XVI-lea și al XVII-lea, și de ce societatea timpurie se transformă în acea direcție. În acest sens, cu siguranță că este necesară cunoașterea a numeroase fapte particulare. Dar pornind de la o anumită stare de acumulare a faptelor, istoriografia ajunge într-o fază în care nu se mai poate declara satisfăcută cu culegerea altor amănunte și cu descrierea celor deja adunate, ci într-o fază în care să pătrundă până la legitățile fundamentale, pe baza cărora oamenii dintr-o anumită societate sunt legați mereu între ei printr-un model anumit de conduită și prin lanțuri funcționale specifice, de exemplu, în calitate de cavaleri și de servi, de regi și de funcționari ai statului, de burghezi și de aristocrați, pe baza cărora să se transforme într-o direcție specifică formulele de interrelaționare și instituțiile. Dincolo de o anumită stare a cunoașterii materialului faptic, poate fi recunoscut un cadru mai stabil, un context structural în multitudinea faptelor istorice individuale. Toate celelalte fapte pe care le putem descoperi servesc – făcând abstracție de îmbogățirea panoramei istorice pe care ne-o oferă – fie pentru a revizui înțelegerea dobândită anterior cu privire la aceste structuri, fie pentru a o extinde și a o adânci. Dacă am afirmat că orice cercetare sociogenetică ar trebui îndreptată spre *întreg* câmpul social, aceasta nu înseamnă: spre suma tuturor amănuntelor, ci spre ansamblul structurii sale.

Iar în acest sens trebuie să înțelegem ceea ce am spus mai sus despre raționalizare. Trecerea treptată la un comportament sau o gândire „mai raționale", ca și la un autocontrol mai cuprinzător, este asociată astăzi doar cu funcțiile burgheze. În concepția contemporanilor constatăm că se consolidează adesea credința că burghezii ar fi „autorii" sau „inventatorii" gândirii raționale. De dragul contrastului, am prezentat anumite procese de raționalizare care au avut loc în societatea aristocratică. Dar de aici nu ne este de exemplu permis să tragem concluzia că societatea aristocratică de curte ar fi „autorul" social al acestui impuls de raționalizare. Pe cât de puțin aristocrația de curte sau burghezia din perioada manufacturieră au avut „autori" din alt strat social, tot atât de puțin impulsul de raționalizare are

un asemenea autor. Aceeași transformare a structurilor sociale de ansamblu, pe parcursul cărora abia se formează configurații nobiliare și burgheze, reprezintă dintr-un anumit punct de vedere o raționalizare. Ceea ce devine mai rațional nu sunt doar produsele inițiale ale omului și nici doar sistemele de gândire, cuprinse în tratate. Ceea ce se raționalizează sunt în primul rând modalitățile de conduită ale anumitor grupări umane. „Raționalizarea" nu reprezintă altceva – să ne gândim, de exemplu, la curtenizarea războinicilor – decât o expresie pentru acea direcție în care se modifică în timpul acestei perioade modelarea oamenilor în cadrul unor configurații sociale specifice. Transformările de acest gen însă nu își au „originea" în unul *sau* în altul dintre straturi, ci se creează dependent de tensiunile *dintre* diversele grupări funcționale ale unui câmp social și *dintre* oamenii aflați în concurență în cadrul acestora. Sub presiunea unor tensiuni de acest gen, care traversează întreaga textură a societății, pe parcursul unei anumite faze se schimbă structura ei de ansamblu, în sensul unei centralizări tot mai accentuate a ținuturilor individuale de dominație și al unei mai adânci specializări, al unei integrări corespunzător de stricte a indivizilor care trăiesc acolo. Iar o dată cu transformarea întregului câmp social – inițial în sectoare mici, apoi în sectoare tot mai ample –, se transformă structura funcțiilor sociale și psihice în sensul unei raționalizări.

Treptata diminuare a puterii primei stări, pacificarea celei de-a doua stări și treptata ascensiune a celei de-a treia stări nu pot fi înțelese independent, așa cum, de exemplu, nu poate fi înțeleasă în această perioadă dezvoltarea comerțului independent de formarea unor monopoluri solide de putere și a unor curți mari. Toate acestea sunt niște pârghii în acel cuprinzător proces al diferențierii tot mai marcate și al extinderii tuturor lanțurilor de acțiune, care până acum au jucat un rol atât de decisiv pentru întregul curs al istoriei occidentale. Pe parcursul acestuia, funcțiile nobilimii se transformă – ceea ce de pe o anumită latură a fost deja prezentat –, și o dată cu acestea, funcțiile burgheziei și forma organelor centrale. Iar mână în mână cu această transformare treptată în ansamblul funcțiilor sociale și instituțiilor se petrece – inițial la grupările de vârf ale nobilimii, precum și ale burgheziei – o transformare a autocontrolului psihic în direcția unei mai mari previziuni pe termen lung și a unei mai stricte reglementări a impulsurilor instinctuale de moment.

Dacă parcurgem reprezentările uzuale ale dezvoltării spirituale occidentale, adeseori ne creăm impresia că autorii și-au imaginat oarecum că raționalizarea conștiinței, transformarea formelor magic-tradiționale de gândire în unele mai raționale ar fi fost determinate în istoria Occidentului de apariția unei serii de indivizi geniali, deosebit de înțelepți. Asemenea indivizi iluminați, rezultă din aceste reprezentări, datorită inteligenței lor strălucite, l-au educat pe omul occidental cum să facă în mod corect uz de rațiunea sa înnăscută.

De aici rezultă o reprezentare diferită. Ceea ce au realizat marii gânditori ai Occidentului este cu siguranță remarcabil. Ei au dat o expresie exemplară și comprehensivă percepției contemporane a vieții cotidiene, fără ca ei înșiși să conștientizeze faptele prin reflecție. Au încercat să articuleze formele raționale de gândire, create treptat pe baza unor transformări cuprinzătoare de structură a texturii sociale, pentru ca prin intermediul lor să pătrundă până la fundamentele existenței umane. Le-au oferit semenilor clarviziunea cu privire la lume și la ei înșiși. Au acționat astfel totodată ca niște pârghii asupra angrenajului social de ansamblu. Au fost, în funcție de dotare și de situația personală, într-o mai mare sau mai mică măsură, interpreții și purtătorii de cuvânt ai ansamblului social. Dar nu au reprezentat factorii determinanți ai acelui tip de gândire prevalent în societatea lor. Nu au fost creatorii a ceea ce numim „gândire rațională".

Chiar această expresie – după cum se vede – este oarecum prea statică și insuficient de diferențiată față de ceea ce intenționează să semnifice. Prea statică, deoarece structura potențialului psihic se transformă în realitate cu aceeași viteză ca și structura funcțiilor sociale. Insuficient de diferențiată, căci schema raționalizării, structurarea uzanțelor raționale de gândire a fost și este extrem de diferită în diversele straturi sociale – bunăoară în cazul nobilimii de la curte sau al straturilor de vârf ale burgheziei –, corespunzător cu diferențierea funcțiilor lor sociale și cu situarea istorică de ansamblu. Și, în cele din urmă, despre raționalizare se poate afirma ceea ce s-a spus deja mai sus despre transformările conștiinței la modul general: în cadrul ei se manifestă doar *una* dintre laturile unei transformări mai cuprinzătoare a potențialului psihic în ansamblu. Ea este însoțită de o transformare corespunzătoare a structurilor pornirilor instinctuale. Pe scurt, este un fenomen civilizatoriu, *unul* din numeroase altele.

VI. Pudoare și aversiune

Nu mai puțin reprezentativă decât „raționalizarea" conduitei este pentru procesul civilizării acea modelare particulară a potențialului instinctual pe care obișnuim să o definim ca „pudoare" și „sentimentul de aversiune". Ambele, puternicul avans al raționalizării și nu mai puțin al pragului de pudoare și aversiune, care devine tot mai perceptibil în atitudinea occidentalilor mai ales începând din secolul al XVI-lea, sunt două laturi diferite ale aceleiași transformări psihice.

Sentimentul de pudoare este o iritare specifică, un tip de teamă care se reproduce la individ în mod automat și habitual în anumite ocazii. Este, dacă privim superficial, o temere față de degradarea socială sau, pentru a ne exprima la modul general, față de gesturile de superioritate ale altora. Dar este o formă de neplăcere sau de spaimă care se produce și se evidențiază prin faptul că omul, care se

teme de situația de inferioritate, nu se poate apăra direct de acest pericol, prin atac fizic, nici prin orice altă formă de atac. Neajutorarea față de superioritatea altora, totala lipsă de apărare în fața lor, nu provine nemijlocit din amenințarea cu superioritatea fizică a celorlalți, efectiv prezenți, deși, cu siguranță, poate fi redusă la constrângeri fizice, la inferioritatea fizică a copilului față de cei care îl modelează. În cazul adultului însă, lipsa de apărare provine din faptul că oamenii, ale căror gesturi de superioritate inspiră teamă, sunt în acord cu propriul supraeu al celui lipsit de apărare și înspăimântat, cu mecanismul de autoconstrângere care i-a fost inculcat individului de către alții, și anume de acele persoane de care a depins și care au dispus astfel față de el de o anumită măsură de putere și de superioritate. Acestei stări îi corespunde faptul că teama pe care o numim „pudoare" este în mare măsură estompată vederii celorlalți; oricât de puternică ar fi, nu este exprimată prin gesturi zgomotoase. Incitarea pudorii dobândește o coloratură specifică prin faptul că cel la care se instaurează a comis un anumit fapt sau este pe cale de a-l comite, încât ajunge în același timp în contradicție cu cei cu care este sau a fost într-o formă sau alta în legătură, și cu sine însuși, cu acel sector al conștiinței sale prin care exercită autocontrolul. Conflictul care se manifestă prin teama de rușine nu este doar conflictul individului cu opinia socială predominantă, ci este un conflict determinat de conduita individuală ca acel element al sinelui care reprezintă opinia socială. Este un conflict al propriului său potențial psihic; el însuși se recunoaște înfrânt. Se teme de pierderea afecțiunii sau a considerației din partea celorlalți, de sentimentele cărora îi pasă sau i-a păsat. Atitudinea lor s-a consolidat în propria sa personalitate, formând o atitudine pe care o adoptă el însuși în mod automat față de sine. Aceasta este ceea ce îl face atât de neputincios față de gesturile de superioritate, care într-un sens oarecare îi actualizează acest automatism în cadrul sinelui.

Așa se explică și faptul că temerea față de încălcarea interdicțiilor sociale va menține cu atât mai puternic și mai evident caracterul pudorii, cu cât mai puternic au fost transformate prin structura societății constrângerile exterioare în autoconstrângeri, cu cât cercul autoconstrângerilor care îngrădesc conduita omului devine mai cuprinzător și mai diferențiat. Tensiunea interioară, agitația care se instaurează ori de câte ori omul se simte îndemnat să străpungă acest cerc într-un loc oarecare, sau când l-a și străpuns, variază în funcție de strictețea interdicției sociale și a gradului de autoconstrângere. Se poate ca în viața obișnuită să fie desemnată ca pudoare doar în anumite privințe și la o anume intensitate; în conformitate cu structura ei, este mereu același fenomen, cu diferite nuanțări și grade de intensitate. Ca și autoconstrângerile, ea poate fi întâlnită într-o formă mai neomogenă, mai puțin multilaterală și mai puțin stabilă chiar și pe cele mai simple trepte ale dezvoltării sociale; ca și acestea, tensiunile

și spaimele astfel constituite devin mai puternice cu fiecare avans al civilizării, și în cele din urmă spaimele de acest fel – față de cele de altă natură –, îndeosebi teama de amenințarea fizică și înfrângerea de către ceilalți, devine cu atât mai predominantă cu cât spațiile umane care se pacifică sunt mai mari, cu cât condiționarea oamenilor se produce prin intermediul unor constrângeri mai uniforme, care ocupă primul loc în spațiile sociale, atunci când forța fizică se limitează la asigurarea unei vigilențe marginale, pe scurt, cu cât progresează mai mult civilizarea conduitei. Dacă despre „ratio" nu putem vorbi altfel decât în legătură cu impulsurile de raționalizare și cu formarea funcțiilor care pretind previziune pe termen lung și reticență, despre sentimentele de pudoare nu putem vorbi decât în legătură cu sociogeneza lor, cu impulsurile în care avansează sau, în orice caz, se deplasează pragul de pudoare, și în care structura și schema autoconstrângerilor se modifică într-o direcție precisă, ca eventual să se reproducă apoi într-un interval mai lung sau mai scurt de timp în aceeași formă. Ambele în egală măsură, raționalizarea nu mai puțin decât avansarea limitelor de pudoare și de aversiune, reprezintă o expresie a diminuării temerilor directe în fața amenințării sau a înfrângerii de către alte ființe și a întăririi unor temeri lăuntrice automate, a constrângerilor pe care individul le exercită acum asupra sa însuși. În ambele, în egală măsură, în avansarea limitei de pudoare nu mai puțin decât în progresarea raționalității, se exprimă previziunea pe termen lung și precauția de un tip mai complex, care devin necesare o dată cu diferențierea tot mai accentuată a societății pentru grupări sociale tot mai ample, în vederea menținerii existenței lor sociale. Nu este greu de explicat felul cum sunt interrelaționate aceste transformări formale psihice, în aparență atât de diferite. Ambele, intensificarea angoaselor de pudicitate precum și raționalizarea mai puternică nu reprezintă nimic altceva decât niște aspecte diferite ale disocierii potențialului psihic individual, care se instaurează o dată cu această diferențiere funcțională tot mai pronunțată, aspecte ale diferențierii tot mai accentuate dintre funcțiile instinctuale și funcțiile de control instinctual, dintre funcțiile „sinelui" (*Es*) și ale „eului" (*Ich*) sau „supraeului" (*Uber-Ich*). Cu cât se dezvoltă mai mult diferențierea autocontrolului psihic, cu atât mai evident îi revine o dublă funcție acelui sector al funcțiilor psihice de autocontrol, pe care îl definim în sens larg „eu", iar în sens mai restrâns „supraeu". Acest sector formează, pe de o parte, centrul de la care un individ își reglementează relațiile față de alte obiecte și ființe și formează, pe de altă parte, centrul de la care un individ, parțial conștient, parțial cu totul automat și inconștient, își controlează și coordonează propria „viață lăuntrică", propriile impulsuri instinctuale. Stratul funcțiilor psihice, care pe parcursul transformărilor sociale prezentate se diferențiază treptat tot mai puternic de impulsurile instinctuale, cu alte

cuvinte funcțiile eului și ale supraeului, au în cadrul potențialului psihic o dublă menire: *ele practică simultan o politică internă și o politică externă*, care în orice caz nu sunt întotdeauna armonizate și destul de des se află în contradicție una cu cealaltă. Iar în acest fel se explică faptul că în aceeași perioadă social-istorică, în care raționalizarea progresează în mod sensibil, este perceptibilă și o avansare a limitelor pudorii și aversiunii. În acest fel se explică totodată și faptul că aici, ca de fiecare dată – în acord cu principiul fundamental al sociogenezei –, poate fi observat un fenomen corespunzător încă și astăzi în viața oricărui copil: raționalizarea conduitei este o expresie a politicii externe a aceleiași formațiuni a supraeului, a cărei politică internă ajunge să fie exprimată printr-o avansare a limitei de pudoare.

Numeroase linii ideatice pornesc de aici în direcții diferite. Rămâne să demonstrăm cum este exprimată această diferențiere mai puternică a potențialului psihic în transformarea formală a impulsurilor instinctuale individuale. Rămâne să demonstrăm îndeosebi modul în care aceasta conduce la o transformare a impulsurilor sexuale și la o dezvoltare mai accentuată a pudorii în relația dintre bărbat și femeie*. Aici ar trebui să fie suficient pentru început să evidențiem câte ceva

---

* Această problemă specială, oricât de importantă ar fi, a trebuit aici lăsată deoparte. Pentru elucidarea ei, este necesară o descriere și o analiză precisă a transformărilor înregistrate în cursul istoriei occidentale de structura familiei și a relațiilor sexuale în ansamblu. Este de asemenea necesară o cercetare a transformărilor înregistrate de educarea copiilor și de dezvoltarea tineretului. Materialele strânse în scopul explicitării procesului civilizării și analizele aferente s-au dovedit mult prea cuprinzătoare; ele au amenințat să depășească cadrul prezentei lucrări și își vor găsi utilizarea într-un volum ulterior.

Același lucru este valabil cu privire la linia stării de mijloc înregistrată în procesul civilizării, cu privire la transformările civilizatorii în straturile necurtene ale nobilimii de țară și în straturile burghezo-orășenești. Pe cât de sigură este și în ele legătura între transformarea conduitei și a structurii funcțiilor psihice și mutația istorică specifică în *structura de ansamblu* a texturii sociale occidentale, pe atât de clar se poate face distincția – iar la acest fapt am făcut referire în multiple rânduri – între schema liniei civilizatorii a stării de mijloc necurtene și cea a clasei curtene. În primul caz, abordarea sexualității este sensibil diferită de acesta din urmă – parțial pe baza unei alte structuri a familiei, parțial pe baza acelei particulare previziuni pe termen lung, pe care o implică funcțiile profesionale ale stării de mijloc. O situație asemănătoare se prezintă și atunci când cercetăm transformările civilizatorii ale religiei occidentale. Acea transformare civilizatorie a sensibilității religioase, căreia până în prezent i-a fost acordată cea mai mare atenție de către sociologi, impulsul de raționalizare și de interiorizare, exprimat de diversele mișcări protestante și puritane, se află în mod evident într-o foarte strânsă relație cu anumite modificări ale situației și structurii straturilor de mijloc. Transformările civilizatorii corespunzătoare ale catolicismului, așa cum se dovedesc din formarea și poziția de superioritate a ordinului iezuit, par să fie favorizate de structura centralizată și ierarhizată

cu privire la conexiunile generale care conduc de la procesele sociale prezentate anterior la această avansare a liniei de pudoare și de aversiune.

În istoria mai recentă a Occidentului, sentimentele de pudoare nu sunt în nici un caz incluse de fiecare dată în același mod în potențialul psihic. Tipul acestei includeri – pentru a nu aminti aici decât această diferență – de exemplu, în cazul unei orânduiri sociale ierarhizate pe stări, nu este total identică cu cea a orânduirii industrial-burgheze care îi urmează.

Exemplele citate mai sus și îndeosebi exemplele privind deosebirile în dezvoltarea sentimentului de pudoare în anumite cazuri de dezgolire a trupului[148] ar putea oferi o anumită impresie despre aceste transformări. În societatea de curte, corespunzător cu structura ei, pudoarea este, în anumite cazuri ale expunerii trupului nud, în linii mari încă limitată la stare sau la ierarhie. Dezgolirea cuiva dintr-o clasă superioară în prezența altuia, inferior din punct de vedere social, de exemplu a regelui în fața ministrului său, nu este supusă unei interdicții sociale foarte stricte, la fel de puțin ca și, într-o fază anterioară, dezgolirea bărbatului față de femeia inferioară din punct de vedere social și situată ierarhic pe o poziție de inferioritate socială. În conformitate cu dependența funcțională redusă față de cel de rang inferior, dezbrăcarea nu declanșează în cazul respectivului un sentiment de inferioritate sau de rușine; poate fi chiar interpretat, cum spune Della Casa, ca un semn de bunăvoință față de cel de rang inferior. În schimb, dezbrăcarea unui individ de rang inferior în fața celui de rang superior sau a oamenilor de același rang unul în fața celuilalt este din ce în ce mai mult repudiată de circuitul social, ca un semn al lipsei de respect; este înfierată ca o abatere și, în mod corespunzător, dublată de teamă. Abia când zidurile diferențierii dintre stări se năruie, când ajunge mai puternică dependența funcțională a fiecăruia de toată lumea și toți oamenii devin, pe parcursul câtorva trepte, egali din punct de vedere social, expunerea trupului nud în prezența altuia devine treptat, cu excepția anumitor enclave restrânse, o abatere. Abia atunci conduita individului este dublată din copilărie atât de complet de teamă, încât caracterul social al interdicției dispare în întregime din conștiința sa, iar pudoarea îi apare ca un imperativ al sinelui.

Aceleași afirmații sunt valabile cu privire la sentimentele de aversiune. Ele formează o contrapondere inseparabilă a sentimentului de pudoare. Așa cum se produc acestea atunci când un individ încalcă

a Bisericii Catolice, într-o mai strânsă legătură cu organele absolutiste centrale. Aceste probleme vor putea fi soluționate abia când vom avea o imagine de ansamblu mai exactă cu privire la întrepătrunderile și divergențele liniei civilizatorii necurtene a stării de mijloc cu cea curteană, făcând mai întâi total abstracție de mișcarea civilizatorie, mai lentă și care se evidențiază cu mult mai târziu, a straturilor formate din țărănime și muncitorime.

interdicțiile eului și ale societății, tot așa apar cele dintâi când ceva din afara individului atinge această zonă a pericolelor, formele de conduită, obiectele, înclinațiile, care au fost de timpuriu încărcate de spaimă de către mediul său ambiant până când această spaimă – de tipul unui „reflex condiționat" – se produce automat în situații similare. Sentimentele de aversiune sunt emoții neplăcute sau spaime care apar atunci când o altă ființă amenință să încalce scala interdicțiilor sociale reprezentată de „supraeu" sau care chiar o încalcă. Ele devin cu atât mai variate și mai cuprinzătoare cu cât este mai extinsă și mai diferențiată zona de pericol prin care este reglementată și modelată conduita individului, cu cât avansează civilizarea conduitei.

Am arătat mai sus, pe baza unei serii de exemple, cum, începând cu secolul al XVI-lea, pragul de pudoare și de aversiune avansează tot mai repede. Și aici înlănțuirile de idei încep încet să se închege. Avansarea coincide cu curtenizarea accelerată a stratului superior. Este vremea când lanțurile de dependențe care se intersectează în individ devin mai dense și mai lungi, este vremea în care tot mai mulți oameni sunt tot mai strâns legați unul de celălalt, iar constrângerea la autocontrol sporește. Ca și dependența reciprocă, observația reciprocă a oamenilor devine mai puternică; sensibilitatea și, în mod corespunzător, interdicțiile devin tot mai diferențiate; tot mai diferențiate, mai cuprinzătoare și mai variate, conform noului mod de conviețuire, devin motivele de aversiune și ceea ce este perceput ca repugnant la ceilalți.

Am arătat că o dată cu diferențierea funcțională tot mai accentuată și cu integrarea tot mai puternică a oamenilor, contrastele dintre diversele straturi și țări se diminuează, în timp ce nuanțele, variațiile modelării lor în cadrul civilizării se amplifică. Aici întâlnim un fenomen corespunzător în dezvoltarea conduitei individuale și a sensibilității. Cu cât se atenuează mai mult contrastele din conduita individuală, cu atât mai mult sunt reprimate, atenuate și transformate prin autoconstrângere izbucnirile violente și zgomotoase de plăcere sau neplăcere, cu atât mai mare devine sensibilitatea față de nuanțele sau de gradațiile conduitei, cu atât mai sensibili devin oamenii față de gesturile sau de formele mărunte, cu atât mai diferențiat se percep oamenii pe ei înșiși și lumea lor într-o stratificare, care mai înainte nu răzbătea prin vălul reacțiilor emoționale neatenuate, pentru a ajunge în conștiință.

„Primitivii", pentru a aminti un exemplu din imediata noastră apropiere, percepeau spațiul naturii și cel uman într-un perimetru relativ îngust, vital pentru ei – îngust datorită lanțurilor de dependență relativ scurte –, într-o anumită privință mult mai diferențiat decât „indivizii civilizați". Diferențierea variază după cum este vorba de țăranul de la coarnele plugului, de un vânător sau eventual de un crescător de animale. Dar oricare ar fi situația, în general, se poate spune, în măsura în care ceva este vital pentru un grup, că în cazul

oamenilor mai primitivi capacitatea de a distinge ceva anume în pădure sau pe câmp, fie copacii între ei, fie zgomotele, mirosurile sau mișcările, este mult mai dezvoltată decât la indivizii „civilizați". Dar acolo, în cazul primitivilor, spațiul natural reprezintă încă într-o foarte mare măsură o zonă de pericole; el este plin de spaime pe care omul civilizat nu le mai cunoaște. Pentru individ este decisiv cât reușește să deosebească în acel spațiu. Felul în care treptat pe parcursul Evului Mediu și apoi tot mai accelerat, începând cu secolul al XVI-lea, este percepută „natura" se modifică în conformitate cu faptul că spații umane tot mai mari sunt pacificate; abia o dată cu aceasta, pădurile, câmpiile și munții încetează să mai reprezinte zone de pericol de gradul întâi, din care răzbește în mod constant neliniștea și teama în viața individului; iar acum rețeaua de drumuri devine mai densă, ca și interrelaționarea socială; când cavalerii jefuitori și animalele de pradă dispar treptat, când pădurea și câmpul încetează să mai fie scena de luptă a unor pasiuni nedomolite, a unor vânători sălbatice îndreptate împotriva oamenilor și a animalelor, a plăcerilor și a spaimelor sălbatice, când în locul acestora sunt tot mai mult modelate activități pașnice, producerea de bunuri, comerțul și transporturile, pentru omul pacificat natura corespunzător de pacificată devine perceptibilă în alt fel. Ea devine în mare măsură – în conformitate cu însemnătatea sporită la care ajunge percepția vizuală o dată cu atenuarea reacțiilor emoționale ca intermediar al plăcerii – obiect al plăcerii vizuale, iar oamenii, sau pentru a ne exprima mai precis, îndeosebi orășenii, pentru care câmpia și pădurea nu mai înseamnă cotidian, ci un spațiu de recreare, devin mai sensibili, percep ținutul deschis mai diferențiat, la un nivel care nu le era mai înainte accesibil oamenilor datorită pericolelor și jocului neîmblânzit al pasiunilor; ei se bucură de armonia culorilor și liniilor; se deschid în fața a ceea ce se numește frumusețe a naturii; sensibilitatea lor este mișcată de schimbarea nuanțelor și a figurilor pe cerul traversat de nori și de jocul luminii printre frunzele unui copac.

Iar pe parcursul acestei pacificări se transformă totodată și sensibilitatea oamenilor față de conduita lor în relațiile reciproce. Acum spaimele lăuntrice se consolidează proporțional cu diminuarea celor exterioare, spaimele unei laturi a personalității față de cealaltă. Pe baza acestor tensiuni interioare oamenii încep să se perceapă în relațiile reciproce într-un sens diferențiat, inexistent acolo unde oamenii se așteptau să existe permanent din afară amenințări inevitabile și puternice. Acum o întreagă parte a tensiunilor, care mai înainte ajungeau direct la dispută, la lupta de la om la om, sunt rezolvate ca tensiuni interioare în lupta individului cu sine. Circuitul social încetează să mai reprezinte o zonă de pericol, unde ospățul, dansul și prietenia zgomotoasă se transformă repede și deseori în ură, bătăi și omoruri, și devine o zonă de primejdii în sensul că individul nu se mai

reține suficient, că el atinge acele zone vulnerabile în care afectează propria sa limită de pudoare sau pragul de aversiune al celor din jur. Zona de pericole traversează acum într-un anumit sens din plin sufletul tuturor indivizilor. Tocmai de aceea oamenii ajung sensibili la niște diferențe pe care mai înainte nici măcar nu le percepeau. Așa cum natura este acum într-o măsură mai mare decât înainte o sursă de plăcere percepută vizual, tot astfel oamenii devin unul pentru celălalt într-o mai mare măsură o sursă de plăcere vizuală sau, dimpotrivă, o sursă de neplăcere percepută vizual, determinând sentimente de aversiune în diferite grade. Spaima directă pe care omul o inspiră semenilor săi a scăzut, dar proporțional cu ea crește acum spaima lăuntrică, mediată vizual și de către supraeu.

Dacă utilizarea armei în luptă este discreționară și cotidiană – pentru a aminti un alt exemplu dezvoltat mai sus –, gestul mărunt prin care îi este întins comeseanului cuțitul la masă nu mai are mare importanță. Atunci când utilizarea armei este din ce în ce mai îngrădită, când constrângerile exterioare și autoconstrângerile se constituie tot mai mult ca o piedică simultană pentru individ de a-și manifesta izbucnirile și violența prin atac corporal, oamenii devin treptat tot mai sensibili față de tot ceea ce le amintește de atac. Însuși gestul de atac atinge o zonă de pericole; aversiunea se creează deja prin simplul fapt de a vedea cum un individ îi înmânează unui comesean cuțitul, îndreptând vârful spre acesta[149]. Iar pornind îndeosebi de la aceste extrem de sensibile cercuri restrânse ale societății bune de la curte, pentru care sensibilitatea reprezintă și un criteriu de prestigiu, un mijloc de diferențiere și care tocmai de aceea este cultivat, această interdicție traversează în valuri succesive întreaga societate civilizată. Astfel, asociațiile agresive sunt dublate în mod cert de o serie întreagă de alte asociații din stratul instinctual ce produce teamă.

Am demonstrat pe baza unei serii de exemple felul în care treptat utilizarea cuțitului este tot mai mult îngrădită ca o zonă de primejdie, delimitată de un zid de interdicții. Rămâne o problemă deschisă în ce măsură în cadrul aristocrației de la curte renunțarea la forța fizică se menține ca o constrângere exterioară și până la ce grad ea se transformă în autoconstrângere. În ciuda tuturor îngrădirilor, utilizarea cuțitului la masă este încă relativ extinsă, ca și utilizarea pumnalului. Vânarea și sacrificarea animalelor este aici o plăcere aproape cotidiană a stăpânului, fiind permisă fără rezerve, ca și tranșarea la masă a animalelor sacrificate care nu este încă atinsă de pragul de aversiune, situându-se în zona a ceea ce este permis. Apoi, o dată cu ascensiunea treptată a straturilor burgheze, în cadrul cărora pacificarea, transformarea totală în autoconstrângeri datorită întregii structuri a funcțiilor sociale este în acest punct cu mult mai perfecționată și mai unitară, tranșarea animalului sacrificat fiind mutată în cele din urmă în culisele vieții sociale, tot astfel aici, ca de atâtea ori

în istorie, în anumite țări și îndeosebi în Anglia, în noile uzanțe se menține câte ceva din vechile obiceiuri, iar utilizarea cuțitului, simpla ținere în mână a cuțitului este evitată în orice situație în care acest fapt nu este inevitabil. Sporește sensibilitatea în această direcție.

Acesta este un exemplu printre multe altele pentru anumite aspecte ale acelei transformări structurale a potențialului psihic pe care îl denumim concis „civilizare": nicăieri în societatea umană nu există un punct zero al temerilor față de forțele exterioare și nicăieri nu există un punct zero al celor interioare, automate. Deși sunt percepute de oameni diferit, ele sunt în cele din urmă inseparabile. Ceea ce se petrece pe parcursul procesului civilizării nu este dispariția uneia și apariția celeilalte. Ceea ce se modifică este doar proporția dintre spaimele exterioare și cele automate interioare și întreaga lor structură. Temerile oamenilor față de forțele exterioare sunt – fără a dispărea vreodată – cu mult diminuate. Temerile latente sau actuale, care nu lipsesc niciodată, care se creează prin tensiunile dintre impulsuri și „eu", devin în raport cu acestea mai puternice, mai multilaterale și mai constante. Documentarea din primul volum al acestei lucrări cu privire la avansarea limitei de pudoare și de aversiune nu reprezintă în realitate altceva decât dovezi deosebit de simple și de ilustrative pentru direcția și structura unei transformări în potențialul personalității umane, care ar putea fi demonstrate și sub numeroase alte aspecte. O structură similară este demonstrată de exemplu prin trecerea de la formarea supraeului catolic medieval la supraeul protestant. Și aici ea arată un impuls decisiv în direcția interiorizării temerilor. Doar un fapt nu ne este permis să-l trecem cu vederea: faptul că azi, ca și pe vremuri, toate formele de spaimă lăuntrică ale adultului depind de spaimele copilului în raport cu ceilalți, de spaimele față de forțele exterioare.

VII. Constrângerea mai puternică a stratului superior. Presiunea exercitată de straturile inferioare

M-am referit mai sus la faptul că în anumite ilustrații[150], destinate stratului superior curtean și cavaleresc din Evul Mediu târziu, reprezentarea oamenilor din straturile inferioare și a gesturilor lor nu sunt nicidecum resimțite ca sursă de aversiune, în timp ce schema de aversiune a stratului superior de la curtea absolutistă nu admite decât gesturile ponderate și în orice caz rafinate, iar tot ceea ce amintește de straturile inferioare, tot ceea ce este vulgar este menținut la distanță.

Respingerea a ceea ce este vulgar, susceptibilitatea tot mai accentuată față de ceea ce reprezintă sensibilitatea redusă a straturilor de jos străbat toate sferele conduitei sociale ale stratului superior

curtean. Am demonstrat mai exact[151] modul în care se exprimă această stare de fapt în modelarea vorbirii curtene. Nu se spune, explică o doamnă de la curte, „un mien ami" sau „le pauvre deffunct"; toate acestea au „un iz burghez"; iar dacă burghezul se apără, dacă răspunde că o serie întreagă de oameni din societatea bună continuă să utilizeze aceste expresii, i se replică: „Este posibil să existe o serie de oameni cu stare care nu au încă destulă sensibilitate pentru rafinamentul vorbirii noastre. Acest «rafinament»... nu este la îndemână decât unui număr restrâns de oameni."

Faptul este categoric, ca și pretențiile acestei sensibilități. Oamenii care selectează astfel nu au pe de o parte abilitatea și nici nu încearcă să justifice mai amănunțit de ce într-un caz particular această sintagmă le pare agreabilă, iar în altul creează aversiune. Sensibilitatea lor particulară este cât se poate de strâns legată de reglementarea specifică, mai puternică, și de transformarea impulsurilor instinctuale, care le sunt impuse pe baza situației sociale specifice. Siguranța cu care obișnuiesc să spună: „Această sintagmă este plăcută; această combinație de culori a fost prost aleasă", siguranța gustului lor, cu un cuvânt, se raportează mai degrabă la configurații ce acționează inconștient asupra autocontrolului psihic decât la reflecții conștiente. Devine însă și aici evident felul în care mai întâi cercuri restrânse ale înaltei societăți de la curte introduc „rafinamentul", sensibilitatea sporită pentru nuanțele ritmurilor, tonalităților și semnificațiilor din cuvintele rostite sau scrise, și cum sensibilitatea, „bunul gust" au totodată pentru aceste cercuri prestigiul unui criteriu. Tot ceea ce atinge pragul lor de aversiune are un iz burghez și este de valoare inferioară din punct de vedere social; reversul este de asemenea valabil: tot ceea ce este burghez le lezează pragul de aversiune. Necesitatea de a se distinge de tot ceea ce este burghez acutizează această sensibilitate; iar structura particulară a vieții de la curte, prin care nu performanța profesională și nici posesiunea de bani, ci rafinarea conduitei sociale se instaurează ca instrument principal în lupta concurențială pentru prestigiu și favoruri, le creează această posibilitate.

Pe parcursul acestei lucrări, pe baza unei serii de exemple, m-am referit la felul cum, aproximativ începând din secolul al XVI-lea, standardul conduitei sociale cunoaște o transformare mai rapidă, cum acesta se menține în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, ca apoi, în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea să se răspândească, transformat într-un mod anume, în întreaga societate occidentală. Impulsul de restricție și de transformare a instinctelor se instituie o dată cu transformarea nobilimii cavalerești într-o aristocrație de curte. El depinde în cea mai strânsă măsură de transformarea relației dintre stratul superior și celelalte grupări funcționale, despre care am discutat mai înainte. Societatea războinică *courtoise* nu se află nici pe departe în asemenea măsură sub presiune, în linii mari nu trăiește

încă în interdependență cu straturile burgheze, precum aristocrația de curte. Stratul superior curtean este o formațiune aflată într-o rețea mai densă de interdependențe. Trăiește într-un anumit sens prins ca într-un cleşte între domnitorul central al curții, de a cărui favoare depinde, pe de o parte, și grupările burgheze de vârf, bine situate din punct de vedere economic, pe de altă parte, care presează în sus și care le dispută predominanța. Rivalitatea mai puternică cu cercurile burgheze nu datează abia de la sfârșitul secolului al XVIII-lea sau începutul secolului al XIX-lea, ci aristocrația curteană este constant amenințată în existența ei socială de straturile burgheze care presează în sus. Curtenizarea nobilimii nu se petrece de fapt decât în interdependență cu consolidarea presiunii exercitate de straturile burgheze. Existența unei interdependențe și a unei tensiuni mai puternice între straturile nobile și cele burgheze este în ultimă instanță constitutivă pentru caracterul aristocratic de curte al grupărilor de vârf ale nobilimii.

Nu ne este permis să ne lăsăm induși în eroare de faptul că aveau să dureze secole până când această constantă fluctuație între grupările nobile și burgheze avea să se decidă în favoarea celor din urmă. În egală măsură, nu ne este permis să ne lăsăm induși în eroare de faptul că respectivele constrângeri ale stratului superior, interdependențele funcționale și tensiunile latente dintre diversele straturi ale societății absolutiste din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea ar fi mai puțin semnificative decât cele din diferitele societăți naționale din secolele al XIX-lea și al XX-lea. Comparativ cu constrângerile funcționale ale nobilimii războinice libere din Evul Mediu, cele exercitate asupra aristocrației de curte sunt deja foarte mari. Tensiunile sociale, și îndeosebi tensiunile dintre nobilime și burghezie, au, o dată cu pacificarea tot mai accentuată, un alt caracter.

Atât timp cât dispunerea de instrumentele de exercitare a forței fizice, de arme și de trupe nu a fost încă centralizată în prea mare măsură, o serie de tensiuni sociale conduc în mod repetat la acțiuni războinice regulate. Anumite grupări sociale, așezările de meșteșugari și seniorii lor feudali, uniunile citadine și uniunile cavalerești se confruntă între ele ca niște unități de dominație, care, așa cum va fi ulterior cazul cu state întregi, trebuie în permanență să-și dispute adversitățile prin forța armelor. În structura tensiunilor sociale, temerile pe care le produc se pot descărca cu mult mai ușor și mai frecvent prin acțiuni războinice, prin exercitarea nemijlocită a forței fizice. O dată cu treptata stabilizare a monopolurilor de putere și cu interdependențele funcționale tot mai pronunțate dintre nobilime și burghezie, această stare de fapte se modifică. Tensiunile devin mai constante. Nu mai pot fi decise direct prin exercitarea forței fizice în punctul culminant sau în momentele de criză. Se exprimă astfel printr-o presiune continuă, pe care fiecare membru al nobilimii trebuie

să o soluționeze în sine însuși. Temerile sociale își pierd treptat, o dată cu transformarea relațiilor sociale, caracterul de vâlvătaie, care izbucnește rapid, pustiește totul în cale și se stinge din nou, pentru ca eventual să se aprindă apoi la fel de repede, și ia în schimb caracterul unui foc ce pâlpâie mocnit și constant, a cărui flacără este acoperită și care rareori izbucnește în afară.

Privind din acest punct de vedere, aristocrația curteană reprezintă un alt tip de strat superior decât războinicii liberi din Evul Mediu. Acesta este primul dintre straturile superioare supus unei constrângeri mai puternice, căruia pe parcursul vremurilor moderne apoi îi vor urma alte straturi superioare caracterizate de o constrângere mai accentuată. În comparație cu războinicii liberi, este mai direct și mai puternic amenințată de straturile burgheze în întreaga temelie a existenței sociale, în privilegiile ei. Încă din secolele al XVI-lea și al XVII-lea există, cel puțin în Franța, la anumite grupări burgheze de vârf, mai ales la membrii înaltelor curți de judecată și administrative, o puternică aspirație de a se instala în locul nobilimii războinice, sau cel puțin alături de ea, în calitate de strat superior al țării. Politica straturilor burgheze este în bună parte orientată către sporirea propriilor privilegii, în detrimentul vechii nobilimi, chiar dacă în același timp – iar în acest fel relațiile dobândesc un caracter particular ambivalent –, printr-o serie de fronturi sociale comune, sunt legate de vechea nobilime. Tocmai de aceea, temerile pe care le implică asemenea tensiuni continue exprimă, în cazul straturilor superioare burgheze, de obicei doar o formă mascată, controlată de un puternic impuls al supraeului. Iar acest fapt se aplică într-o și mai mare măsură nobilimii autentice, care acum se află în numeroase ocazii adesea în defensivă și pentru care jocul înfrângerilor și pierderile suferite o dată cu pacificarea și curtenizarea își vor dovedi consecințele timp îndelungat. Aristocrații de curte ar trebui să-și reprime mai mult sau mai puțin neliniștea pe care le-o creează veșnica dispută cu grupările burgheze. Tensiunea socială determină, în cadrul acestei structuri de interdependențe, la membrii amenințați ai stratului superior o puternică tensiune *interioară*. Temerile produse de tensiunile sociale membrilor stratului superior curtenesc coboară în parte, chiar dacă niciodată întru totul, spre zonele inconștiente ale potențialului psihic și ies din nou la iveală doar într-o formă transformată, ca automatisme specifice de autocontrol. Ele se manifestă, de exemplu, prin sensibilitatea specială a aristocrației de curte față de tot ceea ce atinge, fie și de departe, privilegiile succesorale care le fundamentează existența. Se manifestă prin gesturi de respingere, puternic încărcate emoțional, cu care curtenii se raportează la tot ceea ce are „iz burghez". Ele sunt răspunzătoare de faptul că aristocrația de curte este cu atât mai sensibilă față de gesturile stratului inferior decât era nobilimea războinică din Evul Mediu, cu cât impun, cu o severitate mai accentuată, o distanțare de

sfera lor de viață a tot ceea ce este „vulgar". Iar temerea socială, mocnind permanent, formează în cele din urmă unul dintre cele mai puternice impulsuri ale controlului puternic pe care fiecare dintre membrii stratului superior de la curte îl exercită asupra propriei persoane și asupra conduitei altor persoane din cercul său; se manifestă prin vigilența intensă cu care membrii aristocrației de curte, ai acelei „society", supraveghează și cizelează tot ceea ce îi deosebește de oamenii situați inferior: nu doar însemnele exterioare ale rangului, ci și vorbirea, mișcările, plăcerile și formele de comunicare ale societății. Pe scurt, permanenta presiune de jos în sus și teama pe care aceasta o produce la nivel superior nu este singura, dar cu siguranță este una dintre forțele propulsoare cele mai puternice ale rafinării civilizatorii specifice, care îi distinge pe indivizii stratului superior de ceilalți și care le devine în cele din urmă o a doua natură.

Funcția principală a aristocrației de curte – care se definește prin relația ei extrem de puternică față de domnitorul central – este tocmai aceea de a se distinge, de a se menține ca formație de diferențiere, ca o contrapondere socială față de *bourgeoisie*. Ea este total dispusă să elaboreze în permanență o conduită socială distinsă, maniere alese și bun gust. Straturile burgheze în ascensiune o urmează la mică distanță. Ele sunt mai puțin dispuse să-și prelucreze conduita și gustul; ele au o profesie. Dar idealul lor este mai întâi de toate, ca și al aristocrației, acela de a trăi exclusiv din rente și, dacă este posibil, de a avea acces neîngrădit în cercul de la curte; cercul curtean continuă să reprezinte un model pentru o bună parte a burgheziei. Ei devin *bourgeois gentilhommes*. Îi imită pe nobili și manierele lor. Dar tocmai de aceea modalitățile de conduită formate în cercul de la curte devin în mod constant inutilizabile ca mijloc de diferențiere, iar grupările nobile competente sunt impulsionate în continuare la perfecționarea conduitei. Uzanțele considerate la un moment dat „rafinate" devin după o vreme „vulgare". Manierele se cizelează continuu, iar pragul de aversiune se deplasează, până când, în cele din urmă, o dată cu declinul societății absolutiste de curte prin Revoluția Franceză, interacțiunea dintre cele două clase încetează sau cel puțin pierde în intensitate. Pe lângă concurența mai marcată a straturilor de la curte pentru obținerea favorurilor suveranului, presiunea exercitată de jos în sus constituie în realitate motorul care impulsionează în faza curteană relativ repede transformarea civilizatorie a nobilimii și, o dată cu aceasta, pragul de pudoare și de aversiune, după cum au demonstrat exemplele din volumul întâi. Ca urmare a interdependențelor mai mari dintre diferitele straturi, care determină atât contacte mai strânse cât și tensiuni mai constante între ele, *circulația modelelor* se petrece cu mult mai rapid decât în Evul Mediu. „Societățile bune", care urmează după cea curteană, sunt mai mult sau mai puțin direct interrelaționate cu societatea care exercită o profesie; chiar dacă în cadrul

acestora nu au lipsit niciodată configurații similare, ele nu mai au în sfera circuitului social, nici măcar în cea mai îndepărtată, aceeași putere formatoare, căci de acum înainte profesia și banii devin în tot mai mare măsură o sursă primară de prestigiu. Iar arta, rafinamentul comportamentului în circuitul social încetează să mai aibă o importanță atât de decisivă pentru prestigiul și succesul individului în societate, ca în societatea de curte.

În orice strat social, comportamentul care, potrivit cu funcțiile ce-i revin, este vital pentru oamenii din acel strat, va fi modelat cu cea mai mare grijă și intens. Minuțiozitatea cu care este cizelată în societatea de la curte orice mișcare în timpul mesei, orice normă ce ține de etichetă, sau de arta conversației, corespunde importanței pe care o au pentru curteni aceste funcții, atât ca mijloace de distincție față de straturile inferioare, cât și ca instrumente în lupta concurențială pentru obținerea favorurilor regelui. Aranjarea cu grijă a casei sau a parcului, decorațiunile interioare, care – în funcție de modă – sunt mai ostentative sau mai intime, spiritualitatea unei conversații sau chiar a unei relații amoroase, toate acestea reprezintă în faza curteană nu doar plăceri personale ale unor indivizi, ci cerințe vitale, implicate de poziția socială. Ele țin de premisele de a dobândi considerația semenilor, de a înregistra succes în societate, care joacă aici același rol ca succesul profesional în societatea burgheză.

În secolul al XIX-lea, o dată cu ascensiunea straturilor burgheze de profesioniști la funcția de strat superior, toate aceste preocupări încetează să se mai afle în centrul tendințelor formatoare ale societății. Acum obținerea banilor și profesia reprezintă reperele majore ale imperativelor sociale care îl modelează pe individ; iar gesturile de care depindea în societatea de la curte existența și care au fost perfecționate din acest motiv cu deosebită migală, revin în societatea burgheză unei sfere în care poziția socială a oamenilor nu mai interesează decât în plan secund. Formele relațiilor sociale, decorarea unei case, eticheta care ține de vizită sau ritualul mesei, toate acestea intră acum în sfera vieții private. Își mențin funcția vitală îndeosebi în societatea în care, în ciuda ascensiunii elementelor burgheze, formațiunile sociale aristocrate și-au menținut vigoarea până în acest moment: în Anglia. Dar în amalgamul particular de conduită care s-a format aici pe baza unui amestec, practicat de secole, de modele de conduită de sorginte aristocrată și burgheză, apar acum treptat caracteristicile burgheze ale stării de mijloc, care ies mai puternic în evidență. În orice caz, în general în toate societățile occidentale, o dată cu declinul aristocrației pure, oricând și sub orice formă s-ar petrece acesta, în cele din urmă se dezvoltă tot mai puternic și mai direct modalitățile de conduită și modelarea reacțiilor emoționale necesare pentru însușirea funcțiilor profesionale, pentru executarea unei munci mai mult sau mai puțin regulate. Acesta este motivul

pentru care societatea burgheză, care practică o profesie, preia înainte de toate ritualul de la societatea de curte, fără a-l dezvolta ea însăși mai departe. Acesta este motivul pentru care standardul reglementării afectelor avansează relativ lent în respectiva sferă, o dată cu ascensiunea burgheziei care exercită o profesie. În societatea de la curte, și parțial și în acea „society" din Anglia, nu se înregistrează scindarea existenței umane într-o sferă privată și una profesională. Atunci când o asemenea scindare se generalizează, începe o nouă fază în procesul civilizării ; schema reglementării impulsurilor instinctuale, implicată de exercitarea unei profesii, se deosebește în numeroase privințe de schema reglementării impulsurilor, impusă de funcția curteanului și de jocul vieții curtenești asupra individului. Tensiunea necesară pentru menținerea existenței sociale burgheze, stabilitatea formării supraeului, intensitatea reglementării și transformării instinctelor, funcțiile burgheze de exercitare a profesiei și a ocupației, pretinse de la individ sunt în ansamblu, în ciuda unei anumite destinderi în sfera manierelor, considerabil mai mari decât structurile psihice corespunzătoare, impuse de viața de aristocrat curtean. Cel mai clar se evidențiază transformarea care se petrece în reglementarea relațiilor sexuale. Dar modelarea aristocrat-curteană a oamenilor converge într-o formă sau alta spre cea burgheză, unde este menținută și propagată. Impregnarea unor straturi tot mai ample cu formele de conduită și modelarea instinctelor, care erau specifice inițial societății de la curte, este deosebit de marcată în regiunile în care curțile sunt mari și bogate, și care se constituie astfel într-un model cu mare putere de penetrare. Parisul și Viena sunt exemplele în acest sens. Sunt sediile celor două mari curți absolutiste rivale din secolul al XVIII-lea ; un ecou al acestei stări de fapte este resimțit încă și în prezent, nu doar datorită reputației lor de centre ale „bunului gust" sau ale industriilor de lux, ale căror produse sunt destinate în mod special „doamnelor", ci și în cultivarea relațiilor sexuale, în modelarea erotică a populației, chiar dacă realitatea în această privință nu mai corespunde în totalitate renumelui atât de des exploatat de industria cinematografică.

Într-o formă sau alta însă, modelele de conduită ale acelei „bonne compagnie" aristocratice de curte au pătruns în formele de conduită ale societății industriale, chiar și acolo unde curțile erau mai puțin bogate și influente. Faptul că modalitățile de conduită ale grupărilor occidentale dominante, gradul și felul reglementării reacțiilor lor emoționale dovedesc o mare omogenitate în ciuda tuturor deosebirilor naționale, este, cu siguranță, privind la modul general, o consecință a interrelaționării reciproce a acestor grupări, a interdependenței constante a tuturor proceselor funcționale în diferitele uniuni naționale ale Occidentului. În acest cadru general însă, faza monopolurilor de putere semiprivate și ale societății aristocratice de curte, cu

puternicele sale interdependențe la nivelul întregii Europe, joacă în determinarea conduitei occidentale civilizate un rol aparte. Societatea curteană a exercitat în primul rând și într-o formă deosebit de pură o funcție care ulterior a fost răspândită în felurite gradații și modificări în straturi tot mai cuprinzătoare ale societății occidentale, funcția unei „societăți bune", a unui strat superior aflat sub presiunea unei interrelaționări intense și extinse, pe de o parte sub presiunea monopolurilor de putere și de fiscalitate și pe de altă parte sub cea exercitată de straturile inferioare. Societatea de curte a fost într-adevăr prima reprezentantă a acelei forme particulare de strat superior, care a ieșit în evidență cu atât mai clar, cu cât au devenit mai dependente unele de altele, o dată cu diferențierea funcțională progresivă, diversele straturi sociale, și cu cât mai mare a fost numărul de oameni, cu cât mai ample au devenit spațiile umane incluse într-o astfel de interdependență reciprocă. Acesta a fost un strat superior aflat în mare măsură sub constrângere, un strat superior a cărui situație a necesitat o înfrânare permanentă, o reglementare intensă a instinctelor. Tocmai forma de strat superior predomină de acum înainte în spațiile apusene. Iar modelele stăpânirii de sine, așa cum au fost dezvoltate în societatea aristocratică de curte mai întâi în sfera relațiilor sociale pentru „viața privată", au fost transmise gradat și modificat de la un strat la altul, precum și poziția și funcția de strat superior. Moștenirea societății aristocrate a avut o importanță mai mare sau mai mică după cum caracterul de „societate bună" a jucat un rol mai mare sau mai mic pentru o clasă sau o națiune. După cum am mai spus, așa s-au petrecut lucrurile, într-o măsură mai mare sau mai mică, în straturi tot mai ample, în cele din urmă în cazul unor națiuni întregi din lumea apuseană, îndeosebi la națiunile care, o dată cu dezvoltarea unor puternice instituții centrale au devenit de timpuriu puteri coloniale. În cazul unor asemenea națiuni, sub presiunea interrelaționării extinse, reprezentată atât de intensitatea luptei concurențiale în propriul strat superior, cât și de necesitatea de a-și menține standardul de viață ridicat și prestigiul de strat sus-pus și deosebit față de straturile inferioare, a luat amploare controlul social practicat după o anumită schemă, sensibilitatea față de conduita semenilor, autocontrolul individului și puterea „supraeului". Astfel s-au amalgamat modalitățile de conduită ale stratului superior aristocrat de curte cu modalitățile de conduită ale diverselor straturi burgheze, când acestea s-au aflat în ascensiune și au ajuns în poziția de straturi superioare; ceea ce inițial s-a format ca *civilité* a fost – transformându-se în funcție de situația particulară a promotorilor săi – preluat și continuat, pentru a deveni ceea ce de acum s-a numit „civilizație" sau, mai precis, „conduită civilizată". Astfel se răspândesc, începând din secolul al XIX-lea, formele civilizate de conduită către straturile inferioare, care exercită o presiune în cadrul societății occidentale, și

către diversele straturi ale țărilor colonizate, amalgamându-se cu modalitățile de conduită care corespundeau ca funcție și destin. Cu fiecare impuls ascendent se întrepătrund modalitățile de conduită ale straturilor care în acel moment au o poziție superioară cu cele ale grupărilor aflate în ascensiune. Standardul de conduită al clasei aflate în ascensiune, schema preceptelor și a interdicțiilor reflectă în structura sa istoria acestui proces ascendent. Astfel iese la iveală, în schema reacțiilor instinctuale și a conduitei diverselor națiuni burgheze, ceea ce definim drept „caracterul lor național", marcat de felul relațiilor timpurii, precum și de structura disputelor sociale dintre straturile nobiliare și cele burgheze, cele din urmă ajungând să dețină puterea. Astfel – pentru a nu da decât un singur exemplu –, codul de conduită și de reglementare a instinctelor în America de Nord este, în ciuda a numeroase similitudini, în mai mare măsură decât în Anglia cel al unei stări de mijloc, pentru că acolo aristocrația a dispărut relativ de timpuriu, în timp ce în Anglia disputa deosebit de dificilă dintre straturile superioare nobiliare și straturile de mijloc ale burgheziei a condus în etape succesive la o specifică amalgamare nuanțată și în felul acesta la o întrepătrundere nu mai puțin nuanțată a modelelor de conduită ale ambelor straturi. Procese similare au fost demonstrate în primul capitol din volumul întâi al acestei lucrări, de exemplu pe baza deosebirilor dintre caracterul național francez și cel german. Nu ar însemna o dificultate să dăm alte exemple cu privire la caracterul național al celorlalte națiuni europene.

Fiecare dintre valurile de propagare a standardului de conduită civilizată asupra unui alt strat este însoțit însă de o sporire a puterii sociale, de o adaptare a standardului de viață la stratul situat imediat superior, sau cel puțin de o creștere a sa în acea direcție. Straturile care trăiesc în permanență sub amenințarea înfometării sau sub imperiul unor îngrădiri extreme, în nevoie și mizerie, nu se pot comporta civilizat. În vederea educării și menținerii unei instanțe mai stabile a supraeului a fost dintotdeauna necesar atât un standard de viață relativ ridicat, cât și măsuri de securitate relativ ridicate.

Oricât de complex ar părea la prima vedere sistemul de pârghii al proceselor de interrelaționare în cadrul căruia se petrece civilizarea conduitei în Occident, schema elementară a acestor interdependențe este relativ simplă. Tot ceea ce s-a menționat până aici drept tendințe individuale, de exemplu treptata ridicare a standardului de viață a unor straturi mai ample de populație, dependența funcțională mai puternică a stratului superior sau stabilitatea monopolurilor centrale, toate acestea sunt fenomene consecutive sau parțiale ale unei diferențieri funcționale progresive uneori mai rapidă, alteori mai lentă. O dată cu această diferențiere funcțională crește productivitatea muncii; o productivitate mai mare a muncii este premisa pentru creșterea standardului de viață al unor straturi tot mai ample; o dată

cu diferențierea funcțională crește la un moment dat dependența funcțională a stratului superior; și abia de pe o treaptă foarte înaltă de diferențiere funcțională este posibilă în cele din urmă și formarea unor monopoluri mai stabile ale puterii și fiscalității, cu o administrație monopolistă foarte specializată, deci formarea statelor în sensul occidental al cuvântului, o dată cu care viața individului dobândește un înalt grad de „securitate". Dar diferențierea funcțională tot mai accentuată aduce în mod constant tot mai mulți oameni, spații umane mai ample în stare de dependență reciprocă; ea presupune și educă o mai mare reticență a individului, o reglementare mai precisă a conduitei sale și a reacțiilor sale emoționale; pretinde o mai puternică îngrădire a instinctelor și – începând de la un anumit nivel – un autocontrol mai constant. Acest fapt reprezintă, dacă ne putem exprima astfel, prețul pe care îl plătim pentru o mai mare securitate și pentru alte fenomene similare.

În orice caz – iar acest fapt este de o însemnătate decisivă pentru standardul de civilizare din zilele noastre –, reticența și autocontrolul sunt astfel modelate în fazele anterioare ale mișcării de civilizare nu pur și simplu datorită necesității unei cooperări constante a individului cu ceilalți, ci în linii mari prin scindarea particulară a societății în straturi superioare și straturi inferioare. Tipul de reticență și de modelare a pornirilor instinctuale, așa cum se creează în straturile superioare, obține astfel o amprentă specifică în primul rând datorită tensiunilor constante care străbat societatea. Formarea eului și a supraeului la acești oameni reflectă presiunea concurențială din propriul lor strat, produsă de diferențierea funcțională progresivă, precum și de presiunea exercitată de jos în sus, care creează forme mereu noi. Forța și multitudinea contradicțiilor controlului social, cărora le este subordonată conduita individului în straturile superioare și care pot fi reprezentate prin propriul „supraeu", nu sunt determinate doar de faptul că este un control concurențial, parțial al unei concurențe libere, ci îndeosebi de faptul că acești concurenți dețin totodată în mod colectiv un prestigiu care îi diferențiază, un standard ridicat față de cei care presează de jos în sus, datorită previziunii pe termen lung și a autoconstrângerii dublate de teamă.

Dacă analizăm traiectoria generală a acestor procese în decursul secolelor, observăm o tendință clară cu privire la adaptarea standardelor de conduită și de viață, la nivelarea marilor contraste. Dar această mișcare nu se petrece rectiliniu. În fiecare val de răspândire a modalităților de conduită ale unui cerc mai mic către unul mai mare, aflat în ascensiune, deosebim în mod clar două faze: o fază de asimilare sau de colonizare, în care stratul mai amplu, inferior, aflat în ascensiune, este în mod evident subordonat celui superior, și care se orientează în mod evident după modelul celui superior și căruia stratul superior, fie că intenționează sau nu, îi inoculează modalitatea sa de

conduită. Iar o a doua fază, de respingere, diferențiere sau emancipare, în care gruparea aflată în ascensiune câștigă în mod evident putere socială și conștiință de sine, în care, în mod corespunzător, gruparea superioară este constrânsă la o izolare mai puternică și în care se accentuează contrastele și tensiunile din societate.

Aici, ca de fiecare dată, ambele tendințe, de asimilare și diferențiere, de atracție și respingere, coexistă cu siguranță în fiecare fază; iar relațiile sunt în esență ambivalente. Dar în prima fază, care este de obicei echivalentă cu faza ascensiunii individuale de la stratul inferior spre cel superior, se evidențiază tot mai puternic tendința de a coloniza de sus în jos, iar de jos în sus de a se adapta. În cea de-a doua fază, în care puterea socială a grupării inferioare se dezvoltă ca o entitate, iar cea a grupării superioare se diminuează, o dată cu rivalitatea și cu tendințele de respingere se consolidează în conștiința de sine și individuală a ambelor grupări înclinația de a scoate în evidență diferențele și – referitor la stratul superior – de a le stabiliza. Contrastele dintre clase devin mai pronunțate, zidurile care le despart mai înalte.

În fazele de primul tip, de asimilare, numeroși indivizi din straturile aflate în ascensiune sunt în foarte mare măsură dependenți de straturile superioare nu doar în existența lor socială, ci și în conduita lor, în ideile și idealurile lor, chiar dacă opun rezistență. Ei sunt adesea – chiar dacă nu de fiecare dată – în numeroase privințe încă necizelați, oamenii din stratul superior având un grad mai înalt de rafinare; corespunzător subordonării lor sociale, sunt impresionați de interdicțiile, de reglementarea reacțiilor emoționale și de codul de conduită al stratului superior, încât tind să-și reglementeze reacțiile emoționale după aceeași schemă. Aici întâlnim un fenomen dintre cele mai ciudate din procesul de civilizare: oamenii din stratul aflat în ascensiune dezvoltă un „supraeu" după modelul stratului superior, care subordonează și colonizează. Dar „supraeul" format de cei aflați în ascensiune, în aparență după modelul stratului superior, este, la o privire mai atentă, cât se poate de diferit de modelul său sub numeroase aspecte. Este mai puțin echilibrat și adeseori neobișnuit de strict și riguros. Nu se tăgăduiește tensiunea uriașă pe care o implică ascensiunea individuală și cu atât mai puțin permanenta amenințare de jos în sus, precum și de sus în jos, acest foc încrucișat din toate părțile, căruia îi este supus individul aflat în ascensiune. Completa asimilare de către un strat superior reușește în timpul unei generații doar în mod cu totul excepțional, în cazul câtorva indivizi. În cei mai mulți dintre oamenii din straturile aflate în ascensiune, efortul conduce mai întâi în mod inevitabil la malformații specifice ale conștiinței și ale atitudinii. Ele sunt cunoscute din Orient sau din colonii sub numele de „levantinism"; și le întâlnim destul de des în cercurile mic-burgheze ale stării de mijloc în societatea occidentală sub denumirea de

„semidoctism", ca o pretenție a individului de a părea ceea ce nu este de fapt, ca o incertitudine a comportamentului și a gustului, ca o „kitschizare" nu doar a mobilei și a îmbrăcămintii, ci și a personalității: astfel se exprimă o situație socială care tinde la imitarea modelelor unor grupări sociale situate superior. Această asimilare nu reușește; ea se menține ca o imitație a unor modele străine. Educația, standardul de viață și spațiul vital ale stratului aflat în ascensiune și ale stratului superior continuă în această fază să fie atât de diferite, încât încercarea de a imita siguranța conduitei și cizelarea ei provoacă la cei mai mulți dintre oamenii din stratul aflat în ascensiune o falsitate specifică și o deformare comportamentală, în spatele cărora, cu toate acestea, se află o autentică situație critică a existenței lor sociale, necesitatea de a scăpa de presiunea exercitată de sus, precum și de inferioritate. Iar formarea „supraeului" pe baza modelelor oferite de stratul superior determină la straturile aflate în ascensiune crearea totodată a unei forme absolut specifice a sentimentelor de pudoare și de inferioritate. Ele sunt foarte diferite de percepțiile straturilor inferioare, care nu au șanse de ascensiune individuală. Conduita lor s-ar putea să fie mai grosolană, dar este mai coerentă, mai omogenă, mai structurată; ei trăiesc în mai mare măsură într-o lume proprie, fără a avea pretenție la prestigiu, precum cei din stratul superior, beneficiind astfel de un interval mai mare pentru descărcarea reacțiilor lor emoționale; trăiesc mai puternic după propriile moravuri și obiceiuri; inferioritatea lor față de stratul superior, gesturile lor de subordonare, precum și gesturile de împotrivire sunt evidente, relativ nemascate, asemenea reacțiilor lor emoționale, fiind reglementate în anumite forme simple. În conștiința lor, se deosebesc pe ei înșiși și celelalte straturi, în bine și în rău, prin poziții clar definite.

În schimb, sentimentele și gesturile de inferioritate ale indivizilor aflați în ascensiune socială dobândesc în acest fel o nuanțare specifică, în sensul că ei se identifică până la un anumit grad cu stratul superior; ei sunt acum caracterizați de acea structură descrisă mai sus pe baza sentimentelor de pudoare: oamenii aflați în această situație recunosc parțial conștient imperativele și interdicțiile, normele și formele de conduită ale stratului superior ca obligatorii pentru ei înșiși, fără a fi în stare să le adopte cu aceeași spontaneitate și naturalețe. Această contradicție particulară ivită între stratul superior, reprezentat de propriul supraeu, și incapacitatea de a realiza aceste exigențe pentru sine, această continuă tensiune lăuntrică este aceea care conferă vieții lor afective și conduitei lor un caracter specific.

Totodată se vede însă aici, dintr-o nouă perspectivă, ce importanță are reglementarea strictă a conduitei pentru stratul superior: este un instrument de prestigiu; dar ea este totodată – într-o anumită fază – și un mijloc de dominare. Nu este mai puțin semnificativ pentru structura societății apusene faptul că sloganul sub care se desfășoară mișcările sale de colonizare se numește „civilizare". Pentru oamenii

dintr-o societate cu o marcată diferențiere funcțională nu este îndeajuns să domine pur și simplu cu arma în mână, precum casta războinicilor, asupra unor popoare și țări subjugate, chiar dacă vechiul țel al celor mai multe dintre mișcările expansioniste anterioare, expulzarea altor popoare de pe pământul deținut, dobândirea de noi terenuri arabile ori destinate așezărilor umane, nu a jucat cu siguranță un rol neînsemnat nici în mișcarea occidentală de expansiune. Dar nu e nevoie doar de pământ; e nevoie și de oameni; ei urmează să fie integrați în propria rețea de diviziune a muncii, în țara care reprezintă puterea hegemonială, fie ca forță de muncă, fie în calitate de consumatori; aceasta obligă totodată la o anumită ridicare a standardului de viață, ca și la cultivarea unei aparaturi de autoconstrângere sau a supraeului la cei supuși după modelul omului occidental; reclamă într-adevăr „civilizarea" popoarelor subjugate. Așa cum în Apus, începând cu o anumită stare de interdependență, nu a mai fost posibil ca oamenii să fie stăpâniți doar prin forța armelor și prin amenințare corporală, tot astfel pentru menținerea unui imperiu, pretutindeni unde colonialismul a însemnat mai mult decât plantații și sclavii care să le lucreze, a devenit necesară modelarea supraeului. Tocmai în acest fel s-au instalat, la o parte a celor subjugați, toate fenomenele caracteristice primei faze de ascensiune, luată anterior în discuție: ascensiunea individuală, asimilarea celor aflați în ascensiune la reglementarea reacțiilor emoționale și la imperativele straturilor superioare, identificarea parțială cu ele, educarea și formarea aparaturii supraeului după schema straturilor superioare, o amalgamare mai mult sau mai puțin reușită a obiceiurilor și autoconstrângerilor proprii cu cele ale ritualului social al Occidentului civilizat, cu toate consecințele deja descrise.

Dar pentru a observa asemenea procese nu este nevoie să ne ducem cu gândul prea departe. O fază similară se regăsește – pentru a nu o numi decât pe aceasta – și în mișcarea de ascensiune a burgheziei occidentale: faza curteană. Și aici a existat mai întâi aspirația cea mai înaltă a numeroși indivizi din straturile burgheze de vârf de a se comporta și de a trăi precum cei din stratul superior, precum nobilii. Ei au recunoscut superioritatea conduitei aristocratice de curte; au încercat ei înșiși să se modeleze și să se controleze după acest model. Conversația burghezului în cercul curtean cu privire la vorbirea adecvată, citat mai sus, este un exemplu în acest sens. Iar în istoria limbii germane, faza curteană a burgheziei este bine reprezentată de cunoscuta uzanță a celor ce conversează sau a celor ce scriu, și anume ca după fiecare al treilea sau al patrulea cuvânt în germană să fie intercalat unul în franceză, dacă nu cumva se preferă să se folosească în totalitate limba franceză, limba de curte a Europei. Nobilii și chiar burghezii din cercurile curtenești din această perioadă i-au ridiculizat adesea pe burghezii care încercau, fără succes, să se comporte cu „rafinament" de curte.

Când se amplifică puterea socială a burgheziei dispare această luare în derâdere. Mai devreme sau mai târziu trec pe prim-plan caracteristicile ascensiunii sociale. Grupările burgheze își subliniază tot mai emfatic conștiința de sine specific burgheză; ele opun tot mai decis și mai conștient imperativele și interdicțiile proprii celor aristocrat-curtene. Ele opun – în funcție de situația lor aparte – trândăviei aristocratice munca, etichetei „natura", cultivării manierelor cultivarea cunoașterii, pentru a nici nu aminti aici exigențele burgheze speciale, controlul asupra monopolurilor cheie, centrale, crearea altei structuri a administrației fiscale și militare. Ele opun îndeosebi „virtutea" „frivolității" curtene: reglementarea relațiilor sexuale și zidul ce înconjoară sfera sexuală a potențialului instinctual sunt în cazul straturilor burgheze mijlocii aflate în ascensiune, corespunzător cu situația lor profesională, cu mult mai puternice în cazul stratului superior aristocratic de curte și vor fi la rândul lor mai puternice decât în grupările marii burghezii a căror ascensiune este încheiată, care au atins deja apogeul social, caracterul de strat superior absolut. Dar oricât de ascuțită ar fi în faza luptei această antiteză, oricât de pronunțată ar fi emanciparea burgheziei față de modelele și de supremația nobilimii, codul de conduită, dezvoltat de grupările burgheze de vârf când ocupă în cele din urmă funcția rezervată pe vremuri nobilimii, deci poziția de strat social superior, tocmai pentru că de orice mișcare de ascensiune ține o fază de asimilare, este produsul unei amalgamări a codului vechiului strat superior cu cel al noului strat superior.

Traiectoria principală a mișcării de civilizare, ascensiunea succesivă a unor straturi tot mai cuprinzătoare este aceeași în toate țările Occidentului și incipient în zone tot mai ample din exterior. În mod asemănător se prezintă legitatea de structurare care o fundamentează, o diferențiere funcțională tot mai accentuată sub presiunea concurenței, tendința unei dependențe mai uniforme a fiecăruia față de ceilalți, care pe timp îndelungat nu permite nici uneia dintre grupările funcționale să acumuleze o putere socială mai mare decât celorlalte și care anulează privilegiile ereditare. Aceeași este desfășurarea luptelor concurențiale libere; ele conduc la formarea monopolurilor în mâna unor indivizi, puțini la număr, și în cele din urmă la trecerea controlului asupra monopolurilor în mâinile unor straturi tot mai ample. Toate acestea apar în mod evident în faza de luptă a burgheziei împotriva privilegiilor nobiliare, inițial prin „devenirea lor publică", prin îmburghezirea sau etatizarea monopolurilor de putere și de fiscalitate, care altădată fuseseră încă administrate în interesul unor cercuri mai mici; toate acestea, mai devreme sau mai târziu, abordează într-un fel sau altul același curs în toate țările cuprinse în rețeaua de interdependențe occidentale. Dar la fel de diferențiată, ca și căile ce conduc în diferite țări prin diversitatea structurii și a stării

lor la o asemenea stare de fapt, este și conduita, schema reglementării reacțiilor emoționale, structura potențialului instinctual și a „supraeului", care se impun în cele din urmă în diferite națiuni.

Astfel, în Anglia, unde faza absolutistă curteană a fost relativ scurtă, unde s-au creat de timpuriu alianțe și contacte între cercurile orășenești burgheze și straturile nobilimii de țară, amalgamarea formelor de conduită ale straturilor superioare cu cele de mijloc aflate în ascensiune s-a petrecut absolut treptat, în faze succesive și înregistrând numeroase mișcări contrarii. Germania, care, datorită inexistenței centralizării și ca urmare a Războiului de treizeci de ani, a rămas o perioadă de timp considerabil mai lungă decât vecinii săi apuseni o țară relativ săracă, cu un standard de viață relativ scăzut, a traversat o fază extrem de lungă a absolutismului, având numeroase curți mici și nu tocmai bogate, și care totodată, datorită inexistenței centralizării, a ajuns să practice abia relativ târziu și imperfect o expansiune externă de tip colonialist; din toate aceste motive, tensiunile interne și izolarea nobilimii față de burghezie au fost puternice și de durată, iar accesul straturilor burgheze la monopolurile centrale a fost dificil. Straturile burgheze orășenești au fost în Evul Mediu o anumită perioadă de timp mai puternice din punct de vedere politic și economic, mai independente și au avut o conștiință de sine mai puternică decât în orice altă țară din Europa. Deosebit de sesizabil a fost astfel șocul declinului lor politic și economic. Pe vremuri s-au format în numeroase teritorii germane tradiții specifice ale stării de mijloc burgheze într-o formă deosebit de pură; datorită faptului că formațiunile orășenești erau atât de bogate și de autonome, ele s-au dezvoltat acum ca niște tradiții burgheze specifice, purtătorii lor fiind deosebit de săraci și de îngrădiți din punct de vedere social. În mod corespunzător, abia foarte târziu s-a ajuns la o mai mare întrepătrundere între cercurile burgheze și cele nobiliare, la o amalgamare a modalităților de conduită; timp îndelungat au existat în paralel coduri de conduită ale ambelor clase, nefiind aproape deloc interrelaționate; și cum în toată această perioadă pozițiile cheie ale monopolului fiscal, ca și administrarea poliției și a armatei au reprezentat mai mult sau mai puțin monopoluri exclusive ale nobilimii, burghezia s-a obișnuit tot mai mult cu existența unei puternice autorități statale externe. În timp ce în Anglia, de exemplu, datorită existenței sale insulare[152], nici flota, într-o anumită măsură, mult timp nici armata terestră și nici o forță polițienească centralizată nu au jucat un rol prea însemnat ca instrumente de formare a oamenilor, în teritoriile Prusiei, cu hotarele ei lungi și vulnerabile, armata țării, condusă de nobilime, de straturile privilegiate, ca și uriașa forță polițienească, a fost – și s-a menținut – de cea mai mare importanță în formarea locuitorilor săi. Această structură a monopolului de putere însă nu l-a obligat pe individ într-o manieră asemănătoare să exercite un control asupra sa însuși, precum cea engleză; nu l-a constrâns pe

individ să se integreze autonom și semiautomat în munca de echipă, în acea specifică „teamwork", pe întreaga durată a vieții, ci l-a obișnuit pe individ de mic și categoric să se subordoneze celorlalți, să se subordoneze comenzii din afară. Sub aspectul conviețuirii statale, pe baza acestei structuri a instrumentelor de exercitare a forței fizice, transformarea constrângerilor exterioare în autoconstrângeri s-a petrecut în mică măsură. În plus, aici a lipsit mult timp funcția care în alte țări, îndeosebi în Anglia, a presat straturile burgheze și nobiliare să practice o previziune pe termen lung, un autocontrol mai puternic, modelat în conformitate cu aceeași schemă: funcția centrului în cadrul unei rețele de interdependențe de mare extindere, funcția stratului superior al unui imperiu colonial. Astfel, reglementarea instinctelor individului s-a menținut în Germania într-o extrem de mare măsură în acord cu existența unei solide puteri statale externe. Echilibrul reacțiilor emoționale, stăpânirea de sine a individului ajungeau în pericol când nu se exercita această putere externă; de la o generație la alta, în masele burgheze se forma mereu din nou acel supraeu, condiționat să renunțe la previziunea pe termen lung, specifică dominației și organizării întregii societăți, transferând-o în seama unei elite, căreia i se recunoștea rangul social superior. În introducerea acestei lucrări am dovedit deja modul în care, într-o fază incipientă a ascensiunii burgheziei, se ajunge mai întâi la o formă cu totul specifică a conștiinței de sine burgheze, la o îndepărtare[153] de la tot ceea ce are de-a face cu administrația monopolurilor de dominație și la o adâncire introspectivă, la o evaluare deosebit de ridicată a spiritualului și culturalului în registrul valorilor.

Am demonstrat în cele din urmă și celălalt curs, pe care s-au înscris mișcările corespunzătoare în Franța. Aici, începând cu Evul Mediu timpuriu, s-a ajuns mai constant decât în orice altă țară din Europa la formarea cercurilor de curte, pentru început a celor *courtoises*, apoi a unor curți tot mai mari, până când, în cele din urmă, luptele de eliminare a numeroșilor domnitori curteni au culminat prin formarea unei unice curți regale, bogate și puternice, spre care convergeau dările din întregul ținut. În mod corespunzător, aici a fost de timpuriu practicată o politică economică de protecție, condusă centralizat, care cu siguranță că inițial a fost orientată după interesele domnitorului monopolist de a-și spori venitul rezultat din fiscalitate, care a servit însă totodată la dezvoltarea comerțului și a unor straturi burgheze înstărite. Relativ devreme s-au stabilit în mod corespunzător contacte între burghezii aflați în ascensiune și aristocrația curteană, mereu în căutare de bani. Spre deosebire de numeroase alte domnii absolutiste din Germania, relativ mici și în general mai puțin înstărite, regimul absolutist din Franța, centralizat și bogat, a promovat atât transformarea multilaterală a constrângerilor externe în autoconstrângeri, cât și amalgamarea formelor de conduită aristocratice de curte cu cele

burgheze. Când pe această treaptă a luat sfârșit în cele din urmă ascensiunea straturilor inferioare și o dată cu aceasta s-a perfecționat nivelarea și adaptarea reciprocă a standardelor sociale, caracteristică întregului proces de civilizare, când nobilimea și-a pierdut considerabilele ei privilegii, statutul special de strat superior, iar grupările burgheze au preluat funcția de strat superior, ca urmare a întrepătrunderii reciproce de durată și care a premers fenomenul, acestea au determinat ca aici modelele formării pornirilor instinctuale și formele de conduită ale fazei curtene să progreseze mai uniform decât în toate celelalte straturi burgheze din Europa.

VIII. Concluzii

Dacă privim în ansamblu mișcările trecute, recunoaștem o modificare într-o direcție anume. Cu cât pătrundem mai adânc în complexitatea faptelor particulare, ajungând până la structurile și constrângerile de interrelaționare din trecut, cu atât mai clar se evidențiază o structură procesuală stabilă, în care se intercalează fapte individuale. Așa cum pe vremuri, pentru cercetătorii acestor fenomene, parcurgând o serie de căi ocolite și de drumuri înfundate ale gândirii, din observații disparate asupra naturii s-a format treptat o viziune închegată asupra structurii naturii, în vremurile noastre problemele trecutului omenirii, care s-au acumulat în gândirea noastră și în cărți datorită muncii depuse de numeroase generații, se încheagă treptat, formând o imagine coerentă a interdependențelor istorice și a universului uman în general. Să ne fie permis să mai schițăm o dată dintr-un anume punct de vedere ce câștig reprezintă pentru noi această imagine coerentă: căci transformările trecute ale rețelei sociale se conturează clar pentru observator abia atunci când el reușește să le înțeleagă în interdependență cu evenimentele propriului său timp. Aici, ca de atâtea ori, evenimentele prezente contribuie la înțelegerea celor trecute, iar imersiunea în trecut ne ajută să înțelegem prezentul. În numeroase privințe, mecanismele de interrelaționare din zilele noastre, cu oscilațiile pe care le înregistrează, reprezintă o continuare în aceeași direcție a transformărilor de structură a societății occidentale, petrecute în cursul istoriei.

În starea extremă de dezintegrare feudală a Occidentului încep, după cum am demonstrat[154], să acționeze anumite mecanisme sociale de interrelaționare, care impulsionează integrarea, formarea unor uniuni tot mai mari. Din luptele concurențiale și de eliminare a unor unități teritoriale mai mici, a senioriilor teritoriale, care se formează în luptele de eliminare a unor unități și mai mici, se dezvoltă treptat câteva mai puternice, ca în cele din urmă dintre ele să se aleagă o unitate războinică învingătoare. Cea care obține victoria formează centrul de integrare al unei unități mari de dominație, formează

centrala monopolistă a unei organizații statale, în cadrul căreia se contopesc treptat numeroase ținuturi și grupări umane care concuraseră liber mai înainte, pentru a forma o rețea umană mai mult sau mai puțin unitară, mai mult sau mai puțin echilibrată, de un ordin superior de mărime.

În prezent, aceste state formează din nou la rândul lor împreună sisteme asemănătoare de echilibru ale unor uniuni umane aflate în concurență liberă, ca pe vremuri unitățile mai mici, care acum sunt unificate în cadrul acestora. Treptat, sub presiunea tensiunilor, sub constrângerea mecanismelor concurențiale, care mențin întreaga noastră societate în permanență într-o mișcare plină de lupte și de crize, aceste state sunt de asemenea din ce în ce mai puternic împinse în direcția unei opoziții reciproce. La rândul lor, numeroase uniuni de dominație aflate în rivalitate sunt în așa fel întrepătrunse, încât fiecare uniune care se oprește din evoluție, care nu dobândește un spor de putere, se expune pericolului de a deveni mai slabă și dependentă de alte state. Ca în orice sistem de echilibru, cu tensiuni concurențiale tot mai accentuate și fără monopol centralizat, uniunile statale foarte puternice, care formează axele primare de tensiuni din cadrul acestui sistem de echilibru, tind reciproc la o necontenită mișcare în spirală, la extinderea și consolidarea poziției de putere. Lupta pentru supremație și, în felul acesta, conștient sau nu, pentru formarea monopolurilor asupra unor ținuturi mai mari este în plină desfășurare. Iar dacă în prezent este vorba în primul rând încă de supremația asupra unor continente, ulterior, corespunzător unei interrelaționări tot mai strânse a unor ținuturi extinse, se prefigurează, cât se poate de neechivoc, lupta pentru supremație asupra unui sistem de interrelaționare ce va cuprinde întreaga parte locuită a Pământului.

În prezent, nu mai puțin ca în trecut, dinamica de interrelaționare, despre care am discutat atât de des în această cercetare, îi menține pe oameni în stare de tensiune și îi împinge la modificarea instituțiilor și a configurațiilor umane în ansamblu. Experiențele din vremurile noastre contrazic viziunea care a predominat în gândirea umană mai mult de un secol, și anume concepția conform căreia sistemul de echilibru al unor unități aflate în concurență liberă – state, concerne, meseriași sau oricine altcineva – ar putea să se mențină la nesfârșit în stare de echilibru precar. Azi, ca și odinioară, starea de echilibru a concurenților nemonopoliști impulsionează dincolo de limitele sale formarea monopolurilor. De ce această stare de echilibru este atât de extrem de instabilă și probabilitatea răsturnării sale și a formării alteia este atât de mare a fost prezentat în analiza efectuată asupra dinamicii monopoliste și concurențiale, întreprinsă anterior[155].

Iar azi, la fel de puțin ca și în vremurile istorice, scopurile și constrângerile „economice" *în sine* sau motivele și motoarele politice

reprezintă în mod *exclusiv* impulsul primar al acestor transformări. În nici un caz, în concurența interstatală, dobândirea de „mai mulți" bani sau de „mai multe" mijloace economice de putere nu constituie scopul propriu-zis, iar extinderea dominației statale, dobândirea unei puteri militare și politice sporite, sunt doar forma mascată a acestora, un mijloc în acest scop. Monopolurile asupra exercitării forței fizice și asupra mijloacelor economice de producție și de consum, fie că sunt ordonate sau nu, sunt interrelaționate indestructibil, fără ca unul dintre acestea să formeze vreodată baza efectivă, iar celălalt doar o „suprastructură". Ambele în conlucrare produc într-un anumit punct al rețelei sociale tensiuni specifice, care impulsionează modificarea respectivei rețele. *Împreună formează lanțurile prin care oamenii sunt interrelaționați reciproc*. În ambele sfere de interrelaționare, în cea politică, la fel ca și în cea economică, acționează într-o interdependență constantă aceleași constrângeri de interrelaționare. Așa cum tendința marelui om de afaceri de a-și extinde întreprinderea este declanșată în cele din urmă de presiunea tensiunilor rețelei interumane *în întregime* și îndeosebi datorită pericolului de diminuare a domeniului său de control și a pierderii autonomiei, în care ajunge dacă întreprinderile rivale devin mai mari decât a sa, tot astfel statele rivale, sub presiunea tensiunilor din întreaga rețea pe care o formează în vârtejul concurențial, se impulsionează reciproc tot mai mult. Numeroși indivizi s-ar putea să nutrească dorința de a fi oprită această mișcare în spirală, distrugerea echilibrului dintre concurenții „liberi" și luptele acestora, transformarea inerentă în cadrul acestei devieri. Pe parcursul istoriei de până acum, constrângerile de interrelaționare de acest gen s-au dovedit mereu mai puternice decât puterea acestor aspirații. Astfel, astăzi din nou relațiile interstatale, care încă nu sunt reglementate printr-un monopol atotcuprinzător de putere, impulsionează formarea unor asemenea monopoluri de putere și formarea unor unități de dominație de un nou ordin de mărime.

Precursorii unor asemenea mari unități hegemoniale, state unificate, imperii sau ligi ale națiunilor există cu siguranță și în vremurile noastre. Toate sunt încă relativ instabile. Ca și pe vremuri, în cadrul luptelor de secole dintre senioriile teritoriale, tot astfel, din nou, în luptele numeroaselor state, este încă nedecis sau imposibil de decis unde se vor afla centrele, respectiv granițele marilor unități de dominație, a căror formare o impulsionează această luptă. Ca și pe vremuri, și astăzi este imprevizibil timpul care va trebui să treacă până când lupta se va decide în final, după numeroase fluctuații. La fel ca și membrii unor uniuni mai mici, din ale căror lupte se formează treptat statele, tot astfel[156] și noi abia ne-am format mai mult decât o vagă părere cu privire la structurarea, organizarea și alcătuirea acelor instituții din cadrul marilor unități de dominație, la a căror formare tind acțiunile de astăzi, fie că factorii implicați sunt conștienți

sau nu. Un singur fapt este cert: direcția spre care tinde în continuare tipul interrelaționării din zilele noastre. Tensiunile concurențiale interstatale pot, în condițiile presiunii mai puternice pe care o implică structurarea noastră socială, să nu atingă starea de echilibru cât timp, prin intermediul unui lung șir de dovezi sângeroase sau pașnice de putere, nu s-au stabilizat monopolurile de putere și instituțiile centrale ale marilor unități de dominație, în cadrul cărora numeroase „state" mai mici se unifică la rândul lor, formând o unitate mai echilibrată. Aici sistemul de pârghii al mecanismelor de interrelaționare face să se perpetueze într-adevăr din vremea dezintegrării feudale extreme până în prezent transformarea rețelei umane occidentale în una și aceeași direcție.

În mod cu totul asemănător se prezintă faptele cu numeroase alte mișcări ale „prezentului". Toate acestea se văd într-o altă lumină, dacă le percepem ca momente ale acelui flux pe care îl numim, după caz, „trecut" ori „istorie". De asemenea, *în cadrul* diverselor unități hegemoniale, observăm astăzi o serie de lupte concurențiale nemonopoliste. Dar aici luptele concurențiale libere se îndreaptă în numeroase locuri spre faza lor finală. Pretutindeni în cadrul acestor lupte, purtate cu mijloace economice, se formează organizații monopoliste private. Așa cum pe vremuri la formarea monopolurilor de fiscalitate și de putere, deținute de anumite dinastii princiare, au devenit sesizabile și acele forțe inevitabile care aveau să conducă în cele din urmă la extinderea dreptului de a dispune, fie prin subordonarea puterii executive monopoliste sub controlul unui legislator ales în mod public, fie printr-o altă formă de „etatizare", tot așa se observă în zilele noastre constrângerile de interdependență care acționează fără echivoc și limitează posibilitatea disponibilității private asupra organizațiilor monopoliste „economice" recente și care impulsionează apropierea structurii lor de cea veche, tinzând în cele din urmă la integrarea amândurora.

Același lucru este valabil cu privire la celelalte tensiuni care în interiorul diverselor unități de dominație conduc la transformări, la tensiunile dintre oamenii ce controlează direct anumite instrumente monopoliste, beneficiind de acestea ca de o posesiune succesorală, și ceilalți, excluși de la decizie, și care, fără a se afla unii față de ceilalți într-o luptă concurențială liberă, ci dependentă, depind de șansele pe care le poate acorda domnitorul monopolist. Și aici ne situăm în mijlocul unei mișcări istorice, care determină dezvoltarea în continuare a acelor impulsuri timpurii de ascensiune, așa cum un val mai mare imprimă în timpul fluxului aceeași mișcare unor valuri mai mici. Am demonstrat prin analiza mecanismului monopolist, prezentată la modul general[157], modalitatea și cauzele pentru care, în cadrul tensiunii dintre domnitorul monopolist și slujitorii monopoliști, balanța de tensiuni înclină să se răstoarne mai încet sau mai repede în condițiile

unei anumite presiuni. Am demonstrat că și în această direcție impulsurile se petrec în faza timpurie a societății occidentale. Ele se întâlnesc, de exemplu, în procesul feudalizării, atunci când nu este vorba decât de o asemenea răsturnare în stratul superior; totodată, răsturnarea în defavoarea celor puțini și în favoarea celor mulți conduce, în mod corespunzător gradului mai mic de diferențiere funcțională, la dezintegrarea deciziei asupra șanselor de monopol și la dizolvarea centralelor monopoliste.

Atunci când progresează diferențierea funcțională, și o dată cu ea interdependența reciprocă a tuturor funcțiilor, deplasarea echilibrului nu se mai exprimă prin tendința de dispersare a șanselor monopoliste, centralizate anterior în beneficiul a numeroși indivizi, ci prin tendința opusă de exercitare a unui control asupra centralelor monopoliste și asupra șanselor monopolizate. Prima mare fază de tranziție de acest tip, lupta straturilor burgheze pentru a controla vechile centre monopoliste deținute inițial de regi și – în parte – de nobilime ca posesiune succesorală, demonstrează acest fapt cu claritate. Valurile ascendente din zilele noastre sunt din numeroase motive mai complicate. Unul dintre motive constă în faptul că acum devine necesară nu doar o luptă în vederea deținerii centrelor monopoliste mai vechi de fiscalitate și de exercitare a forței fizice și nici a monopolurilor economice mai recente, care abia sunt în curs de formare, ci o luptă simultană pentru controlul asupra amândurora. Dar schema elementară a forțelor care acționează aici este și în acest caz cât se poate de simplă: orice monopolizare a șanselor, care reprezintă un bun succesoral în anumite familii, conduce în societățile respective la tensiuni și la disproporționalități specifice. Tensiunile de acest tip cu siguranță că manifestă în toate societățile tendința de modificare a rețelei relaționale și implicit a instituțiilor, chiar în condițiile unei diferențieri reduse, și, mai ales când stratul superior este format din războinici, se mențin de cele mai multe ori nesoluționate. Dar societățile care au o diferențiere funcțională bogată sunt deosebit de sensibile față de disproporționalitățile și perturbațiile funcționale pe care le implică aceste tensiuni, ale căror efecte sunt în permanență percepute în întreaga societate. Deși în asemenea societăți nu există doar o singură modalitate, ci două sau trei în care astfel de tensiuni pot fi soluționate și suprimate, *direcția* în care acestea tind în vederea propriei depășiri este predeterminată de felul în care au fost generate, de geneza lor. Tensiunile, disproporționalitățile și perturbațiile funcționale care rezultă din controlul monopolist asupra oportunităților în interesul unor indivizi, puțini la număr, nu pot fi soluționate atât timp cât acest control nu a fost suprimat. Cu siguranță însă că și în acest caz este greu sau imposibil de decis cât timp va fi necesar pentru această depășire.

Fenomene întru totul asemănătoare se petrec în cele din urmă în vremurile noastre în conduita oamenilor, în întreaga lor structură

psihică. Pe parcursul lucrării am încercat să demonstrăm în detaliu că alcătuirea funcțiilor psihice, determinarea standard a controlului exercitat asupra conduitei depind de structura funcțiilor sociale, de transformarea relațiilor interumane, și am analizat totodată modul cum funcționează această interdependență. Vom urmări în continuare interdependențele specifice vremurilor noastre. Putem trasa cu ușurință aspectele generale. Forțele structurale, care în prezent acționează atât de evident în sensul unei modificări mai lente sau mai rapide a instituțiilor și a relațiilor interpersonale, impulsionează la fel de evident la o transformare corespunzătoare a structurii psihice. Nu obținem o imagine clară a ceea ce ni se întâmplă decât atunci când comparăm faptele, impulsul într-o anumită direcție cu mișcările anterioare, pe care se bazează. Chiar în acțiunea altor impulsuri ascendente, standardul de conduită al stratului superior, predominant mai înainte, se destinde în final mai mult sau mai puțin. Consolidarea unui nou standard este precedată de o perioadă de incertitudine. Modelele de conduită au fost transmise nu doar de sus în jos, ci, corespunzător mutației înregistrate de ponderile sociale, și de jos în sus. Astfel, în cursul mișcărilor ascendente ale burgheziei, codul aristocratic și curtean de conduită a pierdut câte ceva din imperativitatea sa. Regulile de comportament în societate și de sociabilitate au devenit mai slabe și parțial mai necizelate. Tabuurile severe, care în cercurile stării de mijloc însoțeau anumite sfere ale conduitei, îndeosebi raportarea la bani și la sexualitate, s-au impus cu o multitudine de nuanțe în cercuri mai extinse, până când, în cele din urmă, o dată cu distrugerea echilibrului tensional, prin alternarea unor perioade mai destinse cu altele mai stricte, elementele schemei de conduită ale ambelor straturi s-au contopit din nou, formând un cod de conduită mai stabil.

Mișcările ascendente, caracteristice vremurilor în care trăim, se disting structural de toate cele anterioare, în ciuda faptului că le continuă și că se bazează pe ele. Dar anumite similitudini structurale, ca în cazul descris anterior, se întâlnesc și în zilele noastre. Și aici se întâlnește o anumită slăbire a schemei tradiționale de conduită, o impetuozitate a anumitor modalități de conduită ce presează de jos în sus, o mai puternică întrepătrundere a modalităților de conduită din diferitele straturi; se observă o atitudine mai riguroasă la sfere largi de conduită și o anumită trivializare la altele.

Perioade ca aceasta, perioade de tranziție, oferă o șansă deosebită pentru reflecție: standardele mai vechi au devenit în parte discutabile, altele mai ferme încă nu există. Oamenii devin nesiguri în privința conduitei. Însăși situația socială transformă „conduita" într-o problemă acută. În asemenea faze – și probabil doar în asemenea faze – sunt supuse dezbaterii numeroase aspecte ale conduitei, care li se păreau firești generațiilor anterioare. Fiii continuă reflecția din

punctul de la care părinții au încetat să mai reflecteze; ei încep să se intereseze de cauze acolo unde părinții nu găsiseră nici o cauză, punând întrebări: de ce este necesar ca omul să „se" comporte într-un fel anume într-o situație? De ce un anumit lucru este permis, iar altul interzis? Care este sensul preceptelor de conduită ori ale celor morale? Convențiile, transmise de la o generație la alta fără să fie revizuite, reprezintă acum o problemă. În plus, datorită unei mai mari mobilități, datorită întâlnirilor mai frecvente cu oameni altfel educați, se creează o autodistanțare: de ce codul de conduită este diferit în Germania față de Anglia, în Anglia față de America, de ce conduita din toate aceste țări este diferită de a Orientului sau a societăților primitive?

Cercetările anterioare s-au străduit să soluționeze aceste întrebări. Au fost abordate aici doar probleme care „plutesc în atmosferă". Ele încearcă, în măsura în care știința unui individ permite, să clarifice întrebările și să deschidă o cale care, în focul încrucișat al dezbaterilor, ar putea să conducă la o colaborare între mulți oameni. Schema de conduită din societatea noastră, întipărită individului de mic copil ca o a doua natură și menținută în stare de alertă printr-un control social extrem de puternic, tot mai strict organizat, nu poate fi abordată, după cum s-a dovedit, prin scopurile general-umane și anistorice, ci ca o evoluție istorică din interdependența generală a istoriei occidentale, din formele specifice de interrelaționare, care s-au dezvoltat în cursul acesteia, și din constrângerile de interrelaționare, care se formează astfel. Aceste scheme sunt multistratificate, precum controlul de ansamblu al conduitei noastre, precum sistemul funcțiilor noastre psihice: în formarea și reproducerea lor, impulsurile emoționale nu au un rol mai puțin important decât funcțiile rației, instinctele și reacțiile emoționale nu mai puțin decât funcțiile eului. De mult timp încoace a devenit uzual ca reglementarea căreia îi este subordonată conduita individului în societatea noastră să fie explicată ca ceva în esență rațional, fundamentat exclusiv prin reflecție rațională. Aici lucrurile au fost abordate diferit.

Raționalizarea însăși, după cum se dovedește[158], și o dată cu ea și o formă și o fundamentare întrucâtva mai rațională a tabuurilor sociale, nu constituie decât una dintre laturile unei transformări care cuprinde *întregul* potențial psihic, controlul asupra instinctelor nu mai puțin decât controlul exercitat asupra eului și supraeului. Forța motrice a acestei transformări a autocontrolului psihic, după cum am demonstrat, este constituită din constrângerile de interrelaționare orientate într-o anumită direcție, din deplasările formelor de interrelaționare și ale texturii sociale de ansamblu. Raționalizarea este însoțită de o imensă diferențiere a lanțurilor funcționale și a transformărilor corespunzătoare ale organizării exercitării forței

fizice. Ea are ca premisă o creştere a standardului de viaţă şi a siguranţei, o protecţie mai mare faţă de atacurile fizice sau destructive, şi în felul acesta faţă de izbucnirea acelor angoase necontrolabile, care în societăţile ce deţin monopoluri de putere mai puţin stabile şi care au o diferenţiere funcţională mult mai mică se instaurează în existenţa individului cu mult mai puternic şi cu mult mai des. În prezent, ne-am obişnuit în mare măsură cu existenţa unor monopoluri stabile de putere şi cu predictibilitatea corespunzător mai mare a exercitării forţei fizice, încât abia dacă mai percepem importanţa lor pentru structura conduitei şi a psihicului nostru. Abia dacă mai conştientizăm cât de rapid s-ar atrofia sau s-ar nărui ceea ce denumim „raţiune", această orientare previzională şi mai diferenţiată a pornirilor instinctuale şi conduitei noastre, dacă tensiunea care induce anxietate, în noi şi în jurul nostru, s-ar modifica, dacă spaimele care ne afectează viaţa ar deveni dintr-o dată cu mult mai puternice sau cu mult mai slabe, sau, ca în numeroase societăţi mai simple, acţionând simultan, uneori mai puternice, iar uneori mai diminuate.

Abia când percepem aceste interdependenţe avem acces la problema conduitei şi a reglementării sale prin codul social valabil la un moment dat. Gradul de anxietate, ca şi întregul complex de plăceri, este diferit în orice societate, în fiecare dintre clasele ei şi fazele sale istorice. Pentru înţelegerea reglementării conduitei pe care o societate o prescrie membrilor săi nu este suficient să cunoaştem scopurile raţionale citate întru justificarea acestor imperative şi interdicţii, ci trebuie să detectăm în gândire fundamentul angoaselor care îi determină pe membrii societăţii, şi îndeosebi pe custozii interdicţiilor, să adopte acea reglementare a conduitei. De aceea, nu înţelegem transformarea conduitei în sensul civilizării decât atunci când conştientizăm interdependenţa dintre această modificare structurală şi angoasele interiorizate. Direcţia acestei transformări a fost schiţată anterior[159]: teama, angoasele directe ale individului faţă de semeni descresc până la un anumit grad; angoasele mijlocite sau interiorizate cresc proporţional; şi unele şi altele devin mai constante; valurile de anxietate şi de teamă nu mai cresc atât de brusc, pentru ca eventual să scadă apoi la fel de brusc, ci se menţin într-o anumită mişcare oscilatorie, care, în comparaţie cu fazele anterioare, este relativ puţin amplă, de o valoare medie. Într-o asemenea situaţie, după cum am mai arătat, conduita adoptă – în valuri succesive – un caracter „mai civilizat". Aici, ca pretutindeni, structura angoaselor nu este altceva decât contraponderea psihică a constrângerilor pe care oamenii le exercită unii asupra celorlalţi datorită interrelaţionării lor sociale. Angoasele formează una dintre căile de legătură – una dintre cele mai importante –, pe parcursul căreia structura societăţii se transmite funcţiilor psihice individuale. Forţa motrice a acelei transformări civilizatorii a conduitei, precum şi

cea a angoaselor, formează o transformare foarte precisă a constrângerilor sociale care acționează asupra individului, o restructurare specifică a întregii texturi relaționale și, în cadrul acesteia, îndeosebi a instanței de exercitare a puterii.

În nenumărate rânduri oamenilor li s-a părut, sau continuă să li se pară, că imperativele și interdicțiile, prin care își reglementează reciproc conduita, și angoasele corespunzătoare, care îi impulsionează, ar fi ceva extraomenesc. Cu cât ne adâncim mai mult în interdependențele istorice, pe parcursul cărora se formează și se transformă interdicțiile și angoasele, cu atât mai puternic i se impune celui care reflectează la aceste fenomene o opinie, care nu este lipsită de însemnătate nici pentru acțiunile noastre, nici pentru înțelegerea propriilor noastre ființe; *cu atât mai clar se dovedește în ce măsură angoasele care îl inspiră pe om sunt create de om.* Cu siguranță că acea capacitate de a percepe angoasa, ca și capacitatea de a percepe plăcerea, este o zestre inalterabilă a naturii umane. Dar puterea, tipul și structura angoaselor care mocnesc sau se aprind în individ nu depind niciodată exclusiv de natura lui și, cel puțin în societățile mai diferențiate, nici de natura în mijlocul căreia trăiește; ele sunt în cele din urmă de fiecare dată determinate de istorie și de structura actuală a relațiilor sale cu alți oameni, de structura societății sale și se transformă o dată cu ea.

Aici se află într-adevăr una dintre cheile indispensabile pentru toate acele probleme impuse de reglementarea conduitei și acele coduri sociale de imperative și tabuuri. Niciodată tânărul aflat în creștere nu ajunge la o reglementare a conduitei fără ca alți oameni să nu-i producă angoase. Fără pârghia unor asemenea angoase cauzate de alți oameni, tânărul animal uman nu va deveni niciodată o ființă matură care să-și merite numele de om, la fel de puțin cum latura de umanitate nu va ajunge la deplină maturitate în cazul celui căruia viața nu i-a asigurat o doză suficientă de bucurii și de plăcere. Angoasele pe care adulții i le provoacă în mod conștient sau inconștient copilului se sedimentează în acesta, reproducându-se de acum înainte parțial într-un mod mai mult sau mai puțin automat. Prin angoase, psihicul maleabil al copilului este astfel modelat încât, în momentul maturizării, el se va comporta după standardul respectiv, fie că angoasele îi sunt provocate acum de o forță fizică directă sau prin interdicție, prin restricții alimentare sau prin frustrare. Iar angoasele determinate de semeni îl țin în cele din urmă și pe adult sub influența lor, acționând atât din interior cât și din exterior. Sentimentele de pudoare, teama de război și frica de Dumnezeu, sentimentele de vinovăție, teama de pedeapsă sau de pierdere a prestigiului social, teama omului de sine însuși, teama de a fi învins de propriile lui impulsuri emoționale, toate acestea sunt induse în om direct sau

indirect de către alți oameni. Puterea, forma și rolul acestora în potențialul psihic al individului depind de structura societății și de propriul destin în cadrul acesteia.

Nici o societate nu poate exista fără o canalizare a instinctelor și a reacțiilor emoționale individuale, fără o reglementare specifică a conduitei individuale. Nici o asemenea reglementare nu este posibilă fără ca oamenii să exercite unii asupra celorlalți niște constrângeri, orice constrângere transformându-se la cel constrâns într-o angoasă de un tip sau altul. Nu ne este permis să ne iluzionăm în această privință: permanenta producere și reproducere a angoaselor umane de către oameni este inevitabilă și indispensabilă în orice situație în care oamenii coexistă într-o formă oarecare, oriunde aspirațiile și acțiunile mai multor oameni se întrepătrund, fie în exercitarea profesiei, fie în viața socială sau în jocurile dragostei. Dar nu ne este permis să credem și nici să încercăm să ne iluzionăm în sensul că imperativele și angoasele care modelează *în prezent* conduita oamenilor și-ar fi propus în esență ca „scop" această necesitate elementară a conviețuirii interumane și că s-ar limita deja în lumea noastră la acele constrângeri și angoase care sunt necesare pentru o echilibrare uniformă a aspirațiilor celor mulți și pentru menținerea cooperării sociale. Codul nostru de conduită este tot atât de contradictoriu și plin de disproporționalități ca și formele coexistenței noastre, ca și structura societății noastre. Constrângerile cărora în prezent le este subordonat individul, precum și anxietățile corespunzătoare, sunt în mod decisiv modelate în natura, intensitatea și structura lor de constrângerile specifice de interrelaționare din societatea noastră, analizate mai sus: prin diferențele de nivel și tensiunile uriașe care o străbat.

Cunoaștem care sunt mișcările și pericolele care ne amenință, iar despre constrângerile de interrelaționare care conferă această direcție am discutat mai sus. Mai mult decât simpla constrângere a cooperării, constrângerile, tensiunile și implicațiile de acest gen sunt cele care alimentează în prezent în permanență viața individului cu angoase. Tensiunile dintre acele state care, sub presiunea mecanismului concurențial, luptă unele împotriva altora pentru a deține supremația asupra unor teritorii mari de dominație, se exprimă la nivelul indivizilor prin frustrări și restricții foarte precise. Ele îi determină individului o presiune profesională mai puternică și o incertitudine mai mare. Toate acestea, frustrările, neliniștea și povara muncii, nu mai puțin decât amenințarea directă, exercitată asupra vieții, produc anxietăți. La fel se prezintă situația tensiunilor din interiorul diverselor unități de dominație. Rivalitatea necontrolabilă, nesubordonată regulilor concurențiale monopoliste, dintre oamenii aparținând aceluiași strat social pe de o parte, pe de altă parte tensiunile dintre diversele straturi și grupări produc la nivelul individului o neliniște constantă, anumite interdicții sau limitări; iar acestea produc angoase specifice: frica de

concediere, teama de a fi la discreția celor mai puternici, de cădere la limita înfometării ori a mizeriei, predominante în straturile inferioare; teama de degradare socială, de diminuare a proprietății și autonomiei, de pierdere a statutului de prestigiu care joacă în existența straturilor mijlocii și superioare un rol atât de însemnat. Tocmai angoasele de acest tip, de pierdere a prestigiului ereditar, care asigură diferențierea, după cum am arătat mai sus[160], dețin până în vremurile noastre o pondere atât de decisivă în formarea codului predominant de conduită. Tocmai acestea, după cum am arătat, înclină într-o deosebită măsură către interiorizare; mai mult decât angoasa inspirată de mizerie, foamete sau de exercitare a forței fizice directe, acestea se consolidează în individul ce aparține unor asemenea straturi în mod corespunzător manierei în care a fost educat, devenind anxietăți lăuntrice, care sub presiunea unui supraeu puternic îl leagă de acest cod de conduită în mod automat, chiar și independent de orice alt control exercitat din afară. Grija permanentă a părinților ca propriul copil să corespundă standardului de conduită al stratului lor, sau al unuia mai ridicat, ca prestigiul familiei să fie menținut sau chiar sporit, ca el să se impună în luptele de eliminare în propriul său strat – angoase de acest tip înconjoară copilul de mic, și anume în straturile mijlocii, în toate straturile care urmăresc ascensiunea, mai mult decât în cele superioare. Angoasele de acest tip au o pondere considerabilă, iar pentru reglementarea lor copilul este supus de la o vârstă fragedă interdicțiilor impuse. Acestea, pe care eventual nici părinții nu le conștientizează decât parțial, care au devenit parțial automatisme, se transmit copilului prin gesturi și cuvinte. Ele colaborează în mod constant la formarea unui cerc incandescent de angoase interiorizate, care mențin în permanență între anumite limite conduita și simțirea tânărului ce se formează, care îl leagă, fie că el dorește sau nu, de un anumit standard de pudoare și aversiune, sau chiar de o anumită modalitate specifică de vorbire și de maniere specifice. Chiar și exigențele care îi sunt impuse în viața sexuală și anxietățile devenite automatisme, care îi sunt acum induse într-o măsură atât de mare, cu siguranță că în vremurile noastre nu provin exclusiv din necesitatea elementară legată de reglementarea și de echilibrarea aspirațiilor majorității celor ce conviețuiesc; ele își au originea în mare măsură în considerabila presiune tensională în care trăiesc straturile superioare, dar îndeosebi cele mijlocii, din societatea noastră; de asemenea, se află în cea mai strânsă interdependență cu teama determinată de pierderea posesiunilor și a prestigiului, de degradare socială, de diminuare a șanselor în cadrul luptei concurențiale dure, care acționează încă de timpuriu asupra copilului datorită conduitei părinților și a educatorilor. Chiar dacă uneori prin constrângerile și angoasele părintești este indus tocmai ceea ce urma să fie împiedicat, atunci când tânărul în formare ajunge eventual incapabil să dobândească și să mențină

înaltul prestigiu social tocmai datorită unor automatisme anxioase atât de orbește educate, devenind incapabil să lupte cu succes în cadrul rivalităților, în orice caz, prin gesturile părintești asupra copilului se proiectează mereu tensiunile sociale, interdicțiile și angoasele acestora. Caracterul succesoral al șanselor de monopol și al prestigiului social este exprimat nemijlocit prin atitudinea părinților față de copilul lor; iar copilul percepe pericolele care amenință acest caracter și acest prestigiu, precum și ansamblul tensiunilor rețelei umane în care trăiește, chiar dacă nu știe încă nimic despre ele.

Interdependența între angoasele externe, determinate nemijlocit de situația socială a părinților, și angoasele interne, automatismele anxioase ale tânărului în formare reprezintă cu siguranță un fenomen de o însemnătate cu mult mai generală decât am putut demonstra aici. Nu vom putea înțelege structura psihică a individului, nici transformarea istorică a determinării unor generații succesive, decât atunci când, într-o modalitate perfecționată față de cea posibilă în prezent, vom observa acest fenomen pe parcursul unor lanțuri formate din generații întregi și vom reflecta la el. Dar un anumit fenomen este deja destul de evident: cât de adânc se manifestă diferențele de nivel, raporturile de presiune și tensiunile propriei epoci în sistemul psihicului individual.

Nu putem pretinde unor oameni care trăiesc în mijlocul unor astfel de tensiuni, împinși unii împotriva celorlalți, să se comporte unii față de alții într-o formă care – așa cum se creează atât de des impresia în zilele noastre – reprezintă un apogeu al conduitei „civilizate". Un întreg sistem de pârghii de constrângeri de interrelaționare induce pe parcursul a numeroase secole o modificare treptată a conduitei la standardul nostru. Aceleași constrângeri acționează astăzi destul de evident în sensul modificării în continuare a conduitei dincolo de standardul nostru. Tipul nostru de conduită, nivelul constrângerilor, al imperativelor și al angoaselor noastre nu reprezintă, la fel de puțin ca și tipul nostru de interrelaționare socială, ceva definitiv, și nici pe departe un punct culminant.

Pericolul războiului este permanent. Războaiele nu sunt, pentru a reformula această idee, doar antonimul păcii. Cu o inevitabilitate ale cărei motive au devenit evidente, războaiele unor uniuni mai mici au reprezentat pe parcursul de până acum al istoriei trepte și instrumente indispensabile în vederea pacificării unora mai mari. Cu siguranță că vulnerabilitatea socială și riscul și emoțiile pe care le implică descărcările războinice pentru toți participanții sunt cu atât mai mari cu cât progresează diferențierea funcțională, cu cât mai mare devine dependența reciprocă a rivalilor. Astfel, în vremea noastră se simte o înclinație tot mai puternică de a purta luptele interstatale de eliminare prin alte mijloace de putere, mai puțin riscante și mai puțin periculoase. Dar faptul că în zilele noastre, ca și pe vremuri, dinamica

interrelaționării tot mai puternice împinge la asemenea conflicte, la formarea monopolurilor de putere asupra unor ample părți ale lumii, traversând toate ororile și luptele de pacificare, este destul de evident. Se vede, după cum am mai spus, dincolo de tensiunile dintre continente și parțial în legătură cu ele, cum apar deja tensiunile fazei următoare. Observăm primele contururi ale unui sistem de tensiuni mondial al alianțelor statale, al unităților suprastatale de diverse tipuri, preludiile unor lupte de eliminare și de supremație asupra întregii lumi, ca premisă pentru formarea unui monopol de putere la nivel mondial, a unei instituții centrale mondiale, și astfel și pentru pacificarea lumii.

Nu altfel se prezintă faptele cu luptele economice. Concurența economică liberă, după cum s-a văzut, nu este doar antonimul ordinii monopoliste. Și ea presează în permanență, depășindu-și limitele, să ajungă la forma ei contrarie. Privind faptele și din această perspectivă, epoca noastră reprezintă orice altceva decât un punct final sau un apogeu, oricât de numeroase declinuri parțiale ar implica, precum și perioade de tranziție structurală. Și în această privință, epoca noastră este plină de tensiuni nesoluționate, de procese de interrelaționare nedefinitivate, a căror durată și al căror parcurs nu sunt previzibile în mod individual, nefiind clară decât direcția acestora: tendința de reducere și de suprimare a concurenței libere, sau ceea ce în esență exprimă același fapt, a posesiunii neorganizate de monopol, acea transformare a relațiilor interumane o dată cu care controlul asupra acestor șanse încetează treptat să mai fie un bun succesoral și privat al stratului superior, devenind o funcție socială și controlabilă în mod public. Și aici, sub tensiunile actuale se anunță cele ale următoarei faze, tensiunile dintre funcționarii înalți și cei mijlocii ai administrațiilor monopoliste, dintre „birocrație", pe de o parte, și restul societății, pe de alta.

Abia după ce tensiunile interstatale și intrastatale vor fi rezolvate și depășite, vom fi îndreptățiți să afirmăm că suntem civilizați. Abia atunci din codul de conduită, inoculat individului ca supraeu, va dispărea în mai mare măsură ceea ce deține funcția de a marca nu atât o superioritate personală, cât una moștenită, independent de meritele personale. Iar individul se va putea elibera de constrângerile care îi determină conduita, de necesitatea de a se diferenția de ceilalți nu atât prin performanțele individuale, ci mai ales prin instrumentele proprietății și ale prestigiului. Abia atunci reglementarea relațiilor interumane se va putea lega mai degrabă de imperativele și interdicțiile necesare pentru a menține înalta diferențiere a funcțiilor sociale, precum și de standardul ridicat de viață, randamentul mare al muncii, a căror premisă este diferențierea funcțională în creștere, abia atunci autoconstrângerile se vor limita la acele restricții necesare pentru ca oamenii să poată conviețui, munci și savura viața, pe cât posibil fără

tulburări și temeri. Abia o dată cu diminuarea tensiunilor dintre oameni, a contradicțiilor de structurare a rețelei interumane vor fi atenuate tensiunile și contradicțiile din lăuntrul omului. Abia atunci nu va mai fi nevoie de excepție, abia atunci se va constitui ca regulă faptul că orice individ își va găsi echilibrul optim al psihicului său, pe care îl invocăm atât de des, apelând la cuvinte sublime precum „fericire" și „libertate": *un echilibru de durată sau chiar armonia dintre obiectivele sale sociale, dintre totalitatea exigențelor ridicate de existența sa socială, pe de o parte, și înclinațiile și necesitățile sale personale*. Abia atunci când relațiile interumane vor fi astfel structurate, când cooperarea interumană, baza existenței individului, va funcționa în așa fel încât pentru toți cei care conlucrează ca verigi ale aceluiași lanț complex va fi posibil să se stabilească acest echilibru, abia atunci oamenii vor fi îndreptățiți să declare despre ei înșiși că sunt civilizați. Până atunci vor fi obligați de fiecare dată să afirme: „Civilizarea nu s-a încheiat încă. Este abia în devenire."

Note la capitolul 3

1. James Westfall Thompson, *Economic and Social History of Europe in the later Middle Ages (1300-1530)*, New York şi Londra 1931, pp. 506-507.
2. Un exemplu în acest sens îl oferă consecinţele care au rezultat de pe urma situaţiei proprietăţii domeniale carolingiene. Poate aceste consecinţe să nu fi fost atât de mari, după cum apar în conformitate cu următorul citat; dar, cu siguranţă, situaţia proprietăţii domeniale carolingiene a jucat un rol, ca factor în formarea graniţelor naţionale:
   „The wide-spread character of the Carolingian fisc... made the fisc like a vast net in which the Empire was held. The division and dissipation of the fisc was a more important factor in the dissolution of the Frankish Empire than the local political ambition of the proprietary nobles...
   The historical fact that the heart of the fisc was situated in central Europe accounts for the partitions of central Europe in the ninth century, and made these regions a battle-ground of kings long before they became a battle-ground of nations...
   The dividing frontier between future France and future Germany was drawn in the ninth century because the greatest block of the fisc lay between them."
   James Westfall Thompson, *Economic and Social History of the Middle Ages (300-1300)* New York, Londra, 1928, pp. 241-242. De acelaşi autor: *The Dissolution of the Carolingian Fisc,* Berkeley, University of California Press, 1935.
3. A. Luchaire, *Les Premiers Capétiens*, Paris, 1901, p. 180.
4. Ch. Petit-Dutaillis, *La Monarchie féodale en France et en Angleterre*, Paris, 1933, p. 8 şi harta urm. Pentru detalii cu privire la graniţa estică a Imperiului Franc de Apus şi deplasarea ei, vezi Fritz Kern, *Die Anfänge der französischen Ausdehnungspolitik*, Tübingen, 1910, p. 16.
5. Paul Kirn, *Das Abendland vom Ausgang der Antike bis zum Zerfall des karolingischen Reiches*, Propyläen-Weltgeschichte, vol. III, Berlin, 1932, p. 118.
6. Brunner, *Deutsche Rechtsgeschichte*, citat de către Dopsch, *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung...*, Viena, 1924, Partea a doua, pp. 100-101.
7. Alf. Dopsch, *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung aus der Zeit von Cäsar bis auf Karl den Großen*, Viena, 1918-1924, Partea a doua, p. 115.
8. P. Kirn, *Das Abendland vom Ausgang der Antike...*, vol. cit., p. 118.
9. A. v. Hofmann, *Politische Geschichte der Deutschen*, Stuttgart şi Berlin, 1921-1928, vol. I, p. 405.
10. Ernst Dümmler, *Geschichte des ostfränkischen Reiches*, Berlin, 1862-1888, vol. III, p. 306.

11. Paul Kirn, *Politische Geschichte der deutschen Grenzen*, Leipzig, 1934, p. 24.
12. Ferd. Lot, *Les Derniers Carolingiens*, Paris, 1891, p. 4 şi Jos. Calmette, *Le Monde féodal*, Paris, 1934, p. 119.
13. Beaudoin, citat de Calmette, *Le Monde féodale*, ed. cit., p. 27.
14. A. Luchaire, *Les Premiers Capétiens*, ed. cit., p. 117. O schiţă cu privire la repartizarea forţelor de dominaţie din vremea lui Hugo Capet se regăseşte şi la M. Mignet, *Essai sur la formation territoriale et politique de la France. Notices et Mémoires historiques,* Paris, 1845, vol. II, pp. 154 şi urm.
15. A. Luchaire, *Histoire des institutions monarchiques de la France sous les premiers Capétiens (987-1180)*, Paris, 1883, vol. II, Notes et Appendices, p. 329.
16. Karl Hampe, *Abendländisches Hochmittelalter* (Propyläen-Weltgeschichte, vol. III), Berlin 1932, p. 306.
17. Paul Kirn, *Das Abendland vom Ausgang der Antike...*, vol. cit., p. 119.
18. Alf. Dopsch, *Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit, vornehmlich in Deutschland*, Weimar, 1912, vol. I, p. 162; vezi, de asemenea, prezentarea generală făcută reşedinţei domnitorului şi satului de către Knight, Barnes şi Flügel, *Economic History of Europe*, Londra, 1930, The Manor, pp. 163 şi urm.
19. Marc Bloch, *Les Caractères originaux de l'histoire rurale française*, Oslo, 1931, p. 23.
20. Alf. Dopsch, *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung...*, Partea a doua, vol. cit., p. 309.
„Cu cât devenise mai mare puterea *de facto*, cu cât devenise mai mare suportul economic şi social de care se bucurau aceşti deţinători de funcţii, cu atât mai puţin putea să se gândească regele, la moartea vreunui împuternicit, să ofere funcţia altcuiva din afara familiei acestuia."
21. Jos. Calmette, *La Société féodale*, Paris, 1932, p. 3.
22. *Ibidem*, p. 4. Vezi, în această problemă, şi contrapunerea feudalismului european celui japonez la W. Ch. Macleod, *The Origin and History of Politics,* New York, 1931, pp. 160 şi urm. În orice caz, aici explicaţia feudalizării Occidentului este căutată mai degrabă în instituţiile anterioare, din perioada romană târzie, decât în constrângerile de interrelaţionare ale momentului: „Many writers appear to believe that western European feudalism has its institutional origins in pre-Roman Teutonic institutions. Let us explain to the student that the fact is that Germanic invaders merely seized upon those contractual institutions of the later Roman Empire which..." (p. 162). Chiar faptul că în societatea mondială, în cele mai diverse locuri, au apărut forme relaţionale şi instituţii feudale devine pe deplin explicabil abia când procedăm la o introspecţie clară în puterea actualelor constrângeri relaţionale şi în mecanismul configuraţiei specifice; abia analiza acestora poate să explicitezе totodată de ce procesele feudalizării şi instituţiile feudale din societăţi diferite sunt într-o anumită privinţă diferite unele de altele. O altă comparaţie a diferitelor societăţi feudale se găseşte la Otto Hintze, *Wesen und Verbreitung des Feudalismus*, Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse, Berlin, 1929, pp. 321 şi urm. Autorul, influenţat de ideile lui Max Weber cu privire la metodologia cercetării istorice şi sociologice, încearcă „să

descrie *tipul ideal* care fundamentează conceptul de feudalism". Dar oricât de mult transformarea mai vechii metodologii a cercetării istorice îmbracă aici o altă formă, orientată mai degrabă către structura socială actuală, și oricât de rodnice ar fi punctele de vedere ce se evidențiază în particular aici, comparația între diversele societăți feudale reprezintă unul dintre acele multiple exemple pentru dificultățile inerente, atunci când istoricul preia ideile metodologice fundamentale ale lui Max Weber, atunci când acesta – pentru a ne exprima cu cuvintele lui Otto Hintze – se străduiește să realizeze „abstracții ilustrative și formațiuni tipologice". În acest caz, nu avem de-a face cu ceea ce cercetătorul poate să considere drept similitudini ale diferitelor societăți și ale diverșilor indivizi, nu avem de-a face cu o *tipologie ideală*, cu „tipuri" create oarecum abia printr-o operație ideatică a observatorului, ci de o înrudire efectiv existentă a structurilor sociale; dacă aceasta este absentă, conceptul tipologic al istoricului eșuează. Este vorba, dacă dorim să opunem conceptului de „tipologie ideală" un altul, despre o *tipologie real existentă*. Similitudinea între diferitele societăți feudale nu este un produs artificial al gândirii, ci, pentru a reitera această idee, rezultatul unor constrângeri de interdependență de același tip, care determină apariția în realitate, nu doar în „plan ideatic", în diferite timpuri și locuri în societatea mondială, a unor desfășurări istorice asemănătoare, a unor forme relaționale și instituții înrudite. (Justificarea epistemologică a acestor idei nu își are locul aici; găsim anumite aluzii cu privire la această latură a problemei în lucrarea citată în continuare la nota 129, *Die Gesellschaft der Individuen*.)

Iată câteva exemple, pe care i le datorez lui Ralf Bonwit, care au demonstrat cât de surprinzător de asemănătoare sunt în realitate constrângerile de interrelaționare care au condus în Japonia la apariția unor forme relaționale și instituții feudale cu structurile și constrângerile de interrelaționare extrase aici din materialele cu privire la feudalismul occidental. O astfel de analiză structurală comparativă, după cum s-a dovedit, oferă totodată o mai bună dovadă pentru a explica particularitățile prin care instituțiile feudale din Japonia și transformarea lor istorică se deosebesc de cele ale Occidentului.

Fapte asemănătoare s-au evidențiat la o cercetare preliminară a societății războinice a perioadei homerice. Apariția marilor cicluri epice – pentru a nu face referire decât la acestea – în societatea antică, la fel ca și în cea occidentală și în alte câteva societăți bazate pe o structură asemănătoare, nu are nevoie de ipoteze speculativ-biologiste, nici de noțiunea de „epocă de tinerețe" a „organismelor" sociale; pentru a le explica integral, este suficient să fie întreprinsă în mod temeinic o cercetare a formelor specifice de sociabilitate, care se formează la curțile feudale mijlocii sau mai avute, sau chiar o cercetare a campaniilor militare cavalerești. Cântăreții și menestrelii, și o dată cu aceștia relatarea în versuri a unor destine, a unor fapte de vitejie ale marilor războinici, transmise oral, au în viața efectivă a unor asemenea societăți războinice feudale un loc anumit și o funcție specifică, diferite de poziția și de funcția deținute de rapsozi și de odele lor într-un trib, în care lumea convietuia mai strâns.

O anumită dovadă a transformărilor structurale ce au loc în societatea războinică din Antichitate este furnizată pe de altă parte de cercetarea

transformării stilistice a vaselor de ceramică din Antichitatea timpurie și a decorațiunilor de pe acestea. Dacă, de pildă, în anumite perioade apar elemente stilistice „baroce", gesturi afectate sau – în sensul pozitiv al termenului – veșminte rafinate, pare probabil ca în loc să ne gândim la o „îmbătrânire" biologică a respectivei societăți, să cercetăm mai degrabă procesele de diferențiere, ascensiunea unor familii de războinici sau princiare din grosul societății războinicilor, o „curtenizare a războinicilor", sau, în funcție de caz, și o influență colonialistă dinspre niște curți mai puternice. Analiza tensiunilor specifice și a desfășurării unei societăți feudale, care permit să obținem un material abundent, similar cu materialul mai bogat al perioadei europene timpurii, ne îngăduie să acutizăm întrucâtva observația materialelor antice. Dar, cu siguranță, o asemenea presupunere necesită de la caz la caz o mai riguroasă cercetare istorică structurală pe baza altor materiale, provenind de asemenea din Antichitate.

Studii comparatiste de sociogenetică sau de istorie structurală de acest gen se constituie ca un demers abia inițiat. Pentru a le rezolva, este imperios necesar să întreprindem o cercetare, îngreunată îndeosebi datorită disocierii prea puternice între disciplinele științifice și datorită cooperării deficitare dintre diversele ramuri științifice, care marchează până în zilele noastre munca de cercetare. Indispensabilă pentru înțelegerea societății feudale timpurii și a structurii acesteia este, de exemplu, o cercetare comparatistă precisă a societăților feudale existente, acum, până când nu este încă prea târziu. O cunoaștere a detaliilor, a interdependențelor structurale, indispensabile pentru înțelegerea oricărei societăți, pentru a căror rezolvare materialele fragmentare prezentate anterior nu sunt însă suficiente, va deveni abordabilă abia atunci când etnologia nu se va mai limita în aceeași măsură ca în prezent la explicitarea societăților mai simple, a „triburilor", iar cercetarea istorică nu va mai fi dedicată formelor și proceselor sociale din trecut, ci atunci când ambele discipline, în cooperare, își vor îndrepta obiectul de cercetare deopotrivă și asupra explicitării societăților existente în prezent, care, în conformitate cu structura lor, sunt foarte asemănătoare cu societatea medievală occidentală. Este necesar ca ambele, în sensul strict al cuvântului, să se dedice cercetării structurale a acestor societăți, dependențelor funcționale și subordonărilor, prin care oamenii ce conviețuiesc în cadrul unor asemenea uniuni sunt legați unii de alții și într-o formă absolut precisă, constrângerilor de interrelaționare, care pot uneori să inducă o modificare a acestor dependențe și relații într-un sens specific.

23. În acest sens, și pentru considerațiile care urmează, vezi A. și E. Kulischer, *Kriegs- und Wanderzüge*, Berlin și Leipzig, 1932, pp. 50 și urm.
24. I.B. Bury, *History of the Eastern Roman Empire*, 1912, p. 373, citat în: Kulischer, loc. cit., p. 62.
25. Henri Pirenne, *Les Villes du Moyen Âge*, Bruxelles, 1927.
26. Paul Kirn, *Politische Geschichte der deutschen Grenzen*, ed. cit., p. 5. Detalii cu privire la deosebirile de ritm și structură ale procesului german de feudalizare față de cel francez la: J.W. Thompson, „German Feudalism", *American Historical Review*, vol. XXVIII, 1923, pp. 440 și urm. „What the ninth century did for France in transforming her into a feudal country was not done in Germany until the civil wars of the reign of Henry IV." Loc. cit., p. 444.

În orice caz (și apoi, de exemplu, și la W. O. Ault, *Europe in the Middle Ages*, 1932), dezintegrarea teritoriului franc de apus este prezentată în relație mai ales cu amenințarea mai puternică din afară: „Germany being less exposed to attack from outside and possessed of firmer texture within than France, German feudalism did not become as hard and set a system as was French feudalism. «Old» France crumbled away in the ninth and tenth centuries, «old» Germany, anchored to the ancient duchies, which remained intact, retained its integrity." (Thompson, loc. cit., p. 443). Determinant pentru ritmul și gradul de dezintegrare teritorială a teritoriului franc de apus a fost însă tocmai faptul că după stabilirea normanzilor a descrescut față de teritoriul franc de răsărit pericolul invaziilor unor popoare străine, și astfel presiunea și amenințarea din afară. Rămâne să cercetăm în continuare problema mecanismului social, problema dacă niște teritorii mai mari, care s-au unificat, nu se descompun mai încet și felul cum se petrece acest fenomen, iar pe de altă parte, dacă nu se reintegrează mai greoi și mai încet decât teritoriile mai mici. În orice caz însă, mână în mână cu treptata slăbire a casei carolingiene determinată, cel puțin în parte, de inerenta diminuare a bogăției sale de-a lungul unor generații, prin consumarea unor părți ale posesiunii sale funciare în vederea recompensării unor servicii sau prin sciziune, prin împărțirea în favoarea a numeroși aparținători ai propriei case (fapt care trebuie de asemenea cercetat în amănunțime în continuare), toate acestea au fost însoțite de un impuls de dezintegrare ce a traversat întregul teritoriu al dominației carolingiene. Se poate ca acest impuls să fi traversat în secolul al IX-lea teritoriile france de apus, avansând ceva mai mult decât în teritoriile germane ulterioare. Cu siguranță însă că s-a oprit din nou, datorită amenințării din afară. Timp îndelungat și în etape succesive, principii au avut șansa ca prin succesele militare asupra dușmanilor comuni să devină niște domnitori centrali puternici, și astfel să resusciteze și să facă să progreseze din nou organizarea centrală carolingiană; iar în aceeași direcție, la consolidarea unei puteri centrale, a acționat un anumit timp și posibilitatea expansiunii coloniale, dobândirea de noi pământuri la granița de est a teritoriului german. În schimb, în teritoriul franc de apus, începând cu secolul al IX-lea, ambii factori au fost mai mici: amenințarea prin năvălirea unor popoare străine și posibilitatea de a forma o expansiune comună dincolo de granițe. Proporțional de mică a fost șansa de formare a unui regat puternic; nu exista „sarcina monarhică"; mai rapid și mai intens s-a petrecut astfel dezintegrarea feudală. (Vezi, în acest sens, mai sus, pp. 16 și urm. și pp. 36-37.)

27. Levasseur, *La Population française*, Paris, 1889, vol. I, p. 154.
28. Marc Bloch, *Les Caractères originaux de l'histoire rurale française*, ed. cit., p. 5.
29. W. Cohn, *Das Zeitalter der Normannen in Sicilien*, Bonn și Leipzig, 1920.
30. H. See, *Französische Wirtschaftsgeschichte*, Jena, 1930, p. 7.
31. Kurt Breysig, *Kulturgeschichte der Neuzeit*, Berlin, 1901, vol. II, pp. 937 și urm., îndeosebi p. 948.
„Dacă vom compara conduita celor trei monarhii... și dacă vom cerceta cauzele deosebirii dintre succesele lor, desigur că nu ne va fi permis să considerăm evenimentele individuale ca reprezentând cauza ultimă.

Coroana anglo-normandă a beneficiat la vremea respectivă de pe urma unei situații care nu a stat în puterea nici a purtătorilor săi, și nici a vreunui muritor, ci este determinată exclusiv prin *structura* istoriei externe și interne a Angliei. Datorită faptului că în anul 1066 au fost puse în Anglia, într-o anumită măsură din temelie, bazele unui nou stat, a fost posibil să fie valorificată experiența marilor monarhii la modul general, îndeosebi a celei mai apropiate dintre ele, cea franceză. Fragmentarea feudelor înaltei nobilimi și caracterul succesoral al funcțiilor au fost într-o anumită măsură doar niște concluzii pe care regatul normand le-a tras de pe urma sorții celui mai apropiat vecin al său."

32. Henri Pirenne, *Les Villes du Moyen Âge*, ed. cit., p. 53. Concepția contrară este susținută în vremuri recente de către D. M. Petruševski, „Strittige Fragen der mittelalterlichen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte", în *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, vol. 85, 3, Tübingen, 1928, p. 468 și urm. Lucrarea nu este lipsită de interes, în măsura în care plasează într-o lumină corectă anumite neclarități ale concepției tradiționale istorice și o anumită inadecvare a conceptelor tradiționale prin unilateralitatea acestora.

Astfel, de exemplu, concepției conform căreia orașele Antichității dispăruseră în totalitate în Evul Mediu timpuriu îi este aici opusă alta, nu mai puțin imprecisă. Vezi, în acest sens, expunerea echilibrată realizată de H. Pirenne, *Economic and Social History of Medieval Europa*, Londra, 1936, p. 40 : „When the Islamic invasion had bottled up the ports of the Tyrrhenian Sea, ...municipal activity rapidly died out. Save in southern Italy and in Venice, where it was maintained thanks to Byzantine trade, it disappeared everywhere. The towns continued in existence, but they lost their population of artisans and merchants and with it all that had survived of the municipal organisation of the Roman Empire."

Astfel, concepției statice conform căreia „economia naturală" și „economia monetară", în loc de expresii pentru *direcția* unui proces istoric treptat, apar mai degrabă ca două stări fizice distinctive ale societății, ce există succesiv și sunt ireconciliabile (vezi mai sus pp. 27-28 și p. 63), Petruševski îi opune o altă concepție, și anume aceea că nici măcar nu ar exista ceva de genul unei „economii naturale" : „Nu dorim ca aici să tratăm în amănunțime faptul că acea economie naturală, așa cum este prezentată de Max Weber, ține de fapt de acele utopii științifice, care nu doar că în realitate nici nu există și nici nu au existat vreodată, ci, spre deosebire de altele, ...în conformitate cu caracterul lor logic, ce se bazează de asemenea pe concepte generale utopice, nu-și pot găsi vreo aplicație în nici o situație reală de viață" (p. 488). Față de aceasta, vezi și expunerea realizată de Pirenne, loc. cit., p. 8 : „From the economic point of view the most striking and characteristic institution of this civilisation is the great estate. Its origin is, of course, much more ancient and it is easy to establish its affiliation with a very remote past... (p. 9.) What was new was the way in which it functioned from the moment of the disappearance of commerce and the towns. So long as the former had been capable of transporting its products and the latter of furnishing it with a market, the great estate had commanded and consequently profited by a regular sale outside... But now it ceased to do this, because there were no more merchants and townsmen... Now

that everyone lived off his own land, no one bothered to buy food from outside... Thus, each estate devoted itself to the kind of economy which has been described rather inexactly as the «closed estate economy», and which was really simply an economy without markets."

Concepției conform căreia „feudalismul" și „economia naturală" ar reprezenta două sfere existențiale diferite sau două niveluri ale societății, cele dintâi ca o infrastructură, cele din urmă ca o suprastructură, Petruševski îi opune o alta, după care cele două fenomene nu au nimic de-a face unul cu celălalt: „...reprezentări ce nu corespund în nici un caz materialului faptic istoric, precum reprezentarea cu privire la analogia dintre feudalism și economia naturală sau incompatibilitatea acesteia cu o organizație statală mai cuprinzătoare (p. 488)."

Am încercat în acest text să demonstrăm care a fost starea reală de fapte. Forma specifică a economiei naturale, predominantă în Evul Mediu timpuriu, acea economie puțin diferențiată și relativ lipsită de piețe, asociată cu marile curți princiare, și forma specifică a organizației politico-militare pe care o denumim „feudalism" nu sunt nimic altceva decât două aspecte diferite ale acelorași forme relaționale umane. Ele pot fi *diferențiate* conceptual ca două aspecte diferite ale acelorași relații umane, dar nici măcar conceptual nu pot fi *disociate* ca două substanțe ce există independent una de cealaltă. Funcțiile militare și de dominație ale seniorului feudal și funcția sa de posesor de pământ și de servi sunt absolut interdependente și indisolubil întrepătrunse. De asemenea, transformarea pozițiilor deținute de acești seniori, care s-a petrecut treptat pe parcursul întregii structurări a societății, nu poate fi explicată *doar* în urma interrelaționării și funcțiilor proprii sau *doar* ca o transformare a funcțiilor și relațiilor politice și militare, ci pe baza constrângerilor de interrelaționare care rezultă împreună de pe urma celor două domenii funcționale și a formelor interrelaționale indisolubil legate.

33. Vezi introducerea semnată Louis Halphen la A. Luchaire, *Les Communes Françaises à l'époque des Capétiens directs*, Paris, 1911, p. VIII.
34. Halphen, Introducere la Luchaire, *Les Communes...*, ed. cit., p. IX.
35. A. Luchaire, *Les Communes...*, ed. cit., p. 18.
36. Hans v. Werveke, „Monnaie, lingots ou marchandises? Les instruments d'échange au XIe et XIIe siècles, în *Annales d'histoire économique et sociale*, nr. 17, septembrie 1932, p. 468.
37. Hans v. Werveke, loc. cit. Procesul corespunzător, îndreptat în direcție opusă, regresul circuitului monetar, avansarea tot mai pronunțată a trocului, sunt fenomene care se instaurează încă din Antichitatea târzie: „A mesure qu'on avance dans le IIIe siècle, la chute se précipite. La seule monnaie en circulation reste l'antoninianus..." (F. Lot, *La Fin du monde antique*, Paris 1927, p. 63). „La solde de l'armée tend de plus en plus à être versée en nature" (p. 65)... „Quant aux conséquences inéluctables d'un système qui ne permet de récompenser les services rendues que sous forme de traitement en nature, de distribution de terre, on les entrevoit aisément: Elles mènent au régime dit féodal ou à un régime analogue" (p. 67).
38. M. Rostovtsev, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford, 1926, pp. 66-67, p. 528 și în numeroase alte locuri (v. Index: Transportation).

39. Lefebvre des Noettes, *L'Attelage. Le Cheval de selle à travers les âges. Contribution à l'histoire de l'esclavage*, Paris, 1931.
Cercetările lui Lefebvre des Noettes au, atât datorită rezultatelor lor, cât și direcției de problematizare pe care o conțin, o însemnătate ce ar putea fi cu greu supraapreciată. Față de însemnătatea acestor rezultate, care, cu siguranță, în anumite puncte individuale necesită în continuare o cercetare mai temeinică, nu joacă un rol important faptul că autorul răstoarnă interdependența cauzală și dezvoltarea tehnicii de tracțiune ca o cauză pentru desființarea sclavagismului.
Găsim indicații cu privire la corecturile necesare la carte în critica întreprinsă de Marc Bloch, „Problemes d'histoire des techniques", *Annales d'historie économique et sociale*, sept. 1932. Îndeosebi două aspecte ale lucrării lui Lefebvre des Noettes sunt acolo tratate critic, respectiv rectificate. 1. Influența Chinei și a Bizanțului cu privire la descoperirile din Evul Mediu par să necesite o cercetare mai amănunțită. 2. Sclavagismul a încetat să mai joace un rol atât de important în structura lumii medievale cu mult înainte de apariția noului tip de harnașament: „En absence de toute succession nette dans le temps comment parler de relation de cause à effet?" (p. 484). O sinteză cuprinzătoare în limba germană a concluziilor acestei comunicări a lui Lefebvre des Noettes există în L. Löwenthal, „Zugtier und Sklaven", *Zeitschrift für Sozialforschung*, Frankfurt am Main, 1933, nr. 2.
40. Lefebvre des Noettes, „La «Nuit» du Moyen Âge et son inventaire", *Mercure de France*, 1932, vol. 235, p. V.
41. Hans von Werveke, „Monnaie, lingots ou marchandises?", loc. cit., p. 468.
42. A. Zimmern, *Solon and Croesus, and Other Greek Essays*, Oxford, 1928, p. 113. Vezi, de asemenea, Alfred Zimmern, *The Greek Commonwealth*, Oxford, 1931.
De câtva timp s-a subliniat – desigur, pe bună dreptate – că la Roma, pe lângă sclavi au existat și oameni liberi prin naștere, care efectuau munci manuale. Îndeosebi cercetarea lui M. Rostovtsev (vezi *The Social and Economic History...*, ed. cit.), apoi studiile specializate, precum cele ale lui R.H. Barrow, *Slavery in the Roman Empire*, Londra, 1928 (vezi, de exemplu, pp. 124 și urm.) au clarificat aceste raporturi. Dar faptul că munca prestată de oamenii liberi prin naștere, oricât de mare ar fi ponderea estimată că ar fi deținut-o din producția totală, nu se află nicidecum în contradicție cu ceea ce a fost anterior exemplificat prin citatul din lucrarea lui A. Zimmern, și anume că legitățile și procesele dintr-o societate în care munca manuală a fost oricum prestată într-o măsură relativ considerabilă de sclavi reprezintă o diferență specifică față de cadrul unei societăți în care cel puțin întreaga muncă orășenească este prestată exclusiv de oameni liberi. Devine tot mai evidentă tendința socială de distanțare a oamenilor liberi de muncile prestate de sclavii ce puteau fi cumpărați și formarea corespunzătoare a unui strat de „pauperi trândavi" în societățile mai vechi, ca și în cele moderne. Desigur, nu este greu de înțeles faptul că sub presiunea sărăciei un număr mai mare sau mai mic de oameni liberi prin naștere se văd nevoiți să presteze aceleași munci ca și sclavii. Dar nu este mai puțin rațional faptul că situația lor, precum și situația muncitorilor manufacturieri într-o asemenea societate este influențată de fapt în mod decisiv de existența muncii sclavagiste. Acești oameni liberi, sau cel puțin

o parte, sunt nevoiți să se resemneze să muncească în aceleași condiții sau în condiții asemănătoare cu ale sclavilor. În funcție de numărul de sclavi de care dispune o asemenea societate și în funcție de gradul de interdependență a acestei munci cu cea a sclavilor, munca lor se află în permanență sub o presiune concurențială mai mică sau mai mare exercitată de munca sclavagistă. Iar acest fapt ține de asemenea de legitățile de structurare ale unei societăți deținătoare de sclavi. De asemenea, F. Lot, *La Fin du monde antique*, loc. cit., pp. 69 și urm.

43. În conformitate cu cercetările lui A. Zimmern, societatea greacă nu a fost în perioada sa clasicistă o societate sclavagistă în sensul tipic al cuvântului: „Greek society was not a slave-society; but it contained a sediment of slaves to perform its most degrading tasks, while the main body of its so-called slaves consisted of apprentices haled in form outside to assist together and almost on equal terms with their masters in creating the material basis of a civilization in which they were hereafter to share" (*Solon and Croesus*, p. 161).
44. Henri Pirenne, *Les Villes du Moyen Âge*, ed. cit., pp. 1 și urm.
45. *Ibidem*, pp. 10 și urm.
46. *Ibidem*, p. 27. Această „retragere spre ținuturile din interiorul continentului" și semnificația sa pentru direcția de dezvoltare a societății apusene își găsește confirmarea prin faptul că dezvoltarea în continuare a mijloacelor terestre de transport, depășind stadiul atins în Antichitate, în măsura în care este observabil astăzi, se instaurează aproximativ cu un secol mai devreme decât dezvoltarea corespunzătoare a tehnicii de navigație. Cea dintâi datează aproximativ între anii 1050 și 1100, cea din urmă, în mod evident, abia în jurul anului 1200. Vezi, în acest sens, Lefebvre des Noettes, *De la Marine antique à la marine moderne. La Révolution du gouvernail*, Paris, 1935, pp. 105 și urm. De asemenea, Eug. H. Byrne, *Genoese Shipping in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, Cambridge (Mass.), 1930, pp. 5-7.
47. A. Luchaire, *Louis VII, Philippe Auguste, Louis VIII*, Paris, 1901 (Lavisse, *Histoire de France*, vol. III, 1), p. 80.
48. Jos. Calmette, *La Société féodale*, ed. cit., p. 71. De același autor, *Le Monde féodal*, ed. cit.
49. În orice caz, prin fixarea dobândită de aparatul juridic și prin existența unor corporații specializate proprii, interesate de menținerea statu-quo-ului, dreptul devine relativ static și greu de modificat. Însăși „securitatea legală", de a cărei menținere este cointeresat un segment tot mai considerabil al societății, se bazează în bună parte pe lipsa de mobilitate a dreptului. Iar această imobilitate este susținută de interesul pe care îl prezintă. Cu cât mai mare este numărul de locuitori care intră în interrelaționare sau într-o formă de interdependență, cu atât mai necesară devine existența unui drept unitar, care să funcționeze în astfel de teritorii relativ mari – la fel de necesar, de exemplu, ca existența unei monede unice; la fel de puternic se opune dreptul și aparatul pe care îl formează, care, la vremea sa, ca și moneda, a reprezentat totodată un organ de interrelaționare, un producător de interdependențe, oricărei modificări și cu atât mai considerabile devin perturbațiile, mutațiile de interese care însoțesc orice modificare. Această situație contribuie de asemenea la faptul că simpla amenințare cu învingerea prin forță fizică, exercitată de niște organe „legitime" ale aparatului de

putere, este de obicei suficientă pentru a impune individului și chiar unor întregi grupări sociale ceea ce a fost stabilit ca fiind norma juridică și norma de proprietate pe baza unei anumite stări a raporturilor sociale de putere. Interesele identificate cu menținerea raporturilor juridice și de proprietate existente sunt atât de mari, iar ponderea pe care o obține dreptul, datorită interelaționării în creștere, este atât de evidentă, încât, în locul unei permanent înnoite puneri la încercare a raporturilor sociale de putere prin lupta fizică, la care oamenii sunt tot mai puțin înclinați în niște societăți interdependente, s-a instaurat o disponibilitate de lungă durată de a se subordona legilor existente. Când frământările și tensiunile din interiorul societății devin deosebit de mari, când interesul care se leagă de menținerea dreptului existent a devenit incert, cuprinzând mari segmente ale societății, abia atunci, uneori după o pauză de secole, grupările din societate încep din nou să pună la încercare, prin lupta fizică, dacă dreptul fixat corespunde într-adevăr efectiv raporturilor sociale de putere.

În schimb, în societățile caracterizate precumpănitor de o economie naturală, în care oamenii erau mai puțin interdependenți, în care individul încă nu era confruntat cu acea rețea socială, extrem de reală, dar încă greu de *vizualizat*, forța socială care dubla fiecare pretenție de a beneficia de prevederile legale emisă de individ trebuia să fie relativ nemijlocit vizibilă ; dacă aceasta decădea sau devenea îndoielnică, decădea și pretenția individului. Fiecare proprietar era dispus și trebuia să fie pregătit să dovedească prin luptă fizică faptul că dispunea încă de suficientă forță războinică, de putere socială, pentru revendicarea acestei „pretenții legale". Interrelaționării strânse a oamenilor în ținuturi mari și cu niște comunicații bune îi corespunde un drept care este în mare măsură independent de deosebirile locale și individuale, un așa-numit drept general, adică un drept care este aplicabil în mod unitar asupra întregului teritoriu și pentru toți oamenii aflați în acest teritoriu, și care este în vigoare.

Acest alt tip de interrelaționare și de subordonare din cadrul societății feudale, caracterizată precumpănitor de o economie naturală, le-a impus unor grupări relativ mici, și adeseori unor indivizi, funcții pe care azi le exercită „statele". În mod corespunzător, „dreptul" a fost incomparabil mai puternic „individualizat" și mai „local". Era o obligație și o constrângere pe care acel senior sau vreunul dintre vasali, o anumită grupare de țărani liberi sau un anumit senior feudal, o anumită corporație cetățenească sau vreunul dintre *seigneurs*, o abație sau un duce le acceptau de comun acord. Iar studiul acestor „raporturi legale" ne oferă totodată o imagine cât se poate de plastică cu privire la ceea ce înseamnă : în această fază interrelaționarea și interdependența socială a oamenilor a fost mai mică și, în mod corespunzător, a fost diferită modalitatea integrării sociale a relațiilor interumane. „Il faut se garder", afirmă, de exemplu, Pirenne, „d'attribuer aux chartes urbaines une importance exagérée. Ni en Flandre ni dans aucune autre région de l'Europe, elles ne renferment tout l'ensemble du droit urbain. Elles se bornent à en fixer les lignes principales, à en formuler quelques principes essentiels, à trancher quelques conflits particulièrement importants. La plupart du temps, elles sont le produit de circonstances spéciales et elles n'ont tenu compte que des questions qui se débattaient

au moment de leur rédaction... Si les bourgeois ont veillé sur elles à travers les siècles avec une sollicitude extraordinaire c'est qu'elles étaient le palladium de leur liberté, c'est qu'elles leur permettaient, en cas de violation, de justifier leurs révoltes, mais ce n'est point qu'elles renfermaient l'ensemble de leur droit. Elles n'étaient pour ainsi dire que l'armature de celui-ci. Tout autour de leurs stipulations existait et allait se développant sans cesse une végétation touffue de coutumes, d'usages, de privilèges non écrits, mais non moins indispensables.
Cela est si vrai que bon nombre de chartes prévoyent elles-mêmes et reconnaissent à l'avance le développement du droit urbain... Le Comte de Flandre accorda en 1127 aux bourgeois de Bruges : «ut de die in diem consuetudinarias leges suas corrigerent», c'est à dire la faculté de compléter de jour en jour leurs coutumes municipales." (Pirenne, *Les Villes du Moyen Âge*, ed. cit., p. 168.)
Aici vedem din nou felul cum, corespunzător unei alte stări a interrelaţionării, nişte formaţiuni de un alt ordin de mărime, un oraş şi un senior feudal mai mare, de exemplu, încep să se afle aproximativ în acelaşi tip de relaţie reciprocă cum nu se mai creează astăzi decât între „state", iar convenţiile juridice pe care le încheie dovedesc aceleaşi legităţi ca şi convenţiile încheiate între state, ca urmare directă a deplasărilor de interese şi de forţe sociale.

50. Jos. Calmette, *La Société féodale*, ed. cit., p. 71.
51. A. Luchaire, *La Société française au temps de Philippe Auguste*, Paris, 1909, p. 265.
52. Ch. H. Haskins, *The Renaissance of the Twelfth Century*, Cambridge, 1927, p. 55.
53. *Ibidem*, p. 56.
54. *Ibidem*.
55. Eduard Wechssler, *Das Kulturproblem des Minnesangs*, Halle, 1909, p. 173.
56. *Ibidem*, p. 174.
57. *Ibidem*, p. 143.
58. *Ibidem*, p. 113.
59. Hennig Brinkmann, *Entstehungsgeschichte des Minnesangs*, Halle, 1926, p. 86.
60. Eduard Wechssler, ed. cit., p. 140.
61. A. Luchaire, *La Société française au temps de Philippe Auguste*, p. 374.
62. *Ibidem*, p. 379.
63. *Ibidem*, pp. 379-380.
64. Pierre de Vaissière, *Gentilshommes campagnards de l'ancienne France*, Paris, 1903, p. 145.
65. Hennig Brinkmann, *Entstehungsgeschichte des Minnesangs*, ed. cit., p. 35.
66. Eduard Wechssler, loc. cit., p. 71.
67. *Ibidem*, p. 74. În acelaşi sens, v. Marianne Weber, *Ehefrau und Mutter in der Rechtsentwicklung*, Tübingen, 1907, p. 265.
68. P. de Vaissière, loc. cit., p. 145.
69. Eduard Wechssler, loc. cit., p. 214.
70. Hennig Brinkmann, loc. cit., pp. 45 şi urm., 61, 86 şi urm. Vezi, în acest sens, şi raportat la cele ce urmează, şi C.S. Lewis, *The Allegory of Love, a Study in Medieval Tradition*, Oxford, 1936, p. 11.

„The new thing itself, I do not pretend to explain. Real changes in human sentiment are very rare, but I believe that they occur and that is one of them. I am not sure that they have «causes», if by a cause we mean something which would wholly account for the new state of affairs, and so explain away what seemed its novelty. It is, at any rate, certain that the efforts of scholars have so far failed to find an origin for the content of Provençal love poetry."

71. În Anglia, expresia corespunzătoare se regăseşte ulterior, uneori este chiar mai explicit limitată la servitori. Constituie un exemplu în acest sens relatarea: G.G. Coulton, *Social Life in Britain*, Cambridge, 1919, p. 375, „*curtese* and honestie of servantes" comparativ cu „kynde frendeshyp and company of them that sytte at the supper".
72. Zarncke, *Der deutsche Cato*, loc. cit., p. 130. V., pp. 71 şi 141 şi urm. Pentru alte aspecte ale acestui prim mare impuls de curtenizare a războinicilor (formarea ordinelor cavalereşti şi a codului acestora în diversele ţări), cf. E. Prestage, *„Chivalry", A Series of Studies to Illustrate Its Historical Significance and Civilizing Influence*, Londra, 1928; aici, printre altele, A.T. Byles, *Medieval Courtesy-books and the Prose Romances of Chivalry* (pp. 183 şi urm.).
73. Achille Luchaire, *Les Premiers Capétiens*, ed. cit., p. 285. Vezi, de asemenea, A. Luchaire, *Louis VI. le Gros*, Paris, 1890, introducere.
74. A. Luchaire, *Histoire des institutions monarchiques de la France sous les premiers Capétiens (987-1180)*, Paris, 1891, vol. 2, p. 258.
75. Vezi loc. cit., pp. 17 şi urm., îndeosebi pp. 31/32.
76. Suger, *Vie de Louis le Gros*, ediţia Molinier, cap. 8, pp. 18/19.
77. Vuitry, *Etudes sur le régime financier de la France*, Paris, 1878, p. 181.
78. A. Luchaire, *Louis VI*, ed. cit.
79. „Din Northumberland până la Canalul Mânecii, unitatea a fost mai uşor de realizat decât din Flandra până la Pirinei." Petit-Dutaillis, *La Monarchie féodale*, Paris, 1933, p. 37. În problema dimensiunii teritoriului, de asemenea, Rob. H. Lowie, *The Origin of the State,* New York, 1927, The Seize of the State, pp. 17 şi urm.
W.M. Macleod, *The Origin and History of Politics*, New York, 1931, comentează ce surprinzătoare în esenţă este relativa stabilitate a unor asemenea unităţi teritoriale mari, precum imperiul incaşilor sau China, în condiţiile simplităţii mijloacelor lor de transport. Doar o analiză structural-istorică precisă a interferenţei dintre tendinţele centrifuge şi centralizatoare şi interesele din aceste imperii ne-ar putea facilita în fapt înţelegerea modului în care au crescut aceste uriaşe ţinuturi şi natura coeziunii lor.
Forma chineză de centralizare este, desigur, în comparaţie cu dezvoltarea europeană, deosebit de ciudată. Aici, după toate aparenţele, stratul războinic a fost eradicat relativ devreme şi absolut radical, datorită unei forţe centrale deosebit de puternice. De această eradicare – oricare ar fi fost modalitatea în care s-a petrecut – depind două particularităţi importante ale structurii sociale chineze: trecerea controlului asupra pământurilor în mâinile ţăranilor (aşa cum în Evul Mediu timpuriu occidental întâlnim în foarte puţine locuri, de exemplu, în Suedia) şi ocuparea aparatului de dominaţie de către o funcţionărime parţial recrutată dintre ţărani şi care este în orice caz complet pacificată.

Prin mijlocirea acestei ierarhii funcționărești, formele curtene de civilizare pătrund până la cele mai de jos straturi ale populației: acestea se ancorează, transformate în multiple modalități, în codul comportamental al spațiului rural. Iar ceea ce se desemnează adesea prin caracterul „nerăzboinic" al poporului chinez nu este o expresie a vreunei „predispoziții naturale", ci rezultat al faptului că acel strat a oferit poporului cu care s-a aflat într-un contact permanent numeroase modele, încetând secole de-a rândul să mai fie un strat războinic, o nobilime, ci un strat pașnic de oameni cu carte. În primul rând, este vorba de situația și de funcția acestora, care se exprimă prin conduita respectivă, prin faptul că în scara tradițională de valori a poporului chinez – spre deosebire de cea a poporului japonez – activitățile războinice și îndemânarea în această privință nu erau la înaltă cinste. Oricât de diferite au fost în mod particular căile centralizării chineze de procesele de centralizare din Occident, fundamentul pentru coeziunea unui teritoriu mai amplu de dominație s-a format în ambele cazuri datorită eradicării războinicilor sau seniorilor feudali, aflați în concurență liberă.

80. Despre însemnătatea monopolului de exercitare a forței fizice în privința formării „statelor" vezi îndeosebi Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen, 1922.

81. Vezi mai sus, pp. 94 și urm. Nu ni s-a părut necesar, dând curs uzanțelor de moment, să oferim o expresie matematică pentru legitatea mecanismului monopolist. Cu siguranță, nu ar fi imposibil s-o stabilim. O dată stabilită, ar fi posibil să abordăm de pe această latură o problemă care nu se pune în general azi: problema *valorii cognitive* a formulărilor matematice. Am fi astfel nevoiți să ne punem întrebarea care este câștigul pentru mecanismul monopolist la capitolul valențelor epistemologice și de claritate dobândite prin intermediul unei formulări matematice. Putem găsi un răspuns la această întrebare doar pe baza experienței simple.

Este cert că formularea unor legități generale în conștiința multor oameni se asociază astăzi cu o valoare care – cel puțin în măsura în care este vorba de științe istorice și sociale – nu are nimic de a face cu acea valoare cognitivă. Iar această evaluare neverificată induce adesea în eroare. Multora le apare ca o sarcină esențială a cercetării să explice toate modificările prin ceva imuabil. Iar examinarea formulărilor matematice nu este în ultimă instanță reductibilă la forma de evaluare a imuabilului. Dar acest ideal și această scară valorică nu își au rădăcinile în sarcina cognitivă a cercetării în sine, ci în pretenția de permanență a cercetării. Legitățile generale, precum mecanismul monopolist și toate celelalte legități relaționale generale, formulate sau nu matematic, nu reprezintă scopul final sau apogeul cercetării în sociologie și istorie, ci o introspecție în asemenea legități este mai productivă ca *mijloc* în vederea atingerii unui alt scop final, ca mijloc de orientare a omului cu privire la sine și la lumea sa. Valoarea lor nu constă decât în funcția pe care o îndeplinesc în elucidarea transformării istorice.

82. Vezi, în acest sens, cap. III. Dinamica dezvoltării societății în Evul Mediu, Partea I, pp. 14 și urm. De asemenea, cu privire la conceptul de „forță socială", *„Observație cu privire la conceptul de putere socială"*, pp. 61-62, nota de subsol.

83. Auguste Longnon, *Atlas historique de la France*, Paris, 1885.
84. A. Luchaire, *Histoire des institutions monarchiques...*, 1891, vol. I, p. 90.
85. Ch. Petit-Dutaillis, *La Monarchie féodale en France et en Angleterre*, ed. cit., pp. 109 și urm.
86. A. Cartellieri, *Philipp II. August und der Zusammenbruch des angevinischen Reiches*, Leipzig, 1913, p. 1.
87. A. Longnon, *La Formation de l'unité française*, Paris, 1922, p. 98.
88. Luchaire, *Louis VII, Philippe Auguste, Louis VIII*, loc. cit., p. 204.
89. Ch. Petit-Dutaillis, *Etudes sur la vie et le règne de Louis VIII*, Paris, 1899, p. 220.
90. Vuitry, *Etudes sur le régime financier*, ed. cit., p. 345.
91. *Ibidem*, p. 370.
92. O expunere detaliată a acestor case feudale se regăsește la Longnon, *La Formation de l'unité française*, ed. cit., pp. 224 și urm.
93. Vuitry, loc. cit., v. 414.
94. De exemplu, Karl Mannheim, „Die Bedeutung der Konkurrenz im Gebiete des Geistigen", *Verhandlungen des siebenten deutschen Soziologentages*, Tübingen, 1929, pp. 35 și urm.
95. G. Dupont-Ferrier, *La Formation de l'Etat français et l'unité française*, Paris, 1934, p. 150.
96. L. Mirot, *Manuel de géographie historique de la France*, Paris, 1929, harta 19. De asemenea, există acolo hărți ilustrative și pentru expunerile premergătoare.
97. P. Imbert de la Tour, *Les Origines de la réforme*, Paris, 1909, I, p. 4.
98. L. Mirot, *Manuel de géographie historique de la France*, ed. cit., harta 21.
99. Henri Hauser, discuție cu privire la G. Dupont-Ferrier, *La Formation de l'Etat français*, *Revue historique*, 1929, vol. 161, p. 381.
100. L.W. Fowles, Loomis Institute, USA, citat în *News Review*, nr. 35, p. 32.
101. A. Luchaire, *Les Communes françaises a l'époque des Capétiens directs*, ed. cit., p. 276.
102. Pentru acest paragraf, ca și pentru o serie de alte paragrafe, din motive de spațiu exemplele ilustrative au fost reduse la număr. Autorul speră să le cuprindă într-un volum anexă.
103. P. Lehugeur, *Philipp le Long (1316-1322). Le Mécanisme du gouvernement*, Paris, 1931, p. 209.
104. G. Dupont-Ferrier, *La Formation de l'Etat français...*, p. 93.
105. Brantôme, *Oeuvres completes*, publiées par L. Lalanne, vol. IV, pp. 328 și urm.
106. Mariéjol, *Henri IV et Louis XIII*, Paris, 1905, p. 2.
107. *Ibidem*, p. 390.
108. Vezi, printre altele, Ad. Stölzel, *Die Entwicklung des gelehrten Richtertums in deutschen Territorien*, Stuttgart, 1872, p. 600.
109. Richelieu, *Politisches Testament*, partea I, cap. 3, p. 1.
110. Lavisse, *Louis XIV*, Paris, 1905, p. 128.
111. Saint-Simon, *Memoiren*, ediție revizuită de Lotheisen, vol. II, p. 85.
112. Vezi Lavisse, *Louis XIV*, ed. cit., p. 130.
113. Saint-Simon, *Memoiren*, ed. cit., vol. I, p. 167.
114. Saint-Simon, *Mémoires* (nouv. éd. par A. de Boislisle), Paris, 1910, vol. 22, p. 35 (1711).

115. Th. d'Aquino, *De regimine Judaeorum*, ediția Roma, vol. XIX, p. 622.
116. Vuitry, *Etudes sur le régime financier de la France*, Paris, 1878, pp. 392 și urm.
117. Vuitry, loc. cit., nouv. série, vol. I, Paris, 1883, p. 145. O altă formă a monetizării drepturilor senioriale feudale sub presiunea tot mai mare a necesarului de bani pentru rege, eliberarea prin răscumpărare a servilor de către rege și administrația sa, v. Marc Bloch, *Rois et serfs*, Paris, 1920.
118. P. Viollet, *Histoire des institutions politiques et administratives de la France*, Paris, 1898, vol. 2, p. 242.
119. P. Viollet, loc. cit., p. 242.
120. Vuitry, loc. cit., nouv. sér., vol. III, p. 48.
121. G. Dupont-Ferrier, „La Chambre ou Cour des Aides de Paris", *Revue historique*, vol. 170, Paris, 1932, p. 195; vezi în acest sens și în continuare, de asemenea de același autor, *Etudes sur les Institutions financières de la France*, vol. 2, Paris, 1932.
122. Léo Mirot, *Les insurrections urbaines au debut du régne de Charles VI*, Paris, 1905, p. 7.
123. L. Mirot, loc. cit., p. 37.
124. G. Dupont-Ferrier, „La Chambre ou Cour des Aides de Paris", loc. cit., p. 202. V., de asemenea, Petit-Dutaillis, *Charles VII, Louis XI, et les premières années de Charles VIII* (Lavisse, *Hist. de France*, IV, 2), Paris, 1902.
125. Viollet, loc. cit., vol. III, Paris, 1903, p. 465. De asemenea, Thomas Basin, *Histoire des règnes de Charles VII et de Louis XI*, ediție îngrijită de Quicherat, Paris, 1855, vol. I., pp. 170 și urm. Detalii cu privire la organizarea financiară la G. Jacqueton, *Documents relatifs à l'administration financière en France de Charles VII à François Ier* (1443-1523), Paris, 1897, îndeosebi nr. XIX, Le vestige des finances (manual pentru pregătirea perceptorilor vremii).
126. Eug. Alberi, *Relazioni degli Ambasciatori Veneti al Senato*, seria I, vol. IV, Florența, 1860, p. 16 (*Relazione di Francia di Zaccaria Contarini*, 1492).
127. L. v. Ranke, *Zur venezianischen Geschichte*, Leipzig, 1878, p. 59, și H. Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, Stuttgart, 1934, pp. 159 și urm.
128. Eug. Alberi, *Relazioni degli Ambasciatori Veneti*, seria I, vol. 1, Florența, 1839, p. 352.
Adesea, și cu siguranță pe bună dreptate, au fost făcute referiri la faptul că primii principi absolutiști ai Franței au avut ce învăța de la principii care conduceau orașele-state italienești. Astfel, de exemplu, Gab. Hanotaux, „Le pouvoir royale sous François Ier", în *Etudes historiques sur le XVIe et le XVIIe siècle en France*, Paris, 1886, pp. 7 și urm.: „La cour de Rome et la chancellerie vénitienne eussent suffi, à elles seules, pour répandre les doctrines nouvelles de la diplomatie et de la politique. Mais, en réalité, dans le fourmillement des petits Etats qui se partageaient la péninsule, il n'en était pas un qui ne put fournir des exemples... Les monarchies de l'Europe se mirent à l'école des princes et des tyrans de Naples, de Florence et de Ferrare."
Cu siguranță că aici, ca în repetate alte rânduri, s-au petrecut procese similare din punct de vedere structural, inițial în teritorii mai mici,

apoi în unele mai mari, iar oamenii aflați la conducerea acestor ținuturi mai mari au profitat cu siguranță până la un anumit grad de experiența, de cunoașterea formelor organizatorice și relaționale ale celor mai mici. Dar și în această situație, doar o cercetare comparativă a fenomenelor istorice ar putea să ne ofere o cunoaștere sigură a faptului în ce măsură procesele de centralizare și organizațiile de dominație ale orașelor-state italienești se aseamănă cu procesele și instituțiile corespunzătoare ale Franței absolutiste timpurii, și cât de mult sunt acestea divergente, tocmai datorită faptului că diferențele de dimensiuni sociale implică totodată și diferențe structurale calitative. Relatarea trimisului venețian și tonul pe care acesta îl abordează nu indică în orice caz că poziția de putere specifică a regelui francez și organizarea financiară dependentă de ea părea să fie ceva de mult cunoscut în Italia.

Note la *Schița unei teorii a civilizării*

129. În prezent este larg răspândită concepția că formele de convieţuire socială şi instituţiile sociale ar putea fi explicate *la origine* prin funcţionalitatea lor pentru oamenii aflaţi într-o asemenea interrelaţionare. După această concepție, în esenţă lucrurile apar ca şi cum oamenii, recunoscând funcţionalitatea instituţiilor, ar fi adoptat la un moment dat de comun acord decizia de a convieţui într-un asemenea mod şi nu în altul. Dar această concepție este o ficțiune, nefiind un instrument adecvat pentru orientarea cercetării.

Acceptul exprimat de individ de a convieţui într-o anumită formă cu semenii săi, justificarea subordonată unor scopuri anumite a faptului că, de exemplu, el este legat de semeni în cadrul unei uniuni statale sau ca cetăţean, funcţionar, muncitor şi ţăran, şi nu în calitate de cavaler, preot sau ofiţer sau de crescător nomad de animale, acest accept şi această justificare reprezintă ceva ulterior. Individul nu are în această privinţă posibilitatea de a alege. El se naşte într-o anumită orânduire, cu instituţii de un anumit tip; este condiţionat, cu mai mult sau mai puţin succes, să se conformeze. Chiar dacă el însuşi nu consideră orânduirea şi instituţiile atractive şi funcţionale, nu-i stă în putinţă să-şi retragă pur şi simplu acceptul şi să părăsească rânduiala existentă. Poate încerca să se sustragă în calitate de aventurier, de „tramp" de hoinar, de artist sau de scriitor, poate să se refugieze în cele din urmă pe o insulă pustie, dar şi ca fugar continuă să fie produsul acestei orânduiri. A o desconsidera şi a încerca să evadezi din constrângerile ei nu este o expresie mai puţin importantă a condiţionării decât de a o lăuda şi a o justifica.

Se numără printre obiectivele de viitor să explicităm în mod convingător natura inevitabilităţii pe baza căreia anumite forme de convieţuire, de exemplu propriile noastre forme sociale şi instituţii, au ajuns să se formeze, să se menţină şi să se transforme. Dar blocăm accesul la înţelegerea genezei lor dacă ne gândim la ele ca fiind formate în acelaşi mod ca operele şi faptele unor indivizi: din scopuri individuale sau chiar prin reflecţii şi planuri raţionale. Ideea că începând din Evul Mediu timpuriu occidentalii ar fi conlucrat pe baza unui efort colectiv şi pe baza unei intenţionalităţi clare, pe baza unui plan raţional la aceeaşi ordine de convieţuire şi la aceleaşi instituţii în care convieţuim noi astăzi, nu poate fi argumentată faptic. Care este realitatea nu ne poate dovedi decât o explicaţie orientată empiric, însoţită de materiale documentare, cu privire la dezvoltarea istorică a acestor forme sociale în sine. Am încercat să procedăm în acest fel mai sus, analizând un anumit segment de pe latura organizării statale. Dar astfel am dobândit totodată o înţelegere diferită, de o semnificaţie mai amplă, de exemplu, o anumită înţelegere a naturii proceselor social-istorice: vedem cât de

puțin eficientă este încercarea de a explica instituții precum „statul" în termenii unei finalități raționale.

Scopurile, planurile și acțiunile unor indivizi se află în mod constant în interrelaționare cu cele ale altor indivizi. Această interrelaționare de acțiuni și de planuri ale unui număr mare de oameni, care se transmite în mod continuu de la o generație la alta, nu reprezintă însă în sine nimic deliberat. Nu poate fi înțeleasă pe baza planurilor și scopurilor unor indivizi, și nici pe baza modelelor oferite de aceștia. Aici avem de a face cu fenomene, constrângeri și legități autonome. Astfel, de exemplu, datorită faptului că mai mulți oameni își propun același scop, că vor să cucerească aceeași bucată de pământ, aceeași piață de desfacere sau aceeași poziție socială se creează ceva ce nu a fost intenționat sau planificat de nici unul dintre ei, un fenomen social specific: un raport concurențial cu legitățile sale particulare, despre care am discutat mai sus. Astfel, nu dintr-un plan comun nutrit de numeroși indivizi, ci ca ceva neplanificat, rezultat din convergența și din confruntările planurilor a numeroși oameni, se creează o tot mai pronunțată diferențiere funcțională, ca și integrarea unor spații umane tot mai mari de forma unor state și a numeroase alte procese social-istorice.

Și mai întâi de toate înțelegerea legității proprii a interrelaționării unor planuri și acțiuni individuale, în relația individului în conviețuirea cu ceilalți, facilitează o mai bună înțelegere a fenomenului individualității. Conviețuirea oamenilor, rețeaua intențiilor și planurilor lor, angajamentelor impuse reciproc, departe de a distruge individualitatea, asigură mai degrabă mediul în care aceasta se poate desfășura. Acestea îl constrâng pe individ între anumite limite, dar îi oferă în același timp un interval mai amplu sau mai restrâns de decizie. Textura socială interumană formează substratul pe baza căruia individul își deapănă și își țese în permanență scopurile sale individuale. Dar această textură, și chiar transformarea socială a individului, nu este plănuită și nici intenționată în întregime, așa cum se desfășoară în realitate.

Pentru amănunte în acest sens, N. Elias, *Die Gesellschaft der Individuen*, Basel, 1939 (prima publicare în: *Jahrbuch der schwedischen Gesellschaft für Philosophie und Spezialforschung*, Uppsala, 1939).

130. Pentru discuția cu privire la problema procesului social, cf. *Social Problems and Social Processes*, Selected Papers from the Proceedings of the American Sociological Society 1932, ediție îngrijită de E.S. Bogardus, Chicago, 1933.

Pentru critica anterioară a concepției biologiste a proceselor sociale, cf. W.F. Ogburn, *Social Change*, Londra, 1923, pp. 56 și urm.: „The publication of the *Origin of Species*, setting forth a theory of evolution of species in terms of natural selection, heredity and variation, created a deep impression on the anthropologists and sociologists. The conception of evolution was so profound that the changes in society were seen as a manifestation of evolution and there was an attempt to seek the causes of these social changes in terms of variation and selection... Preliminary to the search for causes, however, attempts were made to establish the development of particular social institutions in successive stages, an evolutionary series, a particular stage

necessarily preceding another. The search for laws led to many hypotheses regarding factors such as geographical location, climate, migration, group conflict, racial ability, the evolution of mental ability, and such principles as variation, natural selection, and survival of the fit. A half-century or more of investigations on such theories has yielded some results, but the achievements have not been up to the high hopes entertained shortly after the publication of Darwins theory of natural selection.

The inevitable series of stages in the development of social institutions has not only not been proven but has been disproven..."

Pentru tendințele mai noi ale disputei pe marginea problemei de transformare istorică, vezi, comparativ, și A. Goldenweiser, „Social Evolution" în *Encyclopedia of Social Sciences*, New York, 1935, vol. 5, pp. 656 și urm. (unde există și o bibliografie cuprinzătoare). Articolul conclude: „Since the World War students of the social sciences without aiming at the logical orderliness of evolutionary schemes have renewed their search for relatively stable tendencies and regularities in history and society. On the other hand, the growing discrepancy between ideals and the workings of history is guiding the sciences of society into more and more pragmatic channels. If there is social evolution, whatever it may be, it is no longer accepted as a process to be contemplated but as task to be achieved by deliberate and concerted human effort."

Această cercetare cu privire la procesul civilizării se deosebește de asemenea obiective pragmatice în sensul că, suprimând toate aspirațiile și pretențiile a ceea ce trebuie să fie, încearcă să stabilească ceea ce a fost și ceea ce este și, oricare ar fi motivele, faptele se prezintă diferit. Ni s-a părut mai corect să nu creăm o dependență a diagnosticului de terapie, ci a terapiei de diagnostic.

Cf., în acest sens, Fr. J. Teggart, *Theory of History*, New Haven, 1925, p. 148 „... the investigation of «how things have come to be as they are»...".

131. E.C. Parsons, *Fear and Conventionality*, New York, Londra, 1914. Concepția divergentă apare, de exemplu, la W.G. Sumner, *Folkways*, Boston, 1907, p. 419 : „It is never correct to regard any one of the taboos as an arbitrary invention or burden laid on society by tradition without necessity. ...they have been sifted for centuries by experience, and those which we have received and accepted are such as experience has proved to be expedient."

132. Vezi, în acest sens, reușita reprezentare realizată de Huizinga, *Der Herbst des Mittelalters,* München, 1924, cap. 1, alte exemple la pp. 239 și urm. Cele afirmate mai sus sunt exemple valabile și pentru societățile prezente din Orient, cu o structură înrudită, și cu diverse nuanțe, în funcție de natura, gradul și amploarea interrelaționării pentru așa-numitele societăți „primitive".

Felul cum mai răzbat la copiii din societatea noastră – oricât de marcați ar fi de caracteristicile civilizatorii extrem de dezvoltate – modalități de conduită ale celuilalt standard, cu reacții emoționale mai simple și mai directe și cu disponibilitatea pentru mutații rapide este demonstrat, de exemplu, de următoarea descriere a ceea ce preferă copiii în filme (*Daily Telegraph*, 12 febr. 1937): „Children, especially young children, like aggression... They favour action, action and more action.

They are not averse from the shedding of blood, but it must be dark blood. Virtue triumphant is cheered to the echo; villainy is booed with a fine enthusiasm. When scenes of one alternate with scenes of the other, as in sequences of pursuit, the transition from the cheer to the boo is timed to a split second."

De intensitatea manifestărilor emoţionale, de amplitudinea acestora în ambele direcţii, atât spre angoasă cât şi spre plăcere, atât spre respingere cât şi spre afecţiune, este strâns legată structura specifică a tabuurilor în societăţile mai simple. Am indicat deja faptul (pp. 216-217 şi urm., îndeosebi p. 220; de asemenea, vol. I, pp. 159 şi urm.) că în Evul Mediu occidental nu numai manifestările instinctuale şi afective orientate spre plăcere, ci şi interdicţiile, de exemplu tendinţa spre autoflagelare şi asceză, au fost mai puternice, mai intense şi astfel mai riguroase decât în următoarele etape ale procesului civilizării. Cf., în acest sens, şi R.H. Lowie, „Food Etiquette", în *Are we civilized?*, Londra, 1929, p. 48: „...the savage rules of etiquette are not only strict, but formidable. Nevertheless, to us their table manners are shocking."

133. Ch.H. Judd, *The Psychology of Social Institutions*, New York, 1926, pp. 105 şi urm; de asemenea, pp. 32 şi urm. şi pp. 77 şi urm.

134. Introducere la traducerea în franceză a tratatului lui Gracián *Oráculo manual*, scrisă de Amelot de la Houssaie, Paris, 1684. *Oráculo manual*, publicat în 1647 sub titlul *L'Homme de Cour*, a cunoscut în secolul al XVII-lea şi al XVIII-lea în Franţa nu mai puţin de douăzeci de ediţii. Într-o anumită privinţă, este primul manual despre psihologia curteană, aşa cum cartea lui Machiavelli despre principi reprezintă primul manual clasic privind politica absolutistă de curte. În orice caz, Machiavelli pare să discute în mai mare măsură de pe poziţia principelui decât Gracián. El justifică mai mult sau mai puţin „raţiunea de stat" a absolutismului în devenire. Gracián, iezuit spaniol, dispreţuieşte din străfundul sufletului raţiunea de stat. El îşi explică, aşa cum explică pentru ceilalţi, regulile marelui joc curtenesc ca fiind obligatorii pentru supuşi, neexistând vreo alternativă.

Nu mai puţin semnificativ este faptul că, în ciuda acestei deosebiri, atât modalităţile de conduită la care aderă Machiavelli, cât şi cele pe care le consemnează în cartea sa Gracián, li se par burghezilor de stare mijlocie mai mult sau mai puţin „imorale", chiar dacă, desigur, modalităţile de conduită şi percepţiile de o natură asemănătoare nu sunt absente nici în lumea burgheză. În această condamnare la adresa psihologiei curtene şi a modalităţilor curtene de conduită de către nişte burghezi necurteni este exprimată diferenţa specifică în modelarea socială totală, experimentată de oamenii din ambele clase. Imperativele şi interdicţiile sociale sunt incluse în straturile burgheze necurtene altfel decât în potenţialul psihic al celei curtene. Formarea supraeului este în primul caz cu mult mai strictă şi în multe privinţe mai dură decât în cel de-al doilea caz. Cu siguranţă, aspectul războinic al relaţiilor cotidiene dintre oameni nu se pierde complet dintre uzanţe nici în lumea burgheză a stării de mijloc, dar aici este cu mult mai puternic ostracizat decât în societatea de curte, ceea ce un scriitor, ceea ce un om are posibilitatea *să exprime*, şi pe cât posibil să alunge din conştiinţă.

În straturile aristocrate de curte, acel „Du sollst" [trebuie] nu este adesea altceva decât un imperativ al înţelepciunii de viaţă, dictat de necesităţile practice ale convieţuirii cu ceilalţi; iar din conştiinţa adultului nu dispare în aceste cercuri niciodată faptul că aici este vorba de imperative pe care trebuie să şi le însuşească deoarece convieţuieşte cu alţi oameni. În straturile burgheze ale stării de mijloc adesea imperativele şi interdicţiile corespunzătoare sunt ancorate de mic în individ cu mult mai adânc, nu ca nişte reguli practice ale înţelepciunii de viaţă, ci ca impulsuri de conştiinţă ce funcţionează semiautomat. În acest fel, acele „Du sollst" şi „Du sollst nicht" ale supraeului se amestecă şi aici în mult mai mare măsură şi mai puternic în prelucrarea şi observarea realităţii. Pentru a alege din nenumăratele exemple pe care le-am putea cita aici cel puţin unul: Gracián afirmă în una dintre recomandările sale, intitulată „Connaître à fond le caractère de ceux avec qui l'on traite" (nr. 273) printre altele: „N'attends presque rien de bon de ceux qui ont quelque défaut naturel au corps; car ils ont coutume de se venger de la Nature...". Unul dintre tratatele engleze de bune maniere de la sfârşitul secolului al XVII-lea, care a cunoscut de asemenea o largă răspândire şi de la care provin celebrele reguli ale lui George Washington, *Youth's Behaviour,* scris de Francis Hawkins (1646), situează în prim plan acea interdicţie „thou shalt not" şi conferă astfel conduitei şi observării în situaţii asemănătoare a semenilor o turnură moralizatoare (nr. 31): „Scorne not any for the infirmityes of nature, which by no art can be amended, nor do thou delight to put them in minde of them, since it very oft procures envye and promotes malice even to revenge."

Pe scurt, la Gracián, ca şi ulterior în cazul lui La Rochefoucauld şi al lui La Bruyère, recunoaştem în forma unor maxime generale toate acele modalităţi de conduită pe care, de pildă, în cazul lui Saint-Simon, le recunoaştem din însăşi practica vieţii de la curte. Aici descoperim mereu noi îndrumări cu privire la necesitatea reţinerii reacţiilor emoţionale (nr. 287): „N'agir jamais durant la passion. Autrement, on gâtera tout." Sau (nr. 273): „L'homme prévenu de passion parle toujours un langage différent de ce que sont les choses, la passion parle en lui et non la raison." Întâlnim aici recomandarea de a aborda o „atitudine psihologică", o permanentă observare a caracterelor (nr. 273): „Connaître à fond le caractère de ceux avec qui l'on traite." Sau, ca rezultat al acesteia, constatarea (nr. 201): „Tous ceux qui paraissent fou, le sont, et encore la moitié de ceux, qui ne le paraissent pas." Necesitatea autoobservării (nr. 225): „Connaître son défaut dominant." Necesitatea de a practica jumătăţile de adevăr (nr. 210): „Savoir jouer de la vérité." Părerea că adevărul constă în veridicitatea întregii existenţe, în substanţialitatea unui om, nu în cuvintele disparate (nr. 175): „L'homme substantiel. Il n'y a que la Vérité, qui puisse donner une véritable réputation; et que la substance, qui tourne a profit." Necesitatea previziunii pe termen lung (nr. 151): „Penser aujourd'hui pour demain, et pour longtemps." Cumpătarea în toate privinţele (nr. 82): „Un Sage a compris toute la sagesse en ce précepte, RIEN DE TROP." Forma specifică, aristocrată şi curtenească a împlinirii, completa perfecţionare a naturii instinctive temperate şi transformate, uşurinţa, farmecul, noua

frumusețe a animalului ce a devenit om (nr. 127): „Le JE-NE-SAIS-QUOI. Sans lui toute beauté est morte, toute grâce est sans grâce... Les autres perfections sont l'ornement de la Nature, le Je-ne-sais-quoi est celui des perfections. Il se fait remarquer jusque dans la manière de raisonner..." Sau, de pe o altă latură, omul lipsit de afectare (nr. 123): „L'homme sans affectation. Plus il y a de perfections et moins il y a d'affectation. Les plus éminentes qualités perdent leur prix, si l'on y découvre de l'affectation, parce qu'on les attribue plutôt à une contrainte artificieuse qu'au vrai caractère de la personne." Războiul dintre oameni este inevitabil ; așa că trebuie să-l porți după regulile artei (nr. 165): „Faire bon guerre. Vaincre en scélérat, ce n'est pas vaincre, mais bien se laisser vaincre. Tout ce qui sent la trahison, infecte le bon renom". Necontenit în aceste precepte de conduită revine motivația cu privire la considerația datorată semenilor, la necesitatea de a-și menține buna reputație, acel bun „renom", cu un cuvânt o motivație *intrasocială*, datorată necesităților sociale. Religia joacă în cadrul acestora un rol minor. Dumnezeu nu este amintit decât marginal, și în cele din urmă ca ceva din afara cercului uman. Tot ceea ce este bun îi revine omului prin intermediul altor oameni (nr. 111): „Faire des amis. Avoir des amis, c'est un second être... tout ce que nous avons de bon dans la vie, dépend d'autrui."

Această justificare a imperativelor și preceptelor nu printr-o permanentă lege morală, ci prin necesitățile „externe", prin referirea la alți oameni, contribuie îndeosebi la faptul că aceste maxime și arta conduitei curtene în ansamblu îi apar observatorului burghez din starea de mijloc „amorale" sau cel puțin „penibil de realiste". De exemplu trădarea, așa cum este percepută în lumea burgheză, trebuie interzisă nu din rațiuni practice, nici din considerație față de „bunul său renume" în ochii semenilor, ci datorită unei voci lăuntrice, datorită conștiinței, pe scurt ca imperativ al moralei. Aceeași transformare în alcătuirea imperativelor și interdicțiilor, indicată anterior la cercetarea uzanțelor din timpul mesei, la spălat și la alte necesități elementare, iese și aici în evidență. Regulile de conduită, care se mențin în cercurile aristocratice de la curte și în cazul adulților relativ nemijlocit prin considerația datorată semenilor, prin teama față de alți oameni, sunt în lumea burgheză tot mai mult inoculate individului ca o autoconstrângere. Ele nu mai sunt reproduse și menținute treze în cazul adultului direct prin teama față de semeni, ci datorită unei voci „interioare", prin anxietatea reprodusă automat de un fel de supraeu propriu, pe scurt, printr-un imperativ moralizator, care nu necesită o justificare.

135. Vezi *Procesul civilizării*, vol. I, pp. 151 și urm.
136. Ch.H. Haskins, „The Spread of Ideas in the Middle Ages", în *Studies in Mediaeval Culture*, Oxford, 1929, pp. 92 și urm.
137. Cf. în lucrarea de față pp. 64 și urm. Pe lângă *Minnelieder*, există o serie întreagă de materiale, care prezintă parțial acest standard și mai clar, de exemplu mica scriere în proză *De amore* a lui Andreas Capellanus, de la curtea Mariei de Champagne, și întreaga literatură a controversei medievale cu privire la femei.
138. Ch.H. Haskins, loc. cit., p. 94.
139. *Procesul civilizării*, vol. I, pp. 247 și urm.

140. Vezi mai sus, pp. 10 şi urm.
141. La Bruyère, *Les Caractères*, De la Cour, Paris, 1922, Hachette, *Oeuvres*, vol. II, p. 237, nr. 64; vezi, de asemenea, p. 248, nr. 99: „Dans cent ans le monde subsistera encore en son entier: ce sera le même théâtre et les mêmes décorations, ce ne seront plus les mêmes acteurs. Tout ce qui se réjouit sur une grâce reçue, ou ce qui s'attriste et se désespère sur un refus, tous auront disparu de dessus la scene. Il s'avance déjà sur le théâtre d'autres hommes qui vont jouer dans une même pièce les mêmes rôles... Quel fond à faire sur un personnage de comédie!" Cât de puternică este senzaţia de imuabilitate şi de inevitabilitate a ordinii existente, cu mult mai puternică decât în faza ulterioară, în care conceptul de *civilisation* începe să-l înlocuiască pe cel de *civilité*! În sensul acestei dezvoltării, vezi, de asemenea, capitolul „Des Jugements": „Tous les étrangers ne sont pas Barbares, et tous nos Compatriotes ne sont pas civilisez."
142. *Ibidem*, p. 247, nr. 94.
143. *Ibidem*, p. 211, nr. 2; vezi, de asemenea, p. 211, nr. 10: „La cour est comme un édifice bâti de marbre: je veux dire qu'elle est composé d'hommes fort durs, mais fort polis." Vezi în acest sens nota 134.
144. Saint-Simon, loc. cit., p. 63.
145. *Procesul civilizării*, vol. I, pp. 112 şi urm., îndeosebi pp. 119-121.
146. Ranke, *Französische Geschichte*, Cartea a 10-a, cap. 3.
147. Saint-Simon, loc. cit., vol. 22, p. 20 şi pp. 22 şi urm. (1711). În cadrul acestor conversaţii nu este vorba decât de încercarea de a-l câştiga pe urmaşul la tron ca adept al unei alte forme de guvernare, o formă de guvernământ, în care echilibrul dintre membrii grupărilor burgheze de vârf şi ale grupărilor nobile de vârf de la curte urmează să se deplaseze în favoarea celor din urmă. Puterea acelor „pairs" – acesta este scopul căruia i se dedică Saint-Simon şi prietenii săi – urmează să fie restabilită. Îndeosebi funcţiile înalte de stat, posturile de miniştri trebuie să treacă din mâinile burghezilor în mâinile înaltei nobilimi. O încercare în acest sens va fi întreprinsă efectiv îndată după moartea lui Ludovic XIV de către regent şi în strânsă colaborare cu Saint-Simon. Aceasta eşuează. Ceea ce reuşeşte nobilimea engleză în linii mari, stabilizarea unei dominaţii nobiliare, în cadrul căreia diversele grupări şi clici ale nobilimii luptă unele cu celelalte după reguli mai mult sau mai puţin stricte de joc, în vederea ocupării poziţiilor decisive, nu-i reuşeşte nobilimii franceze. Tensiunile şi adversitatea de interese dintre grupările de vârf ale nobilimii şi cele ale burgheziei sunt în Franţa incomparabil mai mari decât în Anglia. Ele se menţin necontenit mai perceptibile sub acoperământul absolutismului. Dar, ca în orice autocraţie, lupta fiind dată în imediata apropiere a regelui, în cercurile de vârf ea se va desfăşura în spatele uşilor închise. Saint-Simon este unul dintre exponenţii de vârf ai acestei lupte secrete.
148. Norbert Elias, *Procesul civilizării*, vol. I, pp. 249 şi urm. Cu privire la problema generală a sentimentelor de pudoare, de asemenea *The Spectator*, 1807, vol. 5, nr. 373: „If I was put to define Modesty, I would call it, The reflection of an ingenuous Mind, either when a Man has committed an Action for which he censures himself, or fancies that he

is exposed to the Censure of others." Vezi acolo, de asemenea, observaţia cu privire la deosebirile sentimentului de pudoare la bărbaţi şi la femei.

149. Norbert Elias, *Procesul civilizării*, vol. I, pp. 164 şi urm.
150. *Ibidem*, pp. 247 şi urm.
151. *Ibidem*, pp. 157 şi urm.
152. S-a făcut adesea încercarea de a explicita caracterul naţional al englezilor sau anumite particularităţi ale acestuia prin situarea geografică a ţării, prin caracterul ei insular. Dar dacă acest caracter insular ar fi, ca dat al naturii, singurul responsabil de caracterul naţional al locuitorilor insulari, atunci toate celelalte naţiuni insulare ar trebui să prezinte caracteristici asemănătoare, şi, bunăoară, nici un popor nu ar trebui să fie mai asemănător cu cel englez decât cel japonez. Nu insularitatea ca atare este cea care conferă amprentă caracterului naţional al locuitorilor insulari, ci relevanţa pe care această situare o deţine în structura de ansamblu a societăţii insulare în contextul istoriei sale. Pe baza unui curs particular al dezvoltării istorice, de exemplu, inexistenţa unor graniţe statale ale Angliei, spre deosebire de Japonia, contribuie la faptul că abilitatea militară şi, mai concret, activitatea soldaţilor, nu deţine o valoare de prestigiu prea înaltă şi nici nu se situează pe o poziţie înaltă în ierarhia socială.
În Anglia, nobilimea relativ pacificată, în colaborare cu straturile burgheze de vârf, reuşeşte relativ de timpuriu să delimiteze disponibilitatea discreţionară a regilor cu privire la arme şi la armată şi îndeosebi cu privire la instrumentele de exercitare a forţei din ţară şi să introducă un control relativ strict. Iar această structură a monopolului de putere, posibilă în realitate doar prin caracterul insular al insulei, nu deţine desigur un rol puţin important în formarea caracterului naţional specific englez. Cât de strâns legate sunt anumite trăsături caracteristice ale formării supraeului la englezi, sau, dacă dorim, ale formării conştiinţei englezilor cu această structură a monopolului de putere se dovedeşte încă şi în zilele noastre datorită acestui interval decizional special care este conferit în Anglia acelui „conscientious objector", căruia conştiinţa îi dictează să refuze prestarea serviciului militar, sau percepţia larg răspândită conform căreia serviciul militar generalizat reprezintă o îngrădire decisivă şi periculoasă a libertăţii individuale. Probabil că nu greşim dacă presupunem că mişcările şi organizaţiile nonconformiste s-au menţinut în Anglia de-a lungul secolelor atât de puternice şi atât de viguroase pentru că biserica oficială a Angliei nu a fost în egală măsură dublată de un aparat militar şi poliţienesc, ca bisericile naţionale ale statelor germane protestante. În orice caz, faptul că în Anglia constrângerea externă a puterii militare a avut încă de timpuriu o influenţă cu mult mai puţin puternică asupra individului decât în oricare dintre ţările continentale mai mari, şi în legătură cu constrângerea la care era obligat individul, autoconstrângerea a devenit în Anglia cu mult mai puternică şi mai multilaterală îndeosebi în toate aspectele care privesc viaţa statală decât la naţiunile mai mari ale continentului. În acest fel, ca element al istoriei sociale, într-adevăr caracterul insular şi întreaga natură a ţării contribuie prin modalităţi diferite la pecetluirea caracterului naţional.

153. Norbert Elias, *Procesul civilizării*, vol. I, pp. 61 şi urm., pp. 132 şi urm. şi p. 268, nota 30. În acest sens, A. Loewe, *The Price of Liberty*, Londra, 1937, p. 31: „The educated German of the classical and post-classical period is a dual being. In public life he stands in the place in which authority has decreed for him, and fills in the double capacity of superior and subordinate with complete devotion to duty. In private life he may be a critical intellectual or an emotional romantic... This educational system has come to grief in the attempt to achieve a fusion of the bureaucratic and the humanist ideals. It has in reality created the introverted specialist, unsurpassed in abstract speculation and in formal organisation, but incapable of shaping a real world out of his theoretical ideas. The English educational ideal does not know this cleavage between the world within and the world without..."
154. Vezi mai sus, pp. 64 şi urm.
155. Vezi mai sus, pp. 96 şi urm. şi pp. 101 şi urm. Forţa tensiunilor dintre diversele unităţi de dominaţie este indisolubil legată de forţa tensiunilor şi de întreaga ordine socială din cadrul acestora, ceea ce s-a subliniat în repetate rânduri până acum. Interdependenţe de acest gen există, după cum am demonstrat, încă din societatea feudală, caracterizată preponderent de economia naturală a Evului Mediu timpuriu din Occident. Presiunea demografică, care conduce şi în cadrul ei la lupte expansioniste şi concurenţiale de diverse tipuri, de exemplu la necesitatea de a deţine o bucată de pământ, resimţită de războinicii mai puţin înstăriţi, de a deţine mai mult pământ, de extindere a propriilor posesiuni în detrimentul celorlalţi în cazul războinicilor mai avuţi, al conţilor, al principilor şi al regilor, nu este pur şi simplu urmarea unei creşteri demografice, ci o urmare a creşterii demografice în legătură cu raporturile de proprietate existente în acele vremuri, cu monopolizarea celor mai importante mijloace de producţie ale societăţii de către o parte a războinicilor. De la un moment dat, pământul s-a aflat în posesiuni stabile; accesul la pământ al familiilor sau al indivizilor care încă nu îl „deţineau" a devenit tot mai dificil; raporturile de proprietate s-au rigidizat tot mai mult. În cadrul acestei constelaţii sociale, creşterea în continuare a populaţiei în stratul ţărănesc, precum şi în cel al războinicilor, ca şi permanenta scădere a standardului, au exercitat o presiune care a menţinut societatea în curs, de sus până jos, prin tensiunile şi luptele concurenţiale acutizate în teritoriile individuale, ca şi *între* acestea şi mecanismul concurenţial (vezi mai sus, p. 37, p. 44, pp. 56 şi urm.). Tot astfel în societatea industrială, determinantă pentru presiunea din interiorul unităţilor individuale de dominaţie nu este cifra absolută a populaţiei şi, cu siguranţă, nici simpla creştere demografică, ci densitatea populaţiei în dependenţă de raporturile de proprietate existente, de raportul dintre cei ce dispun de şansele de proprietate sub forma monopolului neorganizat faţă de ceilalţi, care nu dispun de asemenea şanse.
Faptul că presiunea socială este diferită în diversele unităţi de dominaţie ale Occidentului devine evident chiar şi la o privire superficială. Dar astăzi încă nu dispunem de instrumente conceptuale utilizabile pentru a analiza aceste raporturi de presiune în mod amănunţit şi nu avem nişte scheme precise de observaţie pentru a măsura exact forţa acestei presiuni, de exemplu prin efectuarea unei comparaţii între

diversele unităţi de dominaţie. Este clar faptul că această „presiune internă" este abordabilă de către observator prin analizarea standardului de viaţă, dacă în acest sens nu luăm în calcul doar puterea de cumpărare a venitului, ci şi timpul de lucru şi intensitatea muncii necesare pentru a realiza acest venit. În plus, nu avem un acces corect la înţelegerea raporturilor de presiune şi de tensiuni din cadrul unei societăţi prin compararea standardului de viaţă al diverselor sale clase în mod static, adică la un moment dat, ci este nevoie de o comparaţie pe perioade mai lungi de timp. Forţa tensiunilor şi presiunea demografică a unei societăţi nu pot fi explicate de cele mai multe ori prin nivelul absolut al standardului respectiv, ci, de exemplu, prin precizia şi rapiditatea cu care acest standard descreşte în anumite straturi. Trebuie să avem în vedere curba, transformarea istorică a standardului de viaţă, ce caracterizează diversele straturi ale unei societăţi, pentru a înţelege raporturile de presiune şi de tensiune din interiorul său.

Acesta este motivul pentru care nu putem cerceta una dintre naţiunile industriale în sine, dacă dorim să ne formăm o imagine clară cu privire la natura şi la intensitatea raporturilor de presiune şi de tensiune. Căci nivelul standardului de viaţă, aşa diferit cum este în cadrul diverselor straturi ale aceleiaşi societăţi, este totodată determinat de poziţia acestei societăţi în cadrul reţelei diferenţiate funcţional a diverselor naţiuni şi uniuni de dominaţie ale lumii. Dacă nu în toate, cel puţin în majoritatea uniunilor de dominaţie din Europa, standardul de viaţă, care a fost atins în dependenţă de industrializare, poate fi menţinut doar în condiţiile unui import permanent de produse agricole şi de materii prime. Acest import nu poate fi achitat decât prin veniturile realizate de pe urma unui export corespunzător de mare sau prin veniturile provenind din investiţiile din străinătate sau din rezervele în aur. De aici rezultă că nu numai presiunea internă, perspectiva iminentă sau scăderea efectivă a standardului de viaţă al unor straturi ample, care menţin trează tensiunea concurenţială între diversele unităţi industriale de dominaţie şi care, în anumite condiţii, se acutizează, ci această tensiune concurenţială interstatală contribuie la rândul său, în anumite cazuri, într-o măsură considerabilă, la consolidarea presiunii sociale, exercitate asupra unui partener sau altuia din cercul concurenţial al naţiunilor.

Până la un anumit grad, toate aceste afirmaţii sunt valabile şi pentru acele ţări care exportă precumpănitor produse agricole sau materii prime. Într-adevăr, se aplică tuturor ţărilor care s-au dezvoltat la un moment dat în cadrul reţelei diferenţiate funcţional a diverselor uniuni de dominaţie dobândind o anumită funcţie şi al căror standard de viaţă nu se poate menţine decât în dependenţă de activitatea corespunzătoare de import-export. Dar percepţia diverselor ţări faţă de fluctuaţiile schimburilor supranaţionale, faţă de înfrângeri, faţă de declinul mai lent sau mai rapid în lupta concurenţială dintre naţiuni este diferită. Aceasta este în mod evident deosebit de puternică în cazul uniunilor statale cu un standard de viaţă relativ ridicat, în care echilibrul dintre producţia industrială şi producţia agricolă proprie se deplasează într-o măsură considerabilă în defavoarea celei din urmă, şi care sunt dependente în ambele sectoare de un import considerabil

de produse de bază, îndeosebi atunci când nu pot să pareze asemenea deficite prin beneficiile unor plasamente de capital în străinătate sau prin rezervele în aur, și când exportul de oameni, de exemplu sub forma emigrării, devine imposibil. Dar aceasta este o problemă în sine, care ar necesita o cercetare cu mult mai complexă decât este posibil aici. Abia printr-o cercetare mai precisă în acest sens, am putea dobândi o înțelegere mai bună a faptului de ce tensiunile din sistemul de echilibru al statelor europene sunt cu mult mai puternice decât, de exemplu, cele din rețeaua statelor sud-americane și central-americane. Oricare ar fi situația, adesea ne imaginăm că nu ar fi necesar decât ca lupta concurențială pe plan economic a unor asemenea uniuni statale puternic industrializate să fie liberalizată pentru ca toți partenerii să prospere. Dar jocul liber al forțelor este o luptă concurențială dură, subordonată acelorași legități ca orice altă luptă concurențială liberă din alte sfere. Echilibrul dintre statele aflate în concurență este deosebit de labil. Acesta manifestă tendința către mutații specifice, a căror direcție nu este evidentă în orice caz decât după o observație pe termen lung. Pe parcursul luptelor concurențiale economice dintre națiunile puternic industrializate, ponderea se deplasează în cadrul acestor fluctuații în favoarea unora și în defavoarea altora. Potențialul de export și de import al partenerilor care slăbesc devine limitat. Unui stat aflat în această situație – după cum am mai spus, dacă nu reușește să contracareze pierderile prin investiții sau prin rezerve în aur – nu-i mai rămâne decât una din două posibilități: să forțeze exportul, de exemplu, printr-o scădere a prețurilor de export, sau să limiteze importurile. Ambele conduc, direct sau indirect, la o scădere a standardului de viață al membrilor săi. Această scădere este transmisă de către cei ce dispun de șansele economice și monopoliste asupra celor ce nu dispun de asemenea șanse de monopol; iar cei excluși de la dispunerea de șanse monopoliste se văd astfel confruntați cu o dublă încercuire din partea deținătorilor de monopol: cei din propria societate și cei care reprezintă o societate străină. Presiunea provenită de la aceștia contribuie ca propriii reprezentanți, întreaga uniune statală respectivă să fie împinsă în lupta concurențială cu alte uniuni. Și astfel, tensiunile din cadrul diverselor state și tensiunile dintre acestea se stimulează reciproc. Aceasta nu reprezintă – iar faptul trebuie accentuat – decât una din multitudinea seriilor interdependente. Dar chiar și menționarea acesteia, fragmentară cum este, ne poate înlesni o impresie cu privire la forța constrângerilor care mențin astăzi luptele concurențiale interstatale și mecanismele monopoliste.

156. Vezi vol. de față, pp. 151-152. O reprezentare sintetică a teoriei actuale cu privire la formarea statelor este oferită de W.C. Macleod, *The Origin and History of Politics*, loc. cit., pp. 139 și urm.
157. Vezi mai sus, pp. 104 și urm.
158. Vezi mai sus, pp. 248 și urm., îndeosebi pp. 253 și urm.
159. Vezi mai sus, pp. 215 și urm., pp. 234 și 271 și urm.
160. Vezi mai sus, pp. 233 și urm., p. 241, p. 245, pp. 265 și urm., cf. în acest sens E.C. Parsons, *Fear and Conventionality,* loc. cit., p. XIII: „Conventionality rests upon an apprehensive state of mind..." și p. 73: „Table manners are, I suppose, one of our most marked class

distinctions". Aici este citat W. James, *Principles of Psychology*, New York, 1890, p. 121: „Habit is thus the enormous fly-wheel of society, its most precious conservative agent. It alone is what keeps us all within the bounds of ordinance, and saves the children of fortune from the envious uprisings of the poor. It alone prevents the hardest and most repulsive walks of life from being deserted by those brought up to tread therein."

De asemenea, problema generală, care constituie obiectul prezentei lucrări, a fost de mult timp enunțată de sociologia americană. Astfel, de exemplu, la W. G. Sumner, *Folkways*, Boston, 1907, p. 418: „When, therefore, the ethnographers apply condemnatory or depreciatory adjectives to the people whom they study, they beg the most important question which we want to investigate; that is, what are standards, codes, and ideas of chastity, decency, propriety, modesty etc. and whence do they arise? The ethnographical facts contain the answer to this question, but in order to reach it we want a colorless report of the facts." Nu este necesar să mai accentuăm că nu doar pentru cercetarea unor societăți străine mai simple este valabil acest fapt, ci și pentru propria noastră societate și pentru istoria ei.

Deosebit de clar a fost formulată problema care constituie obiectul acestei cercetări în vremurile noastre de către Ch. H. Judd, *The Psychology of Social Institutions*, New York, 1926, chiar dacă soluționarea problemei este întreprinsă pe alte căi decât în prezenta lucrare (p. 276): „This chapter will aim to prove that the types of personal emotions which are known to civilized men are products of an evolution in which emotions have taken a new direction... The instruments and means of this adaptation are the institutions, some of which have been described in foregoing chapters. Each institution as it has become established has developed in all individuals who come under its influence a mode of behavior and emotional attitude which conform to the institution. The new mode of behavior and the new emotional attitude could not have been perfected until the institution itself was created. The effort of individuals to adapt themselves to institutional demands results in what may be properly described as a wholly new group of pleasures and displeasures."

Toate omisiunile în citatele din ambele volume au fost făcute de autor.

ANEXĂ

Traducerea citatelor

p. 20: „Acela fiind mort de mult timp, mulţi tineri regi s-au bizuit pe alianţe europene sau pe regatul lui Carol, vărul său primar."

p. 23: „A venit ziua când urmaşul lui Carol cel Mare, înconjurat de proprietari de pământ, stăpâni ai domeniilor respective, nu mai găsi nici o altă modalitate de a menţine oamenii în serviciul său decât atribuindu-le proprietăţi funciare prevăzute cu concesii de imunitate, adică, de a-i face din ce în ce mai independenţi şi, pentru a putea domni, de a ceda tot mai mult[13]."

pp. 52-53: „...Munca sclavilor interferează cu activitatea productivă realizată prin muncă liberă. Interferenţa se petrece pe trei căi diferite: determinând reorientarea unui număr de oameni de la producţie la supraveghere şi la apărarea naţională; emanând o atitudine în general îndreptată împotriva muncii manuale şi a oricărei forme de activitate concentrată; şi, mai ales, îndepărtându-i pe muncitorii liberi din acele domenii de activitate în care sunt folosiţi sclavii. Aşa cum, în conformitate cu legea lui Gresham, monedele rele le înlocuiesc pe cele bune, s-a stabilit experimental că în orice activitate sau în orice serie de activităţi, munca sclavilor se instaurează în locul celei libere; încât devine dificil să fie recrutate persoane pentru sferele elevate de activitate atunci când este necesar ca acestea să dobândească o calificare făcându-şi ucenicia alături de sclavii care prestează o muncă brută.
Faptul în sine are urmări grave; căci oamenii astfel excluşi nu sunt ei înşişi suficient de avuţi pentru a trăi de pe urma muncii prestate de sclavi. Din acest motiv, ei tind să formeze o clasă intermediară de trândavi care îşi câştigă existenţa cum pot – clasa cunoscută economiştilor moderni sub denumirea de «mean whites» sau «white trash», iar studenţilor care studiază istoria romană drept «clientes» sau «faex Romuli». O asemenea clasă manifestă tendinţa de a accentua atât tulburările sociale, cât şi caracterul militar şi agresiv al unui stat sclavagist...
O societate sclavagistă este astfel o societate împărţită net în trei clase: stăpânii, aceşti «mean whites», albii pauperi, şi sclavii; iar clasa de mijloc este o clasă trândavă, care trăieşte de pe urma comunităţii sau a războiului, sau de pe urma clasei superioare.
Dar se înregistrează totodată şi un alt rezultat. Resentimentul general faţă de munca productivă conduce la o stare de fapte în care există tendinţa ca sclavii să fie singurii producători, iar ocupaţiile în care sunt implicaţi singurele îndeletniciri existente în ţară. Cu alte cuvinte, pentru a-şi asigura bunăstarea, comunitatea se va baza pe ocupaţii care în sine

nu admit schimbarea sau adaptarea la circumstanţe şi care, dacă nu compensează deficienţele muncii prin educaţie, sunt într-o perpetuă căutare de capital. Dar acest capital nu poate fi găsit altundeva în cadrul comunităţii. De aceea trebuie căutat în străinătate: iar o comunitate de sclavi va avea tendinţa fie de a se implica în lupte agresive, fie de a se îndatora pentru capital la vecinii care practică un sistem de muncă liberă..."

pp. 70-71: „De atunci înainte, bunicul meu (...), cu cei opt fii ai săi, a fost ultimul reprezentant al provinciei noastre din acea specie de mărunţi tirani feudali care împânziseră şi pustiiseră Franţa de-a lungul a numeroase secole. Civilizarea, care progresa în ritm rapid îndreptându-se către răsturnările revoluţionare, era din ce în ce mai mult confruntată cu asemenea abuzuri şi jafuri organizate. Educaţia luminată, un anumit rafinament, reflecţie îndepărtată a unei curţi galante, şi poate şi un presentiment al acelei apropiate şi formidabile renaşteri a oamenilor pătrundeau în castele şi chiar în conacele semirustice ale boiernaşilor."

p. 71: „Mauprat nu cerea bani. Valorile monetare sunt ceea ce ţăranii acestor ţinuturi obţin cel mai greu şi la care renunţă cel mai greu. «Banii sunt scumpi» spune una dintre zicalele sale, căci banii reprezintă pentru el altceva decât munca fizică. *Reprezintă un comerţ cu obiecte, practicat cu oameni din afară, un efort de previziune sau de circumspecţie, o piaţă, un soi de luptă intelectuală,* care îl ridică deasupra obiceiurilor sale delăsătoare, pe scurt, un efort mental; iar pentru el acesta reprezintă cel mai dificil şi supărător lucru cu putinţă."

p. 76: „Regele aude acest fapt şi se face roşu de mânie: ridică pumnul şi o loveşte în nas atât de tare, încât face să curgă patru stropi de sânge. Iar doamna spune: «Vă rămân profund îndatorată. Oricând veţi dori, puteţi proceda din nou la fel.»"

„Doamnă, aşezaţi-vă la umbră, (...) sau retrageţi-vă în iatacul domniei-voastre, pictat şi aurit, mâncaţi şi beţi împreună cu suita, preocupându-vă să vopsiţi mătăsurile: aceasta vă este ocupaţia. A mea este să lovesc cu sabia de oţel."

p. 79: „abia dacă există vreun bărbat care ar avea răbdarea să-şi suporte soţia[68]".

pp. 86-87: „În primul rând, comportă-te ales faţă de doamne, căci aşa îţi stă bine... Dacă o doamnă te invită să iei loc lângă ea, te avertizez să nu te aşezi pe rochia ei sau prea aproape de ea, aşa te sfătuiesc, iar dacă doreşti să-i spui cuvinte tandre, nu o cuprinde cu braţele, orice ai avea să-i spui." (în traducere literală)

p. 90: „Dragul meu fiu Louis, păzeşte cu străşnicie acest bastion Monthléry, care, dându-mi atât de furcă, m-a făcut să îmbătrânesc înainte de vreme şi datorită căruia nu m-am putut nicicând bucura de o pace durabilă sau de o adevărată tihnă... Acesta a fost centrul care a adunat toţi oamenii

perfizi, de la depărtare sau din apropiere, iar dezordinea a provenit doar de aici sau prin intermediul său... Căci... Monthléry fiind situat între Corbeil de o parte şi Châteaufort de cealaltă, ori de câte ori survenea vreun conflict, Parisul era izolat, în sensul că orice comunicare între Paris şi Orléans nu era posibilă altfel decât cu ajutorul unei forţe armate."

pp. 118-119: „O, sire, de la începutul domniei voastre şi chiar dinainte, m-aţi copleşit cu insulte, călcând în picioare loialitatea ce mi-o datoraţi şi jurământul făcut; dar dintre toate aceste ofense, cea mai serioasă, cea mai evidentă este uzurparea ţinutului Auvergne, pe care îl deţineţi în detrimentul coroanei franceze. Cu siguranţă că bătrâneţea îmi calcă pe urme şi mă priveză de puterea de a recuceri acest ţinut, la fel ca şi altele; dar în faţa lui Dumnezeu, în faţa acestor baroni ai regatului şi fidelii noştri supuşi, protestez în mod public şi pretind drepturile coroanei mele, îndeosebi cele cu privire la Auvergne, Berry şi Châteauroux, Gisors şi Vexinul normand, implorându-l pe regele regilor, care mi-a dăruit un moştenitor, să-i acorde acestuia ceea ce mie mi-a fost refuzat[87]."

p. 119: „Noi, francezii, (...) nu avem altceva decât pâine, vin şi mulţumire."

pp. 151-152: „Incontestabil, (...) întotdeauna este oarecum artificial să te plasezi pe o poziţie *a posteriori* şi să priveşti istoria în sens invers, ca şi cum monarhia deja administrativă şi Franţa deja centralizată a lui Henric II ar fi fost dintotdeauna destinate să apară şi să dureze între nişte limite determinate..."

p. 176: „De la Filip August încoace... oamenii legii, adevăraţii «chevaliers ès lois» se manifestă astfel: pentru a alcătui legile monarhiei, ei s-au apucat să amestece dreptul feudal cu cel canonic şi cu cel roman... Reprezentând o mică armată, formată din 30 de scribi în 1316, din 104 sau 105 în 1359, aproximativ 60 în 1361, aceşti funcţionari ai cancelariilor de justiţie au dobândit numeroase avantaje de pe urma faptului că şi-au consolidat în mod constant poziţiile pe lângă rege. Marea masă era formată din notarii privilegiaţi; elita (trei sub domnia lui Filip cel Frumos, doisprezece înainte de 1388, şaisprezece în 1406, opt în 1413) a dat naştere consilierilor personali sau secretarilor de finanţe... Viitorul le aparţinea. Spre deosebire de marii ofiţeri palatini, nu erau de familie bună, ci aveau să se constituie ei înşişi ca predecesori de rang[104]."

p. 178: „...departe de a sărăci Franţa, acest război (civil) a îmbogăţit-o de-a binelea, încât a dezvăluit şi a scos la lumină o sumedenie de comori ascunse până atunci în pământ, care nu serveau la nimic... şi le-a aşezat aşa de bine sub soare şi le-a prefăcut într-o mulţime de bani buni, încât au apărut în Franţa mai multe milioane în aur ce străluceau la vedere decât milioanele de livre de argint ce existaseră mai înainte, şi au bătut mai multe monede noi, bune, fine, splendide din marile comori ascunse decât paralele de pe vremuri... Iar faptele nu se opresc aici: negustorii bogaţi, cămătarii, bancherii şi alţi strângători de arginţi, până şi prelaţii, îşi păstrau scuzii încuiaţi în cufere, nebucurându-se nici măcar de un

gologan, dând banii cu camătă uriaşă sau în schimbul dobândirii unor ipoteci pe pământuri, bunuri sau case la nişte preţuri de nimic, încât gentilomul care sărăcise în timpul războaielor purtate prin străinătăţuri şi care îşi ipotecase sau vânduse bunurile, nu mai ştia cu ce să se încălzească, fiindcă netrebnicii de cămătari îi luaseră totul: dar binevenitul război civil i-a reaşezat la locul ce li se cuvenea. Am văzut gentilomi de rang înalt care înainte de războiul civil se deplasau cu doi cai şi un lacheu, şi care se restabiliseră, încât în timpul războiului civil şi după aceea erau văzuţi cutreierând prin ţară cu şase sau şapte cai de rasă... *Iată cum nobilimea onestă a Franţei se refăcuse din graţia sau, mai bine zis, din belşugul acestui avantajos război civil*[105]."

p. 179: „Seniorii, care cedaseră din pământul lor ţăranilor în schimbul unor arende, continuau să strângă acelaşi venit, dar care nu mai avea aceeaşi valoare. Ceea ce costase mai înainte cinci *sous*, făcea douăzeci în vremea lui Henric III. Nobilii sărăciseră fără să ştie[106]."

p. 187-188: „Credinţa că fiii sau fraţii regelui sau prinţii de acelaşi sânge ar putea tulbura regatul fără să fie pedepsiţi reprezintă o eroare. Este cu mult mai judicios ca regatul şi monarhia să fie protejate, decât să fie respectată impunitatea conferită de rang."

p. 194: „Sunt un neam desfăcut,
Prost întocmit, contrafăcut."

„Nu se poate înţelege şi aprecia lupta pe care regalitatea a avut-o de susţinut, când a vrut să-şi fundamenteze şi dezvolte puterea fiscală, decât dacă se ţine seama de forţele sociale şi de interesele de care s-a ciocnit şi care au constituit piedici la planurile sale."

p. 198: „de azi înainte şi până în vecii vecilor (...) toate dările pe fumărit, pe sare, impozitele, pătrimile şi optimile, prin care supuşii noştri au fost atât de mult împovăraţi, toate ajutoarele şi subsidiile de orice fel, care le-au fost impuse prin războaiele amintite..."

p. 204: „1.400.000 franci provenind de pe urma oricărui fel de impozite, prelevate în mod *excepţional*... dar care au devenit un fapt *obişnuit*."

p. 238: „Spiritul local s-a aflat la mare cinste în Europa medievală timpurie, iniţial spiritul local al tribului şi al proprietăţii funciare, care a luat apoi forma acelor unităţi feudale şi senioriale care au fundamentat societatea medievală. Atât din punct de vedere politic, cât şi social, acestea erau aproape independente, iar schimbul de produse şi de idei era redus la minim[136]."

p. 247: „Dacă un nobil (...) trăieşte în provincie, trăieşte liber, dar fără sprijin: dacă trăieşte la curte, este protejat, dar este sclav."

p. 248: „Viaţa la curte (...) este un joc serios, trist, care implică faptul că este necesar ca figurile şi bateriile să fie dispuse pe baza unui plan, pe

care să-l respecte, parându-l pe cel al adversarului, hazardându-se uneori şi acţionând conform impulsului; iar după cât am meditat şi, în ciuda tuturor măsurilor luate, ni se dă şah, uneori mat[141]."

p. 249: „Un favorit este obligat să acorde mare atenţie felului cum se prezintă: căci dacă nu mă face să aştept în anticameră atât cât se obişnuieşte, dacă fizionomia sa este mai deschisă, dacă se încruntă mai puţin, dacă mă ascultă cu mai multă bunăvoinţă şi mă însoţeşte ceva mai departe atunci când mă conduce la plecare, voi crede că începe să decadă, şi voi avea dreptate[142]."

„Cunoscătorul vieţii la curte este stăpân pe gesturile sale, pe privirea şi pe fizionomia sa; este profund, impenetrabil; disimulează loviturile, le surâde inamicilor, îşi controlează proasta dispoziţie, îşi deghizează pasiunile, reneagă pornirile inimii, acţionează împotriva propriilor sentimente[143]."

p. 251: „În scurt timp am observat că purtarea sa devine mai rece; i-am urmărit îndeaproape atitudinea faţă de mine, pentru a evita orice confuzie între ceea ce ar putea fi pus pe seama întâmplării în cazul unei persoane copleşite de afaceri delicate şi ceea ce suspectam eu însumi. Suspiciunile mele au fost confirmate, determinându-mă să mă îndepărtez de el întru totul, fără să-i creez această impresie[144]."

p. 257: „Ceea ce mi-am propus în primul rând a fost să investighez opinia sa cu privire la înalta noastră funcţie; astfel m-am îngrijit să întrerup cu delicateţe orice discuţie care s-ar fi abătut de la acest scop, dirijând conversaţia şi ghidând-o pe căi diferite... Delfinul, cu atenţia trează, a gustat întregul meu raţionament... s-a aprins... şi a oftat de ignoranţa şi de lipsa de reflecţie a regelui. N-am făcut altceva decât să menţionez toate aceste subiecte şi să i le expun Delfinului pe rând, iar apoi l-am urmat, lăsându-i plăcerea de a vorbi şi de a-mi dovedi cât este de educat; l-am lăsat să se îmbete de propria lui persoană, să se înflăcăreze, să se mânie, în timp ce eu am avut posibilitatea să-i cunosc sentimentele, maniera de a gândi şi să-mi formez acele impresii de pe urma cărora puteam trage foloasele acestei cunoştinţe... Am încercat mai puţin să-mi impun argumentele şi parantezele, cât... să-l sensibilizez cu delicateţe, dar în mod ferm, în privinţa sentimentelor şi opiniilor mele asupra oricăruia dintre aceste subiecte..."

p. 303, nota 2: „Caracterul extins al proprietăţii carolingiene... a transformat domeniul într-un fel de vastă reţea care cuprindea imperiul. Divizarea şi răspândirea proprietăţii domeniale a reprezentat un factor mai important în destrămarea Imperiului Franc decât năzuinţele politice locale ale nobililor împroprietăriţi...

Realitatea istorică a faptului că centrul proprietăţii domeniale se situa în Europa Centrală justifică dezmembrarea Europei Centrale în secolul al IX-lea, transformând aceste regiuni într-un câmp de luptă pentru regi cu mult înainte de a fi devenit un câmp al luptelor date între naţiuni...

Frontiera care avea să despartă viitoarea Franţă de viitoarea Germanie a fost trasată în secolul al IX-lea, cea mai mare parte a proprietăţii domeniale fiind concentrată în acea zonă."

p. 304, nota 22: „Numeroşi autori par să creadă că instituţiile feudale apusene sunt fundamentate pe instituţiile vechi germanice din vremurile preromanice. Dorim ca cei ce studiază să înţeleagă faptul că invadatorii germanici nu au făcut altceva decât să-şi însuşească acele instituţii contractuale ale Imperiului Roman târziu..."

pp. 306-307, nota 26: „Ceea ce secolul al IX-lea a însemnat pentru Franţa cu privire la transformarea într-o ţară feudală nu s-a petrecut în Germania până în vremea războaielor civile din timpul domniei lui Henric IV."

„Deoarece Germania era mai puţin expusă atacurilor din exterior şi avea o textură internă mai fermă decât Franţa, feudalismul german nu a devenit un sistem atât de rigid şi de fixat ca feudalismul francez. «Vechea» Franţă s-a dezmembrat în secolele al IX-lea şi al X-lea, «vechea» Germanie, ancorată în străvechile sale ducate, rămase intacte, şi-a menţinut integritatea."

pp. 308-309, nota 32: „Când invadatorii islamici au pus stăpânire pe porturile de la Marea Tireniană,... activitatea oraşelor s-a stins rapid. A dispărut de pretutindeni, cu excepţia sudului Italiei şi a Veneţiei, unde s-a menţinut datorită comerţului cu Bizanţul. Oraşele au continuat să existe, dar au pierit populaţiile de meşteşugari şi de negustori şi o dată cu acestea tot ceea ce se menţinuse ca organizare urbană din Imperiul Roman."

„Din punct de vedere economic, cea mai evidentă şi mai caracteristică instituţie a acestei civilizaţii este marea proprietate funciară. Desigur, originea ei este cu mult mai veche, fiind uşor de stabilit provenienţa sa dintr-un trecut foarte îndepărtat... (p. 9) Noutatea a constat din felul cum a funcţionat din momentul dispariţiei comerţului şi a oraşelor. Atât timp cât comerţul a deţinut capacitatea de a transporta mărfurile, iar oraşele au furnizat o piaţă pentru acestea, marea proprietate funciară a promovat vânzările regulate în exterior, profitând de pe urma lor... Dar în acest moment încetaseră să mai procedeze astfel, deoarece nu mai existau negustorii şi orăşenii... Acum, când toată lumea se întreţinea de pe urma proprietăţii, nimeni nu mai era interesat să cumpere alimente din exterior... Astfel, fiecare dintre proprietăţile funciare s-a dedicat acelui tip de economie ce a fost descris de o manieră mai degrabă inexactă ca fiind «o economie închisă a proprietăţii funciare», şi care, în realitate, nu era altceva decât o economie fără pieţe."

p. 309, nota 37: „Pe măsură ce secolul al III-lea avansa, declinul se precipită. Singura monedă care s-a menţinut în circulaţie a fost antoninianus..." „Solda armatei tinde tot mai mult să fie achitată în natură." (p. 65)... „Cât despre consecinţele ineluctabile ale unui sistem care nu permite

recompensarea serviciilor aduse decât plătindu-le în natură, prin alocarea de pământuri, acestea sunt uşor de întrevăzut: au condus la ceea ce numim sistemul feudal sau la un regim analog." (p. 67)

p. 310, nota 39: „În absenţa oricărei succesiuni temporale clare, cum am putea vorbi despre o relaţie de cauză şi efect?"

p. 311, nota 43: „Societatea greacă nu a fost o societate sclavagistă, dar cuprindea un segment inferior de sclavi care executau cele mai degradante munci, în timp ce marea majoritate a aşa-numiţilor sclavi era formată din ucenici, aduşi cu forţa din afară, pentru a ajuta împreună cu stăpânii lor şi aproape în termeni egali cu aceştia să creeze baza materială a unei civilizaţii de care aveau să beneficieze ulterior."

pp. 312-313, nota 49: „Trebuie să ne ferim (...) să atribuim o importanţă exagerată privilegiilor urbane. Nici în Flandra, nici în vreo altă regiune a Europei, acestea nu includ legislaţia urbană în totalitate. Ele se rezumă la a stabili liniile directoare, formulând nişte principii esenţiale, tranşând conflictele majore. De cele mai multe ori, ele sunt produsul unor circumstanţe speciale şi au ţinut seama doar de problemele aflate la ordinea zilei, atunci când au fost redactate... Cetăţenii le-au apărat de-a lungul secolelor cu extremă solicitudine, ceea ce se explică prin faptul că ele reprezentau pavăza libertăţii lor, permiţându-le ca, în caz de violare a acestora, să-şi justifice revolta, şi nu pentru că ar fi inclus integral dreptul lor. Nu reprezentau, pentru a ne exprima astfel, nimic altceva decât scheletul acestuia. În jurul acestor stipulări a proliferat o multitudine de obiceiuri, uzanţe, privilegii nescrise, nu mai puţin indispensabile.
Faptul este într-atât de adevărat, încât un număr considerabil de codexuri au prevăzut şi recunoscut în avans dezvoltarea legislaţiei urbane... În 1127, contele de Flandra le-a acordat cetăţenilor oraşului Bruges: «ut de die in diem consuetudinarias leges suas corrigerent», adică permisiunea de a-şi completa de la o zi la alta uzanţele municipale."

p. 314, nota 70: „Nu revendic pretenţia de a explica elementul de noutate. Schimbările reale ale sentimentalităţii umane sunt foarte rare, dar cred că ele au loc, iar aceasta ar fi una dintre ele. Nu aş afirma că există nişte «cauze» care le determină, dacă prin cauză înţelegem ceva ce ar explica integral noua stare de fapte, furnizând astfel explicaţia imediată a ceea ce pare a fi nou. În orice caz, este cert că eforturile cărturarilor au eşuat până în acest moment în a descoperi ce se află la baza poeziei provensale de dragoste."

p. 314, nota 71: „*curtenia* şi probitatea slujitorilor" (...) „afabilitatea şi sociabilitatea celor ce stau la aceeaşi masă"

p. 317, nota 128: „Curtea de la Roma şi cancelaria veneţiană ar fi fost ele însele suficiente pentru a răspândi noile doctrine ale diplomaţiei şi politicii. Dar, în realitate, în furnicarul micilor state în care era

împărțită peninsula, nu exista nici unul care să nu fi putut furniza exemple... Monarhiile europene au urmat școala principilor și a tiranilor din Neapole, Florența și Ferrara."

pp. 320-321, nota 130: „Publicarea cărții *Originea speciilor*, care avansa o nouă teorie a evoluției speciilor în termenii selecției naturale, ai eredității și ai varietății, a marcat adânc antropologia și sociologia. Conceptul de evoluție a fost atât de profund, încât schimbările din societate au fost înțelese ca o manifestare a evoluției, făcându-se încercarea de a căuta cauza schimbărilor sociale în termenii de variație și de selecție... În orice caz, preliminar cercetării cauzelor, au existat tentative de a stabili dezvoltarea unor instituții sociale anume și a fazelor succesive înregistrate de aceasta, o serie evoluționistă, succesiunea unor etape bine definite. În căutarea unor legități, au fost emise numeroase ipoteze cu privire la anumiți factori, precum situarea geografică, climă, migrație, conflicte de grup, abilitate rasială, evoluția capacității mentale, ca și anumite principii precum variația, selecția naturală și supraviețuirea celor apți. Mai bine de o jumătate de secol de investigații efectuate asupra unor asemenea teorii au furnizat anumite rezultate, dar reușita nu s-a situat la nivelul înalt al speranțelor nutrite la scurt timp după publicarea teoriei lui Darwin cu privire la selecția naturală.
Inevitabila serie de etape din dezvoltarea instituțiilor sociale nu a fost demonstrată, ci infirmată..."

„De la războiul mondial încoace, fără a tinde spre ordinea logică a schemelor evoluționiste, cei ce studiază științele sociale și-au reînnoit căutările în direcția unor tendințe relativ stabile și a unor regularități în istorie și sociologie. Pe de altă parte, discrepanța tot mai mare între idealuri și mecanismele istoriei face ca științele sociale să se îndrepte tot mai pronunțat pe linia unor căi pragmatice. Dacă evoluția socială există, oricum ar fi definită, aceasta a încetat să mai reprezinte un proces care se cere contemplat, ci reprezintă un obiectiv ce trebuie atins printr-un efort uman deliberat și concertat."

„...investigarea «modului în care lucrurile au evoluat până la forma lor prezentă»..."

p. 321, nota 131: „Nu este în nici un caz corect ca vreunul dintre tabuuri să fie privit ca o invenție arbitrară sau ca o povară impusă societății prin tradiție, dar fără a fi necesară – acestea au fost cernute prin experiența de secole, iar cele care ne-au parvenit și pe care le-am acceptat sunt cele pe care experiența le-a dovedit a fi necesare."

pp. 321-322, nota 132: „Copiii, îndeosebi cei mici, iubesc agresiunea... Aceștia agreează acțiunea, tot mai multă acțiune. Nu repudiază vărsarea de sânge, dar trebuie să fie un sânge închis la culoare. Virtutea triumfătoare este îndelung aclamată; perfidia este huiduită cu entuziasm. Atunci când secvențele de primul tip alternează cu cele din urmă, ca într-o scenă de urmărire, trecerea de la aclamații la huiduieli se petrece într-o fracțiune de secundă."

„...regulile de etichetă ale sălbaticilor nu sunt doar stricte, ci și cumplite. În orice caz, este șocant să aplici manierele lor de la masă."

pp. 322-324, nota 134: „Cunoașterea temeinică a caracterului celor cu care ai de a face" (nr. 273): „Nu te aștepta la aproape nimic bun din partea celor care sunt marcați de orice fel de defect fizic; căci obișnuiesc să se răzbune pe natură..."

„Nu disprețui pe nimeni pentru vreo infirmitate de la natură, care nu poate fi în nici un fel corectată, nici nu gusta plăcerea de a te pune la mintea unei astfel de persoane, căci adeseori o asemenea faptă produce invidie și stârnește măliția, ba chiar răzbunarea." (nr. 287): Nu acționa nicicând lăsându-te purtat de pasiune. În caz contrar vei distruge totul. (nr. 273): Omul prejudiciat prin pasiune vorbește în orice situație un limbaj diferit de ceea ce sunt lucrurile în realitate, prin gura lui vorbește pasiunea, nu rațiunea. (nr. 273): Cunoașterea temeinică a caracterului celor cu care ai de a face. (nr. 201): Toți cei care par a fi nebuni sunt nebuni, ca și jumătate dintre cei care nu par a fi nebuni. (nr. 225): Cunoașterea principalului tău defect. (nr. 210): Priceperea de a miza pe cartea adevărului. (nr. 175): Omul în esență. Adevărul este singurul care poate crea o reputație veritabilă; și doar esența poate fi transformată în profit. (nr. 151): Gândește azi la ziua de mâine și la numeroasele zile ce vor urma. (nr. 82): Înțeleptul și-a concentrat toată înțelepciunea în preceptul: NIMIC EXCESIV. (nr. 127): Acel JE-NE-SAIS-QUOI, indefinibilul. Fără el, frumusețea sucombă, tot ce este grațios ajunge să fie lipsit de grație... Celelalte perfecțiuni sunt ornamentul naturii, acel *Je-ne-sais-quoi* este cel al perfecțiunii. Se face remarcat chiar și în maniera de a raționa... (nr. 123): Omul lipsit de afectare. Cu cât există mai multă perfecțiune, cu atât mai mică este afectarea. Cele mai remarcabile calități își pierd valoarea dacă se descoperă în ele vreo afectare, căci le atribuim mai degrabă unei constrângeri artificiale decât caracterului adevărat al persoanei. (nr. 165): Poartă războiul după regulile artei. A învinge prin vicleșug nu înseamnă a învinge, ci a fi învins. Orice miroase a trădare pătează bunul nume. (nr. 111): Nevoia de prieteni. A avea prieteni reprezintă o a doua natură... tot ceea ce este bun în viață depinde de alții.

p. 325, nota 141: „Peste o sută de ani, lumea va exista încă în totalitatea sa: va fi același teatru cu aceleași decoruri, dar nu cu aceiași actori. Cei ce se bucură de o favoare obținută, sau se întristează sau disperă din cauza unui refuz vor fi dispărut cu toții de pe scenă. Intră deja în scenă alți oameni, care vor juca aceleași roluri în aceeași piesă... Ce fundal pentru un personaj de comedie!"

„Nu toți străinii sunt barbari, și nici toți compatrioții noștri civilizați."

nota 143: „Curtea este ca un edificiu construit din marmură: vreau să spun că ea este alcătuită din oameni extrem de duri, dar foarte cizelați."

nota 148: „Dacă ar fi să definesc modestia, aș numi-o reflecția unei minți oneste, fie atunci când un om a comis vreo acțiune pe care și-o cenzurează, fie când își imaginează că se expune judecății celorlalți."

p. 327, nota 153: „Germanul educat din perioada clasică şi postclasică este o fiinţă duplicitară. În viaţa publică el se situează pe poziţia pe care autoritatea i-a conferit-o şi pe care o deţine în dubla calitate de superior şi de subordonat, cu devotamentul său neîndoielnic faţă de datorie. În viaţa privată, el poate fi un intelectual critic sau un romantic plin de simţire... Sistemul educaţional a eşuat în momentul în care s-a făcut încercarea de a realiza fuziunea dintre idealurile birocratice şi cele umaniste. În realitate, a fost creat specialistul introvertit, neîntrecut în speculaţia abstractă şi în organizarea formală, dar incapabil să dea naştere, pe baza ideilor sale teoretice, unei lumi reale. Idealul educaţional englez nu cunoaşte clivajul între lumea interioară şi cea exterioară..."

pp. 329-330, nota 160: „Convenţionalitatea se bazează pe o stare mentală aprehensivă..." (...) „În opinia mea, manierele de la masă reprezintă una dintre cele mai marcante distincţii de clasă."

„Obişnuinţa reprezintă astfel acel enorm volant al societăţii, cel mai preţios agent al său de conservare. Este singura care ne menţine între limitele ritualului şi care le scuteşte pe vlăstarele bine situate de inchietudinea invidioasă a celor săraci. Doar ea îi determină pe cei educaţi să urmeze cu prudenţă căile vieţii şi să nu le abandoneze atunci când devin anevoioase sau repulsive."

„Astfel, atunci când etnografii condamnă sau taxează cu epitete defăimătoare popoarele pe care le studiază, se ridică cea mai importantă problemă de principiu pe care dorim s-o investigăm; şi anume, care sunt standardele, codurile, precum şi ideile de castitate, decenţă, bună-cuviinţă, modestie etc. şi de unde apar ele? Faptele etnografice conţin răspunsul la întrebări, dar pentru a ajunge la acesta avem nevoie de o relatare neornamentată a faptelor."

„Acest capitol îşi propune să demonstreze faptul că tipurile de emoţii personale care le sunt cunoscute oamenilor civilizaţi reprezintă produsul unei evoluţii în care emoţiile au luat o nouă direcţie... Instrumentele şi mijloacele acestei adaptări sunt reprezentate de către instituţii, dintre care unele au fost descrise în capitolele precedente. Fiecare instituţie, pe măsură ce s-a consacrat, a dezvoltat la toţi indivizii care au ajuns sub influenţa ei un mod de conduită şi de atitudine emoţională care corespunde acelei instituţii. Noul mod de conduită şi noua atitudine emoţională nu ar fi putut fi perfecţionate înainte de a fi creată instituţia însăşi.
Efortul indivizilor de a se adapta la cerinţele instituţionale rezultă din ceea ce poate fi descris pe bună dreptate ca un ansamblu cu totul inedit de plăceri şi de neplăceri."

Cuprins

Capitolul 3
Sociogeneza civilizației occidentale 5
1. Privire asupra societății de curte 5
2. Scurtă introducere în sociogeneza absolutismului 10
3. Dinamica dezvoltării societății în Evul Mediu 14

Partea întâi
Mecanismele feudalizării 14
I. Introducere 14
II. Forțele centralizatoare și descentralizatoare ale configurației medievale de putere 16
III. Creșterea numerică a populației după migrația popoarelor 30
IV. Câteva observații cu privire la sociogeneza cruciadelor 37
V. Expansiunea internă a societății. Noi organisme și instrumente sociale 44
VI. Societatea medievală și lumea antică 50
VII. Sociogeneza feudalismului 56
VIII. Sociogeneza *Minnesang*-ului și a formelor *courtoises* de conduită 64

Partea a doua
Sociogeneza statului 88
I. Primul stadiu al casei regale aflate în ascensiune : luptele concurențiale și formarea monopolului în cadrul unui teritoriu 88
II. Excurs : diferențe evolutive în Anglia, Franța și Germania 92
III. Mecanismul monopolist 101
IV. Luptele concurențiale timpurii în cadrul regatului 112
V. Resurgența tendințelor centrifuge : rivalitatea principilor 125
VI. Faza finală a luptelor concurențiale libere și instaurarea definitivă a monopolului monarhic 141
VII. Împărțirea puterii în cadrul unității de dominație. Importanța ei pentru autoritatea centrală. Formarea „mecanismului monarhic" 153
VIII. Sociogeneza monopolului fiscal 189

Sinopsis

Schița unei teorii a civilizării 211
I. Constrângerea socială ca autoconstrângere 211
II. Extinderea constrângerii pe termen lung și a autoconstrângerii 226
III. Diminuarea contrastelor, amplificarea modalităților de joc 230
IV. Curtenizarea războinicilor 236
V. Refularea instinctelor. Psihologizare și raționalizare 248
VI. Pudoare și aversiune 265
VII. Constrângerea mai puternică a stratului superior. Presiunea exercitată de straturile inferioare 273
VIII. Concluzii 289

Note la capitolul 3 303
Note la *Schița unei teorii a civilizării* 319

Anexă
Traducerea citatelor 331

POLIROM

- Sociogeneza conceptelor de „civilizaţie" şi „cultură"
- „Civilizarea" ca modificare specifică a conduitei umane
- Sociogeneza civilizaţiei occidentale
- Mecanismele feudalizării
- Sociogeneza statului
- Schiţa unei teorii a civilizării

Norbert Elias (22.06.1897, Breslau – 1.08.1990, Amsterdam) a studiat medicina, filozofia şi psihologia la Breslau, Freiburg şi Heidelberg cu Edmund Husserl, Karl Jaspers, Alfred Weber, Karl Mannheim. În 1933 a fost nevoit să părăsească Germania şi s-a stabilit în Anglia.

În lucrarea sa principală, *Procesul civilizării* (1939), esenţială pentru o teorie sociologică nedogmatică, pune în relaţie transformările pe termen lung ale structurilor societăţii cu cele ale personalităţii umane, manifestate în normele de comportament şi reglementare a afectelor.

Pe copertă: Karls Blechen, *Grădinile vilei d'Este*, 1830

ISBN 973-683-767-X
9789736837678
ISBN vol. I, II: 973-683-646-0

Plural
EDITURA POLIROM
www.polirom.ro